कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिप्रणीतं

स्वोपज्ञलघुवृत्तिसंवलितं

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम्

द्वितीयो भागः

सम्पादयिता
आचार्यविजयचन्द्रगुप्तसूरिः ।

-: प्रकाशक :-
श्रीअनेकान्त प्रकाशन

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिप्रणीतं

स्वोपज्ञलघुवृत्तिसंवलितं

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् ।

द्वितीयो भागः ।

सम्पादयिता
आचार्यविजयचन्द्रगुप्तसूरिः ।

-: प्रकाशक :-
श्रीअनेकान्त प्रकाशन

-: आर्थिक सहकार :-
श्री साळवीना आदीश्वर भगवान जैन देरासर ट्रस्ट
छापरीयाशेरीः महीधरपुराः
सुरत - ३

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् ।

द्वितीयो भागः ।

आवृत्तिः - द्वितीया : प्रतयः - ७५०

मूल्यम् :- ८० रूप्यकाणि

वि.सं. २०५६ कार्तिक-शुक्ला - १०

★ प्राप्तिस्थानम् ★

शा. मुकुंदभाई रमणलाल
धरतीटेक्षटाइल्स
२, वृन्दावन शोपिंग सेंटर
पानकोरनाकाः रतनपोळ
अमदावाद - १.

विजयकर कांतिलाल झवेरी
प्रेमवर्धक फ्लेट्स,
नवाविकासगृह मार्ग,
पालडी, अमदावाद-७.

शा. सूर्यकान्त चतुरलाल
मु.पो. मुरबाड (जि. ठाणें)

जतीनभाई हेमचन्द शाह
'कोमल', छापरीया शेरी,
महीधर पुरा, सुरत-३.

❀ फोटोकम्पोझिंग् ❀

कुमार
१३८-बी, चंदावाडी, २ माला,
सी. पी. टेंक राड, मुंबई-४००००४.
दूरध्वनि - ३८७ ९६५९/३८८ ६३२०

अर्हम्

[अथ पञ्चमोऽध्यायः, तत्र प्रथमपादः–]

आ तुमोऽत्यादिः कृत् ।५।१।१॥

धातोर्विधीयमानस्त्यादिवर्जो वक्ष्यमाणः प्रत्ययस्तुमभिव्याप्य 'कृत्' स्यात् । घनघात्यः । अत्यादिरिति किम् ? प्रणिंस्ते ॥१॥

बहुलम् ।५।१।२॥

'कृत्' निर्दिष्टादर्यादन्यत्रापि 'बहुलं' स्यात् । पादहारकः, मोहनीयं कर्म, संप्रदानम् ॥२॥

कर्त्तरि ।५।१।३॥

'कृत्' अर्थविशेषोक्तिं विना 'कर्त्तरि' स्यात् । कर्त्ता ॥३॥

व्याप्ये घुर-केलिम-कृष्टपच्यम् ।५।१।४॥

'घुर-केलिमौ प्रत्ययौ कृष्टपच्यश्च' व्याप्ये कर्त्तरि स्युः । भङ्गुरं काष्ठम्, पचेलिमा माषाः, कृष्टपच्याः शालयः ॥४॥

संगतेऽजर्यम् ।५।१।५॥

संगमनं संगतम्, तस्मिन् कर्त्तरि नञ्पूर्वात् जृषो 'यो' निपात्यते । अजर्यम् आर्यसंगतम् । संगत इति किम् ? अजरः पटः ॥५॥

रुच्या-ऽव्यथ्य-वास्तव्यम् ।५।१।६॥

एते कर्त्तरि निपात्यन्ते । रुच्यः, अव्यथ्यः, वास्तव्यः ॥६॥

भव्य-गेय-जन्य-रम्या-ऽऽपात्या-ऽऽप्लाव्यं नवा ।५।१।७॥

एते 'कर्त्तरि वा' निपात्यन्ते । भव्यः, गेयः साम्नाम्, जन्यः, रम्यः, आपात्यः, आप्लाव्यः; पक्षे–भव्यम्, गेयानि सामानि, जन्यम्, रम्यम्, आपात्यम्,

आप्लाव्यम् ॥७॥

प्रवचनीयाऽऽदयः ।५।१।८॥

एते अनीयप्रत्ययान्ताः 'कर्त्तरि वा' निपात्यन्ते । प्रवचनीयो गुरुः शास्त्रस्य, प्रवचनीयं गुरुणा शास्त्रम्; उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः, उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः ॥८॥

श्लिष-शीङ्-स्था-ऽऽस-वस-जन-रुह-जृ-भजेः क्तः ।५।१।९॥

एभ्यः क्तो यो विहितः स 'कर्त्तरि वा' स्यात् । आश्लिष्टः कान्तां चैत्रः, आश्लिष्टा कान्ता चैत्रेण; अतिशयितो गुरुं शिष्यः; अतिशयितो गुरुः शिष्यैः; उपस्थितो गुरुं शिष्यः; उपस्थितो गुरुः शिष्यैः; उपासिता गुरुं ते, उपासितो गुरुस्तैः, अनूषिता गुरुं ते, अनूषितो गुरुस्तैः; अनुजातास्तां ते, अनुजाता सा तैः; आरूढोऽश्वं सः, आरूढोऽश्वस्तैः; अनुजीर्णास्तां ते, अनुजीर्णा सा तैः, विभक्ताः स्वं ते, विभक्तं स्वं तैः ॥९॥

आरम्भे ।५।१।१०॥

आरम्भार्थाद् धातोर्भूतादौ यः क्तो विहितः स 'कर्त्तरि वा' स्यात् । प्रकृताः कटं ते, प्रकृतः कटस्तैः ॥१०॥

गत्यर्था-ऽकर्मक-पिब-भुजेः ।५।१।११॥

भूतादौ यः क्तो विहितः स एभ्यः 'कर्त्तरि वा' स्यात् । गतोऽसौ ग्रामम्, गतोऽसौ तैः; आसितोऽसौ, आसितं तैः; पीताः पयः, पीतं पयः; भुक्तास्ते, इदं तैर्भुक्तम् ॥११॥

अद्यर्थाच्चाऽऽधारे ।५।१।१२॥

आहारार्थात् धातोर्गत्यर्थादिश्च यः क्तः स 'आधारे वा' स्यात् । इदमेषां जग्धम्, तैर्जग्धम्; इदं तेषां यातम्, तैर्यातम्; इदमेषां शयितम्, तैः शयितम्; इदं गवां पीतम्, गोभिः पीतम्; इदं तेषां भुक्तम्, तैर्भुक्तम् ॥१२॥

क्त्वा-तुमम् भावे ।५।१।१३॥

एते धात्वर्थमात्रे स्युः । कृत्वा, कर्त्तुम्, कारं कारं याति ॥१३॥

भीमादयोऽपादाने ।५।१।१४॥

एते'ऽपादाने' स्युः । भीमः, भयानकः ॥१४॥

संप्रदानाद्यान्यत्रोणादयः ।५।१।१५॥

संप्रदानादपादानाद्यान्यत्रार्थे 'उणादयः' स्युः । कारुः, कषिः ॥१५॥

असरूपोऽपवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तेः ।५।१।१६॥

इतः सूत्रादारभ्य "स्त्रियां क्तिः" [५,३,९१] इत्यतः प्राग् योऽपवाद-स्तद्विषयेऽपवादेनासमानरूप 'औत्सर्गिकः प्रत्ययो वा' स्यात् । अवश्यलाव्यम्, अवश्यलवितव्यम् । असरूप इति किम् ? घ्यणि यो न स्यात्-कार्यम् । प्राक् क्तेरिति किम् ? कृतिः, चिकीर्षा ॥१६॥

ऋवर्ण-व्यञ्जनाद् घ्यण् ।५।१।१७॥

ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च धातो 'घ्यण्' स्यात् । कार्यम्, पाक्यम् ॥१७॥

पाणि-समवाभ्यां सृजः ।५।१।१८॥

आभ्यां परात् सृजे-'घ्यण्' स्यात् । पाणिसर्ग्या, समवसर्ग्या रज्जुः ॥१८॥

उवर्णादावश्यके ।५।१।१९॥

अवश्यम्भावे द्योत्ये धातोरुवर्णान्ताद् 'घ्यण्' स्यात् । लाव्यम्, अव-श्यपाव्यम् ॥१९॥

आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-डिपि-दभि-चम्यानमः ।५।१।२०॥

आङ्पूर्वाभ्यां सुग्-नम्भ्यां यौत्यादेश्च 'घ्यण्' स्यात् । आसाव्यम्, याव्यम्, वाप्यम्, राप्यम्, लाप्यम्, अपत्राप्यम्, डेप्यम्, दाभ्यम्, आचाम्यम्, आनाम्यम् ॥२०॥

वाऽऽधारेऽमावस्या ।५।१।२१॥

अमापूर्वाद् वसतेराधारे 'घ्यण्' धातो-'र्वा ह्रस्वश्च' निपात्यते । अमावस्य्, अमावास्या ॥२१॥

संचाय्य-कुण्डपाय्य-राजसूयं क्रतौ ।५।१।२२॥

एते क्रतावर्थे 'घ्यणन्ता' निपात्यन्ते । संचाय्यः, कुण्डपाय्यः, राजसूयः क्रतुः ॥२२॥

प्रणाय्यो निष्कामा-ऽसंमते ।५।१।२३॥

प्राद् नियो 'घ्यणायादेशौ' स्यातां, निष्कामेऽसंमते चार्थे । प्रणाय्यः शिष्यश्चौरो वा ॥२३॥

धाय्या-पाय्य-सान्नाय्य-निकाय्यमृङ्-मान-हवि-र्निवासे ।५।१।२४॥

एते ऋगादिषु यथासंख्यं 'घ्यणन्ता' निपात्यन्ते । धाय्या ऋक्, पाय्यं मानम्, सान्नाय्यं हविः, निकाय्यो निवासः ॥२४॥

परिचाय्योपचाय्या-ऽऽनाय्य-समूह्य-चित्यमग्नौ ।५।१।२५॥

एतेऽग्नौ निपात्यन्ते । परिचाय्यः, उपचाय्यः, आनाय्यः, समूह्यः, चित्यो वाऽग्निः ॥२५॥

याज्या दानर्चि ।५।१।२६॥

यजेः करणे दानर्चि 'घ्यण्' स्यात् । याज्या ॥२६॥

तव्या-ऽनीयौ ।५।१।२७॥

एतौ धातोः स्याताम् । कर्त्तव्यः, करणीयः ॥२७॥

य एच्चाऽऽतः ।५।१।२८॥

स्वरान्ताद् धातो- 'र्यः' स्यात्, आत 'एच्च' । चेयम्, नेयम्, देयम्, धेयम् ॥

शकि-तकि-चति-यति-शसि-सहि-यजि-भजि-पवर्गात् ।५।१।२९॥

एभ्यः पवर्गान्ताच्च 'यः' स्यात् । शक्यम्, तक्यम्, चत्यम्, यत्यम्, शस्यम्, सह्यम्, यज्यम्, भज्यम्, तप्यम्, गम्यम् ॥२९॥

यमि-मदि-गदोऽनुपसर्गात् ।५।१।३०॥

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो 'यः' स्यात् । यम्यम्, मद्यम्, गद्यम् । अनुपसर्गादिति किम् ? आयाम्यम् ॥३०॥

चरेराङस्त्वगुरौ ।५।१।३१॥

अनुपसर्गाच्चरेराङ्पूर्वात् तु अगुरौ 'यः' स्यात् । चर्यः, आचर्यो देशः । अगुराविति किम् ? आचार्यः ॥३१॥

वर्योपसर्या-ऽवद्य-पण्यमुपेयर्तुमती-गर्ह्य-विक्रेये ।५।१।३२॥

एते उपेयादिषु यथासङ्ख्यं 'यान्ता' निपात्यन्ते । वर्या कन्या, उपसर्या गौः, अवद्यं गर्ह्यम्, पण्या गौः ॥३२॥

स्वामि-वैश्येऽर्यः ।५।१।३३॥

अर्तेः स्वामि–वैश्ययो-'र्यः' स्यात् । अर्यः स्वामी वैश्यो वा, आर्योऽन्यः ॥३३॥

वह्यं करणे ।५।१।३४॥

वहेः करणे 'यः' स्यात् । वह्यं शकटम् ॥३४॥

नाम्नो वदः क्यप् च ।५।१।३५॥

अनुपसर्गान्नाम्नः पराद् वदेः 'क्यप्-यौ' स्याताम् । ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् । नाम्न इति किम् ? वाद्यम् । अनुपसर्गादित्येव– प्रवाद्यम् ॥३५॥

हत्या-भूयं भावे ।५।१।३६॥

अनुपसर्गान्नाम्नः परौ हत्या-भूयौ भावे 'क्यबन्तौ' साधू स्तः । ब्रह्महत्या,

देवभूयं गतः । भाव इति किम् ? श्वघात्या सा ॥३६॥

अग्निचित्या ।५।१।३७॥

अग्नेः पराद्धेः स्त्रीभावे 'क्यप्' स्यात् । अग्निचित्या ॥३७॥

खेय-मृषोद्ये ।५।१।३८॥

एतौ 'क्यबन्तौ' साधू स्तः । निखेयम्, मृषोद्यम् ॥३८॥

कुप्य-भिद्योध्य-सिध्य-तिष्य-पुष्य-युग्या-ऽऽज्य-सूर्य नाम्नि ।५।१।३९॥

एते 'क्यबन्ताः' संज्ञायां निपात्यन्ते । कुप्यं धनम्, भिद्यम्, ऊध्यो नदः, सिध्यः, तिष्यः, पुष्यः, युग्यं वाहनम्, आज्यं घृतम्, सूर्यो रविः ॥३९॥

दृ-वृग्-स्तु-जुषेति-शासः ।५।१।४०॥

एभ्यः 'क्यप्' स्यात् । आदृत्यः, प्रावृत्यः, अवश्यस्तुत्यः, जुष्यः, इत्यः, शिष्यः ॥४०॥

ऋदुपान्त्यादकृपि—चृदृचः ।५।१।४१॥

ऋदुपान्त्याद् धातोः कृपि-चृति-ऋचिवर्जात् 'क्यप्' स्यात् । वृत्यम् ।अकृपि-चृदृच इति किम् ? कल्यम्, चर्त्यम्, अर्च्यम् ॥४१॥

कृ-वृषि-मृजि-शंसि-गुहि-दुहि-जपो वा ।५।१।४२॥

एभ्यः 'क्यप् वा' स्यात् । कृत्यम्, कार्यम्; वृष्यम्, वर्ष्यम्; मृज्यम्, मार्ग्यम्; शस्यम्, शंस्यम्; गुह्यम्, गोह्यम्; दुह्यम्, दोह्यम्; जप्यम्, जाप्यम् ॥४२॥

जि-विपू-न्यो हलि-मुञ्ज-कल्के ।५।१।४३॥

जेर्विपूर्वाभ्यां च पू-नीभ्यां यथासङ्ख्यं हलि-मुञ्ज-कल्केषु कर्मसु 'क्यप्' स्यात् । जित्यो हलिः, विपूयो मुञ्जः, विनीयः कल्कः । हलि-मुञ्ज-कल्क इति किम् ? जेयम्, विपव्यम्, विनेयम् ॥४३॥

पदा-ऽस्वैरि-बाह्या-पक्ष्ये ग्रहः ।५।१।४४॥

एष्वर्थेषु ग्रहेः 'क्यप्' स्यात् । प्रगृह्यं पदम्, गृह्याः परतन्त्राः, ग्रामगृह्या बाह्येत्यर्थः, गुणगृह्या गुणपक्ष्याः ॥४४॥

भृगोऽसंज्ञायाम् ।५।१।४५॥

भृगोऽसंज्ञायां 'क्यप्' स्यात् । भृत्यः पोष्यः । असंज्ञायामिति किम् ? भार्या=पत्नी ॥४५॥

समो वा ।५।१।४६॥

संपूर्वाद् भृगः 'क्यप् वा' स्यात् । संभृत्यः, संभार्यः ॥४६॥

ते कृत्याः ।५।१।४७॥

ण्यण्-तव्या-ऽनीय-य-क्यप्प्रत्ययाः 'कृत्याः' स्युः ॥४७॥

णक–तृचौ ।५।१।४८॥

धातोरेतौ कर्त्तरि स्याताम् । पाचकः, पक्ता ॥४८॥

अच् ।५।१।४९॥

धातोरच् स्यात् । करः, हरः ॥४९॥

लिहादिभ्यः ।५।१।५०॥

एभ्यो–'ऽच्' स्यात् । लेहः, शेषः ॥५०॥

ब्रुवः ।५।१।५१॥

ब्रूगोऽचि 'ब्रुवः' स्यात् । ब्राह्मणब्रुवः ॥५१॥

नन्द्यादिभ्योऽनः ।५।१।५२॥

एभ्यो नामगणदृष्टेभ्यो-'ऽनः' स्यात् । नन्दनः, वासनः, सहनः, संक्रन्दनः, सर्वदमनः, नर्दनः ॥५२॥

ग्रहादिभ्यो णिन् ।५।१।५३॥

एभ्यो 'णिन्' स्यात् । ग्राही, स्थायी ॥५३॥

नाम्युपान्त्य-प्री-कृ-गृ-ज्ञः कः ।५।१।५४॥

नाम्युपान्त्येभ्यो धातुभ्यः, प्र्यादिभ्यश्च 'कः' स्यात् । विक्षिपः, प्रियः, किरः, गिरः, ज्ञः ॥५४॥

गेहे ग्रहः ।५।१।५५॥

गेहेऽर्थे ग्रहेः 'कः' स्यात् । गृहम्, गृहाः ॥५५॥

उपसर्गादातो डोऽश्यः ।५।१।५६॥

उपसर्गात् परात् श्यैङ्वर्जादाकारान्ताद् धातो-'र्डः' स्यात् । आहः । उपसर्गादिति किम् ? दायः । अश्य इति किम् ? अवश्यायः ॥५६॥

व्याघ्रा-ऽऽघ्रे प्राणि-नसोः ।५।१।५७॥

एतौ यथासङ्ख्यं प्राणिनि नासिकायां चार्थे घ्रो डे निपात्येते । व्याघ्रः, आघ्रा ॥५७॥

घ्रा-ध्मा-पा-ट्धे-दृशः शः ।५।१।५८॥

एभ्यः 'शः' स्यात् । जिघ्रः, उद्धमः, पिबः, उद्धयः, उत्पश्यः ॥५८॥

साहि-साति-वेद्युदेजि-धारि-पारि-चेतेरनुपसर्गात्

।५।१।५९॥

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो ण्यन्तेभ्यः 'शः' स्यात् । साहयः, सातयः, वेदयः, उदेजयः, धारयः, पारयः, चेतयः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रसाहयिता ॥५९॥

लिम्प-विन्दः ।५।१।६०॥

आभ्यामनुपसर्गाभ्यां 'शः' स्यात् । लिम्पः, विन्दः ॥६०॥

नि-गवादेर्नाम्नि ।५।१।६१॥

यथासंख्यं निपूर्वाल्लिम्पेर्गवादिपूर्वाच्च विन्देः संज्ञायां 'शः' स्यात् । निलिम्पा

देवाः, गोविन्दः, कुविन्दः । नाम्नीति किम् ? निलिपः ॥६१॥

वा ज्वलादि-दु-नी-भू-ग्रहा-ऽऽस्रोर्णः ।५।१।६२॥

ज्वलादेर्धातोर्दुनोत्यादेराम्रोश्चानुपसर्गाण्–'णो वा' स्यात् । ज्वलः, ज्वालः; चलः, चालः; दवः, दावः; नयः, नायः; भवः, भावः; ग्राहो मकरादिः, ग्रहः सूर्यादिः; आस्रवः, आस्रावः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रज्वलः ॥६२॥

अवहृ-सा-संस्रोः ।५।१।६३॥

अवपूर्वाभ्यां हृ-साभ्यां संपूर्वाच्च स्रो-'र्णः' स्यात् । अवहारः, अवसायः, संस्रावः ॥६३॥

तनू-व्यधीण्-श्वसातः ।५।१।६४॥

एभ्य आदन्तेभ्यश्च धातुभ्यो 'णः' स्यात् । तानः, व्याधः, प्रत्यायः, श्वासः, अवश्यायः ॥६४॥

नृत्-खन्-रञ्जः शिल्पिन्यकट् ।५।१।६५॥

एभ्यः शिल्पिनि कर्त्तर्यकट् स्यात् । नर्त्तकी, खनकः, रजकः । शिल्पिनीति किम् ? नर्त्तिका ॥६५॥

गस्थकः ।५।१।६६॥

गः शिल्पिनि कर्त्तरि 'थकः' स्यात् । गाथकः ॥६६॥

टनण् ।५।१।६७॥

गः शिल्पिनि 'टनण्' स्यात् । गायनी ॥६७॥

हः काल-व्रीह्योः ।५।१।६८॥

हाको हाङो वा काल-व्रीह्योष्टनण् स्यात् । हायनो वर्षम्, हायना व्रीहयः, हाताऽन्यः ॥६८॥

प्रु-सृ-ल्वोऽकः साधौ ।५।१।६९॥

एभ्यः साध्वर्थेभ्यो'-ऽकः' स्यात् । प्रवकः, सरकः, लवकः । साधाविति किम् ? प्रावकः ॥६९॥

आशिष्यकन् ।५।१।७०॥

आशिषि गम्यायां धातोरकन् स्यात् । जीवकः । आशिषीति किम् ? जीविका ॥७०॥

तिक्कृतौ नाम्नि ।५।१।७१॥

आशीर्विषये संज्ञायां गम्यमानायां धातोस्तिक् कृतश्च स्युः । शान्तिः, वीरभूः, वर्द्धमानः ॥७१॥

कर्मणोऽण् ।५।१।७२॥

कर्मणः परात् धातोरण् स्यात् । कुम्भकारः ॥७२॥

शीलि-कामि-भक्ष्याचरीक्षि-क्षमो णः ।५।१।७३॥

कर्मणः परेभ्य एभ्यो 'णः' स्यात् । धर्मशीला, धर्मकामा, वायुभक्षा, कल्याणाऽऽचारा, सुखप्रतीक्षा, बहुक्षमा ॥७३॥

गायोऽनुपसर्गाट्टक् ।५।१।७४॥

कर्मणः परादनुपसर्गाद् गायतेष्टक् स्यात् । वक्रगी । अनुपसर्गादिति किम् ? खरुसंगायः ॥७४॥

सुरा-सीधोः पिबः ।५।१।७५॥

आभ्यां कर्मभ्यां परादनुपसर्गात् पिबतेष्टक् स्यात् । सुरापी, सीधुपी ॥७५॥

आतो डोऽहा-वा-मः ।५।१।७६॥

कर्मणः परादनुपसर्गाद् हा-वा-मावर्जादादन्ताद् धातो- ङः स्यात् । गोदः अहा-वा-म इति किम् ? स्वर्गहायः, तन्तुवायः, धान्यमायः ॥७६॥

समः ख्यः ।५।१।७७॥

कर्मणः परात् संपूर्वात् ख्यो 'डः' स्यात् । गोसङ्ख्यः ॥७७॥

दक्षाऽऽङः ।५।१।७८॥

कर्मणः परादाङ्पूर्वाद् दागः ख्यश्च डः स्यात् । दायादः, स्त्याख्यः ॥७८॥

प्राज्ञश्च ।५।१।७९॥

कर्मणः परात् प्रपूर्वाद् ज्ञो दारूपाच्च 'डः' स्यात् । पथिप्रज्ञः, प्रपाप्रदः ॥७९॥

आशिषि हनः ।५।१।८०॥

कर्मणः पराद् हन्तेराशिषि 'डः' स्यात् । शत्रुहः ॥८०॥

क्लेशाऽऽदिभ्योऽपात् ।५।१।८१॥

क्लेशादिकर्मणः परादपाद् हन्ते-'र्डः' स्यात् । क्लेशापहः, तमोऽपहः ॥८१॥

कुमार-शीर्षाण्णिन् ।५।१।८२॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् हन्ते–'र्णिन्' स्यात् । कुमारघाती, शीर्षघाती ॥८२॥

अचित्ते टक् ।५।१।८३॥

कर्मणः पराद् हन्तेरचित्तवति कर्त्तरि 'टक्' स्यात् । वातघ्नं तैलम् । अचित्त इति किम् ? पापघातो यतिः ॥८३॥

जाया-पतेश्चिह्नवति ।५।१।८४॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् हन्तेश्चिह्नवति कर्त्तरि 'टक्' स्यात् । जायाघ्नो ब्राह्मणः, पतिघ्नी कन्या ॥८४॥

ब्रह्माऽऽदिभ्यः ।५।१।८५॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् हन्तेष्टक् स्यात् । ब्रह्मघ्नः, गोघ्नः पापी ॥८५॥

हस्ति-बाहु-कपाटाच्छक्तौ ।५।१।८६॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् हन्तेः शक्तौ गम्यायां 'टक्' स्यात् । हस्तिघ्नः, बाहुघ्नः, कपाटघ्नः । शक्ताविति किम् ? हस्तिघातो विषदः ॥८६॥

नगरादगजे ।५।१।८७॥

नगरात् कर्मणः पराद् हन्तेरगजे कर्त्तरि 'टक्' स्यात् । नगरघ्नो व्याघ्रः अगज इति किम् ? नगरघातो हस्ती ॥८७॥

राजघः ।५।१।८८॥

राज्ञः कर्मणः पराद् हन्ते–'ष्टक् घाऽऽदेशश्च' निपात्यते । राजघः ॥८८॥

पाणिघ-ताडघौ शिल्पिनि ।५।१।८९॥

एतौ शिल्पिनि 'टगन्तौ' निपात्येते । पाणिघः, ताडघः । शिल्पिनीति किम् ? पाणिघातः, ताडघातः ॥८९॥

कुक्ष्यात्मोदराद् भृगः खिः ।५।१।९०॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् भृगः 'खिः' स्यात् । कुक्षिम्भरिः, आत्मम्भरिः, उदरम्भरिः ॥९०॥

अर्होऽच् ।५।१।९१॥

कर्मणः परादर्हेरच् स्यात् । पूजाऽर्हा साध्वी ॥९१॥

धनु-र्दण्ड-त्सरु-लाङ्गला-ऽङ्कुशर्ष्टि-यष्टि-शक्ति-तोमर-घटाद् ग्रहः ।५।१।९२॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् ग्रहो'ऽच्' स्यात् । धनुर्ग्रहः, दण्डग्रहः, त्सरुग्रहः, लाङ्गलग्रहः, अङ्कुशग्रहः, ऋष्टिग्रहः, यष्टिग्रहः, शक्तिग्रहः, तोमरग्रहः, घटग्रहः ॥९२॥

सूत्राद् धारणे ।५।१।९३॥

सूत्रात् कर्मणः पराद् ग्रहो ग्रहणपूर्वकधारणार्थादच् स्यात् । सूत्रग्रहः प्राज्ञः, सूत्रधारो वा । धारण इति किम् ? सूत्रग्राहः ॥९३॥

आयुधाऽऽदिभ्यो धृगोऽदण्डादेः ।५।१।९४॥

दण्डादिवर्जादायुधादेः कर्मणः पराद् धृगो-'ऽच्' स्यात् । धनुर्धरः, भूधरः । अदण्डादेरिति किम् ? दण्डधारः, कुण्डधारः ॥९४॥

हृगो वयोऽनुद्यमे ।५।१।९५॥

कर्मणः पराद् हृगो वयस्यनुद्यमे च गम्ये'-ऽच्' स्यात् । अस्थिहरः श्वशिशुः; उद्यमः- उत्क्षेपणमाकाशे धारणं वा, तदभावे- अंशहरो दायादः, मनोहरा माला । वयोऽनुद्यम इति किम् ? भारहारः ॥९५॥

आङः शीले ।५।१।९६॥

कर्मणः परादाङ्पूर्वाद् हृगेः शीले गम्ये'-ऽच्' स्यात् । पुष्पाहरः । शील इति किम् ? पुष्पाहारः ॥९६॥

दृति-नाथात् पशाविः ।५।१।९७॥

आभ्यां कर्मभ्यां परात् हृगः पशौ कर्त्तरि 'इः' स्यात् । दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः सिंहः ॥९७॥

रजः-फले-मलाद् ग्रहः ।५।१।९८॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् ग्रहेरिः स्यात् । रजोग्रहिः, फलेग्रहिः, मलग्रहिः ॥९८॥

देव-वातादापः ।५।१।९९॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् आपेरिः स्यात् । देवापिः, वातापिः ॥९९॥

शकृत्-स्तम्बाद् वत्स-व्रीहौ कृगः ।५।१।१००॥

आभ्यां कर्मभ्यां परात् कृगो यथासङ्ख्यं वत्स-व्रीह्योः कर्त्रोरिः स्यात् । शकृत्करिर्वत्सः, स्तम्बकरिर्व्रीहिः ॥१००॥

किमू-यत्-तद्-बहोरः ।५।१।१०१॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात् कृगः 'अः' स्यात् । किंकरा, यत्करा, तत्करा, बहुकरा ॥१०१॥

सङ्ख्या-ऽह-र्दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्त्रि-कर्त्रायन्ता-ऽनन्त-कार-बाहुरु-धनु-र्नान्दी-लिपि-लिवि-बलि-भक्ति-क्षेत्र-जङ्घा-क्षपा-क्षणदा-रजनि-दोषा-दिन-दिवसाट्टः ।५।१।१०२॥

सङ्ख्येत्यर्थप्रधानमपि, एभ्यः कर्मभ्यः परात् कृगष्टः स्यात् । सङ्ख्याकरः, द्विकरः, अहस्करः, दिवाकरः, विभाकरः, निशाकरः, प्रभाकरः, भास्करः, चित्रकरः, कर्तृकरः, आदिकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, कारकरः, बाहुकरः, अरुष्करः, धनुष्करः, नान्दीकरः, लिपिकरः, लिविकरः, बलिकरः, भक्तिकरः, क्षेत्रकरः, जङ्घाकरः, क्षपाकरः, क्षणदाकरः, रजनिकरः, दोषाकरः, दिनकरः, दिवसकरः ॥१०२॥

हेतु-तच्छीलाऽनुकूलेऽशब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्र-पदात् ।५।१।१०३॥

एषु कर्तृषु शब्दादिवर्जात् कर्मणः परात् कृगष्टः स्यात् । यशस्करी विद्या, श्राद्धकरः, प्रेषणकरः । शब्दादिनिषेधः किम् ? शब्दकार इत्यादि ॥१०३॥

भृतौ कर्मणः ।५।१।१०४॥

कर्मशब्दात् कर्मणः परात् कृगो भृतौ गम्यायां 'टः' स्यात् । कर्मकरी दासी ॥१०४॥

क्षेम-प्रिय-मद्र-भद्रात् खाऽण् ।५।१।१०५॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात् कृगः 'खाऽणौ' स्याताम् । क्षेमङ्करः, क्षेमकारः; प्रियङ्करः, प्रियकारः; मद्रङ्करः, मद्रकारः, भद्रङ्करः, भद्रकारः ॥१०५॥

मेघर्त्ति-भया-ऽभयात् खः ।५।१।१०६॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात् कृगः 'खः' स्यात् । मेघङ्करः, ऋतिङ्करः, भयङ्करः,

अभयङ्करः ॥१०६॥

प्रिय-वशाद् वदः ।५।१।१०७॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् वदः 'खः' स्यात् । प्रियम्वदः, वशम्वदः ॥१०७॥

द्विषन्तप-परन्तपौ ।५।१।१०८॥

द्विषत्पराभ्यां कर्मभ्यां पराण्ण्यन्तात् तपेः खो ह्रस्वो द्विषतोऽमश्च निपात्यते ॥ द्विषन्तपः, परन्तपः ॥१०८॥

परिमाणार्थ-मित-नखात् पचः ।५।१।१०९॥

प्रस्थादि-मित-नखेभ्यः कर्मभ्यः परात् पचेः 'खः' स्यात् । प्रस्थम्पचः, मितम्पचः, नखम्पचः ॥१०९॥

कूलाऽभ्र-करीषात् कषः ।५।१।११०॥

एभ्यः कर्मभ्यः कषेः 'खः' स्यात् । कूलङ्कषा, अभ्रङ्कषा, करीषङ्कषा ॥११०॥

सर्वात् सहश्च ।५।१।१११॥

सर्वात् कर्मणः परात् सहेः कषेश्च 'खः' स्यात् । सर्वंसहः, सर्वङ्कषः ॥१११॥

भृ-वृ-जि-तृ-त्तप-दमेश्च नाम्नि ।५।१।११२॥

कर्मणः परेभ्य एभ्यः सहेश्च संज्ञायां 'खः' स्यात् । विश्वम्भरा भूः, पतिम्वरा कन्या, शत्रुञ्जयोऽद्रिः, रथन्तरं साम, शत्रुन्तपो राजा, बलिन्दमः कृष्णः, शत्रुंसहो राजा । नाम्नीति किम् ? कुटुम्बभारः ॥११२॥

धारेर्धर्च ।५।१।११३॥

कर्मणः पराद् धारेः संज्ञायां 'खः' स्यात्, धारेश्च 'धर्' । वसुन्धरा भूः ॥११३॥

पुरन्दर-भगन्दरौ ।५।१।११४॥

एतौ संज्ञायां खान्तौ निपात्येते । पुरन्दरः शक्रः, भगन्दरो व्याधिः ॥११४॥

वाचंयमो व्रते ।५।१।११५॥

व्रते गम्यमाने वाचः कर्मणः पराद् यमेः 'खो' वाचो-'ऽमन्तश्च' स्यात् वाचंयमो व्रती ॥११५॥

मन्याण्णिन् ।५।१।११६॥

कर्मणः पराद् मन्यते-'र्णिन्' स्यात् । पण्डितमानी बन्धोः ॥११६॥

कर्तुः खश् ।५।१।११७॥

प्रत्ययार्थात् कर्तुः कर्मणः पराद् मन्यतेः 'खश्' स्यात् । पण्डितम्मन्यः कर्तुरिति किम् ? पटुमानी चैत्रस्य ॥११७॥

एजेः ।५।१।११८॥

कर्मणः परादेजयतेः 'खश्' स्यात् । अरिमेजयः ॥११८॥

शुनी-स्तन-मुञ्ज-कूला-ऽऽस्य-पुष्पाट्टधेः ।५।१।११९॥

एभ्यः कर्मभ्यः ट्टधेः 'खश्' स्यात् । शुनिन्धयः, स्तनन्धयः, मुञ्जन्धयः कूलन्धयः आस्यन्धयः, पुष्पन्धयः ॥११९॥

नाडी-घटी-खरी-मुष्टि-नासिका-वाताद् ध्मश्च ।५।१।१२०॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् ध्मः, ट्टधेश्च 'खश्' स्यात् । नाडिन्धमः, नाडिन्धयः घटिन्धमः,घटिन्धयः; खरिन्धमः, खरिन्धयः; मुष्टिन्धमः, मुष्टिन्धयः; नासिकन्धमः नासिकन्धयः; वातन्धमः, वातन्धयः ॥१२०॥

पाणि-करात् ।५।१।१२१॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् ध्मः 'खश्' स्यात् । पाणिन्धमः, करन्धमः ॥

कूलादुद्गुजोद्वहः ।५।१।१२२॥

कूलात् कर्मणः पराभ्यामाभ्यां 'खश्' स्यात् । कूलम्गुजः, कूलम्गुद्वहः ॥

वहा-ऽभ्रालिहः ।५।१।१२३॥

आभ्यां कर्मभ्यां परालिहः 'खश्' स्यात् । वहंलिहः, अभ्रंलिहः ॥१२३॥

बहु-विध्वरुस्तिलात् तुदः ।५।१।१२४॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात् तुदेः 'खश्' स्यात् । बहुन्तुदः, विधुन्तुदः, अरुन्तुदः, तिलन्तुदः ॥१२४॥

ललाट-वात-शर्द्धात् तपा-ऽज-हाकः ।५।१।१२५॥

एभ्यः कर्मभ्यः परेभ्यो यथासङ्ख्यं तपा-ऽज-हाग्भ्यः 'खश्' स्यात् । ललाटन्तपः, वातमजः, शर्द्धंजहः ॥१२५॥

असूर्योग्राद् दृशः ।५।१।१२६॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् दृशेः 'खश्' स्यात् । असूर्यम्पश्यः, उग्रम्पश्यः ॥

इरम्मदः ।५।१।१२७॥

इरापूर्वाद् मदेः 'खश्' स्यात् । इरम्मदः ॥१२७॥

नग्न-पलित-प्रिया-ऽन्ध-स्थूल-सुभगा-ऽऽढ्य-तदन्ताच्च्व्यर्थेऽच्चेर्भुवः खिष्णु-खुकञौ ।५।१।१२८॥

नग्नादिभ्यः केवलेभ्यस्तदन्तेभ्यश्चाच्व्यन्तेभ्यश्च्व्यर्थवृत्तिभ्यः पराद् भुवः 'खिष्णु-खुकञौ' स्याताम् । नग्नम्भविष्णुः, नग्नम्भावुकः; पलितम्भविष्णुः, पलितम्भावुकः; प्रियम्भविष्णुः, प्रियम्भावुकः; अन्धम्भविष्णुः, अन्धम्भावुकः; स्थूलम्भविष्णुः, स्थूलम्भावुकः; सुभगम्भविष्णुः, सुभगम्भावुकः; आढ्यम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः; तदन्तः- सुनग्नम्भविष्णुः, सुनग्नम्भावुक इत्यादि । अच्चेरिति किम् ? आढ्यी-भविता ॥१२८॥

कृगः खनट् करणे ।५।१।१२९॥

नग्नादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यश्च्व्यर्थवृत्तिभ्यः परात् कृगः करणे 'खनट्' स्यात् । नग्नङ्करणं द्यूतम्, पलितङ्करणम्, प्रियङ्करणम्, अन्धङ्करणम्, स्थूलङ्करणम्, सुभगङ्करणम्, आढ्यङ्करणम्, सुनग्नङ्करणम् । च्व्यर्थ इति किम् ? नग्नं

करोति द्यूतेन ॥१२९॥

भावे चा-ऽऽशिताद् भुवः खः ।५।१।१३०॥

आशितात् पराद् भुवो भाव–करणयोः 'खः' स्यात् । आशितम्भवस्ते, आशितम्भव ओदनः ॥१३०॥

नाम्नो गमः खड्-डौ च, विहायसस्तु विहः ।५।१।१३१॥

नाम्नः पराद् गमेः 'खड्-ड-खाः' स्युः, 'विहायसो विहश्च' । तुरङ्गः, तुरगः; विहङ्गः, विहगः; तुरङ्गमः; विहङ्गमः, सुतङ्गमो मुनिः ॥१३१॥

सुग–दुर्गमाधारे ।५।१।१३२॥

सु-दुर्भ्यां पराद् गमेराधारे 'डः' स्यात् । सुगः, दुर्गः पन्थाः ॥१३२॥

निर्गो देशे ।५।१।१३३॥

निस्पूर्वाद् गमेराधारे देशे 'डः' स्यात् । निर्गो देशः ॥१३३॥

शमो नाम्न्यः ।५।१।१३४॥

शमो नाम्नः पराद् धातोः संज्ञायाम् 'अः' स्यात् । शम्भवोऽर्हन् । नाम्नीति किम् ? शङ्करी दीक्षा ॥१३४॥

पार्श्वाऽऽदिभ्यः शीङः ।५।१।१३५॥

एभ्यो नामभ्यः परात् शीङः 'अः' स्यात् । पार्श्वशयः ॥१३५॥

ऊर्ध्वादिभ्यः कर्तुः ।५।१।१३६॥

एभ्यः कर्तृवाचिभ्यः परात् शीङः 'अः' स्यात् । ऊर्ध्वशयः, उत्तान–शयः ॥१३६॥

आधारात् ।५।१।१३७॥

आधारान्नाम्नः परात् शीङः 'अः' स्यात् । खशयः ॥१३७॥

चरेष्टः ।५।१।१३८॥

आधारात् परात् चरेष्टः स्यात् । कुरुचरी ॥१३८॥

भिक्षा-सेना-ऽऽदायात् ।५।१।१३९॥

एभ्यः परात् चरेष्टः स्यात् । भिक्षाचरी, सेनाचरः, आदायचरः ॥१३९॥

पुरो-ऽग्रतोऽग्रे सर्त्तेः ।५।१।१४०॥

एभ्यः परात् सर्त्तेष्टः स्यात् । पुरःसरी, अग्रतःसरः, अग्रेसरः ॥१४०॥

पूर्वात् कर्तुः ।५।१।१४१॥

पूर्वात् कर्तृवृत्तेः परात् सर्त्तेष्टः स्यात् । पूर्वसरः । कर्तुरिति किम् ? पूर्वसारः ॥१४१॥

स्था-पा-स्ना-त्रः कः ।५।१।१४२॥

नाम्नः परेभ्य एभ्यः 'कः' स्यात् । समस्थः, कच्छपः, नदीष्णः, धर्मत्रम् ॥१४२॥

शोकापनुद-तुन्दपरिमृज-स्तम्बेरम-कर्णेजपं प्रियाऽलस—
हस्ति-सूचके ।५।१।१४३॥

एते यथासंख्यं प्रियादिष्वर्थेषु 'कान्ता' निपात्यन्ते । शोकापनुदः प्रियः, तुन्दपरिमृजोऽलसः, स्तम्बेरमो हस्ती, कर्णेजपोऽतिखलः । एष्विति किम् ? शोकापनोदो धर्माचार्यः ॥१४३॥

मूलविभुजादयः ।५।१।१४४॥

एते 'कान्ता' यथादर्शनं निपात्यन्ते । मूलविभुजो रथः, कुमुदं कैरवम् ॥

दुहेर्दुघः ।५।१।१४५॥

नाम्नः पराद् दुहे'-र्दुघः' स्यात् । कामदुघा ॥१४५॥

भजो विण् ।५।१।१४६॥

नाम्नः पराद् भजे- 'र्विण्' स्यात् । अर्धभाक् ॥१४६॥

मनू-वनू-क्वनिप्-विच् क्वचित् ।५।१।१४७॥

नाम्नः पराद् धातोरेते यथालक्ष्यं स्युः । मन्– इन्द्रशर्मा । वन्– विजावा क्वनिप्– सुधीवा । विच्– शुभंयाः ॥१४७॥

क्विप् ।५।१।१४८॥

नाम्नः पराद् धातोर्यथालक्ष्यं 'क्विप्' स्यात् । उखास्रत् ॥१४८॥

स्पृशोऽनुदकात् ।५।१।१४९॥

उदकवर्जाद् नाम्नः परात् स्पृशेः 'क्विप्' स्यात् । घृतस्पृक् । अनुदकादिति किम् ? उदकस्पर्शः ॥१४९॥

अदोऽनन्नात् ।५।१।१५०॥

अन्नवर्जाद् नाम्नः पराददेः 'क्विप्' स्यात् । आमात् । अनन्नादिति किम् ? अन्नादः ॥१५०॥

क्रव्यात्-क्रव्यादावाम-पक्वादौ ।५।१।१५१॥

एतौ यथासङ्ख्यमामात् पक्वादर्थौ 'क्विब्णन्तौ' साधू स्तः । क्रव्यात्– आममांसभक्षः, क्रव्यादः– पक्वमांसभक्षः ॥१५१॥

त्यदाद्यन्य-समानादुपमानाद् व्याप्ये दृशः टक्-सकौ च ।५।१।१५२॥

एभ्य उपमानेभ्यो व्याप्येभ्यः पराद् दृशेर्व्याप्य एव 'टक्-सकौ क्विप् च' स्युः । त्यादृशः, त्यादृक्षः, त्यादृक्; अन्यादृशः, अन्यादृक्षः, अन्यादृक्; सदृशः, सदृक्षः, सदृक् । व्याप्य इति किम् ? तेनेव दृश्यते ॥१५२॥

कर्तुर्णिन् ।५।१।१५३॥

कर्त्रर्थादुपमानात् पराद् धातो–'र्णिन्' स्यात् । उष्ट्रक्रोशी ॥१५३॥

अजातेः शीले ।५।१।१५४॥

अजात्यर्थाद् नाम्नः पराच्छीलार्थाद् धातो– 'र्णिन्' स्यात् । उष्णभोजी,

प्रस्थायी । अजातेरिति किम् ? शालीन् भोक्ता । शील इति किम् ? उष्णभोजो मन्दः ॥१५४॥

साधौ ।५।१।१५५॥

नाम्नः परात् साध्वर्थाद् धातोः 'र्णिन्' स्यात् । साधुकारी ॥१५५॥

ब्रह्मणो वदः ।५।१।१५६॥

ब्रह्मणः परात् वदे-'र्णिन्' स्यात् । ब्रह्मवादी ॥१५६॥

व्रता-ऽऽभीक्ष्ण्ये ।५।१।१५७॥

अनयोर्गम्यमानयोर्नाम्नः परात् धातो'-र्णिन्' स्यात् । स्थण्डिलवर्त्ती, क्षीर-पायिण उशीनराः ॥१५७॥

करणाद् यजो भूते ।५।१।१५८॥

करणार्थाद् नाम्नः पराद् भूतार्थाद् यजे-'र्णिन्' स्यात् । अग्निष्टोमयाजी ॥१५८॥

निन्द्ये व्याप्यादिन् विक्रियः ।५।१।१५९॥

व्याप्याद् नाम्नः परात् भूतार्थाद् विक्रियः कुत्स्ये कर्त्तरि 'इन्' स्यात् । सोमविक्रयी । निन्द्य इति किम् ? धान्यविक्रायः ॥१५९॥

हनो णिन् ।५।१।१६०॥

व्याप्यात् पराद् भूतार्थाद् हन्तेर्निन्द्ये कर्त्तरि 'णिन्' स्यात् । पितृघाती ॥१६०॥

ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् क्विप् ।५।१।१६१॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् भूतार्थाद् हन्तेः 'क्विप्' स्यात् । ब्रह्महा, भ्रूणहा, वृत्रहा ॥१६१॥

कृगः सु-पुण्य-पाप-कर्म-मन्त्र-पदात् ।५।१।१६२॥

सोः पुण्यादेश्च कर्मणः परात् भूतार्थात् कृगः 'क्विप्' स्यात् । सुकृत्, पुण्यकृत्, पापकृत्, कर्मकृत्, मन्त्रकृत्, पदकृत् ॥१६२॥

सोमात् सुगः ।५।१।१६३॥

सोमाद् व्याप्यात् पराद् भूतार्थात् सुगः 'क्विप्' स्यात् । सोमसुत् ॥१६३॥

अग्नेश्चेः ।५।१।१६४॥

अग्नेर्व्याप्यात् पराद् भूतार्थाच्चेः 'क्विप्' स्यात् । अग्निचित् ॥१६४॥

कर्मण्यग्न्यर्थे ।५।१।१६५॥

कर्मणः पराद् भूतार्थाच्चेः कर्मण्यग्न्यर्थे 'क्विप्' स्यात् । श्येनचित् ॥१६५॥

दृशः क्वनिप् ।५।१।१६६॥

व्याप्यात् पराद् भूतार्थाद् दृशेः 'क्वनिप्' स्यात् ।बहुदृश्वा ॥१६६॥

सह-राजभ्यां कृग्-युधेः ।५।१।१६७॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् भूतार्थात् कृगो युधेश्च 'क्वनिप्' स्यात् । सहकृत्वा, सहयुध्वा, राजकृत्वा, राजयुध्वा ॥१६७॥

अनोर्जनेर्डः ।५।१।१६८॥

कर्मणः परादनुपूर्वात् भूतार्थाद् जने-'र्डः' स्यात् । पुमनुजः ॥१६८॥

सप्तम्याः ।५।१।१६९॥

सप्तम्यन्ताद् भूतार्थाज्जने-'र्डः' स्यात् । मन्दुरजः ॥१६९॥

अजातेः पञ्चम्याः ।५।१।१७०॥

पञ्चम्यन्तादजात्यर्थाद् भूतार्थाद् जने-'र्डः' स्यात् । बुद्धिजः । अजातेरिति किम् ? गजात् जातः ॥१७०॥

क्वचित् ।५।१।१७१॥

उक्तादन्यत्रापि यथालक्ष्यं 'डः' स्यात् । किञ्जः, अनुजः, अजः, स्त्रीजः, ब्रह्मज्यः, वराहः, आखः ॥१७१॥

सु-यजोर्ङ्वनिप् ।५।१।१७२॥

आभ्यां भूतार्थाभ्यां 'ङ्वनिप्' स्यात् । सुत्वानौ, यज्वा ॥१७२॥

जृषोऽतृः ।५।१।१७३॥

जृषेर्भूतार्थाद् 'अतृः' स्यात् । जरती ॥१७३॥

क्त-क्तवतू ।५।१।१७४॥

भूतार्थाद् धातोरेतौ स्याताम् । कृतः, कृतवान् ॥१७४॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-
लघुवृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥५।१॥

अगणितपक्षेषु बलः पुरुषोत्तमचित्तविस्मयं जनयन् ।
रामोल्लासनमूर्त्तिः श्रीकर्णः कर्ण इव जयति ॥१७॥

— o —

[द्वितीयः पादः]

श्रु—सद—वस्भ्यः परोक्षा वा ।५।२।१॥

एभ्यो भूतार्थेभ्यः 'परोक्षा वा' स्यात् । उपशुश्राव, उपससाद, अनूवास, पक्षे– उपाश्रौषीत्, उपाशृणोत्, उपासदत्, उपासीदत्, अन्ववात्सीत्, अन्ववसत् ॥१॥

तत्र क्वसु—कानौ तद्वत् ।५।२।२॥

परोक्षामात्रविषये धातोः परौ 'क्वसु-कानौ स्याताम्, तौ च परोक्षेव' । शुश्रुवान्, सेदिवान्, ऊषिवान्, पेचिवान्, पेचानः ॥२॥

वेयिवदनाश्वदनूचानम् ।५।२।३॥

एते 'भूतेऽर्थे क्वसुकानान्ताः कर्त्तरि वा' निपात्यन्ते । समीयिवान्, अनाश्वान्, अनूचानः, पक्षे– अगात्, उपैत्, उपेयाय, नाशीत्, नाश्नात्, नाश, अन्ववोचत्,

अन्ववक्, अन्वब्रवीत्, अनूवाच ॥३॥

अद्यतनी ।५।२।४॥

भूतार्थाद्धातो – 'अद्यतनी' स्यात् । अकार्षीत् ॥४॥

विशेषाऽविवक्षा व्यामिश्रे ।५।२।५॥

अनद्यतनादिविशेषाऽविवक्षायां व्यामिश्रणे च सति भूतार्था-द्धातो 'अद्यतनी' स्यात् । रामो वनमगमत्, अद्य ह्यो वाऽभुक्ष्महि ॥५॥

रात्रौ वसोऽन्ययामाऽस्वप्तर्यद्य ।५।२।६॥

रात्रौ भूतार्थवृत्तेर्वसते– 'अद्यतनी' स्यात्, स चेदर्थो यस्यां रात्रौ भूतस्तस्या एवान्ययामं व्याप्याऽस्वप्तरि कर्तरि स्यात्, अद्यतनेनैवान्ययामेनावच्छिन्ने अद्यतने चेत् प्रयोगोऽस्ति नाद्यतनान्तरे । अमुत्रावात्सम् । रात्र्यन्ययामे तु मुहूर्तमपि स्वापेऽमुत्रावसमिति ॥६॥

अनद्यतने ह्यस्तनी ।५।२।७॥

आ न्याय्याद् उत्थानाद् न्याय्याच्च संवेशनाद्, अहरुभयतः सार्द्धरात्रं वाऽद्यतनः, तस्मिन्नसति भूतार्थाद् धातो– 'ह्यस्तनी' स्यात् । अकरोत् ॥७॥

ख्याते दृश्ये ।५।२।८॥

लोकविज्ञाते प्रयोक्तुः शक्यदर्शने भूतानद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातो–'ह्यस्तनी' स्यात् । अरुणत् सिद्धराजोऽवन्तीम् । ख्यात इति किम् ? चक्रार कटम् । दृश्य इति किम् ? जघान कंसं किल वासुदेवः ॥८॥

अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती ।५।२।९॥

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे भूतानद्यतनार्थवृत्तेर्धातो '–भविष्यन्ती' स्यात्, अयद्–योगे । स्मरसि साधो ! स्वर्गे स्थास्यामः ? । अयदीति किम् ? अभिजानासि मित्र ! यत् कलिङ्गेष्ववसाम ? ॥९॥

वाऽऽकाङ्क्षायाम् ।५।२।१०॥

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे प्रयोक्तुः क्रियान्तराकाङ्क्षायां सत्यां भूतानद्यतनार्थाद् धातो–'भविष्यन्ती वा' स्यात् । स्मरसि मित्र ! कश्मीरेषु वत्स्यामोऽवसाम वा, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे, अभुञ्ज्महि वा ? ॥१०॥

कृताऽस्मरणा-ऽतिनिह्नवे परोक्षा ।५।२।११॥

कृतस्यापि चित्तविक्षेपादिनाऽस्मरणेऽत्यन्तनिह्नवे वा गम्ये भूतानद्यतनार्थाद् धातोः 'परोक्षा' स्यात् । सुप्तोऽहं किल विललाप, कलिङ्गेषु ब्राह्मणो हतस्त्वया, नाऽहं कलिङ्गान् जगाम ॥११॥

परोक्षे ।५।२।१२॥

भूतानद्यतने परोक्षार्थाद् धातोः 'परोक्षा' स्यात् । धर्म्मं दिदेश तीर्थङ्करः ॥

ह–शश्वद्–युगान्तःप्रच्छ्ये ह्यस्तनी वा ।५।२।१३॥

हे शश्वति च प्रयुक्ते पञ्चवर्षमध्यप्रच्छ्ये च भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातो 'ह्यस्तनी-परोक्षे' स्याताम् । इति हाकरोत्, इति ह चकार, शश्वदकरोत्, शश्वच्चकार, किमगच्छस्त्वं मथुराम् ? किं जगन्थ त्वं मथुराम् ? ॥१३॥

अविवक्षिते ।५।२।१४॥

भूतानद्यतने परोक्षे परोक्षत्वेनाविवक्षितेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातो 'ह्यस्तनी' स्यात् । अहन् कंसं किल वासुदेवः ॥१४॥

वाऽद्यतनी पुराऽऽदौ ।५।२।१५॥

भूतानद्यतने परोक्षे परोक्षत्वेनाविवक्षितेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोः पुरादावुपपदे 'अद्यतनी वा' स्यात् । अवात्सुरिह पुरा छात्राः, पक्षे– अवसन्, ऊषुर्वा; तदाऽभाषिष्ट राघवः, पक्षे- अभाषत; बभाषे ॥१५॥

स्मे च वर्त्तमाना ।५।२।१६॥

भूतानद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोः स्मे पुराऽऽदौ चोपपदे 'वर्त्तमाना' स्यात् । पृच्छति स्म पुरोधसम्, वसन्तीह पुरा छात्राः, अथाऽऽह वर्णी ॥१६॥

ननौ पृष्टोक्तौ सद्वत् ।५।२।१७॥

ननावुपपदे पृष्टप्रतिवचने भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातो–'वर्त्तमानेव वर्त्तमाना' स्यात् । किमकार्षीः कटं चैत्र ! ननु करोमि भोः, ननु कुर्वन्तं मां पश्य ॥

न-न्वोर्वा ।५।२।१८॥

न-न्वोरुपपदयोः पृष्टोक्तौ भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातो–'र्वा वर्त्तमाना' स्यात्, सा च 'सद्वत्' । किमकार्षीः कटं चैत्र ? न करोमि भोः, न कुर्वन्तं मां पश्य, नाकार्षम्; नु करोमि भोः ! नु कुर्वाणं मां पश्य, न्वकार्षम् ॥१८॥

सति ।५।२।१९॥

वर्त्तमानार्थाद् धातो '-र्वर्त्तमाना' स्यात् । अस्ति; कूरं पचति, मांसं न भक्षयति, इहाधीमहे, तिष्ठन्ति पर्वताः ॥१९॥

शत्रानशावेष्यति तु सस्यौ ।५।२।२०॥

सदर्थात् धातोः 'शत्रानशौ' स्याताम्, भविष्यन्ती विषयेऽर्थे 'स्ययुक्तौ' । यान्, शयानः, यास्यन्, शयिष्यमाणः ॥२०॥

तौ माङ्याक्रोशेषु ।५।२।२१॥

माङ्युपपदे आक्रोशे गम्ये 'तौ शत्रानशावेव' स्याताम् । मा पचन् वृषलो ज्ञास्यति, मा पचमानोऽसौ मर्तुकामः ॥२१॥

वा वेत्तेः क्वसुः ।५।२।२२॥

सदर्थात् वेत्तेः 'क्वसुर्वा' स्यात् । तत्त्वं विद्वान्, विदन् ॥२२॥

पूङ् – यजः शानः ।५।२।२३॥

आभ्यां सदर्थाभ्यां परः 'शानः' स्यात् । पवमानः यजमानः ॥२३॥

वयः शक्ति – शीले ।५।२।२४॥

एषु गम्येषु सदर्थाद् धातोः 'शानः' स्यात् । स्त्रियं गच्छमानाः, समश्नानाः, परान् निन्दमानाः ।५।२।२४॥

धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् ।५।२।२५॥

सुखसाध्ये सत्यर्थे वर्तमानाद् धारेरिङश्च परो-'ऽतृश्' स्यात् । धारयन् आचाराङ्गम्, अधीयन् द्रुमपुष्पीयम् ॥२५॥

सुगू द्विषार्हः सत्रि-शत्रु-स्तुत्ये ।५।२।२६॥

सदर्थेभ्य एभ्यो यथासङ्ख्यं सत्रिणि शत्रौ स्तुत्ये च कर्तरि 'अतृश्' स्यात् । सर्वे सुन्वन्तः, चौरं द्विषन्, पूजामर्हन् । एष्विति किम् ? सुरां सुनोति ॥२६॥

तृन् शील-धर्म-साधुषु ।५।२।२७॥

शीलादिषु सदर्थाद् धातो 'स्तृन्' स्यात् । कर्ता कटम्, वधूमूढां मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः, गन्ता खेलः ॥२७॥

भ्राज्यलङ्कृगू-निराकृगू-भू-सहि–रुचि–वृति-वृधि-चरि-प्रजना–ऽपत्रप इष्णुः ।५।२।२८॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य 'इष्णुः' स्यात् । भ्राजिष्णुः, अलङ्करिष्णुः, निराकरिष्णुः, भविष्णुः, सहिष्णुः, रोचिष्णुः, वर्त्तिष्णुः, वर्द्धिष्णुः, चरिष्णुः, प्रजनिष्णुः, अपत्रपिष्णुः ॥२८॥

उदः पचि-पति-पदि-मदेः ।५।२।२९॥

उत्पूर्वेभ्य एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य 'इष्णुः' स्यात् । उत्पचिष्णुः, उत्पतिष्णुः, उत्पदिष्णुः, उन्मदिष्णुः ॥२९॥

भू-जेः ष्णुक् ।५।२।३०॥

आभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां 'ष्णुक्' स्यात् । भूष्णुः, जिष्णुः ॥३०॥

स्था-ग्ला-म्ला-पचि-परिमृजि-क्षेः स्नुः ।५।२।३१॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः 'स्नुः' स्यात् । स्थास्नुः, ग्लास्नुः, म्लास्नुः, पक्ष्णुः, परिमार्क्ष्णुः, क्षेष्णुः ॥३१॥

त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपः क्नुः ।५।२।३२॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः 'क्नुः' स्यात् । त्रस्नुः, गृध्नुः, धृष्णुः, क्षिप्नुः ॥

सन्-भिक्षा-ऽऽशंसेरुः ।५।२।३३॥

शीलादिसदर्थात् सन्नन्ताद् भिक्षा-ऽऽशंसिभ्यां च 'उः' स्यात् । लिप्सुः, भिक्षुः, आशंसुः ॥३३॥

विन्दिच्छू ।५।२।३४॥

शीलादिसदर्थाभ्यां वेत्तीच्छतिभ्याम् – 'उः' यथासंख्यं 'नुपान्त्य - च्छान्तादेशौ च' निपात्येते । विन्दुः, इच्छुः ॥३४॥

शृ—वन्देरारुः ।५।२।३५॥

आभ्यां शीलादिसदर्थाभ्याम् 'आरुः' स्यात् । विशरारुः, वन्दारुः ॥३५॥

दा-ट्धे-सि-शद-सदो रुः ।५।२।३६॥

शीलादिसदर्थेभ्यो दारूप-ट्धे-सि-शद-सद्भ्यो 'रुः' स्यात् । दारुः, धारुः, सेरुः, शद्रुः, सद्रुः ॥३६॥

शीङ्-श्रद्धा-निद्रा-तन्द्रा-दयि-पति-गृहि-स्पृहेरालुः ।५।२।३७॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य 'आलुः' स्यात् । शयालुः, श्रद्धालुः, निद्रालुः, तन्द्रालुः, दयालुः, पतयालुः, गृहयालुः, स्पृहयालुः ॥३७॥

ङौ सासहि-वावहि-चाचलि-पापतिः ।५।२।३८॥

शीलादिसदर्थानां सहि-वहि-चलि-पतां यङन्तानां ङौ सति यथासङ्ख्यमेते निपात्यन्ते। सासहिः, वावहिः, चाचलिः, पापतिः ॥३८॥

सन्नि-चक्रि-दधि-जज्ञि-नेमिः ।५।२।३९॥

एते शीलादौ सदर्थाद् द्वयुक्तमन्तो ङ्यन्ता निपात्यन्ते। सन्निः, चक्रिः, दधिः, जज्ञिः, नेमिः ॥३९॥

शृ-कम-गम-हन-वृष-भू-स्थ उकण् ।५।२।४०॥

शीलादिसदर्थेभ्य एभ्य 'उकण्' स्यात्। शारुकः, कामुकः, आगामुकः, घातुकः, वर्षुकः, भावुकः, स्थायुकः ॥४०॥

लष-पत-पदः ।५।२।४१॥

शीलादिसदर्थेभ्य एभ्य 'उकण्' स्यात्। अभिलाषुकः, प्रपातुकः, उपपादुकः ॥४१॥

भूषा-क्रोधार्थ-जु-सृ-गृधि-ज्वल-शुचश्चाऽनः ।५।२।४२॥

भूषार्थेभ्यः क्रोधार्थेभ्यो ज्वादेर्लषादेश्च शीलादिसदर्थेभ्यो-'ऽनः' स्यात्। भूषणः, क्रोधनः, कोपनः, जवनः, सरणः, गर्द्धनः, ज्वलनः, शोचनः, अभिलषणः, पतनः, अर्थस्य पदनः ॥४२॥

चल-शब्दार्थादकर्मकात् ।५।२।४३॥

चलार्थात् शब्दार्थाच्च धातोः शीलादिसदर्थादकर्मकाद्-'अनः' स्यात्। चलनः, रवणः। अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥४३॥

इ-ङितो व्यञ्जनाऽऽद्यन्तात् ।५।२।४४॥

व्यञ्जनमादिरन्तश्च यस्य तस्मादिदितो ङितश्च धातोः शीलादिसदर्थाद्- 'अनः' स्यात्। स्पर्द्धनः, वर्त्तनः। व्यञ्जनाद्यन्तादिति किम् ? एधिता, शयिता। अकर्मकादित्येव- वसिता वस्त्रम् ॥४४॥

न णिङ्-य-सूद-दीप-दीक्षः ।५।२।४५॥

णिङन्ताद् यन्तात् सूदादिभ्यश्च शीलादिसदर्थेभ्यो '-ऽनो न' स्यात् । भावयिता क्ष्मायिता, सूदिता, दीपिता, दीक्षिता ॥४५॥

द्रम-क्रमो यङः ।५।२।४६॥

शीलादिसदर्थाभ्यां यङन्ताभ्यामाभ्याम् 'अनः' स्यात् । दन्द्रमणः, चङ्क्रमणः॥

यजि-जपि-दंशि-वदादूकः ।५।२।४७॥

एभ्यो यङन्तेभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य 'ऊकः' स्यात् । यायजूकः, जञ्जपूकः, दन्दशूकः, वावदूकः ॥४७॥

जागुः ।५।२।४८॥

शीलादिसदर्थाद् जागुरूकः स्यात् । जागरूकः ॥४८॥

शमष्टकाद् घिनण् ।५।२।४९॥

शीलादिसदर्थेभ्यः शमादिभ्योऽष्टभ्यो 'घिनण्' स्यात् । शमी, दमी, तमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, प्रमादी, क्लमी ॥४९॥

युज-भुज-भज-त्यज-रज-द्विष-दुष-द्रुह-दुहाऽभ्याहनः ।५।२।५०॥

शीलादिसदर्थेभ्य एभ्यो 'घिनण्' स्यात् । योगी, भोगी, भागी, त्यागी, रागी, द्वेषी, दोषी, द्रोही, दोही, अभ्याघाती । अकर्मकादित्येव – गां दोग्धा ।

आङः क्रीड-मुषः ।५।२।५१॥

शीलादिसदर्थाभ्यामाभ्यां आङ्पूर्वाभ्यां 'घिनण्' स्यात् । आक्रीडी, आमोषी ॥५१॥

प्राच्च यम-यसः ।५।२।५२॥

शीलादिसदर्थाभ्यामाङः प्राच्च पराभ्यामाभ्यां 'घिनण्' स्यात् । प्रयामी, आयामी,

प्रयासी, आयासी ॥५२॥

मथ–लपः ।५।२।५३॥

प्रात् पराभ्यामाभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां 'घिनण्' स्यात् । प्रमाथी, प्रलापी ॥५३॥

वेश्च द्रोः ।५।२।५४॥

वेः प्राद्य पराद् द्रोः शीलादिसदर्थाद् 'घिनण्' स्यात् । विद्रावी, प्रद्रावी ॥५४॥

वि-परि-प्रात् सर्त्तेः ।५।२।५५॥

एभ्यः पराच्छीलादिसदर्थात् सर्त्ते-'र्घिनण्' स्यात् । विसारी, परिसारी, प्रसारी ॥५५॥

समः पृचैपू-ज्वरेः ।५।२।५६॥

शीलादिसदर्थाभ्यां समः पराभ्यां पृणक्ति-ज्वरिभ्यां 'घिनण्' स्यात् । संपर्की, संज्वारी ॥५६॥

सं-वेः सृजः ।५।२।५७॥

शीलादिसदर्थात् संविभ्यां परात् सृजे '-र्घिनण्' स्यात् । संसर्गी, विसर्गी ॥

सं-परि-व्यनु-प्राद् वदः ।५।२।५८॥

शीलादिसदथदिभ्यः पराद् वदे '-र्घिनण्' स्यात् । संवादी, परिवादी, विवादी, अनुवादी, प्रवादी ॥५८॥

वेर्विच-कत्थ-म्लम्भ-कष-कस-लस-हनः ।५।२।५९॥

शीलादिसदर्थेभ्यो विपूर्वेभ्य एभ्यो 'घिनण्' स्यात् । विवेकी, विकत्थी, वेम्लम्भी, विकाषी, विकासी, विलासी, विघाती ॥५९॥

व्यपाऽभेर्लषः ।५।२।६०॥

एभ्यः परात् लषेः शीलादिसदर्थाद् 'घिनण्' स्यात् । विलाषी, अपलाषी अभिलाषी ॥६०॥

समू-प्राद् वसात् ।५।२।६१॥

आभ्यां पराद् वसतेः शीलादिसदर्थाद् 'घिनण्' स्यात् । संवासी, प्रवासी ॥६१॥

समत्यपाऽभि-व्यभेश्चरः ।५।२।६२॥

एभ्यः परात् चरेः शीलादिसदर्थाद् 'घिनण्' स्यात् । सञ्चारी, अतिचारी अपचारी, अभिचारी, व्यभिचारी ॥६२॥

समनु-व्यवाद् रुधः ।५।२।६३॥

एभ्यः पराच्छीलादिसदर्थाद् रुधो 'घिनण्' स्यात् । संरोधी, अनुरोधी, विरोधी अवरोधी ॥६३॥

वेर्दहः ।५।२।६४॥

विपूर्वात् शीलादिसदर्थाद् दहे '–र्घिनण्' स्यात् । विदाही ॥६४॥

परेर्देवि-मुहश्च ।५।२।६५॥

परिपूर्वाभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यामाभ्यां दहेश्च 'घिनण्' स्यात् । परिदेवी, परिमोही परिदाही ॥६५॥

क्षिप-रटः ।५।२।६६॥

परिपूर्वाभ्यामाभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां 'घिनण्' स्यात् । परिक्षेपी, परिराटी ॥६६॥

वादेश्च णकः ।५।२।६७॥

परिपूर्वात् शीलादिसदर्थाद् वादयतेः क्षिप-रटिभ्यां च 'णकः' स्यात् । परिवादक परिक्षेपकः, परिराटकः ॥६७॥

निन्द–हिंस-क्लिश-खाद-विनाशि-व्याभाषाऽसूयाऽनेक–

स्वरात् ।५।२।६८॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो 'णकः' स्यात् । निन्दकः, हिंसकः, क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, व्याभाषकः, असूयकः, चकासकः ॥६८॥

उपसर्गाद् देवृ-देवि-क्रुशः ।५।२।६९॥

उपसर्गात् परेभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य एभ्यो 'णकः' स्यात् । आदेवकः, परिदेवकः, आक्रोशकः ॥६९॥

वृङ्-भिक्षि-लुण्टि-जल्पि-कुट्टाट्टाकः ।५।२।७०॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य– 'ष्टाकः' स्यात् । वराकी, भिक्षाकः, लुण्टाकः, जल्पाकः, कुट्टाकः ॥७०॥

प्रात् सू-जोरिन् ।५।२।७१॥

आभ्यां प्रात् पराभ्यां शीलादिसदर्थाभ्याम्–'इन्' स्यात् । प्रसवी, प्रजवी ॥

जीणृ-दृ-क्षि-विश्रि-परिभू-वमा-ऽभ्यमव्यथः ।५।२।७२॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य 'इन्' स्यात् । जयी, अत्ययी, आदरी, क्षयी, विश्रयी, परिभवी, वमी, अभ्यमी, अव्यथी ॥७२॥

सृ-घस्यदो मरक् ।५।२।७३॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो 'मरक्' स्यात् । सृमरः, घस्मरः, अद्मरः ॥७३॥

भञ्जि-भासि-मिदो घुरः ।५।२।७४॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो 'घुरः' स्यात् । भङ्गुरम्, भासुरम्, मेदुरम् ॥७४॥

वेत्ति-च्छिद-भिदः कित् ।५।२।७५॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः 'किद् घुरः' स्यात् । विदुरः, छिदुरः, भिदुरः ॥

भियो रु-रुक–लुकम् ।५।२।७६॥

एभ्यः शीलादिसदर्थाद् भियः 'कित एते' स्युः । भीरुः, भीरुकः, भीलुकः ॥७६॥

सृ-जीण्-नशष्ट्वरप् ।५।२।७७॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः 'कित् ट्वरप्' स्यात् । सृत्वरी, जित्वरी, इत्वरः, नश्वरः ॥७७॥

गत्वरः ।५।२।७८॥

गमे- 'ष्ट्वरप्, मश्च त्' निपात्यते । गत्वरी ॥७८॥

स्म्यजस-हिंस-दीप-कम्प-कम-नमो रः ।५।२।७९॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो 'रः' स्यात् । स्मेरम्, अजस्रम्, हिंस्रः, दीप्रः, कम्प्रः, कम्रः, नम्रः ॥७९॥

तृषि-धृषि-स्वपो-नजिङ् ।५।२।८०॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो 'नजिङ्' स्यात् । तृष्णक्, धृष्णक्, स्वप्नजौ ॥८०॥

स्थेश—भास—पिस-कसो वरः ।५।२।८१॥

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो 'वरः' स्यात् । स्थावरः, ईश्वरः, भास्वरः, पेस्वरः, विकस्वरः ॥८१॥

यायावरः ।५।२।८२॥

यातेर्यङन्तात् शीलादिसदर्थाद् 'वरः' स्यात् । यायावरः ॥८२॥

दिद्युद्-ददृद्-जगज्जुहू-वाक्-प्राट्-धी-श्री-द्रू-स्रू-ज्वायतस्तू-कटप्रू-परिव्राट्-भ्राजादयः क्विप् ।५।२।८३॥

एते 'क्विबन्ताः' शीलादौ सत्यर्थे निपात्यन्ते । दिद्युत्, ददृत्, जगत्, जुहूः, वाक्, तत्त्वप्राट्, धीः, श्रीः, शतद्रूः, स्रूः, जूः, आयतस्तूः, कटप्रूः, परिव्राट्, विभ्राट्, भाः ॥८३॥

शं-सं-स्वयं-वि-प्राद् भुवो डुः ।५।२।८४॥

एभ्यः पराद् भुवः सदर्थाद् 'डुः' स्यात् । शम्भुः, सम्भुः, स्वयम्भुः, विभुः,

प्रभुः ॥८४॥

पुव इत्रो दैवते ।५।२।८५॥

सदर्थात् पुवो दैवते कर्त्तरि 'इत्रः' स्यात् । पवित्रोऽर्हन् ॥८५॥

ऋषि-नाम्नोः करणे ।५।२।८६॥

ऋषि-संज्ञयोः सदर्थात् पुवः करणे 'इत्रः' स्यात् । पवित्रोऽयमृषिः, दर्भः पवित्रः ॥८६॥

लू-धू-सू-खनि-चर-सहाऽर्तेः ।५।२।८७॥

एभ्यः सदर्थेभ्यः करणे 'इत्रः' स्यात् । लवित्रम्, धवित्रम्, सवित्रम्, खनित्रम्, चरित्रम्, सहित्रम्, अरित्रम् ॥८७॥

नी-दाव्-शसू-यु-युज-स्तु-तुद-सि-सिच-मिह-पत-पा-नहस्रट् ।५।२।८८॥

एभ्यः सदर्थेभ्यः करणे 'त्रट्' स्यात् । नेत्रम्, दात्रम्, शस्त्रम्, योत्रम्, योक्त्रम्, स्तोत्रम्, तोत्त्रम्, सेत्रम्, सेक्त्रम्, मेद्रम्, पत्त्रम्, पात्री, नद्ध्री ॥८८॥

हल—क्रोडाऽऽस्ये पुवः ।५।२।८९॥

सदर्थात् पुवो हल—क्रोडयोर्मुखे करणे 'त्रट्' स्यात् । पोत्रम् ॥८९॥

दंशेस्रः ।५।२।९०॥

सदर्थाद् दंशेः करणे 'स्रः' स्यात् । दंष्ट्रा ॥९०॥

धात्री ।५।२।९१॥

दृधेर्धागो वा कर्मणि 'त्रट्' स्यात् । धात्री ॥९१॥

ज्ञानेच्छाऽर्चाऽर्थ-ज्ञीच्छील्यादिभ्यः क्तः ।५।२।९२॥

ज्ञानेच्छाऽर्चाऽर्थेभ्यो ज्ञीदृभ्यः शील्यादिभ्यश्च सदर्थेभ्यः 'क्तः' स्यात् । राज्ञां ज्ञातः, राज्ञामिष्टः, राज्ञां पूजितः, मित्रः, शीलितः, रक्षितः ॥९२॥

उणादयः ।५।२।९३॥

सदर्थाद् धातोरुणादयो बहुलं स्युः । कारुः, ईडुः ॥९३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥५॥२॥

अकृत्वाऽऽसननिर्बन्ध–मभित्त्वा पावनीं गतिम् ।
सिद्धराजः परपुर– प्रवेशवशितां ययौ ॥१८॥

———— ० ————

[तृतीयः पादः]

वर्त्स्यति गम्यादिः ।५।३।१॥

गम्यादयो भविष्यत्यर्थे इन्नाद्यन्ताः साधवः स्युः । गमी ग्रामम्, आगामी ॥१॥

वा हेतुसिद्धौ क्तः ।५।३।२॥

वर्त्स्यदर्थाद् धातोर्धात्वर्थहेतोः सिद्धौ सत्यां 'क्तो वा' स्यात् । मेघश्चेद् वृष्टः सम्पन्नाः सम्पत्स्यन्ते वा शालयः ॥२॥

कषोऽनिटः ।५।३।३॥

कषेः कृच्छ्र–गहनयोरनिड्धातोर्वर्त्स्यदर्थात् 'क्तः' स्यात् । कष्टम्, कष्टा दिशस्तमसा । अनिट इति किम् ? कषिताः शत्रवः ॥३॥

भविष्यन्ती ।५।३।४॥

वर्त्स्यदर्थाद् धातो 'र्भविष्यन्ती' स्यात् । भोक्ष्यते ॥४॥

अनद्यतने श्वस्तनी ।५।३।५॥

नास्त्यद्यतनो यत्र तस्मिन् वर्त्स्यत्यर्थे वर्त्तमानाद् धातोः 'श्वस्तनी' स्यात् । कर्त्ता । अनद्यतन इति किम् ? अद्य श्वो वा गमिष्यति ॥५॥

परिदेवने ।५।३।६॥

अनुशोचने गम्ये वर्त्स्यदर्थाद् धातोः 'श्वस्तनी' स्यात् । इयं तु कदा गन्ता, यैवं पादौ निधत्ते ? ॥६॥

पुरा-यावतोर्वर्त्तमाना ।५।३।७॥

अनयोरुपपदयोर्वर्त्स्यदर्थाद् धातो- 'वर्त्तमाना' स्यात् । पुरा भुङ्क्ते, यावद् भुङ्क्ते ॥७॥

कदा-कर्ह्योर्नवा ।५।३।८॥

अनयोरुपपदयोर्वर्त्स्यदर्थाद् धातो -'वर्त्तमाना वा' स्यात् । कदा भुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते, कदा भोक्ता; कर्हि भुङ्क्ते, कर्हि भोक्ष्यते, कर्हि भोक्ता ॥८॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ।५।३।९॥

विभक्ति-डतर-डतमान्तस्य किमो वृत्तं किंवृत्तम्, तस्मिन्नुपपदे प्रष्टुर्लिप्सायां गम्यमानायां वर्त्स्यदर्थाद् धातो-'वर्त्तमाना वा' स्यात् । को भवतां भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा ? एवं- कतरः कतमः । किंवृत्त इति किम् ? भिक्षां दास्यति । लिप्सायामिति किम् ? कः पुरं यास्यति ? ॥९॥

लिप्स्यसिद्धौ ।५।३।१०॥

लब्धुमिष्यमाणाद् भक्तादेः सिद्धौ- फलावाप्तौ गम्यायां वर्त्स्यदर्थाद्धातो- 'वर्त्तमाना वा' स्यात् । यो भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा, स स्वर्ग-लोकं याति, यास्यति, याता वा ॥१०॥

पञ्चम्यर्थहेतौ ।५।३।११॥

पञ्चम्यर्थः प्रैषादिः, तस्य हेतुरुपाध्यायाऽऽगमनादिः, तस्मिन्नर्थे वर्त्स्यति वर्त्तमानाद् धातो-'वर्त्तमाना वा' स्यात् । उपाध्यायश्चेद् आगच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा, अथ त्वं सूत्रमधीष्व ॥११॥

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ।५।३।१२॥

ऊर्ध्वमुहूर्त्तात् भव ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः, तस्मिन् पञ्चम्यर्थहेतौ वर्त्स्यत्यर्थे वर्त्तमानाद् धातोः 'सप्तमी वर्त्तमाना च वा' स्यात् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत्, आगच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा, अथ त्वं तर्कमधीष्व ॥१२॥

क्रियायां क्रियार्थायां तुम् णकच् भविष्यन्ती ।५।३।१३॥

यस्माद् धातोस्तुमादिविधिस्तद्वाच्या क्रियाऽर्थः- प्रयोजनं यस्यास्तस्यां क्रियायामुपपदे वर्त्स्यदर्थाद् धातो- 'स्तुमादयः' स्युः । कर्तुम्, कारकः, करिष्यामीति वा याति । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति वासः ॥१३॥

कर्मणोऽण् ।५।३।१४॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे कर्मणः पराद् वर्त्स्यदर्थाद् धातो –'रण्' स्यात् । कुम्भकारो याति ॥१४॥

भाववचनाः ।५।३।१५॥

भाववचना– घञ्-कृत्यादयः, ते क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वर्त्स्यदर्थाद् धातोः स्युः । पाकाय, पक्तये, पचनाय वा याति ॥१५॥

पद-रुज-विश-स्पृशो घञ् ।५।३।१६॥

एभ्यो कर्त्तरि 'घञ्' स्यात् । पादः, रोगः, वेशः, स्पर्शः ॥१६॥

सर्त्तेः स्थिर-व्याधि-बल-मत्स्ये ।५।३।१७॥

सर्त्तेरेषु कर्तृषु 'घञ्' स्यात् । सारः स्थिरः, अतीसारो व्याधिः, सारो बलम् विसारो मत्स्यः ॥१७॥

भावा-ऽकर्त्रोः ।५।३।१८॥

भावे कर्तृवर्जे च कारके धातो-'र्घञ्' स्यात् । पाकः, प्राकारः, दायो

दत्तः ॥१८॥

इङोऽपादाने तु टिद् वा ।५।३।१९॥

इङो भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । स चापादाने 'वा टित्' । अध्यायः, उपाध्यायी, उपाध्यायः ॥१९॥

श्रो वायु-वर्ण-निवृत्ते ।५।३।२०॥

श्रो भावा-ऽकर्त्रोरिष्वर्थेषु 'घञ्' स्यात् । शारो वायुर्वर्णो वा, नीशारः प्रावरणम् ॥२०॥

निरभेः पू-ल्वः ।५।३।२१॥

निरभिभ्यां यथासङ्ख्यमाभ्यां भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । निष्पावः, अभिलावः ॥२१॥

रोरुपसर्गात् ।५।३।२२॥

उपसर्गपूर्वाद् रौतेर्भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । संरावः ॥२२॥

भूश्रयदोऽल् ।५।३।२३॥

एभ्य उपसर्गपूर्वेभ्यो भावा-ऽकर्त्रो-'रल्' स्यात् । प्रभवः, संश्रयः, विघसः । उपसर्गादित्येव– भावः, श्रायः, घासः ॥२३॥

न्यादो नवा ।५।३।२४॥

निपूर्वाददेरलि 'घस्लभावोऽतो दीर्घश्च वा' स्यात् । न्यादः, निघसः ॥२४॥

सं-नि-व्युपाद् यमः ।५।३।२५॥

एभ्य उपसर्गेभ्यः पराद् यमेर्भावा-ऽकर्त्रो-'रल् वा' स्यात् । संयमः, संयामः; नियमः, नियामः; वियमः, वियामः; उपयमः, उपयामः ॥२५॥

नेर्नद-गद-पठ-स्वन-क्वणः ।५।३।२६॥

निरुपसर्गात् परेभ्य एभ्यो भावाऽकर्त्रो-'रल् वा' स्यात् । निनदः, निनादः;

निगदः, निगादः; निपठः, निपाठः; निस्वनः, निस्वानः; निक्वणः, निक्वाणः ॥२६॥

वैणे क्वणः ।५।३।२७॥

वीणायां भवो वैणः, तदर्थादुपसर्गपूर्वात् क्वणेर्भावा-ऽकर्त्रो-'रल् वा' स्यात् । प्रक्वणः, प्रक्वाणो वीणायाः । वैण इति किम् ? प्रक्वाणः शृङ्खलस्य ॥२७॥

युवर्ण-वृ-दृ-वश-रण-गमृद्-ग्रहः ।५।३।२८॥

इवर्णोवर्णान्तेभ्यो व्रादेर्ऋदन्तेभ्यो ग्रहेश्च भावा-ऽकर्त्रो-'रल्' स्यात् । चयः, क्रयः, रवः, लवः, वरः, आदरः, वशः, रणः, गमः, करः, ग्रहः ॥२८॥

वर्षादयः क्लीबे ।५।३।२९॥

एतेऽलन्ताः क्लीबे यथादर्शनं भावा-ऽकर्त्रोर्निपात्यन्ते । वर्षम्, भयम् ॥२९॥

समुदोऽजः पशौ ।५।३।३०॥

आभ्यां परादजः पशुविषयार्थवृत्तेर्भावा-ऽकर्त्रो-'रल्' स्यात् । समजः पशूनाम्, उदजः पशूनाम् । पशाविति किम् ? समाजो नृणाम् ॥३०॥

सृ-ग्लहः प्रजना-ऽक्षे ।५।३।३१॥

आभ्यां यथासंख्यं प्रजना-ऽक्षविषयार्थवृत्तिभ्यां भावाकर्त्रो-'रल्' स्यात् । गवामुपसरः, अक्षाणां ग्लहः । प्रजनाक्ष इति किम् ? उपसारो भृत्यै राज्ञाम् ॥३१॥

पणेर्माने ।५।३।३२॥

पणेर्मानार्थाद् भावाकर्त्रो-'रल्' स्यात् । मूलकपणः । मान इति किम् ? पाणः ॥३२॥

संमद-प्रमदौ हर्षे ।५।३।३३॥

एतौ भावाकर्त्रोर्हर्षेऽर्थेऽलन्तौ स्याताम् । संमदः, प्रमदो वा स्त्रीणाम् । हर्ष

इति किम् ? संमादः, प्रमादः ॥३३॥

हनोऽन्तर्घनाऽन्तर्घणौ देशे ।५।३।३४॥

अन्तः पूर्वाद् हन्ते-'रल्-घन्, घणादेशौ च' निपात्येते, देशेऽर्थे भावा-ऽकर्त्रोः । अन्तर्घनः, अन्तर्घणो वा देशः । अन्तर्घातोऽन्यः ॥३४॥

प्रघण-प्रघाणौ गृहांशे ।५।३।३५॥

प्रपूर्वाद् हन्तेर्गृहांशेऽर्थे-'ऽल् घण-घाणादेशौ च' निपात्येते । प्रघणः, प्रघाणो वा द्वारालिन्दकः । प्रघातोऽन्यः ॥३५॥

निघोद्घ-सङ्घोद्घना-ऽपघनोपघ्नं निमित-प्रशस्त-गणा-ऽत्या-धाना-ऽङ्गा-ऽऽसन्नम् ।५।३।३६॥

हन्तेर्निघादयो यथासंख्यं निमिताद्यर्थेषु 'कृतघत्वादयोऽलन्ता' निपात्यन्ते । समन्ततो मितम्=निमितम्, - निघा वृक्षाः; उद्घः प्रशस्तः, सङ्घः प्राणिसमूहः, अत्याधीयन्ते च्छेदनार्थं कुट्टनार्थं वा काष्ठादीनि यत्र तदत्याधानम्, उद्घनः, अपघनः शरीरावयवः, उपघ्न आसन्नः ॥३६॥

मूर्त्ति-निचिताऽभ्रे घनः ।५।३।३७॥

हन्तेर्मूर्त्यादावर्थे-'ऽल् घनादेशश्च' निपात्यते । मूर्त्तिः=काठिन्यम्- अभ्रस्य घनः, निचितम्=निरन्तरम्,- घनाः केशाः; अभ्रम्=मेघः घनः ॥३७॥

व्ययो-द्रोः करणे ।५।३।३८॥

एभ्यः पराद् हन्तेः करणे 'ऽल्, घनादेशश्च' निपात्यते । विघनः, अयोघनः, द्रुघनः ॥३८॥

स्तम्बाद् घ्नश्च ।५।३।३९॥

स्तम्बात् पराद् हन्ते-'रल्, घ्न-घनादेशौ च' निपात्येते, करणे । स्तम्बघ्नो दण्डः, स्तम्बघनो यष्टिः ॥३९॥

परेर्घः ।५।३।४०॥

परिपूर्वाद् हन्ते–'रल्, घादेशश्च' करणे निपात्यते । परिघोऽर्गला ॥४०॥

ह्वः समाह्वया-ऽऽह्वयौ द्यूत-नाम्नोः ।५।३।४१॥

द्यूते नाम्नि चार्थे यथासङ्ख्यं समाङ्पूर्वाद् आङ् पूर्वाच्च ह्वो-'ऽल्, ह्वयादेशश्च' निपात्यते । समाह्वयः प्राणिद्यूतम्, आह्वयः संज्ञा ॥४१॥

न्यभ्युप-वेर्वा श्चोत् ।५।३।४२॥

एभ्यः पराद् ह्वो भावा-ऽकर्त्रो-'रल्' स्यात्, तद्योगे 'वा उश्च' । निह्नवः अभिह्नवः, उपह्नवः, विह्नवः ॥४२॥

आङो युद्धे ।५।३।४३॥

आङो ह्वो युद्धेऽर्थे भावाकर्त्रो-'रल्' स्यात्, 'वा उश्च' । आह्नवो युद्धम् युद्ध इति किम् ? आह्वायः ॥४३॥

आहावो निपानम् ।५।३।४४॥

निपानं पश्वादिपानार्थो जलाधारः, तस्मिन्नर्थे आङ्पूर्वाद् ह्वो भावा-ऽकर्त्रो–'रल्, आहावादेशश्च' निपात्यते । आहावो वीनाम् ॥४४॥

भावेऽनुपसर्गात् ।५।३।४५॥

अनुपसर्गाद् भावे ह्वो-'ऽल्' स्यात्, 'वा उश्च' । ह्वः । भाव इति किम् ? व्याप्ये ह्वायः । अनुपसर्गादिति किम् ? आह्वायः ॥४५॥

हनो वा वध् च ।५।३।४६॥

अनुपसर्गाद् हन्तेर्भावे-'ऽल् वा' स्यात्, तद्योगे च हनो 'वध्' । वधः घातः ॥४६॥

व्यध-जप-मद्भ्यः ।५।३।४७॥

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो भावा-ऽकर्त्रो-'रल्' स्यात् । व्यधः, जपः, मदः ॥४७॥

नवा क्वण-यम-हस-स्वनः ।५।३।४८॥

अनुपसर्गेभ्य एभ्यो भावा-ऽकर्त्रो-'रल् वा' स्यात् । क्वणः, क्वाणः; यमः, यामः; हसः, हासः; स्वनः, स्वानः ॥४८॥

आङो रु-प्लोः ।५।३।४९॥

आङः पराभ्यां रु-प्लुभ्यां भावा-ऽकर्त्रो-'रल् वा' स्यात् । आरवः, आरावः, आप्लवः, आप्लावः ॥४९॥

वर्षविघ्नेऽवाद् ग्रहः ।५।३।५०॥

अवपूर्वाद् ग्रहेर्वर्षविघ्नेऽर्थे भावा-ऽकर्त्रो-'रल् वा' स्यात् । अवग्रहः, अवग्राहः । वर्षविघ्ने इति किम् ? अवग्रहोऽर्थस्य ॥५०॥

प्राद् रश्मि-तुलासूत्रे ।५।३।५१॥

प्रपूर्वाद् ग्रहे रश्मौ तुलासूत्रे चार्थे भावा-ऽकर्त्रो-'रल् वा' स्यात् । प्रग्रहः, प्रग्राहः ॥५१॥

वृगो वस्त्रे ।५।३।५२॥

प्रपूर्वाद् वृगो वस्त्रविशेषेऽर्थे भावा-ऽकर्त्रो-'रल् वा' स्यात् । प्रवरः, प्रावारः; वस्त्र इति किम् ? प्रवरो यतिः ॥५२॥

उदः श्रेः ।५।३।५३॥

उत्पूर्वात् श्रेर्भावा-ऽकर्त्रो–'रल् वा' स्यात् । उच्छ्रयः, उच्छ्रायः ॥५३॥

यु-पू-द्रोर्घञ् ।५।३।५४॥

उत्पूर्वेभ्य एभ्यो भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । उद्यावः, उत्पावः, उद्द्रावः ॥

ग्रहः ।५।३।५५॥

उत्पूर्वाद् ग्रहेर्भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । उद्ग्राहः ॥५५॥

न्यवाच्छापे ।५।३।५६॥

आभ्यां पराद् ग्रहेराक्रोशे गम्ये भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । निग्राहः, अवग्राहो वा ते जाल्म ! भूयात् । शाप इति किम् ? निग्रहश्चौरस्य ॥५६॥

प्राल्लिप्सायाम् ।५।३।५७॥

प्रपूर्वाद् ग्रहेर्लिप्सायां गम्यायां भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । पात्रप्रग्राहेण चरति पिण्डपातार्थी भिक्षुः । लिप्सायामिति किम् ? स्रुवः प्रग्रहः शिष्यस्य ॥५७॥

समो मुष्टौ ।५।३।५८॥

संपूर्वाद् ग्रहेर्मुष्टिविषये धात्वर्थे भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । संग्राहो मल्लस्य । मुष्टाविति किम् ? संग्रहः शिष्यस्य ॥५८॥

यु-दु-द्रोः ।५।३।५९॥

संपूर्वेभ्य एभ्यो भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । संयावः, संदावः, संद्रावः ॥

नियश्चाऽनुपसर्गाद् वा ।५।३।६०॥

अनुपसर्गात् नियो यु-दु-द्रोश्च भावाकर्त्रो-'र्घञ् वा' स्यात् । नयः, नायः; यवः, यावः; दवः, दावः; द्रवः, द्रावः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रणयः ॥६०॥

वोदः ।५।३।६१॥

उत्पूर्वात् नियो भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ्-स्याद् वा' । उन्नायः, उन्नयः ॥६१॥

अवात् ।५।३।६२॥

अवपूर्वात् नियो भावाकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । अवनायः ॥६२॥

परेर्द्यूते ।५।३।६३॥

परिपूर्वाद् नियो द्यूतविषयार्थाद् भावाकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । परिणायेन शारीन् हन्ति । द्यूत इति किम् ? परिण्योऽस्याः ॥६३॥

भुवोऽवज्ञाने वा ।५।३।६४॥

परिपूर्वाद् भुवोऽवज्ञानार्थाद् भावा-ऽकर्त्रो-'र्घञ् स्याद् वा' । परिभावः,

परिभवः । अवज्ञान इति किम् ? समन्ताद् भूतिः परिभवः ॥६४॥

यज्ञे ग्रहः ।५।३।६५॥

परिपूर्वाद् ग्रहेर्यज्ञविषये भावा-ऽकर्त्रो-'घञ्' स्यात् । पूर्वपरिग्राहः । यज्ञ इति किम् ? परिग्रहोऽर्थस्य ॥६५॥

संस्तोः ।५।३।६६॥

संपूर्वात् स्तौतेर्भावाकर्त्रो– 'घञ्' स्यात्, यज्ञविषये । संस्तावः छन्दोगानाम् ॥६६॥

प्रात् स्नु-द्रु-स्तोः ।५।३।६७॥

प्रात् परेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रो–'घञ्' स्यात् । प्रस्नावः, प्रद्रावः, प्रस्तावः ॥६७॥

अयज्ञे स्रः ।५।३।६८॥

प्रपूर्वात् स्रो भावाकर्त्रो- 'घञ्' स्यात् , न चेद् यज्ञविषयः । प्रस्तारः । अयज्ञ इति किम् ? बर्हिष्प्रस्तरः ॥६८॥

वेरशब्दे प्रथने ।५।३।६९॥

वेः परात् स्रोऽशब्दविषये विस्तीर्णत्वेऽर्थे 'घञ्' स्यात् । विस्तारः पटस्य । प्रथन इति किम् ? तृणस्य विस्तरः । अशब्द इति किम् ? वाक्यविस्तरः ॥६९॥

छन्दो नाम्नि ।५।३।७०॥

विपूर्वात् स्रो गायत्र्यादिसंज्ञाविषये भावाकर्त्रो–'घञ्' स्यात् । विष्टारपङ्क्तिः ॥७०॥

क्षु-श्रोः ।५।३।७१॥

विपूर्वाभ्यामाभ्यां भावाकर्त्रो-'घञ्' स्यात् । विक्षावः, विश्रावः ॥७१॥

न्युदो ग्रः ।५।३।७२॥

आभ्यां पराद् ग्रो भावाकर्त्रो–'र्घञ्' स्यात् । निगारः, उद्गारः ॥७२॥

किरो धान्ये ।५।३।७३॥

न्युत्पूर्वात् किरतेर्धान्यविषयार्थाद् भावाकर्त्रो–'र्घञ्' स्यात् । निकारः, उत्कारो धान्यस्य । धान्य इति किम् ? फलनिकरः ॥७३॥

नेर्वुः ।५।३।७४॥

निपूर्वाद् (वृणोतेर्वृणातेर्वा) धान्यविशेषेऽर्थे भावाकर्त्रो –'र्घञ्' स्यात् । नीवारा व्रीहयः ॥७४॥

इणोऽप्रेषे ।५।३।७५॥

स्थितेरचलनमप्रेषः, तद्विषयार्थाद् निपूर्वादिणो भावाकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । न्यायः । अप्रेष इति किम् ? न्ययं गतश्चौरः ॥७५॥

परेः क्रमे ।५।३।७६॥

क्रमः=परिपाटिः, तद्विषयार्थाद् परिपूर्वादिणो भावाकर्त्रो–'र्घञ्' स्यात् । तव पर्यायो भोक्तुम् । क्रम इति किम् ? पर्ययो गुरोः ॥७६॥

व्युपात् शीङः ।५।३।७७॥

आभ्यां परात् क्रमविषयार्थात् शीङो भावाकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात् । तव राजविशायः, मम राजोपशायः । क्रम इति किम् ? विशयः ॥७७॥

हस्तप्राप्ये चेरस्तेये ।५।३।७८॥

हस्तेन प्राप्तुं शक्यम्=हस्तप्राप्यम्, तद्विषयात् चिगो भावाकर्त्रो-'र्घञ्' स्यात्, न चेत् चेरर्थश्चौर्येण । पुष्पप्रचायः । हस्तप्राप्य इति किम् ? पुष्पप्रचयं करोति वृक्षाग्रे । अस्तेय इति किम् ? स्तेयेन पुष्पप्रचयं करोति ॥७८॥

चिति-देहा-ऽऽवासोपसमाधाने कश्चाऽऽदेः ।५।३।७९॥

एष्वर्थेषु चेर्भावाकर्त्रो– 'र्घञ्' स्यात्, तद्योगे च चेरादेः 'कः' । चीयत इति

चितिर्यज्ञेऽग्निविशेषस्तदाधारो वा– आकायमग्निं चिन्वीतः; कायो देहः– ऋषिनिकायः; उपसमाधानमुपर्युपरि राशीकरणम्– गोमयनिकायः ॥७९॥

सङ्घेऽनूर्ध्वे ।५।३।८०॥

नास्ति कुतश्चिद् ऊर्ध्वमुपरि किञ्चिद् यस्मिन् सोऽनूर्ध्वः, तस्मिन् प्राणिसमुदायेऽर्थे भावाकर्त्रोः-'र्घञ्' स्यात्, तद्योगे चाऽऽदेः 'कः' । तार्किकनिकायः । सङ्घ इति किम् ? सारसमुच्चयः । अनूर्ध्व इति किम् ? शूकरनिचयः ॥८०॥

माने ।५।३।८१॥

माने गम्ये धातोर्भावाकर्त्रोः–'र्घञ्' स्यात् । एको निष्पावः, समित्संग्राहः । मान इति किम् ? निश्चयः ॥८१॥

स्थाऽऽदिभ्यः कः ।५।३।८२॥

एभ्यो भावाकर्त्रोः 'कः' स्यात् । आखूत्थो वर्त्तते, प्रस्थः, प्रपा ॥८२॥

ट्वितोऽथुः ।५।३।८३॥

ट्वितो धातोर्भावाकर्त्रोः-'थुः' स्यात् । वेपथुः ॥८३॥

ड्वितस्त्रिमक् तत्कृतम् ।५।३।८४॥

ड्वितो धातोर्भावाकर्त्रोः–'त्रिमक्' स्यात्, तेन धात्वर्थेन कृतमित्यर्थे । पक्त्रिमम् ॥८४॥

यजि-स्वपि-रक्षि-यति-प्रच्छो नः।५।३।८५॥

एभ्यो भावाकर्त्रोः–'नः' स्यात् । यज्ञः, स्वप्नः, रक्ष्णः, यत्नः, प्रश्नः ॥८५॥

विच्छो नङ् ।५।३।८६॥

विच्छेर्भावाकर्त्रोः–'नङ्' स्यात् । विश्नः ॥८६॥

उपसर्गाद् दः किः ।५।३।८७॥

उपसर्गपूर्वाद् दासंज्ञाद् भावाकर्त्रोः 'किः' स्यात् । आदिः, निधिः ॥८७॥

व्याप्यादाधारे ।५।३।८८॥

व्याप्यात् पराद् दासंज्ञादाधारे 'किः' स्यात् । जलधिः ॥८८॥

अन्तर्द्धिः ।५।३।८९॥

अन्तःपूर्वाद् धागो भावाकर्त्रोः 'किः' स्यात् । अन्तर्द्धिः ॥८९॥

अभिव्याप्तौ भावेऽन-ञिन् ।५।३।९०॥

अभिव्याप्तौ गम्यायां धातोर्भावे-'ऽन-ञिनौ' स्याताम् । संरवणम्, सांराविणम् । अभिव्याप्ताविति किम् ? संरावः ॥९०॥

स्त्रियां क्तिः ।५।३।९१॥

धातोर्भावाकर्त्रोः स्त्रियां 'क्तिः' स्यात् । कृतिः । स्त्रियामिति किम् ? कारः ॥९१॥

श्रुवादिभ्यः ।५।३।९२॥

एभ्यो धातुभ्यो भावाकर्त्रोः स्त्रियां 'क्तिः' स्यात् । श्रुतिः, प्रतिश्रुत्,-संपत्तिः, संपत् ॥९२॥

समिणासुगः ।५।३।९३॥

संपूर्वादिण आङ्पूर्वात् सुगश्च भावाकर्त्रोः स्त्रियां 'क्तिः' स्यात् । समितिः, आसुतिः ॥९३॥

साति-हेति-यूति-जूति-ज्ञप्ति-कीर्त्तिः ।५।३।९४॥

एते भावाकर्त्रोः 'क्त्यन्ता' निपात्यन्ते । सातिः, हेतिः, यूतिः, जूतिः, ज्ञप्तिः, कीर्त्तिः ॥९४॥

गा-पा-पचो भावे ।५।३।९५॥

एभ्यो भावे स्त्रियां 'क्तिः' स्यात् । सङ्गीतिः, प्रपीतिः, पक्तिः ॥९५॥

स्थो वा ।५।३।९६॥

स्थो भावे स्त्रियां 'क्तिर्वा' स्यात् । प्रस्थितिः, आस्था ॥९६॥

आस्यटि-व्रजू-यजः क्यप् ।५।३।९७॥

एभ्यो भावे स्त्रियां 'क्यप्' स्यात् । आस्या, अट्या, व्रज्या, इज्या ॥९७॥

भृगो नाम्नि ।५।३।९८॥

भृगो भावे स्त्रियां संज्ञायां 'क्यप्' स्यात् । भृत्या । नाम्नीति किम् ? भृतिः ॥९८॥

समज-निपनू-निषद्-शीङ्-सुगू-विदि-चरि-मनीणः ।५।३।९९॥

एभ्यो भावाकर्त्रोः स्त्रियां नाम्नि 'क्यप्' स्यात् । समज्या, निपत्या, निषद्या, शय्या, सुत्या, विद्या, चर्या, मन्या, इत्या । नाम्नीत्येव- संवीतिः ॥९९॥

कृगः श च वा ।५।३।१००॥

कृगो भावाकर्त्रोः स्त्रियां 'शो वा' स्यात्, 'क्यप् च' । क्रिया, कृत्या, कृतिः ॥१००॥

मृगयेच्छा-याञ्चा-तृष्णा-कृपा-भा-श्रद्धा-ऽन्तर्द्धा ।५।३।१०१॥

एते स्त्रियां निपात्यन्ते ॥१०१॥

परेः सृ—चरेर्यः ।५।३।१०२॥

परिपूर्वाभ्यामाभ्यां भावाकर्त्रोः स्त्रियां 'यः' स्यात् । परिसर्या, परिचर्या ॥

वाऽटाट्यात् ।५।३।१०३॥

अटेर्यङन्तात् स्त्रियां भावाकर्त्रो–'र्यो वा' स्यात् । अटाट्या, अटाटा ॥

जागुरश्च ।५।३।१०४॥

जागुः स्त्रियां भावाकर्त्रोः 'अः, यश्च' स्यात् । जागरा, जागर्या ॥१०४॥

शंसि-प्रत्ययात् ।५।३।१०५॥

शंसेः प्रत्ययान्ताद्य भावाकर्त्रोः स्त्रिया-'मः' स्यात् । प्रशंसा, गोपाया ॥

क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात् ।५।३।१०६॥

क्तस्येट् यस्मात् ततो गुरुमतो व्यञ्जनान्ताद् धातोर्भावाकर्त्रोः स्त्रिया–'मः स्यात् । ईहा । क्तेट इति किम् ? म्लस्तिः । गुरोरिति किम् ? स्फूर्त्तिः व्यञ्जनादिति किम् ? संशीतिः ॥१०६॥

षितोऽङ् ।५।३।१०७॥

षितो धातोर्भावाकर्त्रोः स्त्रियाम् 'अङ्' स्यात् । पचा, जरा ॥१०७॥

भिदादयः ।५।३।१०८॥

एते भावाकर्त्रोः स्त्रिया–'मङन्ता' यथालक्ष्यं निपात्यन्ते । भिदा, छिदा ॥

भीषि-भूषि-चिन्ति-पूजि-कथि-कुम्बि-चर्चि-स्पृहि-तोलि-दोलिभ्यः ।५।३।१०९॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रो–'रङ्' स्यात् । भीषा, भूषा, चिन्ता, पूजा कथा, कुम्बा, चर्चा, स्पृहा, तोला, दोला ॥१०९॥

उपसर्गादातः ।५।३।११०॥

उपसर्गपूर्वाद् आदन्तात् स्त्रियां भावाकर्त्रो-'रङ्' स्यात् । उपदा । उपसर्गादिति किम् ? दत्तिः ॥११०॥

णि-वेत्त्यास-श्रन्थ-घट्ट-वन्देरनः ।५।३।१११॥

ण्यन्ताद् वेत्त्यादिभ्यश्च स्त्रियां भावाकर्त्रो –'रनः' स्यात् । कारणा, वेदना आसना, श्रन्थना, घट्टना, वन्दना ॥१११॥

इषोऽनिच्छायाम् ।५।३।११२॥

अनिच्छार्थाद् इषेः स्त्रियां भावाकर्त्रो-'रनः' स्यात् । अन्वेषणा । अनिच्छायामिति किम् ? इष्टिः ॥११२॥

पर्यधेर्वा ।५।३।११३॥

आभ्यां परादनिच्छार्थाद् इषेर्भावाकर्त्रोः स्त्रिया–'मनो वा' स्यात् । पर्येषणा, परीष्टिः; अध्येषणा, अधीष्टिः ॥११३॥

क्रुध्-संपदादिभ्यः क्विप् ।५।३।११४॥

क्रुधादिभ्योऽनुपसर्गेभ्यः, पदादिभ्यश्च समादिपूर्वेभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोः 'क्विप्' स्यात् । क्रुत्, युत्; संपत्, विपत् ॥११४॥

भ्यादिभ्यो वा ।५।३।११५॥

एभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोः 'क्विप् वा' स्यात् । भीः, भीतिः; ह्रीः, ह्रीतिः ॥

व्यतिहारेऽनीहादिभ्यो ञः ।५।३।११६॥

व्यतीहारविषयेभ्य ईहादिवर्जेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां 'ञः' स्यात्, बाहुलकाद् भावे । व्यावक्रोशी । अनीहादिभ्य इति किम् ? व्यतीहा, व्यतीक्षा ॥११६॥

नञोऽनिः शापे ।५।३।११७॥

नञः पराद्धातोः शापे गम्ये भावाकर्त्रोः स्त्रियाम्-'अनिः' स्यात् । अजननिस्ते भूयात् । शाप इति किम् ? अकृतिः पटस्य ॥११७॥

ग्ला-हा-ज्यः ।५।३।११८॥

एभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रो–'रनिः' स्यात् । ग्लानिः, हानिः, ज्यानिः ॥११८॥

प्रश्ना-ऽऽख्याने वेञ् ।५।३।११९॥

प्रश्ने आख्याने च गम्ये स्त्रियां भावाकर्त्रोर्धातो–'रिञ् वा' स्यात् । कां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वा अकार्षीः ? सर्वां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वा अकार्षम् ॥११९॥

पर्यायाऽर्हर्णोत्पत्तौ च णकः ।५।३।१२०॥

एष्वर्थेषु प्रश्ना-ऽऽख्यानयोश्च गम्ययोः स्त्रियां भावाकर्त्रोर्धातो–'र्णकः' स्यात् । भवत आसिका, भवतः शायिका, अर्हसि त्वमिक्षुभक्षिकाम्, ऋणे इक्षुभक्षिकां मे धारयसि, इक्षुभक्षिका उदपादि, कां कारिकामकार्षीः ? सर्वां कारिकामकार्षम् ॥१२०॥

नाम्नि पुंसि च ।५।३।१२१॥

धातोः परो भावाकर्त्रोः स्त्रियां संज्ञायां 'णकः' स्यात्, यथालक्ष्यं पुंसि च । प्रच्छद्दर्दिका, शालभञ्जिका, अरोचकः ॥१२१॥

भावे ।५।३।१२२॥

धात्वर्थनिर्देशे स्त्रियां धातो–'र्णकः' स्यात् । शायिका ॥१२२॥

क्लीबे क्तः ।५।३।१२३॥

नपुंसके भावे धातोः 'क्तः' स्यात् । हसितं तव । क्लीबे इति किम् ? हासः ॥१२३॥

अनट् ।५।३।१२४॥

क्लीबे भावेऽर्थे धातो-'रनट्' स्यात् । गमनम् ॥१२४॥

यत्कर्मस्पर्शात् कर्त्रङ्गसुखं ततः ।५।३।१२५॥

येन कर्मणा संस्पृष्टस्य कर्तुरङ्गस्य सुखं स्यात्, ततः पराद् धातोः क्लीबे भावे-'ऽनट्' स्यात् । पयःपानं सुखम् । कर्मेति किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । स्पर्शादिति किम् ? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्त्रिति किम् ? शिष्येण गुरोः स्नापनं सुखम् । अङ्गेति किम् ? पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । सुखमिति किम् ? कण्टकानां मर्दनम् । नित्यसमासार्थमिदम् ॥१२५॥

रम्यादिभ्यः कर्त्तरि ।५।३।१२६॥

एभ्यः कर्त्तरि 'अनट्' स्यात् । रमणी, कमनी ॥१२६॥

कारणम् ।५।३।१२७॥

कृगः कर्त्त-'र्यनट्, वृद्धिश्च' स्यात् । कारणम् ॥१२७॥

भुजि–पत्यादिभ्यः कर्मा-ऽपादाने ।५।३।१२८॥

भुज्यादेः कर्मणि, पत्यादेश्चाऽपादाने–'ऽनट्' स्यात् । भोजनम्, निरदनम्; प्रपतनः, अपादानम् ॥१२८॥

करणा-ऽऽधारे ।५।३।१२९॥

अनयोरर्थयोर्धातो-'रनट्' स्याद् । एषणी, सक्तुधानी ॥१२९॥

पुन्नाम्नि घः ।५।३।१३०॥

पुंसः संज्ञायां गम्यायां धातोः करणा-ऽऽधारयो–'र्घः' स्यात् । प्रच्छदः, दन्तच्छदः, आकरः । पुमिति किम् ? विचयनी । नाम्नीति किम् ? प्रहरणो दण्डः ॥

गोचर-संचर-वह-व्रज-व्यज-खला-ऽऽपण-निगम-बक-भग–कषा-ऽऽकष-निकषम् ।५।३।१३१॥

एते करणा-ऽऽधारयोः पुन्नाम्नि 'घान्ता' निपात्यन्ते । गोचरः, संचरः, वहः, व्रजः, व्यजः, खलः, आपणः, निगमः, बकः, बाहुलकात् कर्त्तरि– भगः, बाहुलकाद्-भगम्, कषः, आकषः, निकषः ॥१३१॥

व्यञ्जनाद् घञ् ।५।३।१३२॥

व्यञ्जनान्ताद् धातोः पुन्नाम्नि करणा-ऽऽधारयो-'र्घञ्' स्यात् । वेदः ॥

अवात् तॄ-स्तृभ्याम् ।५।३।१३३॥

आभ्यामवपूर्वाभ्यां करणा-ऽऽधारयोः पुन्नाम्नि'घञ्' स्यात् । अवतारः, अवस्तारः ॥१३३॥

न्याया-ऽवाया-ऽध्यायोद्याव–संहारा-ऽवहारा-ऽऽधार-दार–जारम् ।५।३।१३४॥

एते पुन्नाम्नि करणा-ऽऽधारयो–'घञन्ता' निपात्यन्ते । न्यायः, अवायः, अध्यायः, उद्यावः, संहारः, अवहारः, आधारः, दाराः, जारः ॥१३४॥

उदङ्कोऽतोये ।५।३।१३५॥

उत्पूर्वादञ्चेः पुन्नाम्नि करणा-ऽऽधारयो-'घञ्' स्यात्, न चेत् तोयविषयो धात्वर्थः । तैलोदङ्कः । अतोय इति किम् ? उदकोदञ्चनः ॥१३५॥

आनायो जालम् ।५।३।१३६॥

आङ्पूर्वात् नियः करणा-ऽऽधारे पुन्नाम्नि जालेऽर्थे-'घञ्' स्यात् । आनायो मत्स्यानाम् ॥१३६॥

खनो ड-डरेके-कवक-घं च ।५।३।१३७॥

खनेः पुन्नाम्नि करणा-ऽऽधारयो-'रेते, घञ् च' स्युः । आखः, आखरः, आखनिकः, आखनिकवकः, आखनः, आखानः ॥१३७॥

इ-कि-शितिव् स्वरूपाऽर्थे ।५।३।१३८॥

धातोः स्वरूपेऽर्थे च वाच्ये 'एते' स्युः । भञ्जिः, क्रुधिः, वेत्तिः; अर्थे–यजेरङ्गानि, भुजिः क्रियते, पचतिः परिवर्त्तते ॥१३८॥

दुः-स्वीषतः कृच्छ्रा-ऽकृच्छ्रार्थात् खल् ।५।३।१३९॥

कृच्छ्रवृत्तेर्दुरोऽर्थादकृच्छ्रवृत्तिभ्यां च स्वीषद्भ्यां पराद् धातोः 'खल्' स्यात् । दुःशयम्, दुष्करः, सुशयम्, सुकरः; ईषच्छयम्, ईषत्करः । कृच्छ्रार्थ इति किम् ? ईषल्लभ्यं धनम् ॥१३९॥

च्व्यर्थे कर्त्राप्याद् भू-कृगः ।५।३।१४०॥

कृच्छ्रा–ऽकृच्छ्रार्थेभ्यो दुः—स्वीषद्भ्यः पराभ्यां च्व्यर्थवृत्तिकर्तृ-कर्मवाचिभ्यां यथासङ्ख्यं भू-कृग्भ्यां परः 'खल्' स्यात् । दुराद्यंभवम्, स्वाद्यंभवम्, ईषदाद्यंभवं भवता; दुराद्यंकरः, स्वाद्यंकरः, ईषदाद्यंकरश्चैत्रस्त्वया ।

च्व्यर्थ इति किम् ? दुराद्येन भूयते ॥१४०॥

शासू-युधि-दृशि-धृषि-मृषा-ऽऽतोऽनः ।५।३।१४१॥

कृच्छ्रा-ऽकृच्छ्रार्थदुः-स्वीषत्पूर्वेभ्य एभ्य आदन्तात्च धातो-'रनः' स्यात् । दुःशासनः, सुशासनः, ईषच्छासनः; एवं दुर्योधनः, सुयोधनः, ईषद्योधनः; दुर्दर्शनः, दुर्धर्षणः, दुर्मर्षणः, दुरुत्थानम् ॥१४१॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-
लघुवृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥५॥३॥

मात्रयाप्यधिकं किञ्चित्र सहन्ते जिगीषवः ।
इतीव त्वं धरानाथ ! धारानाथमपाकृथाः ॥१९॥

[चतुर्थः पादः]

सत्सामीप्ये सद्वद् वा ।५।४।१॥

समीपमेव सामीप्यम्, वर्त्तमानस्य सामीप्ये भूते भविष्यति चार्थे वर्त्तमानाद् धातो-'र्वर्त्तमाना इव प्रत्यया वा' स्युः । कदा चैत्र ! आगतोऽसि ? अयमागच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि; पक्षे- अयमागमम्, एषोऽस्म्यागतः; कदा चैत्र ! गमिष्यसि ? एष गच्छामि, गच्छन्तमेव मां विद्धि; पक्षे- एष गमिष्यामि, गन्ताऽस्मि, गमिष्यन्तमेव मां विद्धि ॥१॥

भूतवच्चाऽऽशंस्ये वा ।५।४।२॥

अनागतस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा=आशंसा, तद्विषयः=आशंस्यः, तदर्थाद् धातो-'भूतवत् सद्वच्च प्रत्यया वा' स्युः । उपाध्यायश्चेदागमत्, एते तर्कमध्यगीष्महि, उपाध्यायश्चेदागच्छति, एते तर्कमधीमहे; पक्षे- उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, आगन्ता वा, एते तर्कमध्येष्यामहे, अध्येतास्महे वा । आशंस्य इति किम् ? उपाध्याय

आगमिष्यति तर्कमध्येष्यते मैत्रः ॥२॥

क्षिप्रा-ऽऽशंसाऽर्थयो र्भविष्यन्ती-सप्तम्यौ ।५।४।३॥

क्षिप्रार्था-ऽऽशंसार्थयोरुपपदयोराशंस्यार्थाद् धातोर्यथासङ्ख्यं 'भविष्यन्ती -सप्तम्यौ' स्याताम् । उपाध्यायश्चेदागच्छति, आगमत्, आगमिष्यति, आगन्ता वा, क्षिप्रमाशु एते सिद्धान्तमध्येष्यामहे; उपाध्यायश्चेदागच्छति, आगमत्, आगमिष्यति, आगन्ता वा, आशंसे संभावये युक्तोऽधीयीय ॥३॥

सम्भावने सिद्धवत् ।५।४।४॥

हेतोः शक्तिश्रद्धानम्=सम्भावनम्, तस्मिन् विषयेऽसिद्धेऽपि वस्तुनि 'सिद्धवत् प्रत्ययाः' स्युः । समये चेत् प्रयतोऽभूद् उदभूवन् विभूतयः ॥४॥

नाऽनद्यतनः प्रबन्धा-ऽऽसत्त्योः ।५।४।५॥

धात्वर्थस्य प्रबन्धे आसत्तौ च गम्यायां धातो-'रनद्यतनविहितः प्रत्ययो न' स्यात् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात्, दास्यति वा; येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता एतस्यां जिनमहः प्रावर्त्तिष्ट, येयं पौर्णमास्यागामिन्येतस्यां जिनमहः प्रवर्त्तिष्यते ॥५॥

एष्यत्यवधौ देशस्याऽर्वाग्भागे ।५।४।६॥

देशस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे देशस्यैवार्वाग्भागे य एष्यन्नर्थस्तद्वृत्ते-र्धातो-'रनद्यतनविहितः प्रत्ययो न' स्यात् । योऽयमध्वा गन्तव्य आ शत्रुञ्जयात्, तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । एष्यतीति किम् ? योऽयमध्वा अतिक्रान्त आ शत्रुञ्जयात्, तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र युक्ताद् द्विरध्यैमहि । अवधाविति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यः, तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । अर्वाग्भाग इति किम् ? योऽयमध्वा गन्तव्य आ शत्रुञ्जयात्, तस्य यत् परं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे ॥६॥

कालस्याऽनहोरात्राणाम् ।५।४।७॥

कालस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे कालस्यैवार्वाग्भागे य एष्यन्नर्थस्तद्वृत्ते- र्धातो- 'रनद्यतनविहितः प्रत्ययो न' स्यात्, न चेत् सोऽर्वाग्भागोऽहोरात्राणाम् । योऽयमागामी संवत्सरस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र जिनपूजां करिष्यामः । अनहोरात्राणामिति किम् ? योऽयं मास आगामी, तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ताद् द्विरध्येतास्महे ॥७॥

परे वा ।५।४।८॥

कालस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे, कालस्यैव परे भागेऽनहोरात्रसम्बन्धिनि य एष्यन्नर्थस्तद्वृत्तेर्धातो-'रनद्यतनविहितः 'प्रत्ययो वा न' स्यात् । आगामिनो वत्सरस्याऽऽग्रहायण्याः परस्ताद् द्विः सूत्रमध्येष्यामहे, अध्येतास्महे वा ॥८॥

सप्तम्यर्थे क्रियाऽतिपत्तौ क्रियाऽतिपत्तिः ।५।४।९॥

सप्तम्या अर्थो निमित्तं हेतुफलकथनादिसामग्री, कुतश्चिद् वैगुण्यात् क्रियाया अनभिनिवृत्तौ क्रियातिपत्तौ सत्यामेष्यदर्थाद् धातोः सप्तम्यर्थे 'क्रियाऽतिपत्तिः' स्यात् । दक्षिणेन चेद् अयास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् ॥९॥

भूते ।५।४।१०॥

भूतार्थाद् धातोः क्रियाऽतिपत्तौ सत्यां सप्तम्यर्थे 'क्रियाऽतिपत्तिः' स्यात् । दृष्टो मया तव पुत्रोऽभ्यार्थी चङ्क्रम्यमाणः, अपरश्चातिथ्यर्थी, यदि स तेन दृष्टेऽभविष्यदुताभोक्ष्यत, अप्यभोक्ष्यत ॥१०॥

वोतात् प्राक् ।५।४।११॥

"सप्तम्युताऽप्योर्बाढे" (५, ४, २१) इत्यत्र यदुतशब्दसंकीर्त्तनं ततः प्राक् सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ भूतार्थाद् धातो 'र्वा क्रियाऽतिपत्तिः' स्यात् । कथं नाम संयतः सन्ननागाढे तत्रभवान् आधायकृतमसेविष्यत, धिग् गर्हामहे; पक्षे- कथं सेवेत ? कथं सेवते ? धिग् गर्हामहे । उतात् प्रागिति किम् ? कालो यदभोक्ष्यत भवान् ॥११॥

क्षेपेऽपि—जात्वोर्वर्त्तमाना ।५।४।१२॥

क्षेपे गम्येऽपि-जात्वोरुपपदयोर्धातो-'वर्त्तमाना' स्यात् । अपि तत्रभवान् जन्तून् हिनस्ति ?, जातु तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति ?, धिग् गर्हामहे ॥१२॥

कथमि सप्तमी च वा ।५।४।१३॥

कथं शब्दे उपपदे क्षेपे गम्ये धातोः 'सप्तमी वर्त्तमाना च वा' स्यात् । कथं नाम तत्रभवान् मांसं भक्षयेत् ?, भक्षयति वा?, गर्हामहे अन्याय्यमेतत्; पक्षे– अबभक्षत्, अभक्षयत्, भक्षयाञ्चकार, भक्षयिता, भक्षयिष्यति । अत्र सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते क्रियाऽतिपतने वा क्रियाऽतिपत्तिः- कथं नाम तत्रभवान् मांसमभक्षयिष्यत् ?, पक्षे– यथाप्राप्तम्; भविष्यति तु क्रियातिपतने नित्यमेव सा– कथं नाम तत्रभवान् मांसमभक्षयिष्यत् ॥१३॥

किंवृत्ते सप्तमी-भविष्यन्त्यौ ।५।४।१४॥

किंवृत्ते उपपदे क्षेपे गम्ये धातोः 'सप्तमी–भविष्यन्त्यौ' स्याताम् । किं तत्रभवाननृतं ब्रूयाद्, वक्ष्यति वा ?, को नाम, कतरो नाम, कतमो नाम यस्मै तत्रभवान् अनृतं ब्रूयाद्, वक्ष्यति वा ? ॥१४॥

अश्रद्धा-ऽमर्षेऽन्यत्रापि ।५।४।१५॥

अकिंवृत्ते किंवृत्ते चोपपदेऽश्रद्धा-ऽमर्षयोर्गम्ययोः 'सप्तमी-भविष्यन्त्यौ' स्याताम् । न श्रद्दधे, न सम्भावयामि तत्रभवान् नामाऽदत्तं गृह्णीयात्, ग्रहीष्यति वा, न श्रद्दधे किं तत्रभवान् अदत्तमाददीत, आदास्यते वा ?; न मर्षयामि, न क्षमे तत्रभवान् नामादत्तं गृह्णीयात्, ग्रहीष्यति वा ॥१५॥

किङ्किलाऽस्त्यर्थयोर्भविष्यन्ती ।५।४।१६॥

किङ्किलेऽस्त्यर्थे चोपपदेऽश्रद्धा-ऽमर्षयोर्गम्ययो-'र्भविष्यन्ती' स्यात् । न श्रद्दधे, न मर्षयामि किङ्किल नाम तत्रभवान् परदारानुपकरिष्यते, न श्रद्दधे, न मर्षयामि, अस्ति नाम, भवति नाम तत्रभवान् परदारानुपकरिष्यते ॥१६॥

जातु-यद्-यदा-यदौ सप्तमी ।५।४।१७॥

एषूपपदेष्वश्रद्धा-ऽमर्षयोः 'सप्तमी' स्यात् । न श्रद्दधे, न क्षमे जातु तत्रभवान् सुरां पिबेत्, एवं–यत्, यदा यदि सुरां पिबेत् ॥१७॥

क्षेपे च यच्च यत्रे ।५।४।१८॥

यच्च-यत्रयोरुपपदयोः क्षेपेऽश्रद्धा-ऽमर्षयोश्च गम्ययोः 'सप्तमी' स्यात् । धिग् गर्हामहे यच्च यत्र वा तत्र भवानस्मान् आक्रोशेत्, न श्रद्दधे, न क्षमे यच्च यत्र वा तत्रभवान् परिवादं कथयेत् ॥१८॥

चित्रे ।५।४।१९॥

आश्चर्ये गम्ये यच्च-यत्रयोरुपपदयोः 'सप्तमी' स्यात् । चित्रमाश्चर्यं यच्च यत्र वा तत्रभवान् अकल्प्यं सेवेत ॥१९॥

शेषे भविष्यन्त्ययदौ ।५।४।२०॥

यच्च-यत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रे गम्ये 'भविष्यन्ती' स्यात्, न तु यदिशब्दे । चित्रमाश्चर्यमन्धो नाम गिरिमारोक्ष्यति । शेष इति किम् ? यच्च-यत्रयोः पूर्वेण सप्तम्येव । अयदाविति किम् ? चित्रं यदि स भुञ्जीत ॥२०॥

सप्तम्युता-ऽप्योबढे ।५।४।२१॥

बाढार्थयोरुता-ऽप्योरुपपदयोः 'सप्तमी' स्यात् । उत अपि वा कुर्यात् । बाढे इति किम् ? उत दण्डः पतिष्यति, अपि धास्यति द्वारम् ॥२१॥

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ ।५।४।२२॥

अलमोऽर्थे शक्तौ यत् सम्भावनं, तस्मिन् गम्येऽलमर्थार्थस्याऽप्रयोगे 'सप्तमी' स्यात् । अपि मासमुपवसेत् । अलमर्थ इति किम् ? निर्देशस्थायी मे चैत्रः प्रायेण यास्यति । तदर्थानुक्ताविति किम् ? शक्तश्चैत्रो धर्मं करिष्यति ॥२२॥

अयदि श्रद्धाधातौ नवा ।५।४।२३॥

संभावनाऽर्थे धातावुपपदेऽलमर्थविषये संभावने गम्ये 'सप्तमी वा' स्यात्, न तु यच्छब्दे । श्रद्दधे, संभावयामि भुञ्जीत भवान्; पक्षे– भोक्ष्यते, अभुङ्क्त, अभुक्त वा । अयदीति किम् ? सम्भावयामि यद् भुञ्जीत भवान् । श्रद्धाधाताविति किम् ? अपि शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् ॥२३॥

सतीच्छाऽर्थात् ।५।४।२४॥

सदर्थादिच्छार्थात् 'सप्तमी वा' स्यात् । इच्छेत्, इच्छति ॥२४॥

वर्त्स्यति हेतु–फले ।५।४।२५॥

हेतुभूते फलभूते च वर्त्स्यत्यर्थे वर्त्तमानात् 'सप्तमी वा' स्यात् । यदि गुरूनुपासीत शास्त्रान्तं गच्छेत्, यदि गुरूनुपासिष्यते शास्त्रान्तं सङ्गमिष्यते । वर्त्स्यतीति किम् ? दक्षिणेन चेद् याति न शकटं पर्याभवति ॥२५॥

कामोक्तावकच्चिति ।५।४।२६॥

इच्छाप्रवेदनगम्ये 'सप्तमी' स्यात्, न तु कच्चित्प्रयोगे । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् ? कच्चित् जीवति मे माता ॥२६॥

इच्छाऽर्थे सप्तमी-पञ्चम्यौ ।५।४।२७॥

इच्छाऽर्थे धातावुपपदे कामोक्तौ गम्यायां 'सप्तमी-पञ्चम्यौ' स्याताम् । इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान् ॥२७॥

विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणा-ऽधीष्ट-सम्प्रश्न-प्रार्थने ।५।४।२८॥

विध्यादिविशिष्टेषु कर्तृ-कर्म-भावेषु प्रत्ययार्थेषु 'सप्तमी-पञ्चम्यौ' स्याताम् । विधिः= क्रियायां प्रेरणा-कटं कुर्यात्, करोतु भवान् । प्रेरणायामेव यस्यां प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम् –द्विसन्ध्यमावश्यकं कुर्यात्, करोतु । यत्र प्रेरणायामेव प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम्–इहासीत, आस्ताम् । प्रेरणैव

सत्कारपूर्विका=अधीष्टम्, व्रतं रक्षेत्, रक्षतु । संप्रश्नः=संप्रधारणा –किं नु खलु भो ! व्याकरणमधीयीय, अध्ययै, उत सिद्धान्तमधीयीय, अध्ययै ? । प्रार्थनम्=याञ्चा– प्रार्थना मे तर्कमधीयीय, अध्ययै ॥२८॥

प्रैषा-ऽनुज्ञा-ऽवसरे कृत्य-पञ्चम्यौ ।५।४।२९॥

प्रैषादिविशिष्टे कर्त्रादावर्थे 'कृत्याः पञ्चमी च' स्युः । न्यत्कारपूर्विका प्रेरणा=प्रैषः भवता खलु कटः कार्यः, भवान् कटं करोतु, भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातो भवतोऽवसरः कटकरणे ॥२९॥

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ।५।४।३०॥

प्रेषादिषु गम्येषु ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेऽर्थे वर्त्तमानात् 'सप्तमी, कृत्य-पञ्चम्यौ च' स्युः। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कटं कुर्यात् भवान्, भवता कटः कार्यः, कटं करोतु भवान्, भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातो भवतोऽवसरः कटकरणे ॥३०॥

स्मे पञ्चमी ।५।४।३१॥

स्मे उपपदे प्रैषादिषु गम्येषु ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकार्थाद् धातोः 'पञ्चमी' स्यात् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद् भवान् कटं करोतु स्म, भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातो भवतोऽवसरः कटकरणे ॥३१॥

अधीष्टौ ।५।४।३२॥

स्मे उपपदेऽध्येषणायां गम्यायां 'पञ्चमी' स्यात् । अङ्ग ! स्म विद्वन् ! अणुव्रतानि रक्ष ॥३२॥

काल-वेला-समये तुम्वाऽवसरे ।५।४।३३॥

एषूपपदेष्ववसरे गम्ये धातो -'तुम् वा' स्यात् । कालो भोक्तुम्, वेला भोक्तुम्, समयो भोक्तुम्, पक्षे– कालो भोक्तव्यस्य । अवसर इति किम् ? कालः पचति भूतानि ॥३३॥

सप्तमी यदि ।५।४।३४॥

यच्छब्दप्रयोगे कालादिषूपपदेषु 'सप्तमी' स्यात् । कालो यदधीयीत भवान्, वेला यद् भुञ्जीत समयो यत् शयीत ॥३४॥

शक्तार्हे कृत्याश्च ।५।४।३५॥

शक्तेऽर्हे च कर्त्तरि गम्ये 'कृत्याः सप्तमी च' स्युः । भवता खलु भारो वाह्यः, उह्येत, भवान् भारं वहेत्, भवान् हि शक्तः; भवता खलु कन्या वोढव्या, उह्येत, भवान् खलु कन्यां वहेत्, भवानेतदर्हति ॥३५॥

णिन् चाऽऽवश्यकाऽऽधमर्ण्ये ।५।४।३६॥

अनयोर्गम्ययोः कर्त्तरि वाच्ये 'णिन् कृत्याश्च' स्युः । अवश्यंकारी, अवश्यंहारी, अवश्यं गेयो गीतस्य, शतं दायी, गेयो गाथानाम् ॥३६॥

अर्हे तृच् ।५।४।३७॥

अर्हे कर्त्तरि वाच्ये 'तृच्' स्यात् । भवान् कन्याया वोढा ॥३७॥

आशिष्याशीः- पञ्चम्यौ ।५।४।३८॥

आशीर्विशिष्टार्थाद्-'आशीः-पञ्चम्यौ' स्याताम् । जीयात्, जयतात् । आशिषीति किम् ? चिरं जीवति मैत्रः ॥३८॥

माङ्यद्यतनी ।५।४।३९॥

माङि उपपदे–'ऽद्यतनी' स्यात् । मा कार्षीत् ॥३९॥

सस्मे ह्यस्तनी च ।५।४।४०॥

स्मयुक्ते माङ्युपपदे 'ह्यस्तन्यद्यतनी च' स्यात् । मा स्म करोत् ,मा स्म कार्षीत् ॥४०॥

धातोः सम्बन्धे प्रत्ययाः ।५।४।४१॥

धात्वर्थानां संबन्धे विशेषणविशेष्यभावे सति 'अयथाकालमपि प्रत्ययाः साधवः' स्युः । विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो भविता, भावि कृत्यमासीत्, गोमानासीत् ॥४१॥

भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्ये हि-स्वौ यथाविधि त-ध्वमौ च तद्युष्मदि ।५।४।४२॥

भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्ये सर्वकालेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोः सर्वविभक्तिवचनविषये 'हि-स्वौ' स्याताम्, यथाविधि धातोः संबन्धे-यत एव धातोर्यस्मिन्नेव कारके हि-स्वौ तस्यैव धातोस्तत्कारकविशिष्टस्यैव सम्बन्धे अनुप्रयोगे सति, तथा पञ्चम्या एव 'त-ध्वमौ', तयोः सम्बन्धिनि बहुत्वविशिष्टे युष्मद्यर्थे 'हि-स्वौ' च स्यातां यथाविधि धातोः सम्बन्धे । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादि, अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते इत्यादि, लुनीत लुनीतेत्येवं यूयं लुनीथ, लुनीहि लुनीहीत्येवं यूयं लुनीथ, अधीध्वमधीध्वमित्येवं यूयमधीध्वे, अधीष्वाधीष्वेत्येवं यूयमधीध्वे । यथाविधीति किम् ? लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, छिनत्ति, लूयते वेति धातोः संबन्धे मा भूत् ॥४२॥

प्रचये नवा सामान्यार्थस्य ।५।४।४३॥

धात्वर्थानां समुच्चये गम्ये सामान्यार्थस्य धातोः सम्बन्धे सति धातोः परौ 'हि-स्वौ, त-ध्वमौ च तद्युष्मदि वा' स्याताम् । व्रीहीन् वप, लुनीहि, पुनीहि, इत्येवं यतते, यत्यते वा; पक्षे- व्रीहीन् वपति, लुनाति, पुनाति, इत्येवं यतते, यत्यते वा; सूत्रमधीष्व, निर्युक्तिमधीष्व, भाष्यमधीष्वेत्येवमधीते, पठ्यते वा; पक्षे-सूत्रमधीते, निर्युक्तिमधीते, भाष्यमधीते, इत्येवमधीते, पठ्यते वा; व्रीहीन् वपत, लुनीत पुनीतेत्येवं यतध्वे, व्रीहीन् वप, लुनीहि, पुनीहीत्येवं चेष्टध्वे; पक्षे-व्रीहीन् वपथ, लुनीथ, पुनीथेत्येवं यतध्वे; सूत्रमधीध्वं निर्युक्तिमधीध्वं भाष्यमधीध्वमित्येवमधीध्वे, सूत्रमधीष्व निर्युक्तिमधीष्व भाष्यमधीष्वेत्येवमधीध्वे; पक्षे- सूत्रमधीध्वे निर्युक्तिमधीध्वे भाष्यमधीध्वे इत्येवमधीध्वे । सामान्यार्थस्येति किम् ? व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहि इत्येवं वपति लुनाति पुनातीति मा भूत् ॥४३॥

निषेधेऽलं-खल्वोः क्त्वा ।५।४।४४॥

निषेधार्थयोरलं-खल्वोरुपपदयोर्धोतोः 'क्त्वा वा' स्यात् । अलं कृत्वा, खलु कृत्वा, पक्षे– अलं रुदितेन ॥४४॥

पराऽवरे ।५।४।४५॥

परे अवरे च गम्ये 'क्त्वा वा' स्यात् । अतिक्रम्य नदीं गिरिः, अप्राप्य नदीं गिरिः, नद्यतिक्रमणे गिरिः, नद्यप्राप्त्या गिरिः ॥४५॥

निमील्याऽऽदि-मेङस्तुल्यकर्तृके ।५।४।४६॥

तुल्यो धात्वर्थान्तरेण कर्त्ता यस्य तद्वृत्तिभ्यो निमील्यादिभ्यो मेङश्च धातोः सम्बन्धे 'क्त्वा वा' स्यात् । अक्षिणी निमील्य हसति, मुखं व्यादाय स्वपिति, अपमित्य याचते, पक्षे– अपमातुं याचते । तुल्यकर्तृक इति किम् ? चैत्रस्याक्षिनिमीलने मैत्रो हसति ॥४६॥

प्राक्काले ।५।४।४७॥

परकालेन धात्वर्थेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोः सम्बन्धे 'क्त्वा वा' स्यात् । आसित्वा भुङ्क्ते, आस्यते भोक्तुम् । प्राक्काल इति किम् ? भुज्यते, पीयते वा ॥४७॥

ख्णम् चाऽऽभीक्ष्ण्ये ।५।४।४८॥

आभीक्ष्ण्ये परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोः सम्बन्धे 'ख्णम् क्त्वा च' स्यात् । भोजं भोजं याति, भुक्त्वा भुक्त्वा याति ॥४८॥

पूर्वाऽग्रे–प्रथमे ।५।४।४९॥

एषूपपदेषु परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोः सम्बन्धे 'ख्णम् वा' स्यात् । पूर्वं भोजं याति, पूर्वं भुक्त्वा याति, एवम्– अग्रे भोजम्, अग्रे भुक्त्वा; प्रथमं भोजम्, प्रथमं भुक्त्वा; पूर्वं भुज्यते ततो याति ॥४९॥

अन्यथैवं–कथमित्थमः कृगोऽनर्थकात् ।५।४।५०॥

एभ्यः परात् तुल्यकर्तृकार्थात् कृगोऽनर्थकाद् धातोः सम्बन्धे 'ख्णम् वा' स्यात् । अन्यथाकारम्, एवङ्कारम्, कथङ्कारम्, इत्थङ्कारं भुङ्क्ते, पक्षे–अन्यथा कृत्वा । अनर्थकादिति किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥५०॥

यथा–तथादीर्ष्योत्तरे ।५।४।५१॥

आभ्यां तुल्यकर्तृकार्थादनर्थकात् कृगो धातोः सम्बन्धे 'ख्णम् वा' स्यात्, ईर्ष्यश्चेदुत्तरयति । कथं त्वं भोक्ष्यसे ? इति पृष्टोऽसूयया तं प्रत्याह - यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ? । ईर्ष्योत्तर इति किम् ? यथा कृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि ॥५१॥

शापे व्याप्यात् ।५।४।५२॥

कर्मणः परात् तुल्यकर्तृकार्थात् कृगो धातोः सम्बन्धे 'ख्णम् वा' स्यात्, आक्रोशे गम्ये । चोरङ्कारमाक्रोशति । शाप इति किम् ? चोरं कृत्वा हेतुभिः कथयति ॥५२॥

स्वाद्वर्थाद् अदीर्घात् ।५।४।५३॥

स्वाद्वर्थाददीर्घान्ताद् व्याप्यात् परात् तुल्यकर्तृकार्थात् कृगो धातोः सम्बन्धे 'ख्णम् वा' स्यात् । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, मिष्टङ्कारं भुङ्क्ते, पक्षे स्वादुं कृत्वा । अदीर्घादिति किम् ? स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते ॥५३॥

विद्-दृग्भ्यः कात्स्न्र्ये णम् ।५।४।५४॥

कात्स्न्र्यवतो व्याप्यात् परेभ्यस्तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यो विदिभ्यो दृशेश्च धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । अतिथिवेदं भोजयति, कन्यादर्शं वरयति । कात्स्न्र्य इति किम् ? अतिथिं विदित्वा भोजयति ॥५४॥

यावतो विन्द-जीवः ।५।४।५५॥

कात्स्न्र्यवतो व्याप्याद् यावतः पराभ्यां तुल्यकर्तृकाभ्यां विन्दति-जीविभ्यां धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । यावद्वेदं भुङ्क्ते, यावज्जीवमधीते ॥५५॥

चर्मोदरात् पूरेः ।५।४।५६॥

आभ्यां व्याप्याभ्यां परात् तुल्यकर्तृकार्थात् पूरयतेर्धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । चर्मपूरमास्ते, उदरपूरं शेते ॥५६॥

वृष्टिमान ऊलुक् चास्य वा ।५।४।५७॥

व्याप्यात् परात् पूरयतेर्धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । पूरयते–'रूतो लुक् च वा' समुदायेन चेद् वृष्टीयत्ता गम्यते । गोष्पदप्रम्, गोष्पदपूरं वृष्टो मेघः ॥५७॥

चेलार्थात् क्नोपेः ।५।४।५८॥

चेलार्थाद् व्याप्यात् परात् क्नोपयतेस्तुल्यकर्तृकार्थाद् वृष्टिमाने गम्ये धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । चेलक्नोपं वृष्टो मेघः ॥५८॥

गात्र-पुरुषात् स्नः ।५।४।५९॥

आभ्यां व्याप्याभ्यां परात् तुल्यकर्तृकार्थात् स्नातेर्वृष्टिमाने गम्ये धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । गात्रस्नायं वृष्टः, पुरुषस्नायं वृष्टः ॥५९॥

शुष्क-चूर्ण-रूक्षात् पिषस्तस्यैव ।५।४।६०॥

एभ्यो व्याप्येभ्यः परात् पिषे-'र्णम् वा' स्यात्, तस्यैव धातोः सम्बधे । शुष्कपेषं पिनष्टि, एवं– चूर्णपिषम्, रूक्षपेषम् ॥६०॥

कृगृ-ग्रहोऽकृत-जीवात् ।५।४।६१॥

आभ्यां व्याप्याभ्यां पराद् यथासङ्ख्यं कृगो ग्रहेश्च तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । अकृतकारं करोति, जीवग्राहं गृह्णाति ॥६१॥

निमूलात् कषः ।५।४।६२॥

निमूलाद् व्याप्यात् परात् कषेस्तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । निमूलकाषं कषति, निमूलस्य काषं कषति ॥६२॥

हनश्च समूलात् ।५।४।६३॥

समूलाद् व्याप्यात् पराद् हन्तेः कषेश्च तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात्। समूलघातं हन्ति, समूलकाषं कषति ॥६३॥

करणेभ्यः ।५।४।६४॥

करणार्थात् पराद् हन्तेस्तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । पाणिघातं कुड्यमाहन्ति ॥६४॥

स्व-स्नेहनार्थात् पुष-पिषः ।५।४।६५॥

स्यशब्दार्थात् स्नेहनार्थाच्च करणार्थात् पराद् यथासङ्ख्यं पुषः पिषश्च तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । स्वपोषं पुष्णाति, एवम्– आत्मपोषम्; उदपेषं पिनष्टि, एवं– क्षीरपेषम् ॥६५॥

हस्तार्थाद् ग्रह-वर्ति-वृतः ।५।४।६६॥

हस्तार्थात् करणवाचिनः परेभ्य एभ्यस्तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । हस्तग्राहं गृह्णाति, एवं– करग्राहम्, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति, पाणिवर्त्तं वर्त्तते ॥

बन्धेर्नाम्नि ।५।४।६७॥

बन्धिः प्रकृतिर्नामविशेषणं च, बन्धेर्बन्धनस्य यन्नाम– संज्ञा, तद्विषयात् करणार्थात् पराद् बन्धेस्तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । क्रौञ्चबन्धम्बद्धः ॥६७॥

आधारात् ।५।४।६८॥

आधारार्थात् पराद् बन्धेस्तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । चारक-बन्धम्बद्धः ॥६८॥

कर्तुर्जीव–पुरुषान्नश्–वहः ।५।४।६९॥

आभ्यां कर्तृभ्यां पराद् यथासङ्ख्यं नशेर्वहेश्च तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । जीवनाशं नश्यति, पुरुषवाहं वहति । कर्तुरिति किम् ? जीवेन

नश्यति ॥६९॥

ऊर्ध्वात् पूः-शुषः ।५।४।७०॥

कर्तुरूर्ध्वात् परात् पूरः शुषश्च तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते, ऊर्ध्वशोषं शुष्यति ॥७०॥

व्याप्याच्चेवात् ।५।४।७१॥

व्याप्यात् कर्तुश्चोपमानात् पराद् धातोस्तस्यैव सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । सुवर्णनिधायं निहितः, काकनाशं नष्टः ॥७१॥

उपात् किरो लवने ।५।४।७२॥

उपपूर्वात् किरतेर्लवनार्थस्य धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । लवन इति किम् ? उपकीर्य याति ॥७२॥

दंशेस्तृतीयया ।५।४।७३॥

तृतीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थादुपपूर्वाद् दंशेर्धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम्, मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥७३॥

हिंसाऽर्थदिकाऽऽप्यात् ।५।४।७४॥

हिंसार्थाद् धातोर्धात्वन्तरेणैकाऽऽप्यात् तुल्यकर्तृकार्थात् तृतीयान्तेन योगे 'णम् वा' स्यात् । दण्डेनोपघातं दण्डोपघातम्, दण्डेनोपहत्य च गाः सादयति । एकाप्यादिति किम् ? दण्डेनोपहत्य चौरं गोपालको गाः खेटयति ॥७४॥

उपपीड-रुध-कर्षस्तत्सप्तम्या ।५।४।७५॥

तया तृतीया युक्ता सप्तमी=तत्सप्तमी, तदन्तेन योगे उपपूर्वेभ्य एभ्य-स्तुल्यकर्तृकार्थेभ्यो धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । पार्श्वाभ्यामुपपीडं पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडं पार्श्वोपपीडं शेते; व्रजेनोपरोधं व्रजोपरोधम्, व्रजे उपरोधं व्रजोपरोधं गाः स्थापयति; पाणिनोपकर्षं पाण्युपकर्षम्, पाणावुपकर्षं

पाण्युपकर्षं गृह्णाति ॥७५॥

प्रमाण-समासत्त्योः ।५।४।७६॥

आयाममानं=प्रमाणम्, समासत्तिः=संरम्भपूर्वकः सन्निकर्षः, तयोर्गम्ययो-स्तृतीयान्तेन सप्तम्यन्तेन च योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः संबन्धे 'णम् वा' स्यात् । द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षं द्व्यङ्गुलोत्कर्षम्, द्व्यङ्गुले उत्कर्षं द्व्यङ्गुलोत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति; केशैर्ग्राहं केशग्राहम्, केशेषु ग्राहं केशग्राहं युध्यन्ते; पक्षे- द्व्युङ्गुलेनोत्कृष्य गण्डिकाश्छिनत्ति ॥७६॥

पञ्चम्या त्वरायाम् ।५।४।७७॥

त्वरायां गम्यायां पञ्चम्यन्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । शय्याया उत्थायं शय्योत्थायं धावति, पक्षे- शय्याया उत्थाय धावति । त्वरायामिति किम् ? आसनादुत्थाय याति ॥७७॥

द्वितीयया ।५।४।७८॥

द्वितीयान्तेन योगे त्वरायां गम्यायां तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । लोष्टान् ग्राहं लोष्टग्राहम्, लोष्टान् गृहीत्वा युध्यन्ते ॥७८॥

स्वाङ्गेनाऽध्रुवेण ।५।४।७९॥

यस्मिन्नङ्गे च्छिन्ने भिन्ने वा प्राणी न म्रियते तदध्रुवं, तेन स्वाङ्गेन द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । भ्रुवौ विक्षेपं भ्रूविक्षेपम्, भ्रुवौ विक्षिप्य वा जल्पति । स्वाङ्गेनेति किम् ? कफमुन्मूल्य जल्पति । अध्रुवेणेति किम् ? शिर उत्क्षिप्य वक्ति ॥७९॥

परिक्लेशयेन ।५।४।८०॥

परिक्लेशयेन स्वाङ्गेन द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । उरांसि प्रतिपेषं उरःप्रतिपेषम्, उरांसि प्रतिपेष्य वा युध्यन्ते ॥८०॥

विश-पत-पद-स्कन्दो वीप्सा-ऽऽभीक्ष्ण्ये ।५।४।८१॥

द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् विशादेर्वीप्सा—ऽऽभीक्ष्ण्ययोर्गम्ययोर्धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । गेहं गेहमनुप्रवेशं गेहानुप्रवेशमास्ते, गेह-मनुप्रवेशमनुप्रवेशं गेहानुप्रवेशमास्ते; गेहं गेहमनुप्रपातं गेहानुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमनुप्रपातं गेहानुप्रपातमास्ते, गेहं गेहमनुप्रपादं गेहानुप्रपादमास्ते, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादं गेहानुप्रपादमास्ते, गेहं गेहमवस्कन्दं गेहावस्कन्दमास्ते, गेहमवस्कन्दमवस्कन्दं गेहावस्कन्दमास्ते; पक्षे– गेहं गेहमनुप्रविश्याऽऽस्ते, गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्याऽऽस्ते इत्यादि ॥८१॥

कालेन तृष्यस्वः क्रियाऽन्तरे ।५।४।८२॥

क्रियाव्यवधायकार्थाभ्यां तृष्यसूभ्यां द्वितीयान्तेन कालार्थेन योगे धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । द्व्यहं तर्षं द्व्यहतर्षं गावः पिबन्ति । द्व्यहमत्यासं द्व्यहात्यासं गावः पिबन्ति । क्रियान्तर इति किम् ? अहरत्यस्येषून् गतः ॥८२॥

नाम्ना ग्रहा-ऽऽदिशः ।५।४।८३॥

नामशब्देन द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्याद् ग्रहेरादिशेश्च धातोः सम्बन्धे 'णम् वा' स्यात् । नामानि ग्राहं नामग्राहमाह्वयति, नामान्यादेशं नामा-ऽऽदेशं दत्ते, पक्षे–नाम गृहीत्वा दत्ते ॥८३॥

कृगोऽव्ययेनाऽनिष्टोक्तौ क्त्वा–णमौ ।५।४।८४॥

अव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् कृगोऽनिष्टोक्तौ गम्यायां धातोः सम्बन्धे 'क्त्वा-णमौ' स्याताम् । ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल ! नीचैः कृत्वा, नीचैःकृत्य, नीचैःकारं कथयसि ? उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । अनिष्टोक्ताविति किम् ? उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जात इति । अव्ययेनेति किम् ? ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल ! मन्दं कृत्वा कथयसि ? ॥८४॥

तिर्यचाऽपवर्गे ।५।४।८५॥

क्रियासमाप्तौ गम्यायां तिर्यचाऽव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् कृगो धातोः सम्बन्धे 'क्त्वा-णमौ' स्याताम् । तिर्यक् कृत्वा, तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारमास्ते । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक् कृत्वा काष्ठं गतः ॥८५॥

स्वाङ्गतश्च्व्यर्थे नाना-विना-धाऽर्थेन भुवश्च ।५।४।८६॥

तसन्तेन स्वाङ्गेन, च्व्यर्थवृत्तिभिर्नाना-विनाभ्यां धाऽर्थप्रत्ययान्तैश्च योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् भुवः कृगश्च धातोः सम्बन्धे 'क्त्वा–णमौ' स्याताम् । मुखतो भूत्वा, मूखतोभूय, मुखतोभावमास्ते; नाना भूत्वा, नानाभूय, नानाभावं गतः, विना भूत्वा, विनाभूय, विनाभावं गतः; द्विधा भूत्वा, द्विधाभूय, द्विधाभावमास्ते; एवं– पार्श्वतः कृत्वा, पार्श्वतःकृत्य, पार्श्वतःकारं शेते इत्यादि । च्व्यर्थ इति किम् ? नाना कृत्वा भक्ष्याणि भुङ्क्ते ॥८६॥

तूष्णीमा ।५।४।८७॥

तूष्णींयोगे तुल्यकर्तृकार्थाद् भुवो धातोः सम्बन्धे 'क्त्वा-णमौ' स्याताम् । तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभूय, तूष्णींभावमास्ते ॥८७॥

आनुलोम्येऽन्वचा ।५।४।८८॥

अन्वचाऽव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् भुव आनुलोम्ये गम्ये धातोः सम्बन्धे 'क्त्वा-णमौ' स्याताम् । अन्वग् भूत्वा, अन्वग्भूय, अन्वग्भावमास्ते । आनुलोम्य इति किम् ? अन्वग् भूत्वा विजयते, पश्चाद् भूत्वेत्यर्थः ॥८८॥

इच्छाऽर्थे कर्मणः सप्तमी ।५।४।८९॥

इच्छाऽर्थे धातावुपपदे तुल्यकर्तृकार्थात् कर्मभूताद् धातोः 'सप्तमी' स्यात् । भुञ्जीयेति इच्छति । इच्छार्थ इति किम् ? भोजको याति । कर्मण इति किम् ? इच्छन् करोति ॥८९॥

शक-धृष-ज्ञा-रभ-लभ-सहा-ऽर्ह-ग्ला-घटाऽस्ति-समर्थाऽर्थे च तुम् ।५।४।९०॥

शक्याद्यर्थेषु इच्छाऽर्थेषु च धातुषु, समर्थार्थेषु नामसूपपदेषु च कर्मभूताद धातो–'स्तुम्' स्यात् । शक्नोति पारयति वा भोक्तुम्, एवं– धृष्णोति जानाति, आरभते, लभते, सहते, अर्हति, ग्लायति, घटते, अस्ति, समर्थ इच्छति वा भोक्तुम् ॥९०॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानु–
शासनलघुवृत्तौ पञ्चमाध्यायस्यः चतुर्थः पादः समाप्तः ॥५॥४॥

क्षुण्णाः क्षोणिभृतामनेककटका भग्नाऽथ धारा ततः,
कुण्ठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ! ॥
आरूढ्यबलप्रतापदहनः संप्राप्तधाराश्रिरात्,
पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं हन्ताऽयमेधिष्यते ॥२०॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अर्हम्॥

[अथ षष्ठोऽध्यायः, तत्र प्रथमः पादः–]

तद्धितोऽणादिः ।६।१।१॥

वक्ष्यमाणोऽणादि-'स्तद्धितः' स्यात् । औपगवः ॥१॥

पौत्रादि वृद्धम् ।६।१।२॥

परमप्रकृतेर्यत् पौत्रादि अपत्यं तद् 'वृद्धं' स्यात् । गार्ग्यः, पुत्रस्तु गार्गिः ॥२॥

वंश्य-ज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ।६।१।३॥

वंश्यः- पित्राऽऽदिः स्वस्य हेतुः, वंश्ये ज्येष्ठभ्रातरि च जीवति प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जं 'युवा' स्यात् । गार्ग्यायणः ॥३॥

सपिण्डे वयः-स्थानाधिके जीवद् वा ।६।१।४॥

समानः पिण्डः सप्तमः पुरुषो यस्य तस्मिन् वयः-स्थानाभ्यामधिके जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री जीवद् 'युवा वा' स्यात् । गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा ॥४॥

युव-वृद्धं कुत्साऽर्चे वा ।६।१।५॥

युवा वृद्धं चाऽपत्यं यथासङ्ख्यं कुत्सा-ऽर्चयोर्विषये 'युवा वा' स्यात् । गार्ग्यः, गार्ग्यायणो वा जाल्मः; वृद्धमर्चितम्, गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा ॥५॥

संज्ञा दुर्वा ।६।१।६॥

हठात् संज्ञा 'दुर्वा' स्यात् । देवदत्तीयाः, दैवदत्ताः ॥६॥

त्यदादिः ।६।१।७॥

असौ 'दुः' स्यात् । त्यदीयम्, तदीयम् ॥७॥

वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ।६।१।८॥

यस्य स्वराणामादिः स्वरो वृद्धिः, स 'दुः' स्यात् । आग्रगुप्तायनिः ॥८॥

एदोद् देश एवेयादौ ।६।१।९॥

देशार्थस्यैव यस्य स्वराणामादिरेदोद्य, स ईयादौ विधेये 'दुः' स्यात् । सैपुरिका सैपुरिकी; स्कौनगरिका, स्कौनगरिकी ॥९॥

प्राग्देशे ।६।१।१०॥

प्रागूदेशार्थस्य स्वरेष्वादिरेदोद्य स ईयादौ कार्ये 'दुः' स्यात् । एणीपचनीयः गोनर्दीयः ॥१०॥

वा-ऽऽद्यात् ।६।१।११॥

वेति, आद्यादिति च द्वयमधिकृतं स्यात्, तेन तद्धितप्रसङ्गे पक्षे वाक्यसमासावपि सूत्रादौ च निर्दिष्टात् प्रत्ययः ॥११॥

गोत्रोत्तरपदाद् गोत्रादिवाऽजिह्माकात्य-हरितकात्यात् ।६।१।१२॥

गोत्रमपत्यम्, जिह्माकात्य-हरितकात्यवर्जाद् गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदाद् 'गोत्र-प्रत्ययान्तादिव तद्धितः' स्यात् । यथा चारायणीयास्तथा कम्बलचारायणीयाः । अजिह्मेत्यादीति किम् ? ययेह ईयः- कातीयाः, न तथा जैह्माकाताः, हारितकाताः ॥१२॥

प्राग् जितादण् ।६।१।१३॥

प्राग् जितोक्तेः पादत्रयं यावद् येऽर्थास्ते-'ष्वण् वा' स्यात् । औपगवः, माञ्जिष्ठम् ॥१३॥

धनादेः पत्युः ।६।१।१४॥

धनादेः परो यः पतिस्तदन्तात् प्राग्जितीयेऽर्थे'-ऽण्' स्यात् । धानपतः, आश्वपतः ॥१४॥

अनिदम्यणपवादे च दित्यदित्यादित्य-यमपत्युत्तर-पदाञ्ञ्यः ।६।१।१५॥

एभ्यः प्राग्जितीयेऽर्थे इदंवर्जेऽपत्याद्यर्थे योऽणोऽपवादस्तद्विषये च 'ञ्यः' स्यात् । दैत्यः, आदित्यः, आदित्य्यः, याम्यः, बार्हस्पत्यः । अनिदमीति किम् ? आदित्यस्येदं आदितीयं मण्डलम् ॥१५॥

बहिषष्टीकण् च ।६।१।१६॥

बहिषः प्राग्जितीयेऽर्थे 'टीकण् ञ्यश्च' स्यात् । बाहीकः, बाह्यः ॥१६॥

कल्यग्नेरेयण् ।६।१।१७॥

आभ्यां प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे च 'एयण्' स्यात् । कालेयम्, आग्नेयम् ॥१७॥

पृथिव्या ञा-ऽञ् ।६।१।१८॥

पृथिव्याः प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे च-'ञा-ऽञौ' स्याताम् । पार्थिवा, पार्थिवी ॥१८॥

उत्सादेरञ् ।६।१।१९॥

अस्मात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे चा–'ऽञ्' स्यात् । औत्सः, औद–पानम् ॥१९॥

बष्कयादसमासे ।६।१।२०॥

असमासवृत्तेर्बष्कयात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे चा'-ऽञ्' स्यात् । बाष्कयः । असमास इति किम् ? सौबष्कयिः ॥२०॥

देवाद् यञ् च ।६।१।२१॥

देवात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे च 'यञऽञौ' स्याताम् । दैव्यम्, दैवम् ॥२१॥

अः स्थाम्नः ।६।१।२२॥

स्थाम्नः प्राग्जितीयेऽर्थे 'अः' स्यात् । अश्वत्थामः ॥२२॥

लोम्नोऽपत्येषु ।६।१।२३॥

लोम्नः प्राग्जितीयेऽर्थे बह्वपत्याऽर्थे 'अः' स्यात् । उडुलोमाः । बहुवनं किम् ? औडुलोमिः ॥२३॥

द्विगोरनपत्ये य-स्वरा-ऽऽदेर्लुबद्विः ।६।१।२४॥

अपत्यादन्यस्मिन् प्राग्जितीयेऽर्थे भूतस्य द्विगोः परस्य यादेः स्वरादेश्च प्रत्ययस्य 'लुप्' स्यात्, 'न तु द्विः' । द्विरथः, पञ्चकपालः । अनपत्य इति किम् ? द्वैमातुरः । अद्विरिति किम् ? पाञ्चकपालम् ॥२४॥

प्राग् वतः स्त्री-पुंसात् नञ्स्नञ् ।६।१।२५॥

वतोऽर्वागर्थेष्वनिदम्यणपवादे चाभ्यां यथासङ्ख्यं 'नञ् स्नञ् च' स्यात् । स्त्रैणः, पौंस्नः । प्राग् वत इति किम् ? स्त्रीवत् ॥२५॥

त्वे वा ।६।१।२६॥

स्त्री-पुंसाभ्यां त्वविषये यथासङ्ख्यं 'नञ्-स्नञौ' वा स्याताम् । स्त्रैणम् स्त्रीत्वम्; पौंस्नम्, पुंस्त्वम् ॥२६॥

गोः स्वरे यः ।६।१।२७॥

गोः स्वरादितद्धितप्राप्तौ 'यः' स्यात् । गव्यम् । स्वर इति किम् ? गोमयम् ॥२७॥

ङसोऽपत्ये ।६।१।२८॥

षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे यथाविहितमणादयः स्युः । औपगवः, दैत्यः ॥२८॥

आद्यात् ।६।१।२९॥

अपत्ये यस्तद्धितः स परमप्रकृतेरेव स्यात् । उपगोरपत्यमौपगवः, तस्याप्यौपगविः, औपगवेरप्यौपगवः ॥२९॥

वृद्धाद् यूनि ।६।१।३०॥

यूनि अपत्ये यः प्रत्ययः स आद्याद् वृद्धाद् यो वृद्धप्रत्ययस्तदन्तात् स्यात् । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः ॥३०॥

अत इञ् ।६।१।३१॥

अदन्तात् षष्ठ्यन्तादपत्ये 'इञ्' स्यात् । दाक्षिः ॥३१॥

बाह्वादिभ्यो गोत्रे ।६।१।३२॥

स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशहेतुर्य आद्यपुरुषस्तदपत्यं– गोत्रम्, एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रेऽर्थे 'इञ्' स्यात् । बाहविः, औपवाहविः ॥३२॥

वर्मणोऽचक्रात् ।६।१।३३॥

चक्रवर्जात् परो यो वर्मा तदन्तादपत्येऽर्थे 'इञ्' स्यात् । ऐन्द्रवर्मिः । अचक्रादिति किम् ? चाक्रवर्मणः ॥३३॥

अजादिभ्यो धेनोः ।६।१।३४॥

एभ्यः परो यो धेनुस्तदन्तादपत्यार्थे 'इञ्' स्यात् । आजधेनविः, बाष्कधेनविः ॥३४॥

ब्राह्मणाद्वा ।६।१।३५॥

ब्राह्मणाद् धेनुस्तदन्तादपत्येऽर्थे 'इञ् वा' स्यात् । ब्राह्मणधेनविः, ब्राह्मणधेनवः ॥३५॥

भूयस्-सम्भूयो-ऽम्भो-ऽमितौजसः स्लुक् च ।६।१।३६॥

एभ्योऽपत्ये 'इञ्' स्यात्, 'सो लुक् च' । भौयिः, साम्भूयिः, आम्भिः, आमितौजिः ॥३६॥

शालङ्क्यौदि-षाडि–वाड्वलि ।६।१।३७॥

एतेऽपत्ये 'इञन्ता' निपात्यन्ते । शालङ्किः, औदिः, षाडिः, वाड्वलिः ॥

व्यास-वरुट-सुधातृ-निषाद-बिम्ब-चण्डालादन्त्यस्य

चाऽक् ।६।१।३८॥

एभ्योऽपत्ये 'इञ्' स्यात्, तद्योगे चैषामन्तस्या-'ऽक्' । वैयासकिः, वारुटकि सौधातकिः, नैषादकिः, बैम्बकिः, चाण्डालकिः ॥३८॥

पुनर्भू-पुत्र-दुहितृ-ननान्दुरनन्तरेऽञ् ।६।१।३९॥

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्योऽनन्तरेऽपत्ये-'ऽञ्' स्यात् । पौनर्भवः, पौत्रः, दौहित्रः, नानान्द्रः ॥३९॥

परस्त्रियाः परशुश्चाऽसावर्ण्ये ।६।१।४०॥

परस्त्रिया अनन्तरेऽपत्ये-'ऽञ्' स्यात्, तद्योगेऽस्य 'परशुश्च' न चेदसौ पुंसा सजातीया । पारशवः । असावर्ण्य इति किम् ? पारस्त्रैणेयः ॥४०॥

बिदादेर्वृद्धे ।६।१।४१॥

एभ्यो वृद्धेऽपत्ये-'ऽञ्' स्यात् । बैदः, और्वः ॥४१॥

गर्गादिर्यञ् ।६।१।४२॥

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो वृद्धेऽपत्ये 'यञ्' स्यात् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥४२॥

मधु-ब्रभ्रोर्ब्राह्मण-कौशिके ।६।१।४३॥

आभ्यां यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके च वृद्धेऽपत्ये 'यञ्' स्यात् । माधव्यो ब्राह्मणः, ब्राभ्रव्यः कौशिकः ॥४३॥

कपि-बोधादाङ्गिरसे ।६।१।४४॥

आभ्यामाङ्गिरसे वृद्धेऽपत्ये 'यञ्' स्यात् । काप्यः, बौध्य आङ्गिरसः ॥४४॥

वतण्डात् ।६।१।४५॥

अस्मादाङ्गिरसे वृद्धे 'यञेव' स्यात् । वातण्ड्य आङ्गिरसः ॥४५॥

स्त्रियां लुप् ।६।१।४६॥

वतण्डादाङ्गिरसे वृद्धे स्त्रियां 'यञो लुप्' स्यात् । वतण्डी आङ्गिरसी ॥

कुञादेर्ञायन्यः ।६।१।४७॥

कुञादेः षष्ठ्यन्ताद् वृद्धे 'ञायन्यः' स्यात् । कौञायन्यः, ब्राध्नायन्यः ॥

स्त्रीबहुष्वायनञ् ।६।१।४८॥

कुञादेः षष्ठ्यन्ताद् बहुत्वविशिष्टे वृद्धे स्त्रियां वाऽबहुत्वेऽ-'ष्यायनञ्' स्यात् । कौञायनी, कौञायनाः ॥४८॥

अश्वादेः ।६।१।४९॥

अश्वादेर्वृद्धे 'आयनञ्' स्यात् । आश्वायनः शाङ्खायनः ॥४९॥

शप-भरद्वाजादात्रेये ।६।१।५०॥

आभ्यामात्रेये वृद्धे 'आयनञ्' स्यात् । शापायनः, भारद्वाजायन आत्रेयः ॥५०॥

भर्गात् त्रैगर्त्ते ।६।१।५१॥

भर्गात् त्रैगर्ते वृद्धे 'आयनञ्' स्यात् । भार्गायणस्त्रैगर्त्तः ॥५१॥

आत्रेयाद् भारद्वाजे ।६।१।५२॥

अस्माद् भारद्वाजे यूनि 'आयनञ्' स्यात् । आत्रेयायणो भारद्वाजः ॥५२॥

नडादिभ्य आयनण् ।६।१।५३॥

एभ्यो वृद्धे 'आयनण्' स्यात् । नाडायनः, चारायणः ॥५३॥

यञिञः ।६।१।५४॥

वृद्धे यौ यञिञौ तदन्ताद् यूनि 'आयनण्' स्यात् । गार्ग्यायणः, दाक्षायणः ॥५४॥

हरितादेरञः ।६।१।५५॥

वृद्धे योऽञ् तदन्तात् हरितादेर्यूनि'आयनण्' स्यात् । हारितायनः, कैन्दासायनः ॥५५॥

क्रोष्टु-शलङ्कोर्लुक् च ।६।१।५६॥

आभ्यां वृद्धे 'आयनण्' स्यात्, 'लुक्' चान्तादेशः । क्रौष्टायनः, शालङ्कायनः ॥५६॥

दर्भ-कृष्णाऽग्निशर्म-रण-शरद्वच्छुनकादाग्रायण-ब्राह्मण-वार्षगण्य-वाशिष्ठ-भार्गव-वात्स्ये ।६।१।५७॥

एभ्यो यथासङ्ख्यमेषु वृद्धेष्वायनण् स्यात् । दार्भायण आग्रायणश्चेत्, कार्ष्णायनो ब्राह्मणः, आग्निशर्मायणो वार्षगण्यः, राणायनो वाशिष्ठः, शारद्वतायनो भार्गवः, शौनकायनो वात्स्यः ॥५७॥

जीवन्त-पर्वताद् वा ।६।१।५८॥

आभ्यां वृद्धे 'आयनण् वा' स्यात् । जैवन्तायनः, जैवन्तिः; पार्वतायनः, पार्वतिः ॥५८॥

द्रोणाद् वा ।६।१।५९॥

द्रोणादपत्यमात्रे 'आयनण् वा' स्यात् । द्रौणायनः, द्रौणिः ॥५९॥

शिवादेरण् ।६।१।६०॥

शिवादेरपत्ये–'ऽण्' स्यात् । शैवः, प्रौष्ठः ॥६०॥

ऋषि-वृष्ण्यन्धक-कुरुभ्यः ।६।१।६१॥

ऋष्यादिवाचिभ्योऽपत्ये-'ऽण्' स्यात् । वाशिष्ठः, वासुदेवः, श्वाफल्कः, नाकुलः ॥६१॥

कन्या-त्रिवेण्याः कनीन-त्रिवणं च ।६।१।६२॥

आभ्यामपत्ये-'ऽण्' स्याद्, यथासङ्ख्यं 'कनीन-त्रिवणौ चाऽऽदेशौ' । कानीनः, त्रैवणः ॥६२॥

शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ।६।१।६३॥

शुङ्ग-शुङ्गाभ्यां पुं-स्त्रीशब्दाभ्यां भारद्वाजेऽपत्ये-'ऽण्' स्यात् । शौङ्गो

भारद्वाजः ॥६३॥

विकर्ण-च्छगलाद् वात्स्या-ऽऽत्रेये ।६।१।६४॥

आभ्यां यथासङ्ख्यं वात्स्ये आत्रेये चापत्ये-'ऽण्' स्यात् । वैकर्णो वात्स्यः, छागल आत्रेयः ॥६४॥

णश्च विश्रवसो विश्लुक् च वा ।६।१।६५॥

विश्रवसोऽपत्ये-'ऽण्' स्यात्, तद्योगे च 'णः' णयोगे च 'विशो लुक् च वा' । वैश्रवणः, रावणः ॥६५॥

सङ्ख्या-सं-भद्रान्मातुर्मातुर्च ।६।१।६६॥

सङ्ख्याऽर्थात् सम्भद्राभ्यां च परो यो माता, तदन्तादपत्ये-'ऽण्' स्यात्, मातुश्च 'मातुर्' । द्वैमातुरः, सांमातुरः, भाद्रमातुरः ॥६६॥

अदोर्नदी-मानुषीनाम्नः ।६।१।६७॥

अदुसंज्ञान्नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्चापत्ये-'ऽण्' स्यात् । यामुनः प्रणेता, दैवदत्तः । अदोरिति किम् ? चान्द्रभागेयः ॥६७॥

पीला-साल्वा-मण्डूकाद् वा ।६।१।६८॥

एभ्योऽपत्ये-'ऽण् वा' स्यात् । पैलः, पैलेयः; साल्वः, साल्वेयः; माण्डूकः, माण्डूकिः ॥६८॥

दितेश्चैयण् वा ।६।१।६९॥

दितेर्मण्डूकाद्याऽपत्ये 'एयण् वा' स्यात् । दैतेयः, दैत्यः; माण्डूकेयः, माण्डूकिः ॥६९॥

ङ्यापू-त्यूङः ।६।१।७०॥

ङ्यन्ताद् आबन्तात् त्यन्ताद् ऊङन्ताच्चापत्ये 'एयण्' स्यात् । सौपर्णेयः, वैनतेयः, यौवतेयः, कामण्डलेयः ॥७०॥

द्विस्वरादनद्याः ।६।१।७१॥

द्विस्वराद् ङ्याप्-त्यूङन्तादनद्यर्थादपत्ये 'एयण्' स्यात् । दात्तेयः । अनद्या इति किम् ? सैप्रः ॥७१॥

इतोऽनित्रः ।६।१।७२॥

इञ्वर्जेदन्ताद् द्विस्वरादपत्ये 'एयण्' स्यात् । नाभेयः । अनित्र इति किम् ? दाक्षायणः । द्विस्वरादित्येव– मारीचः ॥७२॥

शुभ्राऽऽदिभ्यः ।६।१।७३॥

एभ्योऽपत्ये 'एयण्' स्यात् । शौभ्रेयः, वैष्टपुरेयः ॥७३॥

श्याम-लक्षणाद् वाशिष्ठे ।६।१।७४॥

आभ्यां वाशिष्ठेऽपत्ये 'एयण्' स्यात् । श्यामेयः, लाक्षणेयो वाशिष्ठः ॥७४॥

विकर्ण-कुषीतकात् काश्यपे ।६।१।७५॥

आभ्यां काश्यपेऽपत्ये 'एयण्' स्यात् । वैकर्णेयः, कौषीतकेयः काश्यपः ॥

भ्रुवो भ्रुव् च ।६।१।७६॥

भ्रुवोऽपत्ये 'एयण्' स्यात्, भ्रुवश्च 'भ्रुव्' । भ्रौवेयः ॥७६॥

कल्याण्यादेरिन् चाऽन्तस्य ।६।१।७७॥

एभ्योऽपत्ये 'एयण्' स्यात्, अन्तस्य चेन् । काल्याणिनेयः, सौभागिनेयः ॥७७॥

कुलटाया वा ।६।१।७८॥

अस्मादपत्ये 'एयण् स्यात्, तद्योगे 'चान्तस्येन् वा' । कौलटिनेयः, कौलटेयः ॥७८॥

चटकाण्णैरः, स्त्रियां तु लुप् ।६।१।७९॥

अस्मादपत्ये 'णैरः' स्यात्, स्त्र्यर्थस्य च णैरस्य 'लुप्' । चाटकैरः, चटकाः ॥७९॥

क्षुद्राभ्य एरण् वा ।६।१।८०॥

अङ्गहीना अनियतपुंस्का वा स्त्रियः क्षुद्राः, क्षुद्रार्थेभ्यः स्त्रीभ्य 'एरण् वा' स्यात् । काणेरः, काणेयः; दासेरः, दासेयः ॥८०॥

गोधाया दुष्टे णारश्च ।६।१।८१॥

गोधाया दुष्टेऽपत्ये 'णार एरण् च' स्यात् । गौधारः, गौधेरो गोधाया-महिजातः ॥८१॥

जण्ट-पण्टात् ।६।१।८२॥

आभ्यामपत्ये 'णारः' स्यात् । जाण्टारः, पाण्टारः ॥८२॥

चतुष्पाद्भ्य एयञ् ।६।१।८३॥

चतुष्पाद्वाचिभ्योऽपत्ये 'एयञ्' स्यात् । कामण्डलेयः ॥८३॥

गृष्ट्यादेः ।६।१।८४॥

एभ्योऽपत्ये 'एयञ्' स्यात् । गार्ष्टेयः, हार्ष्टेयः ॥८४॥

वाडवेयो वृषे ।६।१।८५॥

वडवाया वृषेऽर्थे 'एयञ् एयण् वा' निपात्यते । वाडवेयः ॥८५॥

रेवत्यादेरिकण् ।६।१।८६॥

एभ्योऽपत्ये 'इकण्' स्यात् । रैवतिकः, आश्वपालिकः ॥८६॥

वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च ।६।१।८७॥

वृद्धप्रत्ययान्तात् स्त्रियामपत्ये 'णेकणौ' स्यातां क्षेपे गम्ये । गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गः, गार्गिको वा जाल्मः ॥८७॥

भ्रातुर्व्यः ।६।१।८८॥

भ्रातुरपत्ये 'व्यः' स्यात् । भ्रातृव्यः ॥८८॥

ईयः स्वसुश्च ।६।१।८९॥

भ्रातुः स्वसुश्चापत्ये 'ईयः' स्यात् । भ्रात्रीयः, स्वस्रीयः ॥८९॥

मातृ-पित्रादेर्डेयणीयणौ ।६।१।९०॥

मातृपितृशब्दावादी यस्य स्वस्रन्तस्य तस्मादपत्ये 'डेयणीयणौ' स्याताम् मातृष्वसेयः, मातृष्वस्रीयः; पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्रीयः ॥९०॥

श्वशुराद् यः ।६।१।९१॥

अस्मादपत्ये 'यः' स्यात् । श्वशुर्यः ॥९१॥

जातौ राज्ञः ।६।१।९२॥

राज्ञोऽपत्ये जातौ गम्यायां 'यः' स्यात् । राजन्यः, क्षत्रीया जातिश्चेत् ॥९२।

क्षत्रादियः ।६।१।९३॥

क्षत्रादपत्ये जातावियः स्यात् । क्षत्रियः, जातिश्चेत् ॥९३॥

मनोर्याऽणौ षश्चान्तः ।६।१।९४॥

मनोरपत्ये 'याऽणौ' स्यातां, तद्योगे 'पश्चान्तः' जातौ गम्यायाम् । मनुष्याः मानुषाः ॥९४॥

माणवः कुत्सायाम् ।६।१।९५॥

मनोरपत्येऽणि कुत्सायां नो 'णः' स्यात् । मनोरपत्यं मूढं माणवः ॥९५॥

कुलादीनः ।६।१।९६॥

कुलान्तात् केवलकुलाद्याऽपत्ये 'ईनः' स्यात् । बहुकुलीनः, कुलीनः ॥९६॥

यैयकञावसमासे वा ।६।१।९७॥

कुलान्तात् कुलाद्यापत्ये 'य एयकञ् वा' स्यात्, न चेदसौ समासे । कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः; बहुकुल्यः, बाहुकुलेयकः, बहुकुलीनः । असमास इति किम् ? आदृयकुलीनः ॥९७॥

दुष्कुलादेयण् वा ।६।१।९८॥

अस्मादपत्ये 'एयण् वा' स्यात् । दौष्कुलेयः, दुश्कुलीनः ॥९८॥

महाकुलाद् वाऽञीनञौ ।६।१।९९॥

अस्मादपत्ये-'ऽञ् ईनञ् च वा' स्याताम् । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ॥९९॥

कुवादिर्ज्यः ।६।१।१००॥

एभ्योऽपत्ये 'ज्यः' स्यात् । कौरव्याः, शाङ्ग्व्याः ॥१००॥

सम्राजः क्षत्रिये ।६।१।१०१॥

अस्मात् क्षत्रियेऽपत्ये 'ज्यः' स्यात् । साम्राज्यः क्षत्रियः ॥१०१॥

सेनान्त-कारु-लक्ष्मणादिञ् च ।६।१।१०२॥

सेनान्तात् कार्वर्थाल्लक्ष्मणाच्चाऽपत्ये 'इञ् ज्यश्च' स्यात् । हारिषेणिः, हारिषेण्यः; तान्तुवायिः, तान्तुवाय्यः; लाक्ष्मणिः, लाक्ष्मण्यः ॥१०२॥

सुयाम्नः सौवीरेष्वायनिञ् ।६।१।१०३॥

सुयाम्नः सौवीरेषु योऽर्थस्तद्वृत्तेरपत्ये 'आयनिञ्' स्यात् । सौयामायनिः ॥१०३॥

पाण्टाहृति-मिमताण्णश्च ।६।१।१०४॥

आभ्यां सौवीरेषु योऽर्थस्तद्वृत्तिभ्यामपत्ये 'ण आयनिञ् च' स्यात् । पाण्टाहृतः, पाण्टाहृतायनिः, सौवीरगोत्रः । एवं-मैमतः, मैमतायनिर्वा ॥१०४॥

भागवित्ति-तार्णविन्दवा-ऽऽकशापेयान्निन्दायामिकण् वा ।६।१।१०५॥

एभ्यः सौवीरेषु यो वृद्धः, तद्वृत्तिभ्यो यूनि 'इकण् वा' स्यात्, निन्दायां गम्यायाम् । भागवित्तिकः, भागवित्तायनो वा जाल्मः; तार्णविन्दविकः, तार्णविन्दविर्वा; आकशापेयिकः, आकशापेयिर्वा ॥१०५॥

सौयामायनि-यामुन्दायनि-वार्ष्यायणेरीयश्च वा ।६।१।१०६॥

एभ्यः सौवीरवृद्धवृत्तिभ्यो यूनि 'ईयेकणौ वा' स्यातां निन्दायाम् । सौयामायनीयः; सौयामायनिकः, सौयामायनिर्वा निन्द्यो युवा; एवं-यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः, यामुन्दायनिर्वा; वार्ष्यायणीयः, वार्ष्यायणिकः, वार्ष्यायणिर्वा ॥१०६॥

तिकादेरायनिञ् ।६।१।१०७॥

एभ्योऽपत्ये 'आयनिञ्' स्यात् । तैकायनिः, कैतवायनिः ॥१०७॥

दगु-कोशल-कर्मार-च्छाग-वृषाद् यादिः ।६।१।१०८॥

एभ्योऽपत्ये 'यादिरायनिञ्' स्यात् । दाग्व्यायनिः, कौशल्यायनिः, कार्मार्यायणिः, छाग्यायनिः, वार्ष्यायणिः ॥१०८॥

द्विस्वरादणः ।६।१।१०९॥

द्विस्वरादणन्तादपत्ये 'आयनिञ्' स्यात् । कार्त्रायणिः ॥१०९॥

अवृद्धाद् दोर्नवा ।६।१।११०॥

अवृद्धार्याद् दोरपत्ये 'आयनिञ् वा' स्यात् । आम्रगुप्तायनिः, आम्रगुप्तिः ॥११०॥

पुत्रान्तात् ।६।१।१११॥

पुत्रान्ताद् दोरपत्ये 'आयनिञ् वा' स्यात् । गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः ॥१११॥

चर्मि-वर्मि-गारेट-कार्कट्य-काक-लङ्घा-वाकिनाच्च कश्चान्तोऽन्त्यस्वरात् ।६।१।११२॥

एभ्यः पुत्रान्ताच्च दोरपत्ये 'आयनिञ् वा' स्यात्, तद्योगे 'कश्चान्तो'-ऽन्त्य-

स्वरात् । चार्मिकायणिः, चार्मिणः; वार्मिकायणिः, वार्मिणः; गारेटाकायनिः, गारेटिः; कार्कट्यकायनिः, कार्कट्यायनः; काककायनिः, काकिः; लाङ्ककायनिः, लाङ्क्यः; वाकिनकायनिः, वाकिनिः; गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रिः ॥११२॥

अदोरायनिः प्रायः ।६।१।११३॥

अदोरपत्ये 'आयनिर्वा' स्यात् प्रायः । ग्लुचुकायनिः, ग्लौचुकिः । प्रायः किम् ? दाक्षिः ॥११३॥

राष्ट्र-क्षत्रियात् सरूपाद् राजाऽपत्ये द्रिरञ् ।६।१।११४॥

राष्ट्र–क्षत्रियाभ्यां सरूपाभ्यां यथासङ्ख्यं राजा-ऽपत्ययो-'रञ्' स्यात्, स च 'द्रिः' । विदेहा राजानः, अपत्यानि वा । सरूपादिति किम् ? सौराष्ट्रको राजा ॥११४॥

गान्धारि-साल्वेयाभ्याम् ।६।१।११५॥

आभ्यां राष्ट्र–क्षत्रियार्थाभ्यां सरूपाभ्यां यथासङ्ख्यं राजा-ऽपत्ये च 'द्रिरञ्' स्यात् । गान्धारयः, साल्वेया राजानोऽपत्यानि वा ॥११५॥

पुरु-मगध-कलिङ्ग-शूरमस-द्विस्वरादण् ।६।१।११६॥

एभ्यो द्विस्वरेभ्यश्च राष्ट्र-क्षत्रियार्येभ्यः सरूपेभ्यो यथासङ्ख्यं राजा-ऽपत्ये च 'द्रिरण्' स्यात् । पुरोरपत्यं पौरवः, मागधो राजाऽपत्यं वा, एवं-कालिङ्गः, शौरमसः, आङ्गः ॥११६॥

साल्वांश–प्रत्यग्रथ-कलकूटाऽश्मकादिञ् ।६।१।११७॥

साल्वा जनपदः, तदंशेभ्यः प्रत्यग्रथादेश्च सरूपराष्ट्र-क्षत्रियार्थेभ्यो यथासंख्यं राजा-ऽपत्ये च 'द्रिरिञ्' स्यात् । औदुम्बरिः राजाऽपत्यं वा, एवं–प्रात्यग्रथिः, कालकूटिः, आश्मकिः ॥११७॥

दु-नादि-कुर्वित्-कोशला-ऽजादाञ्ञ्यः ।६।१।११८॥

दुभ्यो नादेः कुरोरिदन्तेभ्यः कोशला-ऽऽजादाभ्यां च सरूपराष्ट्र-क्षत्रियेभ्यो

यथासंख्यं राजा-ऽपत्ये च 'द्रिर्ञ्यः' स्यात् । आम्बष्ठ्यो राजाऽपत्यं वा, एवं– नैषध्यः, कौरव्यः, आवन्त्यः, कौशल्यः, आजाद्यः ॥११८॥

पाण्डोर्ङ्यण् ।६।१।११९॥

पाण्डो राष्ट्र-क्षत्रियार्थात् सरूपाद् यथासंख्यं राजाऽपत्ये च 'द्रिर्ङ्यण्' स्यात् । पाण्ड्यो राजाऽपत्यं वा ॥११९॥

शकादिभ्यो द्रेर्लुप् ।६।१।१२०॥

एभ्यः परस्य 'द्रिसंज्ञकस्य लुप्' स्यात् । शको राजाऽपत्यं वा, एवं– यवनः ॥१२०॥

कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् ।६।१।१२१॥

आभ्यां परस्य 'द्रेर्ञ्यस्य लुप्' स्यात्, स्त्रियामर्थे । कुन्ती अपत्यम्, एवम्– अवन्ती । स्त्रियामिति किम् ? कौन्त्यः ॥१२१॥

कुरोर्वा ।६।१।१२२॥

कुरो-'द्रेर्ञ्यस्य स्त्रियां लुप् वा' स्यात् । कुरूः अपत्यम्, कौरव्यायणी ॥१२२॥

द्रेरञणोऽप्राच्य-भर्गादेः ।६।१।१२३॥

प्राच्यान् भर्गादींश्च मुक्त्वाऽन्यस्मा– 'दञोऽणश्च द्रेः स्त्रियां लुप्' स्यात् । शूरसेनी अपत्यम्, एवं– मद्री । प्राच्यादिवर्जनं किम् ? पाञ्चाली, भार्गी ॥१२३॥

बहुष्वस्त्रियाम् ।६।१।१२४॥

ञ्यन्तस्य बह्वर्थस्य यो 'द्रिस्तस्याऽस्त्रियां लुप्' स्यात् । पञ्चाला राजानोऽपत्यानि वा । अस्त्रियामिति किम् ? पाञ्चाल्यः ॥१२४॥

यस्कादेर्गोत्रे ।६।१।१२५॥

एभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य यस्कादे-'र्यः प्रत्ययस्तस्याऽस्त्रियां

लुप्' स्यात् । यस्काः, लह्याः । गोत्र इति किम् ? यास्काः छात्राः ॥१२५॥

यञञोऽश्यापर्णान्त-गोपवनादेः ।६।१।१२६॥

यञञन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य 'यः प्रत्ययस्तस्याऽस्त्रियां लुप्' स्यात्, न तु श्यापर्णान्तेभ्यो गोपवनादिभ्यः । गर्गाः, विदाः । अश्यापर्णेत्यादिति किम् ? गौपवनाः ॥१२६॥

कौण्डिन्या-ऽऽगस्त्ययोः कुण्डिना-ऽगस्ती च ।६।१।१२७॥

अनयोर्बहुगोत्रार्थयो–'र्यञोऽणश्चाऽस्त्रियां लुप्' स्यात्, कुण्डिन्यगस्त्ययोः 'कुण्डिना-ऽगस्ती' चाऽऽदेशौ । कुण्डिनाः, अगस्तयः ॥१२७॥

भृग्वङ्गिरस्-कुत्स-वशिष्ठ-गोतमाऽत्रेः ।६।१।१२८॥

एभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुगोत्रस्य 'यः प्रत्ययस्तस्याऽस्त्रियां लुप्' स्यात् । भृगवः, अङ्गिरसः, कुत्साः, वशिष्ठाः, गोतमाः, अत्रयः ॥१२८॥

प्राग्भरते बहुस्वरादिञः ।६।१।१२९॥

बहुस्वराद् य इञ्, तदन्तस्य बहुप्राग्भरतगोत्रार्थस्य 'यः प्रत्ययः, तस्याऽस्त्रियां लुप्' स्यात् । क्षीरकलम्भाः, उद्दालकाः । प्राग्भरत इति किम् ? बालाकयः । बहुस्वरादिति किम् ? चैकयः ॥१२९॥

वोपकादेः ।६।१।१३०॥

एभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य 'यः प्रत्ययः, तस्याऽस्त्रियां लुप् स्याद् वा' । उपकाः, औपकायनाः; लमकाः, लामकायनाः ॥१३०॥

तिककितवाऽऽदौ द्वन्द्वे ।६।१।१३१॥

एषु द्वन्द्वेषु बहुगोत्रार्थेषु 'यः प्रत्ययस्तस्याऽस्त्रियां लुप्' स्यात् । तिककितवाः, उब्जककुभाः ॥१३१॥

द्व्यादेस्तथा ।६।१।१३२॥

द्र्यादिप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे बह्वर्थे 'यः स द्र्यादिः, तस्य लुप्' स्यात्, तथा-यथा पूर्वम् । वृक-लोहध्वज-कुण्डी -वृशाः । तथेति किम् ? गार्गीवत्स-वाजाः । तत्राऽस्त्रियामित्युक्ते गार्गीत्यत्र न स्यात् ॥१३२॥

वाऽन्येन ।६।१।१३३॥

द्र्यादेरन्येन सह द्र्यादीनां द्वन्द्वे बह्वर्थे 'यः स द्र्यादिस्तस्य तथा वा लुप्' स्यात्, यथा पूर्वम् । अङ्ग-वङ्ग-दाक्षयः, आङ्ग-वाङ्ग-दाक्षयः ॥१३३॥

द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे यञादेर्वा ।६।१।१३४॥

षष्ठीतत्पुरुषे यत् पदं षष्ठ्या विषये द्वयोरेकस्मिंश्च स्यात्, तस्य 'यः स यञादिः तस्य तथा वा लुप्' स्यात् । गर्गकुलम्, गार्ग्यकुलम्; विदकुलम्, वैदकुलम् । द्व्येकेष्विति किम् ? गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥१३४॥

न प्राग्जितीये स्वरे ।६।१।१३५॥

गोत्रे उत्पन्नस्य बहुष्वित्यादिना 'या लुबुक्ता सा प्राग्जितीयेऽर्थे यः स्वरादिस्तद्धितः, तद्विषये न' स्यात् । गार्गीयाः आत्रेयीयाः । प्राग्जितीय इति किम् ? अत्रीयः । स्वर इति किम् ? गर्गमयम् ॥१३५॥

गर्ग-भार्गविका ६।१।१३६॥

द्वन्द्वात् प्राग्जितीये विवाहे योऽकल् तस्मि-'न्नणो लुबभावः' स्यात् । गर्गभार्गविका ॥१३६॥

यूनि लुप् ।६।१।१३७॥

यून्युत्पन्नस्य प्रत्ययस्य प्राग्जितीयेऽर्थे स्वरादौ प्रत्यये विषयभूते 'लुप्' स्यात्, लुपि सत्यां यः प्राप्नोति स स्यात् । पाण्टाहृतिः, तस्यापत्यं युवा पाण्टाहृतः, तस्य च्छात्रा इति प्राग्जितीयेऽर्थे स्वरादौ चिकीर्षिते णस्य लुप्, ततो "वृद्धेऽञ्" (६-३-२८) इत्यञ्– पाण्टाहृताः ॥१३७॥

वायनणायनिञोः ।६।१।१३८॥

अनयोर्युवार्ययोः प्राग्जितीये स्वरादौ विषये 'लुब् वा' स्यात् । गार्गीयाः, गार्ग्यायणीया वा; हौत्रीयाः, हौत्रायणीया वा ॥१३८॥

द्रीञो वा ।६।१।१३९॥

द्रीञन्तात् परस्य 'युवार्थस्य लुब् वा' स्यात् । औदुम्बरिः, औदुम्बरायणो वा ॥१३९॥

ञिदार्षादणिञोः ।६।१।१४०॥

ञिद् आर्षश्च योऽपत्यप्रत्ययस्तदन्तात् परस्य यूनि 'अण इञश्च लुप्' स्यात् । तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः, वाशिष्ठः पिता, वाशिष्ठः पुत्रः ॥१४०॥

अब्राह्मणात् ।६।१।१४१॥

अब्राह्मणाद् वृद्धप्रत्ययान्ताद् 'युवार्थस्य लुप्' स्यात् । आङ्गः पिता, आङ्गः पुत्रः । अब्राह्मणादिति किम् ? गार्ग्यः पिता, गार्ग्यायणः पुत्रः ॥१४१॥

पैलाऽऽदेः ।६।१।१४२॥

एभ्यो यूनि 'प्रत्ययस्य लुप्' स्यात् । पैलः पिता, पैलः पुत्रः; शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्रः ॥१४२॥

प्राच्येञोऽतौल्वल्यादेः ।६।१।१४३॥

प्राच्यगोत्रे इञन्तात् तौल्वल्यादिवर्जाद् यूनि 'प्रत्ययस्य लुप्' स्यात् । पान्नागारिः पिता, पान्नागारिः पुत्रः; मान्थरेषणिः पिता, मान्थरेषणिः पुत्रः । प्राच्य इति किम् ? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः । तौल्वल्यादिवर्जनं किम् ? तौल्वलिः पिता, तौल्वलायनः पुत्रः ॥१४३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-
लघुवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥६॥१॥

श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य, त्वया न किञ्चित् प्रकृतं नरेन्द्र ! ।

यशांस्यहार्षीः प्रथमं समन्तात्, क्षणादभाङ्क्षीरथ राजधानीम् ॥२१॥

———— ० ————

[द्वितीयः पादः]

रागाट्टो रक्ते ।६।२।१॥

रज्यते येन कुसुम्भादिना तदर्थात् तृतीयान्ताद् रक्तमित्यर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । कौसुम्भं वासः ॥१॥

लाक्षा-रोचनादिकण् ।६।२।२॥

आभ्यां टान्ताभ्यां रक्तमित्यर्थे 'इकण्' स्यात् । लाक्षिकम्, रौचनिकम् ॥२॥

शकल-कर्दमाद् वा ।६।२।३॥

आभ्यां टान्ताभ्यां रक्तमित्यर्थे 'इकण् वा' स्यात् । शाकलिकम्, शाकलम्; कार्दमिकम्, कार्दमम् ॥३॥

नील-पीतादकम् ।६।२।४॥

आभ्यां टान्ताभ्यां रक्तमित्यर्थे यथासङ्ख्यम्-'अ-कौ' स्याताम् । नीलम्, पीतकम् ॥४॥

उदितगुरोर्भाद् युक्तेऽब्दे ।६।२।५॥

उदितो बृहस्पतिर्यत्र नक्षत्रे तदर्थात्तृतीयान्ताद् युक्तेऽब्दे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । पौषं वर्षम् ॥५॥

चन्द्रयुक्तात् काले, लुप् त्वप्रयुक्ते ।६।२।६॥

चन्द्रेण युक्तं यन्नक्षत्रं तदर्थाट्टान्ताद् युक्ते कालेऽर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात्, अप्रयुक्ते तु कालार्थे 'लुप्' स्यात् । पौषमहः, अद्य पुष्यः ॥६॥

द्वन्द्वादीयः ।६।२।७॥

चन्द्रयुक्तं यन्नक्षत्रं तदर्याद् द्वन्द्वाट्टान्ताद् युक्ते कालेऽर्थे 'ईयः' स्यात् ।

राधानुराधीयमहः ॥७॥

श्रवणा-ऽश्वत्थात्राम्न्यः ।६।२।८॥

चन्द्रयुक्तार्थात् श्रवणा-ऽश्वत्थाच्च टान्ताद् युक्ते कालेऽर्थे संज्ञायाम्-'अः' स्यात् । श्रवणा रात्रिः, अश्वत्था पौर्णमासी । नाम्नीति किम् ? श्रावणमहः । आश्वत्थमहः ॥८॥

षष्ठ्याः समूहे ।६।२।९॥

षष्ठ्यन्तात् समूहेऽर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । चाषम्, स्त्रैणम् ॥९॥

भिक्षाऽऽदेः ।६।२।१०॥

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः समूहे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । भैक्षम्, गार्भिणम् ॥१०॥

क्षुद्रकमालवात् सेनानाम्नि ।६।२।११॥

अस्मात् षष्ठ्यन्तात् समूहे-'ऽण्' स्यात्, सेनासंज्ञायाम् । क्षौद्रकमालवी सेना ॥११॥

गोत्रोक्ष-वत्सोष्ट्र-वृद्धा-ऽजोरभ्र-मनुष्य-राज-राजन्य-राजपुत्रादकञ् ।६।२।१२॥

गोत्रप्रत्ययान्तादुक्षादेश्च समूहे-'ऽकञ्' स्यात् । गार्गकम्, औक्षकम्, वात्सकम्, औष्ट्रकम्, वार्द्धकम्, आजकम्, औरभ्रकम्, मानुष्यकम्, राजकम्, राजन्यकम्, राजपुत्रकम् ॥१२॥

केदाराण्ण्यश्च ।६।२।१३॥

केदारात् समूहे 'ण्योऽकञ् च' स्यात् । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥१३॥

कवचि-हस्त्यचित्ताच्चेकण् ।६।२।१४॥

कवचि-हस्तिभ्यामचित्तार्थात् केदाराच्च समूहे 'इकण्' स्यात् । कावचिकम्,

हास्तिकम्, आपूपिकम्, कैदारिकम् ॥१४॥

धेनोरनञः ।६।२।१५॥

धेनोरनञ्पूर्वात् समूहे 'इकण्' स्यात् । धैनुकम् । अनञ इति किम् ? आधैनवम् ॥१५॥

ब्राह्मण–माणव-वाडवाद् यः ।६।२।१६॥

एभ्यः समूहे 'यः' स्यात् । ब्राह्मण्यम्, माणव्यम्, वाडव्यम् ॥१६॥

गणिकाया ण्यः ।६।२।१७॥

अस्मात् समूहे 'ण्यः' स्यात् । गाणिक्यम् ॥१७॥

केशाद् वा ।६।२।१८॥

केशात् समूहे 'ण्यो वा' स्यात् । कैश्यम्, कैशिकम् ॥१८॥

वाऽश्वादीयः ।६।२।१९॥

अश्वात् समूहे 'ईयो वा' स्यात् । अश्वीयम्, आश्वम् ॥१९॥

पर्श्वा ड्वण् ।६।२।२०॥

पर्श्वाः समूहे 'ड्वण्' स्यात् । पार्श्वम् ॥२०॥

ईनोऽहः क्रतौ ।६।२।२१॥

अहः समूहे क्रता-'वीनः' स्यात् । अहीनः क्रतुः, आह्नमन्यत् ॥२१॥

पृष्ठाद् यः ।६।२।२२॥

पृष्ठात् समूहे क्रतौ 'यः' स्यात् । पृष्ठ्यः क्रतुः ॥२२॥

चरणाद् धर्मवत् ।६।२।२३॥

कठादेर्धर्मे इव 'समूहे प्रत्ययाः' स्युः । यथा कठानां धर्मः काठकं, तथा समूहेऽपि ॥२३॥

गो-रथ-वातात् त्रल्-कट्यलूलम् ।६।२।२४॥

एभ्यः समूहे यथासङ्ख्य–'भेते' स्युः । गोत्रा, रथकट्या, वातूलः ॥२४॥

पाशाऽऽदेश्च ल्यः ।६।२।२५॥

अस्माद् गवादेश्च समूहे 'ल्यः' स्यात् । पाश्या, तृण्या, गव्या, रथ्या, वात्या ॥२५॥

श्वादिभ्योऽञ् ।६।२।२६॥

एभ्यः समूहे-'ऽञ्' स्यात् । शौवम्, आह्वम् ॥२६॥

खलाऽऽदिभ्यो लिन् ।६।२।२७॥

एभ्यः समूहे 'लिन्' स्यात् । खलिनी, ऊकिनी ॥२७॥

ग्राम-जन-बन्धु-गज-सहायात् तल् ।६।२।२८॥

एभ्यः समूहे 'तल्' स्यात् । ग्रामता, जनता, बन्धुता, गजता, सहायता ॥२८॥

पुरुषात् कृत-हित-वध-विकारे चैयञ् ।६।२।२९॥

एषु समूहे च पुरुषा-'देयञ्' स्यात् । पौरुषेयो ग्रन्थः, पौरुषेयं पथ्यम्, पौरुषेयो वधो विकारो वा, पौरुषेयः समूहः ॥२९॥

विकारे ।६।२।३०॥

षष्ठ्यन्ताद् विकारे 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । आश्मनः, आश्मः ॥३०॥

प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्योऽवयवे च ।६।२।३१॥

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो विकारेऽवयवे च 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । कापोतं सक्थि मांसं वा, दौर्वं काण्डं भस्म वा, एवं– बैल्वम् ॥३१॥

तालाद् धनुषि ।६।२।३२॥

तालाद् धनुषि विकारे-'ऽण्' स्यात् । तालं धनुः । धनुषीति किम् ? तालमयं काण्डम् ॥३२॥

त्रपु-जतोः षोन्तश्च ।६।२।३३॥

आभ्यां विकारे-'ऽण्' स्यात्, षान्तः । त्रापुषम्, जातुषम् ॥३३॥

शम्या लः ।६।२।३४॥

शम्या विकारेऽवयवे चा-'ऽण्' स्यात्, तद्योगे 'लान्तः' । शामीलं भस्म शामीली शाखा ॥३४॥

पयो-द्रोर्यः ।६।२।३५॥

आभ्यां विकारे 'यः' स्यात् । पयस्यम्, द्रव्यम् ॥३५॥

उष्ट्रादकञ् ।६।२।३६॥

उष्ट्राद् विकारेऽवयवे चा-'ऽकञ्' स्यात् । औष्ट्रकं मांसमङ्गं वा ॥३६॥

उमोर्णाद् वा ।६।२।३७॥

आभ्यां विकारेऽवयवे चा'-ऽकञ् वा' स्यात् । औमकम्, औमम् । और्णकम् और्णः कम्बलः ॥३७॥

एण्या एयञ् ।६।२।३८॥

एण्या विकारेऽवयवे चैयञ् स्यात् । ऐणेयं मांसमङ्गं वा ॥३८॥

कौशेयम् ।६।२।३९॥

कोशाद् विकारे 'एयञ्' स्यात् । कौशेयं वस्त्रं सूत्रं वा ॥३९॥

परशव्याद् यलुक् च ।६।२।४०॥

अस्माद् विकारे-'ऽण्' स्यात्, 'यस्य लुक् च' । पारशवम् ॥४०॥

कंसीयाऽऽय्यः ।६।२।४१॥

अस्माद् विकारे 'ऽय्यः' स्यात्, तद्योगे 'यलुक् च' । कांस्यम् ॥४१॥

हेमार्थान्माने ।६।२।४२॥

अस्मान्माने विकारे-'ऽण्' स्यात् । हाटको निष्कः । मान इति किम् हाटकमयी यष्टिः ॥४२॥

द्रोर्वयः ।६।२।४३॥

द्रोर्माने विकारे 'वयः' स्यात् । द्रुवयं मानम् ॥४३॥

मानात् क्रीतवत् ।६।२।४४॥

मानं- सङ्ख्यादि, तदर्थाद् 'विकारे क्रीते इव प्रत्ययाः' स्युः । यथा शतेन क्रीतः शत्यः, शतिको वा, तथा तद्विकारेऽपि ॥४४॥

हेमाऽऽदिभ्योऽञ् ।६।२।४५॥

एभ्यो यथायोगं विकारेऽवयवे चा-'ऽञ्' स्यात् । हैमी यष्टिः, राजतः ॥४५॥

अभक्ष्या-ऽऽच्छादने वा मयट् ।६।२।४६॥

षष्ठ्यन्ताद् भक्ष्याऽऽच्छादनवर्जे यथायोगं विकारेऽवयवे च 'मयड् वा' स्यात् । भस्ममयम्, भास्मनम् । अभक्ष्या-ऽऽच्छादन इति किम् ? मौद्गः सूपः, कार्पासः पटः ॥४६॥

शर-दर्भ-कूदी-तृण-सोम-वल्वजात् ।६।२।४७॥

एभ्योऽभक्ष्या-ऽऽच्छादने विकारेऽवयवे च 'नित्यं मयट्' स्यात् । शरमयम्, दर्भमयम्, कूदीमयम्, तृणमयम्, सोममयम्, वल्वजमयम् ॥४७॥

एकस्वरात् ।६।२।४८॥

अस्माद् भक्ष्या-ऽऽच्छादनवर्जे विकारेऽवयवे च 'नित्यं मयट्' स्यात् । वाङ्मयम् ॥४८॥

दोरप्राणिनः ।६।२।४९॥

अप्राण्यर्थाद् दोरभक्ष्या-ऽऽच्छादने विकारेऽवयवे च 'मयट्' स्यात् । आम्रमयम् । अप्राणिन इति किम् ? चाषम्, चाषमयम् ॥४९॥

गोः पुरीषे ।६।२।५०॥

गोः पुरीषेऽर्थे 'मयट्' स्यात् । गोमयम्, पयस्तु गव्यम् ॥५०॥

व्रीहेः पुरोडाशे ।६।२।५१॥

व्रीहेः पुरोडाशे विकारे 'नित्यं मयट्' स्यात् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । पुरोडाश इति किम् ? व्रैह ओदनः, व्रैहं भस्म ॥५१॥

तिल-यवादनाम्नि ।६।२।५२॥

आभ्यां विकारेऽवयवे चाऽनाम्नि 'मयट्' स्यात् । तिलमयम्, यवमयम् । अनाम्नीति किम् ? तैलम्, यावः ॥५२॥

पिष्टात् ।६।२।५३॥

पिष्टाद् विकारेऽनाम्नि 'मयट्' स्यात् । पिष्टमयम् ॥५३॥

नाम्नि कः ।६।२।५४॥

पिषाद् विकारे नाम्नि 'कः' स्यात् । पिष्टिका ॥५४॥

ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य ।६।२।५५॥

अस्माद् विकारे नाम्नि 'ईनञ्' स्यात्, तद्योगे च प्रकृते-र्हियङ्गुः' । हैयङ्गवीनं नवनीतं घृतं वा । नाम्नीत्येव– ह्यौगोदोहं तक्रम् ॥५५॥

अपो यञ् वा ।६।२।५६॥

अपो विकारे 'यञ् वा' स्यात् । आप्यम्, अम्मयम् ॥५६॥

लुप् बहुलं पुष्प-मूले ।६।२।५७॥

विकारेऽवयवार्थस्य पुष्पे मूले चार्थे 'प्रत्ययस्य बहुलं लुप्' स्यात् । मल्लिका पुष्पम्, विदारी मूलम् । बहुलमिति किम् ? वारणं पुष्पम्, ऐरण्डं मूलम् ॥५७॥

फले ।६।२।५८॥

विकारेऽवयवे चार्थे 'प्रत्ययस्य लुप्' स्यात् । आमलकम् ॥५८॥

प्लक्षाऽऽदेरण् ।६।२।५९॥

एभ्यो विकारेऽवयवे वा फले–'ऽण्' स्यात् । प्लाक्षम्, आश्वत्थम् ॥५९॥

जम्ब्वा वा ।६।२।६०॥

जम्ब्या विकारेऽवयवे वा फले-'ऽण् वा' स्यात् । जाम्बवम्, जम्बु, जम्बूः ॥६०॥

न द्विरद्रुवय-गोमय-फलात् ।६।२।६१॥

द्रुवय-गोमयौ फलार्थं च मुक्त्वाऽन्यस्माद् विकारावयवयो-'र्द्विः प्रत्ययो न' स्यात् । कापोतस्य विकारोऽवयवो वेति मयट् न स्यात् । अद्रुवयेत्यादीति किम् ? द्रौवयं खण्डम्, गौमयं भस्म, कापित्थो रसः ॥६१॥

पितृ-मातुर्व्य-डुलं भ्रातरि ।६।२।६२॥

आभ्यां भ्रातर्यर्थे यथासङ्ख्यं 'व्य-डुलौ' स्याताम् । पितृव्यः, मातुलः ॥६२॥

पित्रोर्डामहट् ।६।२।६३॥

पितृ-मातृभ्यां माता-पित्रो-'र्डामहट्' स्यात् । पितामहः, पितामही; मातामहः, मातामही ॥६३॥

अवेर्दुग्धे सोढ-दूस-मरीसम् ।६।२।६४॥

अवेर्दुग्धेऽर्थे 'एते' स्युः । अविसोढम्, अविदूसम्, अविमरीसम् ॥६४॥

राष्ट्रेऽनङ्गाऽऽदिभ्यः ।६।२।६५॥

अङ्गादिवर्जात् षष्ठ्यन्ताद् राष्ट्रेऽर्थे-'ऽण्' स्यात् । शैवम् । अङ्गादिवर्जनं किम् ? अङ्गानां वङ्गानां वा राष्ट्रमिति वाक्यमेव ॥६५॥

राजन्याऽऽदिभ्योऽकञ् ।६।२।६६॥

एभ्यो राष्ट्रे-'ऽकञ्' स्यात् । राजन्यकम्, दैवयातवकम् ॥६६॥

वसातेर्वा ।६।२।६७॥

अस्माद् राष्ट्रे-'ऽकञ् वा' स्यात् । वासातकम्, वासातं राष्ट्रम् ॥६७॥

भौरिक्यैषुकार्यादिर्विध-भक्तम् ।६।२।६८॥

भौरिक्यादे राष्ट्रे 'विधः' ऐषुकार्यादिश्च 'भक्तः' स्यात् । भौरिकिविधम्, भौलिकिविधम्; ऐषुकारिभक्तम्, सारस्यायनभक्तम् ॥६८॥

निवासा-ऽदूरभव इति देशे नाम्नि ।६।२।६९॥

षष्ठ्यन्तान्निवासा-ऽदूरभवयो-'र्यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात्, तदन्तं चेद् रूढम् देशनाम । शैवम्, वैदिशं पुरम् ॥६९॥

तदत्राऽस्ति ।६।२।७०॥

तदिति– प्रथमान्ताद्, अत्रेति– सप्तम्यर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात्, प्रथमान्तं चेदस्तीति प्रत्ययान्तं चेद् देशनाम । औदुम्बरं पुरम् ॥७०॥

तेन निर्वृत्ते च ।६।२।७१॥

तेनेति– तृतीयान्तात् निर्वृत्तेऽर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात्, देशनाम्नि । कौशाम्बी ॥७१॥

नद्यां मतुः ।६।२।७२॥

निवासाद्यर्थचतुष्के यथायोगं 'मतुः' स्यात्, नद्यां देशनाम्नि । उदुम्बरावती ॥७२॥

मध्वादेः ।६।२।७३॥

एभ्यश्चातुरर्थिको देशनाम्नि 'मतुः' स्यात् । मधुमान्, विसवान् ॥७३॥

नड-कुमुद-वेतस-महिषाद्वित् ।६।२।७४॥

एभ्यो 'डित् मतुश्चातुरर्थिको' देशनाम्नि स्यात् । नड्वान्, कुमुद्वान्, वेतस्वान्, महिष्मान् ॥७४॥

नड-शादाद् वलः ।६।२।७५॥

आभ्यां चातुरर्थिको 'डिद् वलो' देशनाम्नि स्यात् । नड्वलम्, शाद्वलम् ॥७५॥

शिखायाः ।६।२।७६॥

अस्मात् चातुरर्थिको देशनाम्नि 'वलः' स्यात् । शिखावलं पुरम् ॥७६॥

शिरीषादिक-कणौ ।६।२।७७॥

अस्मात् चातुरर्थिका–'विक-कणौ' स्याताम् । शिरीषिकः, शैरीषकः ॥७७॥

शर्कराया इकणीया-ऽण् च ।६।२।७८॥

अस्माच्चातुरर्थिका देशनाम्नि 'इकणीया-ऽण्' चकारात् 'इक-कण्' इत्येते स्युः । शार्करिकः, शर्करीयः, शार्करः, शर्करिकः, शार्करकः ॥७८॥

रोऽश्मादेः ।६।२।७९॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'रः' स्यात् । अश्मरः, यूषरः ॥७९॥

प्रेक्षादेरिन् ।६।२।८०॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'इन्' स्यात् । प्रेक्षी, फलकी ॥८०॥

तृणादेः सल् ।६।२।८१॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'सल्' स्यात् । तृणसा, नदसा ॥८१॥

काशादेरिलः ।६।२।८२॥

अस्माच्चातुरर्थिको देशनाम्नि 'इलः' स्यात् । काशिलम्, वाशिलम् ॥८२॥

अरीहणादेरकण् ।६।२।८३॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि'अकण्' स्यात् । आरीहणकम्, खाण्डवकम् ॥८३॥

सुपन्ध्यादेर्ज्यः ।६।२।८४॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'ज्यः' स्यात् । सौपन्ध्यम्, सौवन्ध्यम् ॥८४॥

सुतङ्गमादेरिञ् ।६।२।८५॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'इञ्' स्यात् । सौतङ्गमिः, मौनिवित्तिः ॥८५॥

बलादेर्यः ।६।२।८६॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'यः' स्यात् । बल्यम्, पुल्यम् ॥८६॥

अहरादिभ्योऽञ् ।६।२।८७॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'अञ्' स्यात् । आह्नम्, लौमम् ॥८७॥

सख्यादेरेयण् ।६।२।८८॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'एयण्' स्यात् । साखेयः, साखिदत्तेयः ॥८८॥

पन्थ्यादेरायनण् ।६।२।८९॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'आयनण्' स्यात् । पान्थायनः, पाक्षायणः ॥८९॥

कर्णादिरायनिञ् ।६।२।९०॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'आयनिञ्' स्यात् । कार्णायनिः, वासिष्ठायनिः ॥९०॥

उत्कारादेरीयः ।६।२।९१॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'ईयः' स्यात् । उत्करीयः, सङ्करीयः ॥९१॥

नडादेः कीयः ।६।२।९२॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'कीयः' स्यात् । नडकीयः, प्लक्षकीयः ॥९२॥

कृशाश्वादेरीयण् ।६।२।९३॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'ईयण्' स्यात् । कार्शाश्वीयः, आरिष्टीयः ॥९३॥

ऋश्यादेः कः ।६।२।९४॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'कः' स्यात् । ऋश्यकः, न्यग्रोधकः ॥९४॥

वराहादेः कण् ।६।२।९५॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'कण्' स्यात् । वाराहकम्, पालाशकम् ॥९५॥

कुमुदादेरिकः ।६।२।९६॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'इकः' स्यात् । कुमुदिकम्, इक्कटिकम् ॥९६॥

अश्वत्थादेरिकण् ।६।२।९७॥

चातुरर्थिको देशनाम्नि 'इकण्' स्यात् । आश्वत्थिकम्, कौमुदिकम् ॥९७॥

साऽस्य पौर्णमासी ।६।२।९८॥

सेति– प्रथमान्तादस्येति– षष्ठ्यर्थे 'यथाविहितं नाम्नि प्रत्ययः' स्यात्, प्रथमान्तं चेत् पौर्णमासी । पौषो मासोऽर्द्धमासो वा ॥९८॥

आग्रहायण्यश्वत्थादिकण् ।६।२।९९॥

आभ्यां प्रथमान्ताभ्यां षष्ठ्यर्थे 'इकण्' स्यात्, तच्चेत् पौर्णमासी नाम्नि । आग्रहायणिको मासोऽर्द्धमासो वा, एवमाश्वत्थिकः ॥९९॥

चैत्री-कार्त्तिकी-फाल्गुनी-श्रवणाद् वा ।६।२।१००॥

एभ्यः साऽस्य पौर्णमासीतिविषये नाम्नि 'इकण् वा' स्यात् । चैत्रिकः, चैत्रो मासोऽर्द्धमासो वा; एवं– कार्त्तिकिकः, कार्त्तिकः; फाल्गुनिकः, फाल्गुनः; श्रावणिकः, श्रावणः ॥१००॥

देवता ।६।२।१०१॥

देवतार्थात् प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । जैनः, आग्नेयः, आदित्यः ॥१०१॥

पैङ्गाक्षीपुत्रादेरीयः ।६।२।१०२॥

एभ्यः साऽस्य देवतेतिविषये 'ईयः' स्यात् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्, तार्णविन्दवीयं हविः ॥१०२॥

शुक्रादियः ।६।२।१०३॥

शुक्रात् साऽस्य देवतेतिविषये 'इयः' स्यात् । शुक्रियं हविः ॥१०३॥

शतरुद्रात् तौ ।६।२।१०४॥

अस्मात् साऽस्य देवतेतिविषये 'ईय इयश्च' स्यात् । शतरुद्रीयम्, शतरुद्रियम् ॥१०४॥

अपोनपादपात्रपातस्तृचातः ।६।२।१०५॥

आभ्यां साऽस्य देवतेतिविषये 'तौ' स्याताम्, तद्योगे चा–'ऽऽतस्तृच्' ।

अपोनप्त्रीयम्, अपोनप्त्रियम्; अपान्नप्त्रीयम्, अपान्नप्त्रियम् ॥१०५॥

महेन्द्राद् वा ।६।२।१०६॥

अस्मात् साऽस्य देवतेतिविषये 'तौ वा' स्याताम् । महेन्द्रीयम्, महेन्द्रियम्, माहेन्द्रं वा हविः ॥१०६॥

क-सोमाट्ट्यण् ।६।२।१०७॥

आभ्यां साऽस्य देवतेतिविषये 'ट्यण्' स्यात् । कायम्, सौम्यं हविः ॥१०७॥

द्यावापृथिवी-शुनासीरा-ऽग्नीषोम-मरुत्वद्-वास्तोष्पति-गृहमेधादीय-यौ ।६।२।१०८॥

एभ्यः साऽस्य देवतेतिविषये 'ईय-यौ' स्याताम् । द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम्; शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम्; अग्नीषोमीयम्, अग्नीषोम्यम्; मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम्; वास्तोष्पतीयम्, वास्तोष्पत्यम्, गृहमेधीयम्, गृहमेध्यम् ॥१०८॥

वाय्वृतु-पित्रुषसो यः ।६।२।१०९॥

एभ्यः साऽस्य देवतेतिविषये 'यः' स्यात् । वायव्यम्, ऋतव्यम्, पित्र्यम्, उषस्यम् ॥१०९॥

महाराज-प्रोष्ठपदादिकण् ।६।२।११०॥

आभ्यां साऽस्य देवतेतिविषये 'इकण्' स्यात् । माहाराजिकः, प्रौष्ठपदिकः ॥११०॥

कालाद् भववत् ।६।२।१११॥

कालविशेषार्थेभ्यो 'यथा भवे प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तथा साऽस्य देवतेतिविषयेऽपि' स्युः । यथा मासे भवं मासिकम्, प्रावृषि प्रावृषेण्यम्, तथा मासप्रावृट्देवताकमपि ॥१११॥

आदेः छन्दसः प्रगाथे ।६।२।११२॥

प्रथमान्तादादेः छन्दसोऽस्येति षष्ठ्यर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात्, प्रगाथे वाच्ये । पाङ्क्तः प्रगाथः । आदेरिति किम् ? अनुष्टुब् मध्यमस्य प्रगाथस्य ॥११२॥

योद्धृ-प्रयोजनाद् युद्धे ।६।२।११३॥

प्रथमान्ताद् योद्धृर्थात् प्रयोजनार्थाच्च षष्ठ्यर्थे युद्धे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । वैद्याधरं युद्धम्, सौभद्रं युद्धम् ॥११३॥

भावघञोऽस्यां णः ।६।२।११४॥

भावे घञन्तात् प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे 'णः' स्यात् । प्रापाता तिथिः । भावेति किम् ? प्राकारोऽस्याम् ॥११४॥

श्यैनम्पाता-तैलम्पाता ।६।२।११५॥

श्येन–तिलयोर्भावे घञन्ते पाते परे 'मोऽन्तः' स्यात् । श्यैनम्पाता, तैलम्पाता तिथिः क्रियाभूमिः क्रीडा वा ॥११५॥

प्रहरणात् क्रीडायां णः ।६।२।११६॥

प्रहरणार्थात् प्रथमान्तादस्यामिति क्रीडायां 'णः' स्यात् । दाण्डा क्रीडा । क्रीडायामिति किम् ? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥११६॥

तद् वेत्त्यधीते ।६।२।११७॥

तदिति– द्वितीयान्ताद् वेत्ति अधीते वा इत्यर्थयो–'र्यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । मौहूर्त्तः, छान्दसः ॥११७॥

न्यायादेरिकण् ।६।२।११८॥

एभ्यो वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । नैयायिकः, नैयासिकः ॥११८॥

पद-कल्प-लक्षणान्त-क्रत्वाख्याना-ऽऽख्यायिकात् ।६।२।११९॥

पदकल्पलक्षणान्तेभ्यः क्रत्वादेश्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । पौर्वपदिकः, मातृकल्पिकः, गौलक्षणिकः, आग्निष्टोमिकः, यावक्रीतिकः, वासवदत्तिकः ॥११९॥

अकल्पात् सूत्रात् ।६।२।१२०॥

कल्पवर्जात् परो यः सूत्रस्तदन्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । वार्त्तिसूत्रिकः । अकल्पादिति किम् ? सौत्रः, काल्पसौत्रः ॥१२०॥

अधर्म-क्षत्र-त्रि-संसर्गाऽङ्गाद् विद्यायाः ।६।२।१२१॥

धर्मादिवर्जात् परो यो विद्याशब्दस्तदन्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । वायसविद्यिकः । अधर्मादिरिति किम् ? वैद्यः, धार्मविद्यः, क्षात्रविद्यः, त्रैविद्यः, सांसर्गविद्यः, आङ्गविद्यः ॥१२१॥

याज्ञिकौकृत्थिक-लौकायितिकम् ।६।२।१२२॥

एते वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'इकण्न्ता' निपात्यन्ते । याज्ञिकः, औकृत्थिकः, लौकायितिकः ॥१२२॥

अनुब्राह्मणादिन् ।६।२।१२३॥

अस्माद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'इन्' स्यात् । अनुब्राह्मणी ॥१२३॥

शत-षष्टेः पथ इकट् ।६।२।१२४॥

आभ्यां परो यः पन्यास्तदन्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'इकट्' स्यात् । शतपथिकी, षष्टिपथिकः ॥१२४॥

पदोत्तरपदेभ्य इकः ।६।२।१२५॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात् पदात्, पदोत्तरपदाच्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'इकः' स्यात् । पूर्वपदिकः, पदिकः, पदोत्तरपदिकः ॥१२५॥

पद-क्रम-शिक्षा-मीमांसा-साम्नोऽकः ।६।२।१२६॥

एभ्यो वेत्त्यधीते वेत्यर्थे-'ऽकः' स्यात् । पदकः, क्रमकः, शिक्षकः, मीमांसकः, सामकः ॥१२६॥

स-सर्वपूर्वात् लुप् ।६।२।१२७॥

सपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'प्रत्ययस्य लुप्' स्यात् । सवार्त्तिकः, सर्ववेदः ॥१२७॥

सङ्ख्याकात् सूत्रे ।६।२।१२८॥

सङ्ख्यायाः परो यः कस्तदन्तात् सूत्रार्थाद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'प्रत्ययस्य लुप्' स्यात् । अष्टकाः पाणिनीयाः ॥१२८॥

प्रोक्तात् ।६।२।१२९॥

प्रोक्तार्थप्रत्ययान्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'प्रत्ययस्य लुप्' स्यात् । गोतमेन प्रोक्तं गौतमम्, तद्वेत्त्यधीते वा गौतमः ॥१२९॥

वेदेनूब्राह्मणमत्रैव ।६।२।१३०॥

प्रोक्तप्रत्ययान्तं वेदवाचि, इन्नन्तं ब्राह्मणवाचि चाऽत्रैव- वेत्त्यधीते वेति विषये एव प्रयुज्यते । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः, ताण्ड्येन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा ताण्डिनः ॥१३०॥

तेन च्छत्रे रथे ।६।२।१३१॥

तेनेति- तृतीयान्तात्, छत्रे रथे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । वास्त्रो रथः ॥१३१॥

पाण्डुकम्बलादिन् ।६।२।१३२॥

अस्मात् टान्तात्, छत्रे रथे 'इन्' स्यात् । पाण्डुकम्बली रथः ॥१३२॥

दृष्टे साम्नि नाम्नि ।६।२।१३३॥

तेनेति- टान्तात्, दृष्टं सामेत्यर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात्, संज्ञायाम् । क्रौञ्चं साम, कालेयम् ॥१३३॥

गोत्रादङ्वत् ।६।२।१३४॥

गोत्रवाचिनष्टान्ताद् दृष्टं सामेत्यर्थे-'ऽङ इव प्रत्ययः' स्यात् । औपगवकं साम ॥१३४॥

वामदेवाद् यः ।६।२।१३५॥

अस्माट्टान्ताद् दृष्टे साम्नि 'यः' स्यात् । वामदेव्यं साम ॥१३५॥

डिद् वाऽण् ।६।२।१३६॥

दृष्टं सामेत्यर्थे-'ऽण् डिद् वा' स्यात् । औशनम्, औशनसम् ॥१३६॥

वा जाते द्विः ।६।२।१३७॥

जातेऽर्थे योऽण् द्विर्विहितः स 'डिद्वा' स्यात् । शातभिषः, शातभिषजः । द्विरिति किम् ? हैमवतः ॥१३७॥

तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः ।६।२।१३८॥

तत्रेति- सप्तम्यन्तात् पात्रार्थादुद्धृतेऽर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । शाराव ओदनः ॥१३८॥

स्थण्डिलाच्छेते व्रती ।६।२।१३९॥

स्थण्डिलात् सप्तम्यन्तात् शेते व्रतीत्यर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥१३९॥

संस्कृते भक्ष्ये ।६।२।१४०॥

सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । प्राष्ट्रा अपूपाः ॥१४०॥

शूलोखाद् यः ।६।२।१४१॥

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां संस्कृते भक्ष्ये 'यः' स्यात् । शूल्यम्, उख्यं मांसम् ॥१४१॥

क्षीरादेयण् ।६।२।१४२॥

क्षीरात् सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये 'एयण्' स्यात् । क्षैरेयी यवागूः ॥१४२॥

दध्न इकण् ।६।२।१४३॥

दध्नः सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये 'इकण्' स्यात् । दाधिकम् ॥१४३॥

वोदश्वितः ।६।२।१४४॥

अस्मात् सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्येऽर्थे 'इकण् वा' स्यात् । औदश्वितिकम्, औदश्वितम् ॥१४४॥

क्वचित् ।६।२।१४५॥

अपत्यादिभ्योऽन्यत्रार्थे क्वचिद् 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । चाक्षुषं रूपम्, आश्वो रथः ॥१४५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-
लघुवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥६।२॥

मृदित्वा दोःकण्डूं समरभुवि वैरिक्षितिभुजां,
भुजादण्डे दध्नुः कति न नवखण्डां वसुमतीम् ॥
यदेवं साम्राज्ये विजयिनि वितृष्णेन मनसा,
यशो योगीशानां पिबसि नृप ! तत् कस्य सदृशम् ॥२२॥

———— ० ————

[तृतीयः पादः]

शेषे ।६।३।१॥

अपत्यादिभ्योऽन्यस्मिन् प्राग्जितीयेऽर्थे 'इतोऽनुक्रम्यमाणं' वेदितव्यम् ॥१॥

नद्यादेरेयण् ।६।३।२॥

एभ्यः प्राग्जितीये शेषेऽर्थे 'एयण्' स्यात् । नादेयः, वानेयः । शेष इत्येव-समूहे- नादिकम् ॥२॥

राष्ट्रादियः ।६।३।३॥

राष्ट्रशब्दात् शेषप्राग्जितीयेऽर्थे 'इयः' स्यात् । राष्ट्रियः ॥३॥

दूरादेत्यः ।६।३।४॥

दूरात् शेषेऽर्थे 'एत्यः' स्यात् । दूरेत्यः ॥४॥

उत्तरादाहञ् ।६।३।५॥

उत्तरशब्दात् शेषेऽर्थे 'आहञ्' स्यात् । औत्तराहः ॥५॥

पारावारादीनः ।६।३।६॥

पारावारशब्दात् शेषेऽर्थे 'ईनः' स्यात् । पारावारीणः ॥६॥

व्यस्त-व्यत्यस्तात् ।६।३।७॥

पारावारात् शेषे 'ईनः' स्यात् । पारीणः, अवारीणः, अवारपारीणः ॥७॥

द्यु-प्रागपागुदक्-प्रतीचो यः ।६।३।८॥

दिव्शब्दात् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यश्चाव्ययाऽनव्ययेभ्यः शेषेऽर्थे 'यः' स्यात् । दिव्यम्, प्राच्यम्, अपाच्यम्, उदीच्यम्, प्रतीच्यम् ॥८॥

ग्रामादीनञ् च ।६।३।९॥

ग्रामाच्छेषेऽर्थे 'ईनञ् यश्च' स्यात् । ग्रामीणः, ग्राम्यः ॥९॥

कन्यादेश्चैयकञ् ।६।३।१०॥

कन्यादिभ्यो ग्रामाद्य शेषे 'एयकञ्' स्यात् । कात्रेयकः, पौष्करेयकः, ग्रामेयकः ॥१०॥

कुण्ड्यादिभ्यो यलुक् च ।६।३।११॥

कुण्ड्यादिभ्यः शेषेऽर्थे 'एयकञ्' स्यात्, तद्योगे च 'यो लुक्' । कौण्डेयकः, कौणेयकः ॥११॥

कुल-कुक्षि-ग्रीवाच्छाऽस्यलङ्कारे ।६।३।१२॥

एभ्यः शेषेऽर्थे यथासंख्य-'मेयकञ्' स्यात् । कौलेयकः श्वा, कौक्षेय-

कोऽसिः, ग्रैवेयकोऽलङ्कारः ॥१२॥

दक्षिणा-पश्चात्-पुरसस्त्यण् ।६।३।१३॥

एभ्यः शेषेऽर्थे 'त्यण्' स्यात् । दाक्षिणात्यः, पाश्चात्यः, पौरस्त्यः ॥१३॥

वहल्यूर्दि-पर्दि-कापिश्याष्टायनण् ।६।३।१४॥

एभ्यः शेषेऽर्थे 'टायनण्' स्यात् । वाह्लायनः, और्दायनः, पार्दायनः, कापिशायनी द्राक्षा ॥१४॥

रङ्कोः प्राणिनि वा ।६।३।१५॥

रङ्कुशब्दात् प्राणिनि विशिष्टे शेषेऽर्थे 'टायनण् वा' स्यात् । राङ्कवायणः, राङ्कवो गौः; कम्बलस्तु राङ्कवः ॥१५॥

क्वेहाऽमा-त्र-त्तसस्त्यच् ।६।३।१६॥

'क्व इह अमा' इत्येतेभ्यः, त्र-त्तस्प्रत्ययान्तेभ्यश्च शेषेऽर्थे 'त्यच्' स्यात् । क्वत्यः, इहत्यः, अमात्यः, तत्रत्यः, कुतस्त्यः ॥१६॥

नेर्ध्रुवे ।६।३।१७॥

निशब्दाद् ध्रुवेऽर्थे 'त्यच्' स्यात् । नित्यं ध्रुवम् ॥१७॥

निसो गते ।६।३।१८॥

निस्शब्दाद् गतेऽर्थे 'त्यच्' स्यात् । निष्ट्यश्चण्डालः ॥१८॥

ऐषमो-ह्यस्-श्वसो वा ।६।३।१९॥

एभ्यः शेषेऽर्थे 'त्यच् वा' स्यात् । ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम्; ह्यस्त्यम्, ह्यस्तनम्; श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् ॥१९॥

कन्थाया इकण् ।६।३।२०॥

कन्था– ग्रामविशेषः, कन्थाशब्दाच्छेषेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । कान्थिकः ॥२०॥

वर्णाविकञ् ।६।३।२१॥

वर्णुदेशे या कन्या ततः शेषेऽर्थे-'ऽकञ्' स्यात् । कान्यकः ॥२१॥

रूप्योत्तरपदा-ऽरण्याण्णः ।६।३।२२॥

रूप्योत्तरपदादरण्याच्च शेषेऽर्थे 'णः' स्यात् । वार्करूप्यः, आरण्याः सुमनसः ॥२२॥

दिक्पूर्वादनाम्नः ।६।३।२३॥

दिक्पूर्वपदादनाम्नो- ऽसंज्ञाविषयात् शेषेऽर्थे 'णः' स्यात् । पौर्वशालः । अनाम्न इति किम् ? पूर्वकार्ष्णमृत्तिका ॥२३॥

मद्रादञ् ।६।३।२४॥

मद्रान्ताद् दिक्पूर्वपदात् शेषेऽर्थे-'ऽञ्' स्यात् । पौर्वमद्री ॥२४॥

उदग्ग्रामाद् यकृल्लोम्नः ।६।३।२५॥

उदग्ग्रामवाचिनो यकृल्लोमन्शब्दाच्छेषेऽर्थे-'ऽञ्' स्यात् । याकृल्लोमः । उदग्ग्रामादिति किम् ? अन्यस्मादण्- याकृल्लोमनः ॥२५॥

गोष्ठी-तैकी-नैकेती-गोमती-शूरसेन-वाहीक-रोमक-पट-च्चरात् ।६।३।२६॥

एभ्यः शेषेऽर्थे-'ऽञ्' स्यात् । गौष्ठः, तैकः, नैकेतः, गौमतः, शौरसेनः, वाहीकः, रौमकः, पाटच्चरः ॥२६॥

शकलादेर्यञः ।६।३।२७॥

अस्माद् यञन्तात् शेषेऽर्थे-'ऽञ्' स्यात् । शाकलाः, काण्वाः ॥२७॥

वृद्धेञः ।६।३।२८॥

वृद्धेञन्तात् शेषेऽर्थे-ऽञ् स्यात् । दाक्षाः । वृद्धेति किम् ? सौतङ्गमीयः ॥

न द्विस्वरात् प्राग्-भरतात् ।६।३।२९॥

प्राग्गोत्रार्थाद् भरतगोत्रार्थाच्च द्विस्वराद् वृद्धेञन्ता-'दञ् न' स्यात् । चैकीयाः,

काशीयाः । द्विस्वरादिति किम् ? पात्रागाराः ॥२९॥

भवतोरिकणीयसौ ।६।३।३०॥

भवच्छब्दाच्छेषेऽर्थे 'इकणीयसौ' स्याताम् । भावत्कम्, भवदीयम् ॥३०॥

पर-जन-राज्ञोऽकीयः ।६।३।३१॥

एभ्यः शेषेऽर्थे–'ऽकीयः' स्यात् । परकीयः, जनकीयः, राजकीयः ॥३१॥

दोरीयः ।६।३।३२॥

दुसंज्ञकाच्छेषेऽर्थे 'ईयः' स्यात् । देवदत्तीयः, तदीयः ॥३२॥

उष्णादिभ्यः कालात् ।६।३।३३॥

उष्णादिपूर्वपदात् कालान्ताच्छेषेऽर्थे 'ईयः' स्यात् । उष्णकालीयम् ॥३३॥

व्यादिभ्यो णिकेकणौ ।६।३।३४॥

एभ्यो यः कालस्तदन्ताच्छेषेऽर्थे 'णिक इकण् च' स्यात् । वैकालिका, वैकालिकी; आनुकालिका, आनुकालिकी ॥३४॥

काश्यादेः ।६।३।३५॥

एभ्यो दुभ्यः शेषेऽर्थे 'णिकेकणौ' स्याताम् । काशिका, काशिकी; चैदिका, चैदिकी ॥३५॥

वाहीकेषु ग्रामात् ।६।३।३६॥

एषु ग्रामाद् दोः शेषेऽर्थे 'णिकेकणौ' स्याताम् । कारन्तपिका, कारन्तपिकी ॥३६॥

वोशीनरेषु ।६।३।३७॥

एषु ग्रामार्थाद् दोः शेषेऽर्थे 'णिकेकणौ वा' स्याताम् । आह्वजालिका, आह्वजालिकी, आह्वजालीयः ॥३७॥

वृजि-मद्राद् देशात् कः ।६।३।३८॥

वृजि-मद्रशब्दाभ्यां देशवाचिभ्यां शेषेऽर्थे 'कः' स्यात् । वृजिकः, मद्रकः ॥

उवर्णादिकण् ।६।३।३९॥

उवर्णान्ताद् देशार्थाच्छेषेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । शाबरजम्बुकः ॥३९॥

दोरेव प्राचः ।६।३।४०॥

प्राग्देशार्थादुवर्णान्ताद् 'दोरेवेकण्' स्यात् । आषाढजम्बुकः ॥४०॥

ईतोऽकञ् ।६।३।४१॥

ईदन्तात् प्रागूदेशार्थाद् दोः शेषे–'ऽकञ्' स्यात् । काकन्दकः ॥४१॥

रोपान्त्यात् ।६।३।४२॥

रोपान्त्यात् प्राचो दोः शेषे–'ऽकञ्' स्यात् । पाटलिपुत्रकः ॥४२॥

प्रस्थ-पुर-वहान्त-योपान्त्य-धन्वार्थात् ।६।३।४३॥

प्रस्थ-पुर-वहान्तेभ्यो योपान्त्याद् धन्वार्थाच्च देशवृत्तेर्दोः शेषे-'ऽकञ्' स्यात् । मालाप्रस्थकः, नान्दीपुरकः, पैलुवहकः, साङ्काश्यकः, पारेधन्वकः ॥४३॥

राष्ट्रेभ्यः ।६।३।४४॥

राष्ट्राऽर्थेभ्यो दुष्यः शेषे-'ऽकञ्' स्यात् । आभिसारकः ॥४४॥

बहुविषयेभ्यः ।६।३।४५॥

राष्ट्रेभ्यो बहुविषयेभ्यः शेषे–'ऽकञ्' स्यात् । आङ्गकः ॥४५॥

धूमादेः ।६।३।४६॥

अस्माद् देशवृत्तेः शेषे–'ऽकञ्' स्यात् । धौमकः, षाडण्डकः ॥४६॥

सौवीरेषु कूलात् ।६।३।४७॥

सौवीरदेशार्थात् कूलात् शेषे-'ऽकञ्' स्यात् । कौलकः ॥४७॥

समुद्रान्नृ-नावोः ।६।३।४८॥

समुद्राद् देशार्थाच्छेषे-'ऽकञ्' स्यात्, नरि नावि चार्थे । सामुद्रको ना, सामुद्रिका नौः । सामुद्रमन्यत् ॥४८॥

नगरात् कुत्सा-दाक्ष्ये ।६।३।४९॥

नगराद् देशार्थाच्छेषे-'ऽकञ्' स्यात्, कुत्सायां दाक्ष्ये च गम्ये । चौरा हि नागरकाः, दक्षा हि नागरकाः ॥४९॥

कच्छा-ऽग्नि-वक्त्र-वर्त्तोत्तरपदात् ।६।३।५०॥

कच्छाद्युत्तरपदाद् देशार्थाच्छेषे-'ऽकञ्' स्यात् । भारुकच्छकः, काण्डाग्नकः, ऐन्दुवक्त्रकः, बाहुवर्त्तकः ॥५०॥

अरण्यात् पथि-न्यायाऽध्यायेभ-नर-विहारे ।६।३।५१॥

अरण्याद् देशार्थात् पथ्यादौ शेषे-'ऽकञ्' स्यात् । आरण्यकः पन्या न्यायोऽध्याय इभो नरो विहारो वा ॥५१॥

गोमये वा ।६।३।५२॥

अरण्याद् देशाच्छेषे गोमयेऽर्थे-'ऽकञ् वा' स्यात् । आरण्यका गोमयाः, आरण्या वा ॥५२॥

कुरु-युगन्धराद् वा ।६।३।५३॥

आभ्यां देशार्थाभ्यां शेषे-'ऽकञ् वा' स्यात् । कौरवकः, कौरवः, यौगन्धरकः, यौगन्धरः ॥५३॥

साल्वाद् गो-यवाग्वपत्तौ ।६।३।५४॥

साल्वाद् देशार्थाद् गवि यवाग्वां पत्तिवर्जे च मनुष्ये शेषेऽर्थे-'ऽकञ्' स्यात् । साल्वको गौः, साल्विका यवागूः, साल्वको ना ॥५४॥

कच्छादेर्नृ-नृत्थे ।६।३।५५॥

कच्छादे र्देशार्थात् नरि नृत्थे च शेषेऽर्थे-'ऽकञ्' स्यात् । काच्छको ना,

काच्छकमस्य स्मितम् ॥५५॥

कोपान्त्याद्याऽण् ।६।३।५६॥

कोपान्त्यात् कच्छादेश्च देशार्थाच्छेषे-'ऽण्' स्यात् । आर्षिकः, काच्छः, सैन्धवः ॥५६॥

गर्त्तोत्तरपदादीयः ।६।३।५७॥

अस्माद् देशार्थाच्छेषे 'ईयः' स्यात् । श्वाविद्गर्त्तीयः ॥५७॥

कटपूर्वात् प्राचः ।६।३।५८॥

कटपूर्वपदात् प्राग्देशार्थाच्छेषे 'ईयः' स्यात् । कटग्रामीयः ॥५८॥

क–खोपान्त्य-कन्था-पलद-नगर-ग्राम-ह्रदोत्तरपदाद् दोः ।६।३।५९॥

कुपान्त्यात् खुपान्त्यात् कन्याद्युत्तरपदाच्च देशार्थाद् दोः शेषेऽर्थे 'ईयः' स्यात् । आरीहणकीयः, कौटशिखीयः, दाक्षिकन्थीयः, दाक्षिपलदीयः, दाक्षिनगरीयः, माहकिग्रामीयः, दाक्षिह्रदीयः ॥५९॥

पर्वतात् ।६।३।६०॥

अस्माद् देशार्थाच्छेषे 'ईयः' स्यात् । पर्वतीयो राजा ॥६०॥

अनरे वा ।६।३।६१॥

पर्वताद् देशार्थान्नृवर्जे 'ईयो वा' स्यात् । पर्वतीयानि, पार्वतानि फलानि ॥६१॥

पर्ण-कृकणाद् भारद्वाजात् ।६।३।६२॥

आभ्यां भारद्वाजदेशार्थाभ्यां शेषे 'ईयः' स्यात् । पर्णीयः, कृकणीयः ॥६२॥

गहादिभ्यः ।६।३।६३॥

एभ्यो यथासम्भवं देशार्थेभ्यः शेषे 'ईयः' स्यात् । गहीयः, अन्तस्थीयः ॥

पृथिवीमध्यान्मध्यमश्चास्य ।६।३।६४॥

अस्मात् देशार्थाच्छेषे 'ईयः' स्यात्, प्रकृतेश्च 'मध्यमादेशः' । मध्यमीयः ॥६४॥

निवासाच्चरणेऽण् ।६।३।६५॥

पृथिवीमध्यान्निवासदेशार्थाच्चरणे निवस्तरि शेषेऽर्थे-'ऽण्' स्यात्, 'मध्यम' श्चास्य । माध्यमाश्चरणाः ॥६५॥

वेणुकादिभ्य ईयण् ।६।३।६६॥

एभ्यो यथायोगं देशार्थेभ्यः शेषेऽर्थे 'ईयण्' स्यात् । वैणुकीयः, वैत्रकीयः ॥

वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माकाऽस्माकं चास्यैकत्वे तु तवक-ममकम् ।६।३।६७॥

आभ्यां शेषेऽर्थे-'ऽञीनञौ वा' स्याताम्, तद्योगे च यथासंख्यं 'युष्माकाऽस्माकौ' एकार्थयोस्तु 'तवक-ममकौ' । यौष्माकी, यौष्माकीणः, आस्माकी, आस्माकीनः; युष्मदीयः, अस्मदीयः; तावकः, तावकीनः, मामकः, मामकीनः; त्वदीयः, मदीयः ॥६७॥

द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः ।६।३।६८॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपः तदर्थात् शेषेऽर्थे 'ण्यः' स्यात् । द्वैप्यो नौ तद्वासो वा ॥६८॥

अर्धाद् यः ।६।३।६९॥

अर्धशब्दाच्छेषे 'यः' स्यात् । अर्ध्यम् ॥६९॥

सपूर्वादिकण् ।६।३।७०॥

सपूर्वपदादर्धाच्छेषेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । पौष्करार्धिकः ॥७०॥

दिक्पूर्वात् तौ ।६।३।७१॥

दिक्पूर्वपदादर्धाच्छेषेऽर्थे 'येकणौ' स्याताम् । पूर्वार्ध्यम्, पौर्वार्धिकम् ॥७१॥

ग्राम-राष्ट्रांऽशादणिकणौ ।६।३।७२॥

ग्राम-राष्ट्रयोर्भागार्थादर्धात् दिक्पूर्वाच्छेषे-'ऽणिकणौ' स्याताम् । ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा पौर्वार्धः, पौर्वार्धिकः ॥७२॥

परा-ऽवरा-ऽधमोत्तमादेर्यः ।६।३।७३॥

परादिपूर्वादर्धाच्छेषेऽर्थे 'यः' स्यात् । परार्ध्यम्, अवरार्ध्यम् अधमार्ध्यम्, उत्तमार्ध्यम् ॥७३॥

अमो-ऽन्ता-ऽवो-ऽधसः ।६।३।७४॥

अन्तादेः शेषेऽर्थे-'ऽमः' स्यात् । अन्तमः, अवमः, अधमः ॥७४॥

पश्चादाद्यन्ता-ऽग्रादिमः ।६।३।७५॥

एभ्यः शेषेऽर्थे 'इमः' स्यात् । पश्चिमः, आदिमः, अन्तिमः, अग्रिमः ॥७५॥

मध्यान्मः ।६।३।७६॥

मध्यशब्दाच्छेषेऽर्थे 'मः' स्यात् । मध्ये जातो मध्यमः ॥७६॥

मध्य उत्कर्षा-ऽपकर्षयोरः ।६।३।७७॥

अनयोर्मध्यार्थयोर्मध्याच्छेषेऽर्थे 'अः' स्यात् । नात्युत्कृष्टो नात्यपकृष्टो मध्यपरिमाणो मध्यो विद्वान् ॥७७॥

अध्यात्मादिभ्य इकण् ।६।३।७८॥

एभ्यः शेषेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । आध्यात्मिकम्, आधिदैविकम् ॥७८॥

समानपूर्व-लोकोत्तरपदात् ।६।३।७९॥

समानशब्दपूर्वपदेभ्यो लोकशब्दोत्तरपदेभ्यश्च शेषेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । सामानग्रामिकः, ऐहलौकिकः ॥७९॥

वर्षा–कालेभ्यः ।६।३।८०॥

वर्षायाः कालविशेषार्थाद्य शेषेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । वार्षिकः, मासिकः ॥८०॥

शरदः श्राद्धे कर्मणि ।६।३।८१।

अस्मात् पितृकार्ये शेषेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । शारदिकं श्राद्धम् ॥८१॥

नवा रोगा-ऽऽतपे ।६।३।८२॥

शरदो रोगे आतपे च शेषेऽर्थे 'इकण् वा' स्यात् । शारदिकः, शारदो रोग आतपो वा ॥८२॥

निशा-प्रदोषात् ।६।३।८३॥

आभ्यां शेषेऽर्थे 'इकण् वा' स्यात् । नैशिकः, नैशः; प्रादोषिकः, प्रादोषः ॥८३॥

श्वसस्तादिः ।६।३।८४॥

श्वसः कालार्थाच्छेषेऽर्थे 'तादिरिकण् वा' स्यात् । शौवस्तिकः; श्वस्त्यः ॥

चिर-परुत्-परारेस्त्नः ।६।३।८५॥

एभ्यः शेषेऽर्थे 'त्नो वा' स्यात् । चिरत्नम्, परुत्नम्, परारित्नम्; चिरंतनम्, परुत्तनम्, परारितनम् ॥८५॥

पुरो नः ।६।३।८६॥

पुराशब्दात् कालार्थाच्छेषेऽर्थे 'नो वा' स्यात् । पुराणम्, पुरातनम् ॥८६॥

पूर्वाह्णा-ऽपराह्णात् तनट् ।६।३।८७॥

आभ्यां शेषेऽर्थे 'तनट् वा' स्यात् । पूर्वाह्णेतनः, अपराह्णेतनः; पौर्वाह्णिकः, आपराह्णिकः ॥८७॥

सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगे-ऽव्ययात् ।६।३।८८॥

एभ्योऽव्ययाच्च कालार्थाच्छेषेऽर्थे 'तनट् नित्यं' स्यात् । सायंतनम्, चिरन्तनम्, प्राह्णेतनम्, प्रगेतनम्, दिवातनम् ॥८८॥

भर्तु-सन्ध्यादेरण् ।६।३।८९॥

भं नक्षत्रम्, तदर्याद्, ऋत्वर्यात्, सन्ध्याऽऽदेश्च कालार्थाच्छेषे-'ऽण्' स्यात् ।

पौषः, ग्रैष्मः सान्ध्यः, आमावास्यः ॥८९॥

संवत्सरात् फल-पर्वणोः ।६।३।९०॥

अस्मात् फले पर्वणि च शेषेऽर्थे-'ऽण्' स्यात् । सांवत्सरं फलं पर्व वा ॥

हेमन्ताद् वा, तलुक् च ।६।३।९१॥

अस्माच्छेषेऽर्थे-'ऽण् वा' स्यात्, तद्योगे च 'तो वा लुक्' । हैमनम्, हैमन्तम्, हैमन्तिकम् ॥९१॥

प्रावृष एण्यः ।६।३।९२॥

अस्माच्छेषेऽर्थे 'एण्यः' स्यात् । प्रावृषेण्यः ॥९२॥

स्थामा-ऽजिनान्ताल्लुप् ।६।३।९३॥

स्थामान्तादजिनान्ताच्च परस्य 'शैषिकस्य लुप्' स्यात् । अश्वत्थामा, सिंहाजिनः ॥९३॥

तत्र कृत-लब्ध-क्रीत-सम्भूते ।६।३।९४॥

तत्रेति– सप्तम्यन्तादेष्वर्थेषु 'यथायोगमणादय एयणादयश्च' स्युः । स्रौघ्नः, औत्सः, बाह्यः, नादेयः, राष्ट्रियः ॥९४॥

कुशले ।६।३।९५॥

सप्तम्यन्तात् कुशलेऽर्थे 'यथाविहितमणेयणादयः' स्युः । माथुरः, नादेयः ॥

पथोऽकः ।६।३।९६॥

सप्तम्यन्तात् पथः कुशले-'ऽकः' स्यात् । पथकः ॥९६॥

कोऽश्मादेः ।६।३।९७॥

अस्मात् सप्तम्यन्तात् कुशले 'कः' स्यात् । अश्मकः, अशनिकः ॥९७॥

जाते ।६।३।९८॥

सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थे 'यथाविहितमणेयणादयः' स्युः । माथुरः, औत्सः, बाह्यः,

नादेयः, राष्ट्रियः ॥९८॥

प्रावृष इकः ।६।३।९९॥

अस्मात् सप्तम्यन्ताज्जाते 'इकः' स्यात् । प्रावृषिकः ॥९९॥

नाम्नि शरदोऽकञ् ।६।३।१००॥

शरदः सप्तम्यन्ताज्जाते-'ऽकञ्' स्यात्, नाम्नि । शारदका दर्भाः । नाम्नीति किम् ? शारदं सस्यम् ॥१००॥

सिन्ध्वपकरात् का-ऽणौ ।६।३।१०१॥

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां जाते 'कोऽण् च' स्यात्, नाम्नि । सिन्धुकः, सैन्धवः, अपकरकः, आपकरः ॥१०१॥

पूर्वाह्णा-ऽपराह्णा-ऽऽर्द्रा-मूल-प्रदोषा-ऽवस्करादकः ।६।३।१०२॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो जाते-'ऽको' नाम्नि स्यात् । पूर्वाह्णकः, अपराह्णकः, आर्द्रकः, मूलकः, प्रदोषकः, अवस्करकः ॥१०२॥

पथः पन्थ च ।६।३।१०३॥

पथः सप्तम्यन्ताज्जाते-'ऽको' नाम्नि स्यात्, तद्योगे 'पन्थः' । पन्थकः ॥

अश्च वाऽमावास्यायाः ।६।३।१०४॥

अस्मात् सप्तम्यन्ताज्जाते 'अः, अकश्च नाम्नि वा' स्यात् । अमावास्यः, अमावास्यकः, आमावास्यः ॥१०४॥

श्रविष्ठा-ऽषाढादीयण् च ।६।३।१०५॥

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां जाते 'ईयण् अश्च' नाम्नि स्यात् । श्राविष्ठीयः, श्रविष्ठः; आषाढीयः, अषाढः ॥१०५॥

फल्गुन्याष्टः ।६।३।१०६॥

अस्मात् सप्तम्यन्ताज्जाते 'टो' नाम्नि स्यात् । फल्गुनः ॥१०६॥

बहुला-ऽनुराधा-पुष्यार्थ-पुनर्वसु-हस्त-विशाखा-स्वाते-र्लुप् ।६।३।१०७॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः परस्य 'भाऽणो जातेऽर्थे लुप्' स्यात्, नाम्नि । बहुलः, अनुराधः, पुष्यः, पुनर्वसुः, हस्तः, विशाखः, स्वातिः शिशुः ॥१०७॥

चित्रा-रेवती-रोहिण्याः स्त्रियाम् ।६।३।१०८॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो 'भाऽणो जाते स्त्रियां नाम्नि लुप्' स्यात् । चित्रा स्त्री, रेवती, रोहिणी ॥१०८॥

बहुलमन्येभ्यः ।६।३।१०९॥

श्रविष्ठादिभ्योऽन्येभ्यो भाऽर्थेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो 'भाऽणो जातेऽर्थे लुब् बहुलं नाम्नि' स्यात् ।अभिजित्, आभिजितः; अश्वयुक्, आश्वयुजः । क्वचिन्नित्यम्– अश्विनः । क्वचिन्न स्यात्– माघः ॥१०९॥

स्थानान्त–गोशाल–खरशालात् ।६।३।११०॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः परस्य 'जाते प्रत्ययस्य नाम्नि लुप्' स्यात् । गोस्थानः, गोशालः, खरशालः शिशुः ॥११०॥

वत्सशालाद्वा ।६।३।१११॥

अस्मात् सप्तम्यन्ताज्जाते 'प्रत्ययस्य नाम्नि लुब् वा' स्यात् । वत्सशालः, वात्सशालः ॥१११॥

सोदर्य-समानोदर्यौ ।६।३।११२॥

एतौ जातेऽर्थे 'यान्तौ' निपात्येते । सोदर्यः, समानोदर्यो भ्राता ॥११२॥

कालाद् देये ऋणे ।६।३।११३॥

सप्तम्यन्तात् कालार्थाद् देये ऋणेऽर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् ।

मासिकमृणम् ॥११३॥

कलाप्यश्वत्थ-यवबुसोमाव्यासैषमसोऽकः ।६।३।११४॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देये ऋणे-'ऽकः' स्यात् । कलापकम्, अश्वत्थकम्, यवबुसकम्, उमाव्यासकम्, ऐषमकमृणम् ॥११४॥

ग्रीष्मा-ऽवरसमादकञ् ।६।३।११५॥

आभ्यां कालार्थाभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां देये ऋणे-'ऽकञ्' स्यात् । ग्रैष्मकम्, आवरसमकमृणम् ॥११५॥

संवत्सरा -ऽऽग्रहायण्या इकण् च ।६।३।११६॥

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां देये ऋणे 'इकण् अकञ् च' स्यात् । सांवत्सरिकम्, सांवत्सरकं फलं पर्व वा, आग्रहायणिकम्, आग्रहायणकम् ॥११६॥

साधु-पुष्यत्-पच्यमाने ।६।३।११७॥

सप्तम्यन्तात् कालविशेषार्थाद् एषु 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । हैमनं, हैमन्तमनुलेपनम्; वासन्त्यः कुन्दलताः, शारदाः शालयः ॥११७॥

उप्ते ।६।३।११८॥

सप्तम्यन्तात् कालार्थादुप्तेऽर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । शारदा यवाः, हैमनाः ॥११८॥

आश्वयुज्या अकञ् ।६।३।११९॥

अस्मात् सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थे-'ऽकञ्' स्यात् । आश्वयुजका माषाः ॥११९॥

ग्रीष्म-वसन्ताद् वा ।६।३।१२०॥

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामुप्तेऽर्थे-'ऽकञ् वा' स्यात् । ग्रैष्मकम्, ग्रैष्मं सस्यम् । वासन्तकम्, वासन्तम् ॥१२०॥

व्याहरति मृगे ।६।३।१२१॥

सप्तम्यन्तात् कालार्थाद् व्याहरति मृगेऽर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । नैशिको नैशो वा शृगालः, प्रादोषिकः, प्रादोषो वा । मृग इति किम् ? वसन्ते व्याहरति कोकिलः ॥१२१॥

जयिनि च ।६।३।१२२॥

सप्तम्यन्तात् कालार्थाज्जयिन्यर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । निशाभवमध्ययनं निशा, तत्र जयी नैशिकः, नैशः, प्रादोषिकः, प्रादोषः, वार्षिकः ॥१२२॥

भवे ।६।३।१२३॥

सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे 'यथाविहितमणेयणादयः' स्युः । ग्रैष्मः, औत्सः, नादेयः, ग्राम्यः ॥१२३॥

दिगादिदेहांशाद् यः ।६।३।१२४॥

दिगादेर्देहावयववार्थाच्च सप्तम्यन्ताद् भवे 'यः' स्यात् । दिश्यः, अप्सव्यः, मूर्धन्यः ॥१२४॥

नाम्न्युदकात् ।६।३।१२५॥

उदकात् सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे 'यो' नाम्नि स्यात् । उदक्या रजस्वला ॥

मध्याद् दिनण्-णेया मोऽन्तश्च ।६।३।१२६॥

मध्यात् सप्तम्यन्ताद् भवे 'एते' स्युः, तद्योगे च 'मोऽन्तः' । माध्यन्दिनाः, माध्यमः, मध्यमीयः ॥१२६॥

जिह्वामूला-ऽङ्गुलेश्चेयः ।६।३।१२७॥

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां मध्याच्च भवे 'ईयः' स्यात् । जिह्वामूलीयः, अङ्गुलीयः, मध्यीयः ॥१२७॥

वर्गान्तात् ।६।३।१२८॥

अस्मात् सप्तम्यन्ताद् भवे 'ईयः' स्यात् । कवर्गीयो वर्णः ॥१२८॥

ईन-यौ चाशब्दे ।६।३।१२९॥

वर्गान्तात् सप्तम्यन्ताद् भवे 'एतावीयश्च' स्युः, न तु शब्दे । भरतवर्गीणः, भरतवर्ग्यः, भरतवर्गीयः । शब्दे तु कवर्गीयः ॥१२९॥

दृति-कुक्षि-कलशि-वस्त्यहेरेयण् ।६।३।१३०॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो भवे 'एयण्' स्यात् । दार्त्तेयं जलम्, कौक्षेयो व्याधिः, कालशेयं तक्रम्, वास्तेयं पुरीषम्, आहेयं विषम् ॥१३०॥

आस्तेयम् ।६।३।१३१॥

अस्तेर्धन-विद्यमानार्थात् तत्र भवे 'एयण्' स्यात्, असृजो वा 'अस्त्यादेशश्च' । आस्तेयम् ॥१३१॥

ग्रीवातोऽण् च ।६।३।१३२॥

अतो भवे-'ऽणेयणौ' स्याताम् । ग्रैवम्, ग्रैवेयम् ॥१३२॥

चतुर्मासात्राग्नि ।६।३।१३३॥

अस्मात् तत्र भवे-'ऽण्' स्यात्, नाग्नि । चातुर्मासी– आषाढ्यादि–पौर्णमासी ॥१३३॥

यज्ञे ञ्यः ।६।३।१३४॥

चतुर्मासात् तत्र भवे यज्ञे 'ञ्यः' स्यात् । चातुर्मास्या यज्ञाः ॥१३४॥

गम्भीर-पञ्चजन-बहिर्देवात् ।६।३।१३५॥

एभ्यस्तत्र भवे 'ञ्यः' स्यात् । गाम्भीर्यः, पाञ्चजन्यः, बाह्यः, दैव्यः ॥१३५॥

परिमुखादेरव्ययीभावात् ।६।३।१३६॥

अस्मात् तत्र भवे 'ञ्यः' स्यात् । पारिमुख्यः, पारिहनव्यः ॥१३६॥

अन्तःपूर्वादिकण् ।६।३।१३७॥

अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावात् तत्र भवे 'इकण्' स्यात् । आन्तरगारिकः ॥

पर्यनोर्ग्रामात् ।६।३।१३८॥

आभ्यां परो यो ग्रामस्तदन्तादव्ययीभावाद् भवे 'इकण्' स्यात् । पारिग्रामिकः, आनुग्रामिकः ॥१३८॥

उपाज्जानु-नीवि-कर्णात् प्रायेण ।६।३।१३९॥

उपाद् ये जान्वादयस्तदन्तादव्ययीभावा–'दिकण्' स्यात्, प्रायेण तत्र भवे । औपजानुकः सेवकः, औपनीविकं ग्रीवादाम, औपकर्णिकः सूचकः ॥१३९॥

रूढावन्तःपुरादिकः ।६।३।१४०॥

अस्मात् तत्र भवे 'इकः' स्यात्, रूढौ गम्यायाम् । अन्तःपुरिका । रूढाविति किम् ? आन्तःपुरः ॥१४०॥

कर्ण-ललाटात् कल् ।६।३।१४१॥

आभ्यां तत्र भवे 'कल्' स्यात्, तदन्तस्य रूढौ । कर्णिका– कर्णाभरणम्, ललाटिका– ललाटमण्डनम् ॥१४१॥

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् ।६।३।१४२॥

तस्येति– षष्ठ्यन्ताद् व्याख्यानेऽर्थे, सप्तम्यन्ताच्च भवे ग्रन्थार्थाद् 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । कार्त्तम्, प्रातिपदिकीयं व्याख्यानं, भवं वा ॥१४२॥

प्रायो बहुस्वरादिकण् ।६।३।१४३॥

बहुस्वराद् ग्रन्थार्थात् तस्य व्याख्याने, तत्र भवे च प्राय 'इकण्' स्यात् । षात्वणत्विकम् । प्रायोग्रहणात् सांहितम् ॥१४३॥

ऋगृद्-द्विस्वर-यागेभ्यः ।६।३।१४४॥

ऋच इत्येतस्माद् ऋदन्ताद् द्विस्वराद् यागार्थेभ्यश्च ग्रन्थवृत्तिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेकण् स्यात् । आर्चिकम्, चातुर्होतृकम्, आङ्गिकम्, राजसू-यिकम् ॥१४४॥

ऋषेरध्याये ।६।३।१४५॥

ऋष्यर्थाद् ग्रन्थवृत्तेस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चाऽध्याये 'इकण्' स्यात् । वाशिष्ठिकोऽध्यायः । अध्याय इति किम् ? वाशिष्ठी ऋक् ॥१४५॥

पुरोडाश-पौरोडाशादिकेकटौ ।६।३।१४६॥

आभ्यां ग्रन्थार्थाभ्यां तस्य व्याख्याने तत्र भवे 'इक इकट् च' स्यात् । पुरोडाशिका, पुरोडाशिकी; पौरोडाशिका, पौरोडाशिकी ॥१४६॥

छन्दसो यः ।६।३।१४७॥

अस्माद् ग्रन्थार्थात् तस्य व्याख्याने तत्र भवे च 'यः' स्यात् । छन्दस्यः ॥१४७॥

शिक्षादेश्चाण् ।६।३।१४८॥

एभ्यो ग्रन्थार्थेभ्यः छन्दसश्च तस्य व्याख्याने तत्र भवे चा-'ऽण्' स्यात् । शैक्षः, आर्गयनः, छान्दसः ।६।३।१४८॥

तत आगते ।६।३।१४९॥

तत इति पञ्चम्यन्ताद् आगतेऽर्थे 'यथाविहितमण्-ऐयणादयः' स्युः । स्रौघ्नः, गव्यः, नादेयः, ग्राम्यः ॥१४९॥

विद्या-योनिसम्बन्धादकञ् ।६।३।१५०॥

विद्या-योनिकृतश्च सम्बन्धो येषां तदर्थात् पञ्चम्यन्तादाऽऽगतेऽर्थे–'ऽकञ्' स्यात् । आचार्यकम्, पैतामहकम् ॥१५०॥

पितुर्यो वा ।६।३।१५१॥

पितुर्योनिसम्बन्धाऽर्थात् पञ्चम्यन्तादागते 'यो वा' स्यात् । पित्र्यम्, पैतृकम् ॥१५१॥

ऋत इकण् ।६।३।१५२॥

ऋदन्ताद् विद्या-योनिसम्बन्धार्थात् तत आगते 'इकण्' स्यात् । हौतृकम्,

मातृकम् ॥१५२॥

आयस्थानात् ।६।३।१५३॥

स्वामिग्राह्यो भागो यत्रोत्पद्यते तदर्थात् तत आगते 'इकण्' स्यात् । आतरिकम् ॥१५३॥

शुण्डिकादेरण् ।६।३।१५४॥

एभ्यस्तत आगते-'ऽण्' स्यात् । शौण्डिकम्, औदपानम् ॥१५४॥

गोत्रादङ्वत् ।६।३।१५५॥

गोत्रार्थात् तत आगते–'ऽङ इव प्रत्ययः' स्यात् । बैदम्, औपगवकम् ॥

नृ-हेतुभ्यो रूप्य-मयटौ वा ।६।३।१५६॥

पुमर्थाद् हेत्वर्थाद्य तत आगते 'एतौ वा' स्याताम् । चैत्ररूप्यम्, चैत्रमयम्, चैत्रीयम्; समरूप्यम्, सममयम्, समीयम् ॥१५६॥

प्रभवति ।६।३।१५७॥

पञ्चम्यन्तात् प्रागुपलभ्ये 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । हैमवती गङ्गा ॥१५७॥

वैडूर्यः ।६।३।१५८॥

विडूरात् ततः प्रभवति 'ञ्यः' स्यात् । वैडूर्यो मणिः ॥१५८॥

त्यदादेर्मयट् ।६।३।१५९॥

एभ्यस्ततः प्रभवति 'मयट्' स्यात् । तन्मयम्, भवन्मयी ॥१५९॥

तस्येदम् ।६।३।१६०॥

तस्येति– षष्ठ्यन्ताद् इदमित्यर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । माथुरम्, दैत्यम्, कालेयम्, नादेयम्, पारीणः, मानवीयः ॥१६०॥

हल-सीरादिकण् ।६।३।१६१॥

आभ्यां तस्येदमर्थे 'इकण्' स्यात् । हालिकम्, सैरिकम् ॥१६१॥

समिध आधाने टेन्यण् ।६।३।१६२॥

समिधस्तस्येदमाधानमित्यर्थे 'टेन्यण्' स्यात् । सामिधेन्यो मन्त्रः ॥१६२॥

विवाहे द्वन्द्वादकल् ।६।३।१६३॥

द्वन्द्वात् तस्येदमर्थे विवाहे–'ऽकल्' स्यात् । अत्रिभरद्वाजिका ॥१६३॥

अदेवासुरादिभ्यो वैरे ।६।३।१६४॥

देवासुरादिवर्जाद् द्वन्द्वात् तस्येदमर्थे वैरे 'अकल्' स्यात् । बाभ्रवशालङ्कायनिका । अदेवादीति किम् ? दैवाऽसुरम्, राक्षोऽसुरम् ॥१६४॥

नटान्नृत्ते ञ्यः ।६।३।१६५॥

नटात् तस्येदमर्थे नृत्ते 'ञ्यः' स्यात् । नाट्यम् ॥१६५॥

छन्दोगौक्थिक-याज्ञिक-बह्वृचाद्य धर्मा-ऽऽम्नाय–संघे ।६।३।१६६॥

एभ्यो नटाद्य तस्येदमर्थे धर्मादौ 'ञ्यः' स्यात् । छान्दोग्यं धर्मादि, औक्थिक्यम्, याज्ञिक्यम्, बाह्वृच्यम्, नाट्यम् ॥१६६॥

आथर्वणिकादणिकलुक् च ।६।३।१६७॥

अस्मात् तस्येदमर्थे धर्मादौ 'अण्' स्यात्, 'इकलुक् च' । आथर्वणः ॥

चरणादकञ् ।६।३।१६८॥

चरणः=कठादिः, तदर्थात् तस्येदमर्थे धर्मादा–'वकञ्' स्यात् । काठको धर्मादिः, चारकः ॥१६८॥

गोत्राददण्डमाणव– शिष्ये ।६।३।१६९॥

गोत्रार्थात् तस्येदमर्थे दण्डमाणव-शिष्यवर्जे–'ऽकञ्' स्यात् । औपगवकम् । अदण्डेत्यादीति किम् ? काण्वा दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥१६९॥

रैवतिकादेरीयः ।६।३।१७०॥

एभ्यो गोत्राऽर्थेभ्यस्तस्येदमर्थे 'ईयः' स्यात् । रैवतिकीयाः शिष्याः, गौरग्रीवीयं शकटम् ॥१७०॥

कौपिञ्जल-हास्तिपदादण् ।६।३।१७१॥

आभ्यां गोत्रार्थाभ्यां तस्येदमित्यर्थे-'ऽण्' स्यात् । कौपिञ्जलाः शिष्याः, हास्तिपदाः ॥१७१॥

सङ्घ-घोषा-ऽङ्क-लक्षणेऽञ्-यञिञः ।६।३।१७२॥

एतदन्ताद् गोत्रार्थात् तस्येदमर्थे सङ्घादा-'वण्' स्यात् । वैदः सङ्घादिः, वैदं लक्षणम्, एवं- गार्गः, गार्गम्, दाक्षः, दाक्षम् ॥१७२॥

शाकलादकञ् च ।६।३।१७३॥

अस्मात् तस्येदमर्थे सङ्घादा-'वकञ् अण् च' स्यात् । शाकलकः, शाकलः सङ्घादिः, शाकलकम्, शाकलं लक्षणम् ॥१७३॥

गृहेऽग्नीधो रण् धश्च ।६।३।१७४॥

अग्नीधस्तस्येदमर्थे गृहे 'रण्' स्यात्, धश्च । आग्नीध्रम् ॥१७४॥

रथात् साऽऽदेश्च वोद्रङ्गे ।६।३।१७५॥

रथात् केवलात् सपूर्वाच्च तस्येदमर्थे रथस्य वोढरि अङ्गे एव च प्रत्ययः स्यात् । रथ्योऽश्वः, रथ्यं चक्रम्, द्विरथोऽश्वः, आश्वरथं चक्रम् ॥१७५॥

यः ।६।३।१७६॥

रथात् केवलात् सादेश्च तस्येदमर्थे यः स्यात् । रथ्यः, द्विरथ्यः ॥१७६॥

पत्रपूर्वादऽञ् ।६।३।१७७॥

वाहनपूर्वाद् रथात् तस्येदमर्थे-'ऽञ्' स्यात् । आश्वरथं चक्रम् ॥१७७॥

वाहनात् ।६।३।१७८॥

वाहनार्थात् तस्येदमर्थे-'ऽञ्' स्यात् । औष्ट्रो रथः, हास्तः ॥१७८॥

वाह्य-पथ्युपकरणे ।६।३।१७९॥

वाहनादुक्तः प्रत्ययो वाह्यादावेव स्यात् । आश्वो रथः पन्था वा, आश्वं पल्ययनम्, आश्वी कशा । अन्यत्र तु वाक्यमेव, अश्वानां घासः ॥१७९॥

वहेस्तुरिश्चादिः ।६।३।१८०॥

वहेर्यस्तृशब्दस्तदन्तात् तस्येदमर्थे-'ऽञ्' स्यात्, 'तुरादिरिश्च' । सांवहित्रम् ॥१८०॥

तेन प्रोक्ते ।६।३।१८१॥

तेनेति- टान्तात् प्रोक्ते 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । भाद्रबाहवं शास्त्रम्, पाणिनीयम्, बार्हस्पत्यम् ॥१८१॥

मौदादिभ्यः ।६।३।१८२॥

एभ्यस्तेन प्रोक्ते 'यथाविहितमण्' स्यात् । मौदेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा मौदाः, पैप्पलादाः ॥१८२॥

कठादिभ्यो वेदे लुप् ।६।३।१८३॥

एभ्यः प्रोक्ते वेदे 'प्रत्ययस्य लुप्' स्यात् । कठाः, चरकाः ॥१८३॥

तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिकोखादीयण् ।६।३।१८४॥

एभ्यस्तेन प्रोक्ते वेदे 'ईयण्' स्यात् । तैत्तिरीयाः, वारतन्तवीयाः, खाण्डिकीयाः, औखीयाः ॥१८४॥

छगलिनो णेयिन् ।६।३।१८५॥

तेन प्रोक्ते वेदे 'णेयिन्' स्यात् । छागलेयिनः ॥१८५॥

शौनकादिभ्यो णिन् ।६।३।१८६॥

तेन प्रोक्ते वेदे 'णिन्' स्यात् । शौनकिनः, शाङ्गरविणः ॥१८६॥

पुराणे कल्पे ।६।३।१८७॥

टान्तात् प्रोक्ते पुराणे कल्पे 'णिन्' स्यात् । पैङ्गी कल्पः ॥१८७॥

काश्यप-कौशिकाद् वेदवच्च ।६।३।१८८॥

आभ्यां तेन प्रोक्ते पुराणे कल्पे 'णिन्' स्यात्, 'वेदवच्च कार्यमस्मिन्' । काश्यपिनः, कौशिकिनः, काश्यपको धर्मः ॥१८८॥

शिलालि-पाराशर्यान्नट-भिक्षुसूत्रे ।६।३।१८९॥

आभ्यां तेन प्रोक्ते यथासंख्यं नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे च 'णिन्' स्यात्, 'वेदवच्च कार्यमस्मिन्' । शैलालिनो नटाः, पाराशरिणो भिक्षवः ॥१८९॥

कृशाश्व-कर्मन्दादिन् ।६।३।१९०॥

आभ्यां तेन प्रोक्ते यथासंख्यं नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे च 'इन्' स्यात्, 'वेदवच्च कार्यमस्मिन्' । कृशाश्विनो नटाः, कर्मन्दिनो भिक्षवः ॥१९०॥

उपज्ञाते ।६।३।१९१॥

प्रागुपदेशाद् विना ज्ञाते टान्ताद् 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । पाणिनीयं शास्त्रम् ॥१९१॥

कृते ।६।३।१९२॥

टान्तात् कृतेऽर्थे 'यथाविहितं प्रत्ययाः' स्युः । शैवो ग्रन्थः, सिद्धसेनीयः स्तवः ॥१९२॥

नाम्नि मक्षिकादिभ्यः ।६।३।१९३॥

एभ्यष्टान्तेभ्यो 'यथाविहितं कृते प्रत्ययः' स्यात् । माक्षिकं मधु, सारघम् ॥१९३॥

कुलालादेरकञ् ।६।३।१९४॥

एभ्यस्तेन कृते-'ऽकञ्' स्यात्, नाम्नि । कौलालकं घटादिभाण्डम्, वारुटकं शूर्पपिटकादि ॥१९४॥

सर्वचर्मण ईनेनञौ ।६।३।१९५॥

तेन कृते नाम्नि स्याताम् । सर्वचर्मीणः, सार्वचर्मीणः ॥१९५॥

उरसो या-ऽणौ ।६।३।१९६॥

तेन कृते स्याताम्, नाम्नि । उरस्यः औरसः ॥१९६॥

छन्दस्यः ।६।३।१९७॥

छन्दसस्तेन कृते यो नाम्नि निपात्यः ॥१९७॥

अमोऽधिकृत्य ग्रन्थे ।६।३।१९८॥

द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थे 'यथाविहितं प्रत्ययः' स्यात् । भाद्रः ॥

ज्योतिषम् ।६।३।१९९॥

ज्योतिषोऽमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे–'ऽण्, वृद्ध्यभावश्च' निपात्यः ॥१९९॥

शिशुक्रन्दादिभ्य ईयः ।६।३।२००॥

एभ्योऽमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे 'ईयः' स्यात् । शिशुक्रन्दीयः, यमसभीयो ग्रन्थः ॥२००॥

द्वन्द्वात् प्रायः ।६।३।२०१॥

द्वन्द्वादमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे प्राय 'ईयः' स्यात् । वाक्यपदीयम् । प्राय इति किम् ? दैवासुरम् ॥२०१॥

अभिनिष्क्रामति द्वारे ।६।३।२०२॥

अमन्ताद् द्वारे निर्गच्छत्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । माथुरम्, नादेयम्, राष्ट्रियं द्वारम् ॥२०२॥

गच्छति पथि दूते ।६।३।२०३॥

अमन्तात् पथि दूते च गच्छत्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । स्रौघ्नः पन्था दूतो वा, ग्राम्यः ॥२०३॥

भजति ।६।३।२०४॥

अमो भजत्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । स्रौघ्नः, राष्ट्रियः ॥२०४॥

महाराजादिकण् ।६।३।२०५॥

अतोऽमो भजती–'कण्' स्यात् । माहाराजिकः ॥२०५॥

अचित्तादेशकालात् ।६।३।२०६॥

देशकालवर्जं यदचेतनं तदर्थादमो भजती–'कण्' स्यात् । आपूपिकः । अचित्तादिति किम् ? दैवदत्तः । अदेशेत्यादि किम् ? स्रौघ्नः, हैमनः ॥२०६॥

वासुदेवा-ऽर्जुनादकः ।६।३।२०७॥

आभ्याममन्ताभ्यां भजत्यर्थे–'ऽकः' स्यात् । वासुदेवकः, अर्जुनकः ॥२०७॥

गोत्र–क्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः ।६।३।२०८॥

गोत्रार्थात् क्षत्रियार्थाच्चाऽमन्ताद् भज–'त्यकञ् प्रायः' स्यात् । औपगवकः, नाकुलकः । प्रायः किम् ? पाणिनीयः ॥२०८॥

सरूपाद् द्रेः सर्वं राष्ट्रवत् ।६।३।२०९॥

राष्ट्रक्षत्रियार्थात् सरूपाद् यो द्रिरुक्तः तदन्तस्याऽमो भजत्यर्थे सर्वं प्रकृतिः प्रत्ययश्च 'राष्ट्रस्येव' स्यात् । वार्ज्यं, मार्द्रं, पाण्ड्यं वा भजति वृजिकः, मद्रकः, पाण्डवकः । सरूपादिति किम् ? पौरवीयम् ॥२०९॥

टस्तुल्यदिशि ।६।३।२१०॥

ट इति– तृतीयान्तात् तुल्यदिश्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । सौदामनी विद्युत् ॥२१०॥

तसिः ।६।३।२११॥

टाऽन्तात् तुल्यदिशे 'तसिः' स्यात् । सुदामतो विद्युत् ॥२११॥

यञोरसः ।६।३।२१२॥

अतः टाऽन्तात्, तुल्यदिशे 'य–तसी' स्याताम् । औरस्यः, उरस्तः ॥२१२॥

सेर्निवासादस्य ।६।३।२१३॥

सेरिति– प्रथमान्तान्निवासार्थाद्, अस्येति– षष्ठ्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । स्रौघ्नः, नादेयः ॥२१३॥

आभिजनात् ।६।३।२१४॥

अभिजनाः=पूर्वबान्धवाः, तन्निवासार्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । स्रौघ्नः, राष्ट्रियः ॥२१४॥

शण्डिकादेर्ण्यः ।६।३।२१५॥

अस्मात् स्यन्तादाभिजननिवासार्थाद् अस्येत्यर्थे 'ण्यः' स्यात् । शाण्डिक्यः; कौचवार्यः ॥२१५॥

सिन्ध्वादेरञ् ।६।३।२१६॥

अस्मात् स्यन्तादाभिजननिवासार्थाद् षष्ठ्यर्थे-'ऽञ्' स्यात् । सैन्धवः, वार्णवः ॥२१६॥

सलातुरादीयण् ।६।३।२१७॥

अस्मात् स्यन्तादाभिजननिवासार्थात् षष्ठ्यर्थे 'ईयण्' स्यात् । सालातुरीयः पाणिनिः ॥२१७॥

तूदी-वर्मत्या एयण् ।६।३।२१८॥

आभ्यां स्यन्ताभ्यामाभिजननिवासार्थाभ्यां षष्ठ्यर्थे 'एयण्' स्यात् । तौदेयः, वार्मतेयः ॥२१८॥

गिरेरीयोऽस्त्राजीवे ।६।३।२१९॥

गिरिर्य आभिजनो निवासस्तदर्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थेऽस्त्राजीवे 'ईयः' स्यात् । हृद्गोलीयः ॥२१९॥

लघुवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥६।३॥

जयस्तम्भान् सीमन्यनुजलधिवेलं निहितवान्,
वितानैर्ब्रह्माण्डं शुचिगुणगरिष्ठैः पिहितवान् ।
यशस्तेजोरूपैरलिपत जगन्त्यर्घघुसृणैः,
कृते यात्रानन्दे विरमति किं सिद्धनृपतिः ? ॥२३॥

[चतुर्थः पादः]

इकण् ।६।४।१॥

आ पादान्ताद् यदनुक्तं स्यात् तत्रा-'ऽयमधिकृतो' ज्ञेयः ॥१॥

तेन जित-जयद्-दीव्य-त्खनत्सु ।६।४।२॥

तेनेति– टान्तादेष्वर्थे-'ष्विकण्' स्यात् । आक्षिकम्, आक्षिकः, आक्षिकः ॥२॥

संस्कृते ।६।४।३॥

टान्तात् संस्कृते 'इकण्' स्यात् । दाधिकम्, वैधिकम् ॥३॥

कुलत्थ-कोपान्त्यादण् ।६।४।४॥

कुलत्थात् कोपान्त्याच्च तेन संस्कृते–'ऽण्' स्यात् । कौलत्थम्, तैत्तिडीकम् ॥४॥

संसृष्टे ।६।४।५॥

टान्तात् संसृष्टेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । दाधिकम् ॥५॥

लवणादः ।६।४।६॥

अस्मात् तेन संसृष्टेऽर्थे 'अः' स्यात् । लवणः सूपः ॥६॥

चूर्ण-मुद्गाभ्यामिनणौ ।६।४।७॥

आभ्यां तेन संसृष्टे यथासंख्य-'मिनणौ' स्याताम् । चूर्णिनोऽपूपाः, मौद्गी यवागूः ॥७॥

व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते ।६।४।८॥

व्यञ्जनं=सूपादि, तदर्थाट्टान्तादुपसिक्ते 'इकण्' स्यात् । तैलिकं शाकम् ॥८॥

तरति ।६।४।९॥

टान्तात् तरत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । औडुपिकः ॥९॥

नौ-द्विस्वरादिकः ।६।४।१०॥

नावो द्विस्वराद्य टान्तात् तरत्यर्थे 'इकः' स्यात् । नाविका, बाहुका ॥१०॥

चरति ।६।४।११॥

टान्ताद्यरती–'कण्' स्यात् । हास्तिकः, दाधिकः ॥११॥

पपदिरिकट् ।६।४।१२॥

अस्माट्टान्ताद्यरति 'इकट्' स्यात् । पर्पिकी, अश्विकी ॥१२॥

पदिकः ।६।४।१३॥

पादाद्यरती–'कट्' स्यात्, 'पद्याऽस्य' । पदिकः ॥१३॥

श्वगणाद् वा ।६।४।१४॥

अस्माद्यरती–'कट् वा' स्यात् । श्वगणिकी, श्वागणिकः ॥१४॥

वेतनादेर्जीवति ।६।४।१५॥

अस्माट्टान्ताज्जीवती–'कण्' स्यात् । वैतनिकः, वाहिकः ॥१५॥

व्यस्ताद्य क्रय-विक्रयादिकः ।६।४।१६॥

अस्मात् समस्ताद् व्यस्ताद्य तेन जीवति 'इकः' स्यात् । क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः ॥१६॥

वस्नात् ।६।४।१७॥

वस्नात् तेन जीवती-'कः' स्यात् । वस्निकः ॥१७॥

आयुधादीयश्च ।६।४।१८॥

अस्मात् तेन जीवति 'ईय इकञ्च' स्यात् । आयुधीयः, आयुधिकः ॥१८॥

व्रातादीनञ् ।६।४।१९॥

व्रातात् तेन जीवति 'ईनञ्' स्यात् । व्रातीनाभार्यः ॥१९॥

निर्वृत्तेऽक्षद्यूताऽऽदेः ।६।४।२०॥

अस्माट्टान्तान्निर्वृत्ते 'इकण्' स्यात् । आक्षद्यूतिकम्, जाङ्घाप्रहतिकं वैरम् ॥२०॥

भावादिमः ।६।४।२१॥

भावार्थात् तेन निर्वृत्ते 'इमः' स्यात् । पाकिमम् ॥२१॥

याचिता-ऽपमित्यात् कण् ।६।४।२२॥

आभ्यां तेन निर्वृत्ते 'कण्' स्यात् । याचितकम्, आपमित्यकम् ॥२२॥

हरत्युत्सङ्गादेः ।६।४।२३॥

आस्माट्टान्ताद् हरति 'इकण्' स्यात् । औत्सङ्गिकः, औत्रुपिकः ॥२३॥

भस्त्रादेरिकट् ।६।४।२४॥

अस्माट्टान्ताद् हरति 'इकट्' स्यात् । भस्त्रिकी, भरटिकी ॥२४॥

विवध– वीवधाद् वा ।६।४।२५॥

आभ्यां तेन हरती–'कट् वा' स्यात् । विवधिकी, वीवधिकी, वैवधिकः ॥२५॥

कुटिलिकाया अण् ।६।४।२६॥

अस्माट्टान्ताद् हरति 'अण्' स्यात् । कौटिलिकः कर्मारादिः ॥२६॥

ओजस्-सहोऽम्भसो वर्त्तते ।६।४।२७॥

एभ्यष्टन्तेभ्यो वर्तते इत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । औजसिकः, साहसिकः, आप्सिकः ॥२७॥

तं प्रत्यनोर्लोमेप-कूलात् ।६।४।२८॥

तमिति– द्वितीयान्तात् प्रत्यनुपूर्वलोमेपकूलान्ताद् वर्तते इत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । प्रातिलोमिकः, आनुलोमिकः, प्रातीपिकः, आन्वीपिकः, प्रातिकूलिकः, आनुकूलिकः ॥२८॥

परेर्मुख-पार्श्वात् ।६।४।२९॥

परिपूर्वमुख-पार्श्वान्ताद् द्वितीयान्ताद् वर्तते इत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । पारिमुखिकः, पारिपार्श्विकः ॥२९॥

रक्षदुञ्छतोः ।६।४।३०॥

द्वितीयान्तादनयोरिकण् स्यात् । नागरिकः, बादरिकः ॥३०॥

पक्षि-मत्स्य-मृगार्थाद् घ्नति ।६।४।३१॥

पक्ष्याद्यर्थाद् द्वितीयान्ताद् घ्नत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । पाक्षिकः, मात्स्यिकः; मार्गिकः ॥३१॥

परिपन्थात् तिष्ठति च ।६।४।३२॥

अस्माद् द्वितीयान्तात् तिष्ठति घ्नति 'चेकण्' स्यात् । पारिपन्थिकश्चौरः ॥

परिपथात् ।६।४।३३॥

अस्माद् द्वितीयान्तात् तिष्ठत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । पारिपथिकः ॥३३॥

अवृद्धेर्गृह्णति गर्ह्ये ।६।४।३४॥

द्वितीयान्ताद् वृद्धिवर्जात् निन्द्ये गृह्णति 'इकण्' स्यात् । द्वैगुणिकः ॥३४॥

कुसीदादिकट् ।६।४।३५॥

अस्माद् द्वितीयान्तान्निन्द्ये गृह्णति 'इकट्' स्यात् । कुसीदिकी ॥३५॥

दशैकादशादिकश्च ।६।४।३६॥

अस्माद् द्वितीयान्तान्निन्द्ये गृह्णति 'इक इकट् च' स्यात् । दशैकादशिका, दशैकादशिकी ॥३६॥

अर्थ-पद-पदोत्तर-ललाम-प्रतिकण्ठात् ।६।४।३७॥

अर्थात्, पदात्, पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्, ललाम–प्रतिकण्ठाभ्यां च द्वितीयान्ताभ्यां गृह्णति 'इकण्' स्यात् । आर्थिकः, पादिकः, पौर्वपदिकः; लालामिकः, प्रातिकण्ठिकः ॥३७॥

परदारादिभ्यो गच्छति ।६।४।३८॥

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गच्छत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । पारदारिकः, गौरुदारिकः ॥३८॥

प्रतिपथादिकश्च ।६।४।३९॥

अस्माद् द्वितीयान्ताद् गच्छति–'इक इकण् च' स्यात् । प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः ॥३९॥

माथोत्तरपद–पदव्याक्रन्दाद् धावति ।६।४।४०॥

माथ उत्तरपदं यस्य तस्मात्, पदव्याक्रन्दाभ्यां च द्वितीयान्ताभ्यां च धावत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । दाण्डमाथिकः, पादविकः, आक्रन्दिकः ॥४०॥

पश्चात्यनुपदात् ।६।४।४१॥

पश्चादर्थादनुपदाद् द्वितीयान्ताद् धावति 'इकण्' स्यात् । आनुपदिकः ॥४१॥

सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ।६।४।४२॥

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पृच्छत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । सौस्नातिकः, सौखरात्रिकः ॥

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ।६।४।४३॥

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो ब्रुवत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । प्राभूतिकः, पार्यातिकः ॥४३॥

माशब्द इत्यादिभ्यः ।६।४।४४॥

एभ्यो ब्रुवति 'इकण्' स्यात् । माशब्दिकः, कार्यशब्दिकः ॥४४॥

शाब्दिक-दार्दरिक-लालाटिक-कौक्कुटिकम् ।६।४।४५॥

'एते इकणन्ता' निपात्यन्ते । शाब्दिको वैयाकरणः, दार्दरिको वादित्रकृत्, लालाटिकः प्रमत्तः सेवाकृत्, कौक्कुटिको भिक्षुः ॥४५॥

समूहार्थात् समवेते ।६।४।४६॥

अस्माद् द्वितीयान्तात् समवेतेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । सामूहिकः, सामाजिकः ॥

पर्षदो ण्यः ।६।४।४७॥

अस्माद् द्वितीयान्तात् समवेते 'ण्यः' स्यात् । पार्षद्यः ॥४७॥

सेनाया वा ।६।४।४८।

अस्माद् द्वितीयान्तात् समवेते 'ण्यो वा' स्यात् । सैन्यः, सैनिकः ॥४८॥

धर्माऽधर्माच्चरति ।६।४।४९॥

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां चरत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । धार्मिकः, आधर्मिकः ॥

षष्ठ्या धर्म्ये ।६।४।५०॥

षष्ठ्यन्ताद् धर्मादनपेते 'इकण्' स्यात् । शौल्कशालिकम् ॥५०॥

ऋन्नरादेरण् ।६।४।५१॥

ऋदन्तान्नरादेश्च षष्ठ्यन्ताद् धर्म्ये-'ऽण्' स्यात् । नारम्, नरस्य धर्म्यम्-नारम्, माहिषम् ॥५१॥

विभाजयितृ-विशसितुर्णीड्लुक् च ।६।४।५२॥

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां धर्म्ये-'ऽण्' स्यात्, तद्योगे विभाजयितु-'र्णिलुक्' विशसितुश्चे-'ड्लुक् च' । वैभाजित्रम्, वैशस्त्रम् ॥५२॥

अवक्रये ।६।४।५३॥

षष्ठ्यन्तादवक्रये भाटकेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । आपणिकः ॥५३॥

तदस्य पण्यम् ।६।४।५४॥

तदिति– प्रथमान्ताद् विक्रेयार्थाद् अस्येति– षष्ठ्यर्थे 'इकण्' स्यात्, तत्प्रथमान्तं पण्यं चेत् । आपूपिकः ॥५४॥

किशरादेरिकट् ।६।४।५५॥

एभ्यस्तदस्य पण्यमिति विषये 'इकट्' स्यात् । किशरिकी, तगरिकः ॥

शलालुनो वा ।६।४।५६॥

अस्मात् तदस्य पण्यमिति विषये 'इकट् वा' स्यात् । शलालुकी, शालालुकी ॥५६॥

शिल्पम् ।६।४।५७॥

प्रथमान्तादस्येत्यर्थे 'इकण्' स्यात्, तच्छिल्पं चेत् । नार्त्तिकः ॥५७॥

मड्डूक– झर्झराद् वाऽण् ।६।४।५८॥

आभ्यां तदस्य शिल्पमिति विषये–'ऽण् वा' स्यात् । माड्डुकः, माड्डुकिकः; झार्झरः, झार्झरिकः ॥५८॥

शीलम् ।६।४।५९॥

प्रथमान्तात् शीलार्थात् षष्ठ्यर्थे 'इकण्' स्यात् । आपूपिकः ॥५९॥

अङ्स्याच्छत्राऽऽदेरञ् ।६।४।६०॥

अङन्तात् स्थः, छत्रादेश्च तदस्य शीलमिति विषये–'ऽञ्' स्यात् । आस्थः, छात्रः, तापसः ॥६०॥

तूष्णीकः ।६।४।६१॥

तूष्णीमस्तदस्य शीलमिति विषये 'को मूलक् च' स्यात् । तूष्णीकः ॥६१॥

प्रहरणम् ।६।४।६२॥

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे 'इकण्' स्यात्, तत् प्रहरणं चेत् । आसिकः ॥६२॥

परश्वधाद् वाऽण् ।६।४।६३॥

अस्मात् तदस्य प्रहरणमिति विषये–'ऽण् वा' स्यात् । पारश्वधः, पार–श्वधिकः ॥६३॥

शक्ति-यष्टेष्टीकण् ।६।४।६४॥

आभ्यां तदस्य प्रहरणमिति विषये 'टीकण्' स्यात् । शाक्तीकी, याष्टीकी ॥६४॥

वेष्ट्यादिभ्यः ।६।४।६५॥

एभ्यस्तदस्य प्रहरणमित्यर्थे 'टीकण् वा' स्यात् । ऐष्टीकी, ऐष्टिकी; ऐषीकः, ऐषिकः ॥६५॥

नास्तिका-ऽऽस्तिक-दैष्टिकम् ।६।४।६६॥

एते तदस्येत्यर्थे 'इकणन्ता' निपात्यन्ते । नास्तिकः, आस्तिकः, दैष्टिकः ॥६६॥

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ।६।४।६७॥

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे 'इकण्' स्यात्; तच्चेदनुयोगविषये वृत्तोऽपपाठः । ऐकान्यिकः ॥६७॥

बहुस्वरपूर्वादिकः ।६।४।६८॥

बहुस्वरं पूर्वपदं यस्य तस्मात् प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे 'इकः' स्यात्, तच्चेत् परीक्षायां, वृत्तोऽपपाठः । एकादशान्यिकः ॥६८॥

भक्ष्यं हितमस्मै ।६।४।६९॥

प्रथमान्ताद् अस्मै इति– चतुर्थ्यर्थे 'इकण्' स्यात्, तच्चेत् भक्ष्यं हितम् । आपूपिकः ॥६९॥

नियुक्तं दीयते ।६।४।७०॥

प्रथमान्तात् चतुर्थ्यर्थे 'इकण्' स्यात्, तच्चेत् नियुक्तमव्यभिचारेण नित्यं वा दीयते । आग्रभोजनिकः ॥७०॥

श्राणा-मांसौदनादिको वा ।६।४।७१॥

आभ्यां तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये 'इकः' प्रत्ययो वा' स्यात् । श्राणिका, श्राणिकी । मांसौदनिका, मांसौदनिकी ॥७१॥

भक्तौदनाद्वाऽणिकट् ।६।४।७२॥

आभ्यां यथासंख्य–'मण्-इकटौ वा' स्याताम्, तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये । भाक्तः, ओदनिकी; भाक्तिकः, औदनिकः ॥७२॥

नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तन्ते ।६।४।७३॥

एभ्यः प्रथमान्तेभ्यो वर्त्तन्ते इत्युपाधिभ्योऽस्मिन्निति– सप्तम्यर्थे 'इकण्' स्यात् । नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ॥७३॥

तत्र नियुक्ते ।६।४।७४॥

तत्रेति– सप्तम्यन्ताद् नियुक्तेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । शौल्कशालिकः ॥७४॥

अगारान्तादिकः ।६।४।७५॥

अस्मात् तत्र नियुक्ते 'इकः' स्यात् । देवागारिकः ॥७५॥

अदेश–कालादध्यायिनि ।६।४।७६॥

अध्ययनस्य यौ प्रतिषिद्धौ देश-कालौ तदर्थात् सप्तम्यन्तादध्यायिन्यर्थे 'इकण्' स्यात् । आशुचिकः, सान्ध्यिकः ॥७६॥

निकटादिषु वसति ।६।४।७७॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो वसत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । नैकटिकः, आरण्यिको भिक्षुः, वार्क्षमूलिकः ॥७७॥

सतीर्थ्यः ।६।४।७८॥

समानतीर्थात् तत्र वसत्यर्थे 'यो' निपात्यते, समानस्य च 'सभावः' । सतीर्थ्यः ॥७८॥

प्रस्तार-संस्थान-तदन्त-कठिनान्तेभ्यो व्यवहरति ।६।४।७९॥

प्रस्तार-संस्थानाभ्यां तदन्तेभ्यः, कठिनान्ताच्च व्यवहरत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । प्रास्तारिकः, सांस्थानिकः, कांस्यप्रस्तारिकः, गौसंस्थानिकः, वांशकठिनिकः ॥

संख्यादेश्चाऽऽर्हदलुचः ।६।४।८०॥

अर्हदर्थमभिव्याप्य या प्रकृतिर्वक्ष्यते तस्याः केवलायाः संख्यापूर्वायाश्च 'वक्ष्यमाणः प्रत्ययः' स्यादिति ज्ञेयम्, न चेत् सा लुगन्ता । चान्द्रायणिकः, द्वैचन्द्रायणिकः । अलुच इति किम् ? द्विशूर्पेण क्रीतेन क्रीतं द्विशौर्पिकम् ॥८०॥

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ।६।४।८१॥

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो ब्रह्मचर्येऽर्थे 'इकण्' स्यात् । गौदानिकम्, आदित्यव्रतिकम् ॥

चन्द्रायणं च चरति ।६।४।८२॥

अस्माद् द्वितीयान्ताद् गोदानादेश्च चरत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । चान्द्रायणिकः, गौदानिकः ॥८२॥

देवव्रतादीन् डिन् ।६।४।८३॥

एभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे 'डिन्' स्यात् । देवव्रती, महाव्रती ॥

डकश्चाष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम् ।६।४।८४॥

वर्षाणामष्टाचत्वारिंशतो द्वितीयान्ताच्चरत्यर्थे 'डको डिन् च' स्यात् । अष्टाचत्वारिंशकः, अष्टाचत्वारिंशी ॥८४॥

चातुर्मास्यं तौ यलुक् च ।६।४।८५॥

अस्माद् द्वितीयान्तात् चरत्यर्थे 'डक-डिनौ' स्याताम्, 'यलुक् च' । चातुर्मासकः, चातुर्मासी ॥८५॥

क्रोश-योजनपूर्वाच्छताद् योजनाच्चाऽभिगमार्हे ।६।४।८६॥

क्रोशपूर्वाद् योजनपूर्वाच्च, शताद् योजनाच्च पञ्चम्यन्तादभिगमार्हेऽर्थे 'इकण्'

स्यात् । क्रौशशतिको मुनिः, यौजनशतिकः, यौजनिकः ॥८६॥

तद् यात्येभ्यः ।६।४।८७॥

तदिति– द्वितीयान्तेभ्य एभ्यः क्रोशशत–योजनशत-योजनेभ्यो याति– गच्छत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । क्रौशशतिकः, यौजनशतिकः, यौजनिको दूतः ॥८७॥

पथ इकट् ।६।४।८८॥

पथो द्वितीयान्ताद् यात्यर्थे 'इकट्' स्यात् । पथिकी ॥८८॥

नित्यं णः पन्थश्च ।६।४।८९॥

पथो द्वितीयान्ताद् नित्यं यात्यर्थे 'णः' स्यात्, 'पन्थ'–श्चास्य । पान्थः ॥

शङ्कूत्तर-कान्तारा-ऽज-वारि-स्थल-जङ्गलादेस्तेनाऽऽहृते च ।६।४।९०॥

शङ्कवादिपूर्वपदात् पथिन्नन्तात्, तेनेति– तृतीयान्तादाहृते याति चार्थे 'इकण्' स्यात् । शाङ्कुपथिकः, औत्तरपथिकः, कान्तारपथिकः, आजपथिकः, वारिपथिकः, स्थालपथिकः, जाङ्गलपथिकः ॥९०॥

स्थलादेर्मधुक-मरिचेऽण् ।६।४।९१॥

स्थलपूर्वपदात् पथिन्नन्तादाहृते मधुके मरिचे चार्थे-'ऽण्' स्यात् । स्थालपथं मधुकम्, मरिचं वा ॥९१॥

तुरायण-पारायणं यजमाना-ऽधीयाने ।६।४।९२॥

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां यथासंख्यं यजमाना-ऽधीयानयो-'रिकण्' स्यात् । तौरायणिकः, पारायणिकः ॥९२॥

संशयं प्राप्ते ज्ञेये ।६।४।९३॥

संशयमिति– द्वितीयान्तात् प्राप्ते ज्ञेयेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । सांशयिकोऽर्थः ॥

तस्मै योगादेः शक्ते ।६।४।९४॥

एभ्यस्तस्मै इति– चतुर्थ्यन्तेभ्यः शक्तेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । यौगिकः, सान्तापिकः ॥९४॥

योग-कर्मभ्यां योकञौ ।६।४।९५॥

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां शक्तेऽर्थे यथासंख्यं 'योकञौ' स्याताम् । योग्यः, कार्मुकम् ॥९५॥

यज्ञानां दक्षिणायाम् ।६।४।९६॥

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो दक्षिणायामर्थे 'इकण्' स्यात् । आग्निष्टोमिकी ॥९६॥

तेषु देये ।६।४।९७॥

यज्ञार्थेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । वाजपेयिकं भक्तम् ॥९७॥

काले कार्ये च भववत् ।६।४।९८॥

कालार्थात् सप्तम्यन्ताद् देये कार्ये चार्थे 'भवे इव प्रत्ययाः' स्युः । यथा वर्षासु भवं वार्षिकम्, तथा कार्यं देयं च ॥९८॥

व्युष्टादिष्वण् ।६।४।९९॥

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देये कार्ये चा–'ऽण्' स्यात् । वैयुष्टम्, नैत्यम् ॥९९॥

यथाकथाचाण्णः ।६।४।१००॥

अस्माद् देये कार्ये चार्थे 'णः' स्यात् । याथाकथाचम् ॥१००॥

तेन हस्ताद् यः ।६।४।१०१॥

तेनेति– तृतीयान्ताद् हस्ताद् देये कार्ये च 'यः' स्यात् । हस्त्यम् ॥१०१॥

शोभमाने ।६।४।१०२॥

टान्ताच्छोभमाने 'इकण्' स्यात् । कार्णवेष्टकिकं मुखम् ॥१०२॥

कर्म-वेषाद् यः ।६।४।१०३॥

आभ्यां टान्ताभ्यां शोभमानेऽर्थे 'यः' स्यात् । कर्मण्यं शौर्यम्, वेष्यो नटः ॥

कालात् परिजय्य-लभ्य-कार्य-सुकरे ।६।४।१०४॥

कालविशेषार्थाट्टान्तात् परिजय्याऽऽदावर्थे 'इकण्' स्यात् । मासिको व्याधिः, पटः, चान्द्रायणं, प्रासादो वा ॥१०४॥

निर्वृत्ते ।६।४।१०५॥

कालार्थाट्टान्ताद् निर्वृत्तेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । आह्निकम् ॥१०५॥

तं भावि–भूते ।६।४।१०६॥

तमिति– द्वितीयान्तात् कालार्थाद् भाविनि भूते चार्थे 'इकण्' स्यात् । मासिक उत्सवः ॥१०६॥

तस्मै भृता-ऽधीष्टे च ।६।४।१०७॥

तस्मै इति– चतुर्थ्यन्तात् कालार्थाद् भृतेऽधीष्टे चार्थे 'इकण्' स्यात् । मासिकः, कर्मकरः, उपाध्यायो वा ॥१०७॥

षण्मासादवयसि ष्येकौ ।६।४।१०८॥

अस्मात् कालार्थात् तेन निर्वृत्ते, तं भाविनि भूते, तस्मै भृताऽधीष्टे चेति विषये 'ष्य इकश्च' स्याद्, अवयसि गम्यमाने । षाण्मास्यः, षण्मासिकः ॥

समाया ईनः ।६।४।१०९॥

अस्मात् तेन निर्वृत्ते इत्यादिपञ्चकविषये 'ईनः' स्यात् । समीनः ॥१०९॥

रात्र्यहः-संवत्सराच्च द्विगोर्वा ।६।४।११०॥

रात्र्याद्यन्तात् समान्ताच्च द्विगोस्तेन निर्वृत्त इत्यादिपञ्चकविषये 'ईनो वा' स्यात् । द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः; द्व्यहीनः, द्व्यैहिकः; द्विसंवत्सरीणः, द्विसांवत्सरिकः; द्विसमीनः, द्वैसमिकः ॥११०॥

वर्षादश्च वा ।६।४।१११॥

कालवाचिवर्षान्ताद् द्विगोस्तेन निर्वृत्ते इत्यादिपञ्चकविषये 'ईनोऽश्च वा' स्यात् ।

द्विवर्षः, द्विवर्षीणः, द्विवार्षिकः ॥१११॥

प्राणिनि भूते ।६।४।११२॥

कालार्थवर्षान्ताद् द्विगोर्भूते प्राणिन्यर्थे 'अः' स्यात् । द्विवर्षो वत्सः । प्राणिनीति किम् ? द्विवर्षः, द्विवर्षीणः द्विवार्षिकः, सरकः ॥११२॥

मासाद् वयसि यः ।६।४।११३॥

मासान्ताद् द्विगोर्भूतेऽर्थे 'यः' स्यात्, वयसि गम्ये । द्विमास्यः शिशुः । वयसीति किम् ? द्वैमासिको व्याधिः ॥११३॥

ईनञ् च ।६।४।११४॥

मासाद् भूतेऽर्थे 'ईनञ् यश्च' स्यात्, वयसि गम्ये । मासीनः, मास्यः शिशुः ॥११४॥

षण्मासाद् य–यणिकण् ।६।४।११५॥

अस्मात् कालार्याद् भूतेऽर्थे 'एते' स्युः, वयसि गम्ये । षण्मास्यः, षाण्मास्यः, षाण्मासिकः शिशुः ॥११५॥

सोऽस्य ब्रह्मचर्य-तद्वतोः ।६।४।११६॥

स इति– प्रथमान्तात् कालार्थादस्येति–षष्ठ्यर्थे, ब्रह्मचर्ये, ब्रह्मचारिणि चे–'कण्' स्यात् । मासिकं ब्रह्मचर्यम्, मासिकस्तद्वान् ॥११६॥

प्रयोजनम् ।६।४।११७॥

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे 'इकण्' स्यात्, प्रथमान्तं चेत् प्रयोजनम् । जैनमहिकं देवागमनम् ॥११७॥

एकागाराच्चौरे ।६।४।११८॥

अस्मात् तदस्य प्रयोजनमिति विषये चौरेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । ऐकागारिकः ॥११८॥

चूडादिभ्योऽण् ।६।४।११९॥

एभ्यस्तदस्य प्रयोजनमिति विषये-'ऽण्' स्यात् । चौडं, श्राद्धम् ॥११९॥

विशाखा-ऽऽषाढान्मन्थ-दण्डे ।६।४।१२०॥

आभ्यां तदस्य प्रयोजनमिति विषये यथासंख्यं मन्थे दण्डे चाऽर्थे-'ऽण्' स्यात् । वैशाखो मन्थः, आषाढो दण्डः ॥१२०॥

उत्थापनादेरीयः ।६।४।१२१॥

एभ्यस्तदस्य प्रयोजनमिति विषये 'ईयः' स्यात् । उत्थापनीयः, उप-स्थापनीयः ॥१२१॥

विशि-रुहि-पदि-पूरि-समापेरनात् सपूर्वपदात् ।६।४।१२२॥

एभ्योऽनान्तेभ्यः सपूर्वपदेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे 'ईयः' स्यात् । गृहप्रवेशनीयम्, आरोहणीयम्, गोप्रपदनीयम्, प्रपापूरणीयम्, अङ्ग-समापनीयम् ॥१२२॥

स्वर्ग-स्वस्तिवाचनादिभ्यो य-लुपौ ।६।४।१२३॥

स्वर्गादिः स्वस्तिवाचनादेश्च तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे यथासंख्यं 'यो लुप् च' स्यात् । स्वर्ग्यम्, आयुष्यम्, स्वस्तिवाचनम्, शान्तिवाचनम् ॥१२३॥

समयात् प्राप्तः ।६।४।१२४॥

समयात् प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे 'इकण्' स्यात्, चेत् समयः प्राप्तः । सामयिकं कार्यम् ॥१२४॥

ऋत्वादिभ्योऽण् ।६।४।१२५॥

एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थेऽ-'ण्' स्यात् । आर्त्तवं फलम्, औपवस्त्रम् ॥१२५॥

कालाद् यः ।६।४।१२६॥

कालात् सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे 'यः' स्यात् । काल्या मेघाः ॥१२६॥

दीर्घः ।६।४।१२७॥

कालात् प्रथमान्तादस्येत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । प्रथमान्तश्चेद् दीर्घः । कालिकमृणम् ॥१२७॥

आकालिकमिकश्चाद्यन्ते ।६।४।१२८॥

आकालिकाद् 'इक इकण् च' भवत्यर्थे स्यात्, आदिरेव यदि अन्तः । आकालिकोऽनध्यायः, पूर्वेद्युर्यस्मिन् काले प्रवृत्तोऽपरेद्युरपि आ तस्मात् कालाद् भवतीत्यर्थः; आकालिकी, आकालिका वा विद्युत्, आजन्मकालमेव स्यात्, जन्मानन्तरनाशिनीत्यर्थः ॥१२८॥

त्रिंशद्-विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामाऽर्हदर्थे ।६।४।१२९॥

आभ्यामा अर्हदर्थाद् योऽर्थो वक्ष्यते तस्मिन् 'डकः' स्यात्, असंज्ञाविषये । त्रिंशकम्, विंशकम्, त्रिंशकः, विंशकः । असंज्ञायामिति किम् ? त्रिंशत्कम्, विंशतिकम् ॥१२९॥

सङ्ख्या-डतेश्चाऽशत्-ति-ष्टेः कः ।६।४।१३०॥

शदन्त-त्यन्त-ष्ट्यन्तवर्जसंख्याया डत्यन्तात् त्रिंशद्विंशतिभ्यां चाऽर्हदर्थे 'कः' स्यात् । द्विकम्, कतिकम्, त्रिंशत्कम्, विंशतिकम् । अशत्तिष्टेरिति किम् ? चात्वारिंशत्कम्, साप्ततिकम्, षाष्टिकम् ॥१३०॥

शतात् केवलादतस्मिन् येकौ ।६।४।१३१॥

शतात् केवलादाऽर्हदर्थे 'येकौ' स्याताम्, स चेदर्थः प्रकृत्यर्थाद् नाऽभिन्नः । शत्यम्, शतिकम् । केवलादिति किम् ? द्विशतकम् । अतस्मिन्निति किम् ? शतकं स्तोत्रम् ॥१३१॥

वाऽतोरिकः ।६।४।१३२॥

अत्वन्तसंख्याया आर्हदर्थे 'इकोवा' स्यात् । यावतिकम्, यावत्कम् ॥१३२॥

कार्षापणादिकट् प्रतिश्चास्य वा ।६।४।१३३॥

अस्मादार्हदर्थे 'इकट्' स्यात्, अस्य च 'प्रतिर्वा' । कार्षापणिकी, प्रतिकी ॥१३३॥

अर्धात् पल-कंस-कर्षात् ।६।४।१३४॥

अर्धपूर्वात् पलाद्यन्तादार्हदर्थे 'इकट्' स्यात् । अर्धपलिकम्, अर्धकंसिकम्, अर्धकर्षिकी ॥१३४॥

कंसा-ऽर्धात् ।६।४।१३५॥

आभ्यामाऽर्हदर्थे–'इकट्' स्यात् । कंसिकी, अर्धिकी ॥१३५॥

सहस्र-शतमानादण् ।६।४।१३६॥

आभ्यामाऽर्हदर्थे-'ऽण्' स्यात् । साहस्रः, शातमानः ॥१३६॥

शूर्पाद् वाऽञ् ।६।४।१३७॥

आऽर्हदर्थे वा'ऽञ्' स्यात् । शौर्पम्, शौर्पिकम् ॥१३७॥

वसनात् ।६।४।१३८॥

आऽर्हदर्थे'ऽञ्' स्यात् । वासनम् ॥१३८॥

विंशतिकात् ।६।४।१३९॥

आऽर्हदर्थे-'ऽञ्' स्यात् । वैंशतिकम् ॥१३९॥

द्विगोरीनः ।६।४।१४०॥

विंशतिकान्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे 'ईनः' स्यात् । द्विविंशतिकीनम् ॥१४०॥

अनाम्न्यद्विः प्लुप् ।६।४।१४१॥

द्विगोराऽर्हदर्थे जातस्य प्रत्ययस्य 'पित् लुप्' स्यात्, 'न तु द्विः' अनाम्नि । द्विकंसम् । अनाम्नीति किम् ? पाञ्चलोहितिकम् । अद्विरिति किम् ? द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् ॥१४१॥

नवाऽणः ।६।४।१४२॥

द्विगोः परस्याऽऽर्हदर्थे-'ऽणः पित् लुब् वा' स्यात्, 'न तु द्विः' । द्विसहस्रम्, द्विसाहस्रम् ॥१४२॥

सुवर्ण-कार्षापणात् ।६।४।१४३॥

एतदन्ताद् द्विगोः परस्याऽऽर्हदर्थे 'प्रत्ययस्य लुब् वा' स्यात्, 'न तु द्विः' । द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम्; द्विकार्षापणम्, द्विकार्षापणिकम् ॥१४३॥

द्वि-त्रि-बहोर्निष्क-विस्तात् ।६।४।१४४॥

एभ्यः परौ यौ निष्क-विस्तौ तदन्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे 'प्रत्ययस्य लुब् वा' स्यात्, 'अद्विः' । द्विनिष्कम्, द्विनैष्किकम्; त्रिनिष्कम्, त्रिनैष्किकम्; बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम्; द्विविस्तम्, द्विवैस्तिकम्; त्रिविस्तम्, त्रिवैस्तिकम्; बहुविस्तम्, बहुवैस्तिकम् ॥१४४॥

शताद् यः ।६।४।१४५॥

शतान्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे 'यो वा' स्यात् । द्विशत्यम्, द्विशतम् ॥१४५॥

शाणात् ।६।४।१४६॥

शाणान्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे 'यो वा' स्यात् । पञ्चशाण्यम्, पञ्चशाणम् ॥

द्वि-त्र्यादेर्याऽणौ वा ।६।४।१४७॥

द्वित्रिपूर्वो यः शाणस्तदन्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे 'या-ऽणौ वा' स्याताम् । द्विशाण्यम्, द्वैशाणम्; द्विशाणम्, त्रिशाण्यम्, त्रैशाणम्, त्रिशाणम् ॥१४७॥

पण-पाद-माषाद् यः ।६।४।१४८॥

पणाद्यन्ताद् द्विगोरार्हदर्थे 'यः' स्यात् । द्विपण्यम्, द्विपाद्यम्, अध्यर्ध-माष्यम् ॥१४८॥

खारी-काकणीभ्यः कचू ।६।४।१४९॥

एतदन्ताद् द्विगोराभ्यां चाऽऽर्हदर्थे 'कच्' स्यात् । द्विखारीकम्, द्विकाकणीकम्, खारीकम्, काकणीकम् ॥१४९॥

मूल्यैः क्रीते ।६।४।१५०॥

मूल्यार्थाट्टान्तात् क्रीतेऽर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययाः' स्युः । प्रास्थिकम्, त्रिंशकम् ॥

तस्य वापे ।६।४।१५१॥

तस्येति– षष्ठ्यन्ताद् वापेऽर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययाः' स्युः । प्रास्थिकम्, खारीकम् ॥१५१॥

वात-पित्त-श्लेष्म-सन्निपाताच्छमन-कोपने ।६।४।१५२॥

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः शमने कोपने चार्थे 'यथोक्तमिकण्' स्यात् । वातिकम्, पैत्तिकम्, श्लैष्मिकम्, सान्निपातिकम् ॥१५२॥

हेतौ संयोगोत्पाते ।६।४।१५३॥

षष्ठ्यन्ताद् हेतावर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात्, चेद् हेतुः संयोग उत्पातो वा । शत्यः शतिको दातृसंयोगः, सोमग्रहणिको भूमिकम्पः ॥१५३॥

पुत्राद् येयौ ।६।४।१५४॥

पुत्रात् षष्ठ्यन्ताद् हेतावर्थे 'येयौ' स्याताम्, चेद्धेतुः संयोग उत्पातो वा । पुत्र्यः, पुत्रीयः ॥१५४॥

द्विस्वर-ब्रह्मवर्चसाद् योऽसङ्ख्या-परिमाणा-ऽश्वादेः ।६।४।१५५॥

संख्या-परिमाणा-ऽश्वादिवर्जात् द्विस्वराद् ब्रह्मवर्चसाच्च षष्ठ्यन्ताद् हेतौ संयोगे उत्पाते वा 'यः' स्यात् । धन्यः, ब्रह्मवर्चस्यः । संख्यादिवर्जनं किम् ? पञ्चकः, प्रास्थिकः, आश्विकः ॥१५५॥

पृथिवी-सर्वभूमेरीश-ज्ञातयोश्चाञ् ।६।४।१५६॥

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यामीश-ज्ञातयोस्तस्य हेतुः संयोग उत्पात इति विषये चा-'ऽञ्' स्यात् । पार्थिवः, सार्वभौम ईशो ज्ञातः संयोगोत्पातरूपो हेतुर्वा ॥१५६॥

लोक-सर्वलोकाज्ज्ञाते ।६।४।१५७॥

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां ज्ञातेऽर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । लौकिकः, सार्वलौकिकः ॥१५७॥

तदत्राऽस्मै वा वृद्ध्याय-लाभोपदा-शुल्कं देयम् ।६।४।१५८॥

तदिति- प्रथमान्ताद् अत्रेति– सप्तम्यर्थेऽस्मै इति-चतुर्थ्यर्थे वा 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात्, तच्चेत् प्रथमान्तं वृद्ध्यादि देयं च स्यात् । वृद्धिः- पञ्चकं शतम्, आयः- पञ्चको ग्रामः, लाभः- पञ्चकः पटः, उपदा=लञ्चः- पञ्चको व्यवहारः, शुल्कं– पञ्चकं शतम्, एवं शत्यं, शतिकम् ॥१५८॥

पूरणा-ऽर्धादिकः ।६।४।१५९॥

पूरणप्रत्ययान्तादर्धाच्च प्रथमान्ताद् अस्मिन् अस्मै वा दीयते इत्यर्थयो 'रिकः' स्यात्, प्रथमान्तं चेद् वृद्ध्यादि । द्वितीयिकः, अर्धिकः ॥१५९॥

भागाद् येकौ ।६।४।१६०॥

भागात् तदस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्याद्यन्यतमं देयमिति विषये 'येकौ' स्याताम् । भाग्यः, भागिकः ॥१६०॥

तं पचति द्रोणाद् वाऽञ् ।६।४।१६१॥

तमिति– द्वितीयान्ताद् द्रोणात् पचत्यर्थे 'वाऽञ्' स्यात् । द्रौणी, द्रौणिकी स्थाली ॥१६१॥

सम्भवदवहरतोश्च ।६।४।१६२॥

द्वितीयान्तात् पचत्- सम्भवदवहरत्सु 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । आधेयस्य प्रमाणानतिरेकेण धारणं=सम्भवः, अतिरेकेणावहारः । प्रास्थिकी स्थाली ॥

पात्रा-ऽऽचिता-ऽऽढकादीनो वा ।६।४।१६३॥

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पचदाद्यर्थे 'ईनो वा' स्यात् । पात्रीणा, पात्रिकी; आचितीना, आचितिकी; आढकीना, आढकिकी ॥१६३॥

द्विगोरीनेकटौ वा ।६।४।१६४॥

पात्रा-ऽऽचिता-ऽऽढकान्ताद् द्विगोर्द्वितीयान्तात् पचदाद्यर्थे 'ईनेकटौ वा' स्याताम्, पक्षे 'इकण्', तस्य चानाम्नीत्यादिना 'प्लुप् न' अनयोर्विधानबलात् । द्विपात्रीणा, द्विपात्रिकी, द्विपात्री; द्व्याचितीना, द्व्याचितिकी, द्व्याचिता; द्व्याढकीना, द्व्याढकिकी, द्व्याढकी ॥१६४॥

कुलिजाद् वा लुप् च ।६।४।१६५॥

कुलिजान्ताद् द्विगोर्द्वितीयान्तात् पचदाद्यर्थे 'ईनेकटौ वा' स्याताम्, पक्षे 'इकण्' तस्य च 'वा लुप्' । द्विकुलिजीना, द्विकुलिजिकी, द्विकुलिजः, द्वैकुलिजिकी ॥१६५॥

वंशादेर्भाराद्धरद्-वहदावहत्सु ।६।४।१६६॥

एभ्यः परो यो भारस्तदन्ताद् द्वितीयान्तादेष्वर्थेषु 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । वांशभारिकः, कौटभारिकः ॥१६६॥

द्रव्य-वस्नात् केकम् ।६।४।१६७॥

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां हरदाद्यर्थे यथासंख्यं 'क इकश्च' स्यात् । द्रव्यकः, वस्निकः ॥१६७॥

सोऽस्य भृति-वस्नांशम् ।६।४।१६८॥

स इति– प्रथमान्ताद् भृत्याद्यर्थाद् अस्येति– षष्ठ्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात्। पञ्चकः कर्मकृत् पटो ग्रामो वा, साहस्रः ॥१६८॥

मानम् ।६।४।१६९॥

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात्, स्यन्तं चेद् मानम् । द्रौणिकः, खारीको राशिः ॥१६९॥

जीवितस्य सनू ।६।४।१७०॥

जीवितमानार्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात्, तस्य च 'न लुप्' । द्विषाष्टिको ना ॥१७०॥

सङ्ख्यायाः संघ-सूत्र-पाठे ।६।४।१७१॥

अस्मात् स्यन्ताद् अस्य मानमित्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात्, षष्ठ्यर्थश्चेत् सङ्घः सूत्रं, पाठो वा । पञ्चकः सङ्घः, अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम्, अष्टकः पाठः ॥१७१॥

नाम्नि ।६।४।१७२॥

संख्यार्थात् तदस्य मानमित्यर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात्, नाम्नि । पञ्चकाः शकुनयः ॥१७२॥

विंशत्यादयः ।६।४।१७३॥

'एते' तदस्य मानमित्यर्थे 'साधवः' स्युः, नाम्नि । द्वौ दशतौ मानमेषां=विंशतिः, त्रिंशत् ॥१७३॥

त्रैंश-चात्वारिंशम् ।६।४।१७४॥

त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां तदस्य मानमित्यर्थे 'डण्' स्यात्, नाम्नि । त्रैंशानि, चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥१७४॥

पञ्चद्-दशद् वर्गे वा ।६।४।१७५॥

'एतौ' तदस्य मानमितिविषये वर्गेऽर्थे-'डदन्तौ वा' निपात्यौ । पञ्चत्, दशत्, पञ्चकः दशको वर्गः ॥१७५॥

स्तोमे डट् ।६।४।१७६॥

संख्यार्थात् तदस्य मानमिति विषये स्तोमेऽर्थे 'डट्' स्यात् । विंशः स्तोमः ॥१७६॥

तमर्हति ।६।४।१७७॥

तमिति– द्वितीयान्तादर्हदर्थे 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । वैषिकः, साहस्रः ॥

दण्डादेर्यः ।६।४।१७८॥

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हदर्थे 'यः' स्यात् । दण्ड्यः, अर्घ्यः ॥१७८॥

यज्ञादियः ।६।४।१७९॥

द्वितीयान्ताद् यज्ञादर्हति 'इयः' स्यात् । यज्ञियो देशः ॥१७९॥

पात्रात् तौ ।६।४।१८०॥

द्वितीयान्तात् पात्राद् अर्हति 'येयौ' स्याताम् । पात्र्यः, पात्रियः ॥१८०॥

दक्षिणा-कडङ्गर-स्थालीबिलादीय-यौ ।६।४।१८१॥

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हत्यर्थे 'ईययौ' स्याताम् । दक्षिणीयो, दक्षिण्यो गुरुः; कडङ्गरीयः, कडङ्गर्यो गौः; स्थालीबिलीयाः, स्थालीबिल्यास्तण्डुलाः ॥१८१॥

छेदादेर्नित्यम् ।६।४।१८२॥

अस्माद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हति 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात् । छैदिकः, भैदिकः ॥१८२॥

विरागाद् विरङ्गश्च ।६।४।१८३॥

अस्माद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हति 'यथोक्तं प्रत्ययः' स्यात्, तद्योगे चास्य 'विरङ्गः' । वैरङ्गिकः ॥१८३॥

शीर्षच्छेदाद् यो वा ।६।४।१८४॥

अस्माद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हति 'यो वा' स्यात् । शीर्षच्छेद्यः, शैर्षच्छेदिकश्चौरः ॥१८४॥

शालीन-कौपीना-ऽऽर्त्विजीनम् ।६।४।१८५॥

'एते' तमर्हतीत्यर्थे 'ईनजन्ता' निपात्याः । शालीनोऽघृष्टः, कौपीनं पापकर्मादि, आर्त्विजीनो यजमान ऋत्विग् वा ॥१८५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥६।४॥

भूमिं कामगवि ! स्वगोमयरसैरासिञ्च रत्नाकरा !,
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप ! त्वं पूर्णकुम्भीभव ।
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणास्तोरणा–,
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥२४॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

———— o ————

॥ अर्हम् ॥

[अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः]

यः ।७।१।१॥

यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र ईयादर्वाग् 'य' इत्यधिकृतं ज्ञेयम् ॥१॥

वहति रथ-युग-प्रासङ्गात् ।७।१।२॥

तमिति वर्तते, एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वहत्यर्थे 'यः' स्यात् । द्विरथ्यः, युग्यः, प्रासङ्गो=वत्स-दमन-स्कन्ध-काष्ठम्, प्रासङ्ग्यः ॥२॥

धुरो यैयण् ।७।१।३॥

धुरो द्वितीयान्ताद् वहत्यर्थे 'एतौ' स्याताम् । धुर्यः, धौरेयः ॥३॥

वामाद्यादेरीनः ।७।१।४॥

वामादिपूर्वाद् धुरन्तादमन्ताद् वहत्यर्थे 'ईनः' स्यात् । वामधुरीणः, सर्वधुरीणः ॥४॥

अश्वैकादेः ।७।१।५॥

एकपूर्वाद् धुरन्तादमन्ताद् वहत्यर्थे 'अ ईनश्च' स्यात् । एकधुरः, एकधुरीणः ॥५॥

हल-सीरादिकण् ।७।१।६॥

आभ्यां तं वहत्यर्थे 'इकण्' स्यात् । हालिकः, सैरिकः ॥६॥

शकटादण् ।७।१।७॥

अस्मात् तं वहत्यर्थे-'ऽण्' स्यात् । शाकटो गौः ॥७॥

विध्यत्यनन्येन ।७।१।८॥

द्वितीयान्ताद् विध्यत्यर्थे 'यः' स्यात्, न चेदात्मनोऽन्येन करणेन विध्येत् । पद्याः=शर्कराः । अनन्येनेति किम् ? चौरं विध्यति चैत्रः ॥८॥

धनगणालब्धरि ।७।१।९॥

आभ्याममन्ताभ्यां लब्धर्यर्थे 'यः' स्यात् । धन्यः, गण्यः ॥९॥

णोऽन्नात् ।७।१।१०॥

अन्नाद् अमन्तात् लब्धरि 'णः' स्यात् । आन्नः ॥१०॥

हृद्य-पद्य-तुल्य-मूल्य-वश्य-पथ्य-वयस्य-धेनुष्या-गार्हपत्य-जन्य-धर्म्यम् ।७।१।११॥

एतेऽर्थविशेषेषु 'यान्ता' निपात्याः । हृद्यमौषधम्, पद्यः पङ्क्तिः, तुल्यं भाण्डं सदृशम्, मूल्यं धान्यं पटादिविक्रयाल्लभ्यं च, वश्यो गौः, पथ्यमोदनादि, वयस्यः सखा, धेनुष्या पीतदुग्धा गौः, गार्हपत्यो नामाग्निः, जन्या वरवयस्याः, धर्म्यं सुखम् ॥११॥

नौ-विषेण तार्य-वध्ये ।७।१।१२॥

आभ्यां निर्देशादेव तृतीयान्ताभ्यां यथासंख्यं तार्ये वध्ये चार्थे 'यः' स्यात् । नाव्या नदी, विष्यो गजः ॥१२॥

न्यायाऽर्थादनपेते ।७।१।१३॥

आभ्यां पञ्चम्यन्ताभ्यामनपेतेऽर्थे 'यः' स्यात् । न्याय्यम्, अर्थ्यम् ॥१३॥

मत-मदस्य करणे ।७।१।१४॥

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां करणे 'यः' स्यात् । मत्यम्, मद्यम् ॥१४॥

तत्र साधौ ।७।१।१५॥

तत्रेति-सप्तम्यन्तात् साधावर्थे 'यः' स्यात् । सभ्यः ॥१५॥

पथ्यतिथि-वसति-स्वपतेरेयण् ।७।१।१६॥

एभ्यस्तत्र साधा-'वेयण्' स्यात् । पाथेयम्, आतिथेयम्, वासतेयम्, स्वापतेयम् ॥१६॥

भक्ताण्णः ।७।१।१७॥

भक्तात् तत्र साधौ 'णः' स्यात् । भाक्तः शालिः ॥१७॥

पर्षदो ण्य-णौ ।७।१।१८॥

तत्र साधौ स्याताम् । पार्षद्यः, पार्षदः ॥१८॥

सर्वजनाण्ण्येनञौ ।७।१।१९॥

तत्र साधौ स्याताम् । सार्वजन्यः, सार्वजनीनः ॥१९॥

प्रतिजनादेरीनञ् ।७।१।२०॥

तत्र साधौ स्यात् । प्रातिजनीनः, आनुजनीनः ॥२०॥

कथादेरिकण् ।७।१।२१॥

तत्र साधौ स्यात् । काथिकः, वैकथिकः ॥२१॥

देवतान्तात् तदर्थे ।७।१।२२॥

देवतान्तात् तदर्थे 'यः' स्यात् । अग्निदेवत्यं हविः ॥२२॥

पाद्या-ऽर्घ्ये ।७।१।२३॥

एतौ तदर्थे 'यान्तौ' निपात्यौ । पाद्यं जलम्, अर्घ्यं रत्नम् ॥२३॥

ण्योऽतिथेः ।७।१।२४॥

तदर्थेऽर्थे स्यात् । आतिथ्यम् ॥२४॥

सादेश्चा तदः ।७।१।२५॥

"तद्" (७, १, ५०) इति सूत्रं यावत् केवलस्य सादेश्च वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥२५॥

हलस्य कर्षे ।७।१।२६॥

हलात् षष्ठ्यन्तात् कर्षेऽर्थे 'यः' स्यात् । हल्या, द्विहल्या ॥२६॥

सीतया संगते ।७।१।२७॥

अस्माट्टाऽन्तात् सङ्गतेऽर्थे 'यः' स्यात् । सीत्यम्, त्रिसीत्यम् ॥२७॥

ईयः ।७।१।२८॥

आ तदो वक्ष्यमाणार्थेषु 'ईयोऽधिकृतो' ज्ञेयः ॥२८॥

हविरन्नभेदा-ऽपूपादेर्यो वा ।७।१।२९॥

हविर्भेदादन्नभेदादपूपादेश्चाऽऽतदोऽर्थेषु 'वा योऽधिक्रियते' । आमिक्ष्यम्, आमिक्षीयम्; ओदन्याः, ओदनीयास्तण्डुलाः; अपूप्यम्, अपूपीयम्; यवापूप्यम्, यवापूपीयम् ॥२९॥

उवर्ण-युगादेर्यः ।७।१।३०॥

उवर्णान्ताद् युगाऽऽदेश्चाऽऽतदोऽर्थेषु 'यः' स्यात् । शङ्क्व्यं दारु, युग्यं, हविष्यम् ॥३०॥

नाभेर्नभ् चादेहांशात् ।७।१।३१॥

अदेहांशार्थान्नाभेरा तदोऽर्थेषु 'यः' स्यात्, 'नभ्' चाऽस्य । नभ्योऽक्षः । अदेहांशादिति किम् ? नाभ्यं तैलम् ॥३१॥

नृ चोधसः ।७।१।३२॥

आ तदोऽर्थेषु ऊधसो 'यः' स्यात्, नृ चान्तस्य । ऊधन्यम् ॥३२॥

शुनो वश्चोदूत् ।७।१।३३॥

आ तदोऽर्थेषु शुनो 'यः' स्यात्, 'वश्च उदूदूपः' । शुन्यम्, शून्यम् ॥३३॥

कम्बलान्नाम्नि ।७।१।३४॥

अस्मादा तदोऽर्थेषु नाम्नि 'यः' स्यात् । कम्बल्यम्, ऊर्णापलशतम् । नाम्नीति किम् ? कम्बलीया ऊर्णा ॥३४॥

तस्मै हिते ।७।१।३५॥

तस्मै इति– चतुर्थ्यन्तात् हितेऽर्थे 'यथाऽधिकृतं प्रत्ययः' स्यात् । वत्सीयः,

आमिक्ष्यः, आमिक्षीयः, युग्यः ॥३५॥

न राजा-ऽऽचार्य-ब्राह्मण-वृष्णः ।७।१।३६॥

एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो हिते-'ऽधिकृतः प्रत्ययो न' स्यात् । राज्ञे, आचार्याय, ब्राह्मणाय, वृष्णे वा हित इति वाक्यमेव ॥३६॥

प्राण्यङ्ग-रथ-खल-तिल-यव-वृष-ब्रह्म-माषाद् यः ।७।१।३७॥

प्राण्यङ्गार्थेभ्यो रथादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो हिते 'यः' स्यात् । दन्त्यम्, रथ्या भूमिः, खल्यम्, तिल्यम्, यव्यम्, वृष्यं क्षीरम्, ब्रह्मण्यो देशः, माष्यः, राजमाष्यः ॥३७॥

अव्यजात् थ्यप् ।७।१।३८॥

आभ्यां तस्मै हिते 'थ्यप्' स्यात् । अविथ्यम्, अजथ्या यूतिः ॥३८॥

चरक-माणवादीनञ् ।७।१।३९॥

आभ्यां तस्मै हिते 'ईनञ्' स्यात् । चारकीणः, माणवीनः ॥३९॥

भोगोत्तरपदा-ऽऽत्मभ्यामीनः ।७।१।४०॥

भोग उत्तरपदं यस्य तस्माद्, आत्मनश्च तस्मै हिते 'ईनः' स्यात् । मातृभोगीणः, आत्मनीनः ॥४०॥

पञ्च-सर्व-विश्वाज्जनात् कर्मधारये ।७।१।४१॥

पञ्चादेः पराज्जनात् कर्मधारयवृत्तेः तस्मै हिते 'ईनः' स्यात् । पञ्चजनीनः, सर्वजनीनः, विश्वजनीनः । कर्मधारय इति किम् ? पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः ॥४१॥

महत्-सर्वादिकण् ।७।१।४२॥

आभ्यां पराज्जनात् कर्मधारयवृत्तेस्तस्मै हिते 'इकण्' स्यात् । माहाजनिकः, सार्वजनिकः ॥४२॥

सर्वाण्णो वा ।७।१।४३॥

अस्मात् तस्मै हिते 'णो वा' स्यात् । सार्वः, सर्वीयः ॥४३॥

परिणामिनि तदर्थे ।७।१।४४॥

चतुर्थ्यन्ताच्चतुर्थ्यर्थे परिणामिनि हेतावर्थे 'यथाऽधिकृतं प्रत्ययः' स्यात् । अङ्गारीयाणि काष्ठानि, शङ्ख्यं दारु ॥४४॥

चर्मण्यञ् ।७।१।४५॥

चतुर्थ्यन्तात् तदर्थे परिणामिनि चर्मण्यर्थे-'ऽञ्' स्यात् । वार्ध्रं चर्म ॥४५॥

ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ।७।१।४६॥

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां परिणामिनि तदर्थे 'ञ्यः' स्यात् । आर्षभ्यो वत्सः, औपानह्यो मुञ्जः ॥४६॥

छदिर्बलेरेयण् ।७।१।४७॥

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां परिणामिनि तदर्थे 'एयण्' स्यात् । छादिषेयं तृणम्, बालेयास्तण्डुलाः ॥४७॥

परिखाऽस्य स्यात् ।७।१।४८॥

अस्मात् स्यन्तादस्येति- षष्ठ्यर्थे परिणामि-'न्येयण्' स्यात्, सा चेत् स्यादितिसम्भाव्या । पारिखेय्य इष्टकाः ॥४८॥

अत्र च ।७।१।४९॥

परिखायाः स्यादितिसम्भाव्यायाः स्यन्ताया अत्रेति- सप्तम्यर्थे 'एयण्' स्यात् । पारिखेयी भूमिः ॥४९॥

तद् ।७।१।५०॥

तदिति-स्यन्तात्, स्यादिति- सम्भाव्यात्, षष्ठ्यर्थे परिणामिनि सप्तम्यर्थे च 'यथाऽधिकृतं प्रत्ययः' स्यात् । प्राकारीया इष्टकाः, परशव्यमयः, प्रासादीयो

देशः ॥५०॥

तस्याऽर्हे क्रियायां वत् ।७।१।५१॥

तस्येति– षष्ठ्यन्तात् क्रियारूपेऽर्हेऽर्थे 'वत्' स्यात् । राजवद् वृत्तं राज्ञः । क्रियायामिति किम् ? राज्ञोऽर्हो मणिः ॥५१॥

स्यादेरिवे ।७।१।५२॥

स्याद्यन्तादिवार्थे सादृश्ये क्रियाऽर्थे 'वत्' स्यात् । अश्ववद् याति चैत्रः, देववत् पश्यन्ति मुनिम् ॥५२॥

तत्र ।७।१।५३॥

तत्रेति– सप्तम्यन्तादिवार्थे 'वत्' स्यात् । घ्नघ्नवत् साकेते परिखा ॥५३॥

तस्य ।७।१।५४॥

तस्येति– षष्ठ्यन्तादिवार्थे 'वत्' स्यात् । चैत्रवद् मैत्रस्य भूः ॥५४॥

भावे त्व–तल् ।७।१।५५॥

षष्ठ्यन्ताद् भावे 'एतौ' स्याताम्, शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुर्गुणो भावः । गोत्वम्, गोता; शुक्लत्वम्, शुक्लता ॥५५॥

प्राक् त्वादगडुलादेः ।७।१।५६॥

"ब्रह्मणस्त्वः" (७,१,७७) इत्यतोऽर्वाक् 'त्वतलावधिकृतौ' ज्ञेयौ, न तु गडुलादेः, तत्रैवोदाहरिष्येते । गडुलादिवर्जनं किम् ? गाडुल्यम्, कामण्डलवम् ॥५६॥

नञ्तत्पुरुषादबुधादेः ।७।१।५७॥

प्राक् त्वान्नञ्पूर्वात् तत्पुरुषाद् बुधाद्यन्तवर्जात् 'त्वतलावेव स्यातामित्यधिकृतं' ज्ञेयम् । अशुक्लत्वम्, अशुक्लता; अपतित्वम्, अपतिता । अबुधादेरिति किम् ? आबुध्यम्, आचतुर्यम् ॥५७॥

पृथ्वादेरिमन् वा ।७।१।५८॥

एभ्यो भावे वा 'इमन्' स्यात् । प्रथिमा, पृथुत्वम्, पृथुता, पार्थवम्; म्रदिमा, मृदुता, मार्दवम् ॥५८॥

वर्ण–दृढादिभ्यष्ट्यण् च वा ।७।१।५९॥

वर्णविशेषार्थेभ्यो दृढादेश्च तस्य भावे 'ट्यण् इमन् च स्याद् वा' । शौक्ल्यम्, शुक्लिमा, शुक्लत्वम्, शुक्लता; शैत्यम्, शितिमा, शितित्वम्, शितिता, शैतम्; दार्ढ्यम्, द्रढिमा, दृढत्वम्, दृढता; वैमत्यम्, विमतिमा, विमतित्वम्, विमतिता, वैमतम् ॥५९॥

पति–राजान्तगुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च ।७।१।६०॥

पत्यन्तराजान्तेभ्यो गुणोऽङ्गं प्रवृत्तौ हेतुर्येषां तेभ्यो, राजादेश्च, तस्य भावे क्रियायां च 'ट्यण्' स्यात् । आधिपत्यम्, अधिपतित्वम्, अधिपतिता; आधिराज्यम्, अधिराजत्वम्, अधिराजता; मौढ्यम्, मूढत्वम्, मूढता; राज्यम्, राजत्वम्, राजता; काव्यम्, कवित्वम्, कविता ॥६०॥

अर्हतस्तोन्तू च ।७।१।६१॥

अस्मात् तस्य भावे कर्मणि च 'ट्यण्' स्यात्, तद्योगे च तस्य 'न्तादेशः' । आर्हन्त्यम्, अर्हत्त्वम्, अर्हत्ता ॥६१॥

सहायाद् वा ।७।१।६२॥

अस्मात् तस्य भावे कर्मणि च 'ट्यण् स्याद् वा' । साहाय्यम्, साहायकम्, सहायत्वम्, सहायता ॥६२॥

सखि-वणिग्-दूताद् यः ।७।१।६३॥

एभ्यस्तस्य भावे कर्मणि च 'यः' स्यात् । सख्यम्, सखित्वम्, सखिता; वणिज्या, वणिक्त्वम्, वणिक्ता, वाणिज्यम्; दूत्यम्, दूतत्वम्, दूतता,

दीत्यम् ॥६३॥

स्तेनान्नलुक् च ।७।१।६४॥

स्तेनात् तस्य भावे कर्मणि च 'यः' स्यात्, तद्योगे च 'नस्य लुक्' । स्तेयम्, स्तेनत्वम्, स्तेनता, स्तैन्यम् ॥६४॥

कपि-ज्ञातेरेयण् ।७।१।६५॥

आभ्यां तस्य भावे कर्मणि च 'एयण्' स्यात् । कापेयम्, कपित्वम्, कपिता; ज्ञातेयम्, ज्ञातित्वम्, ज्ञातिता ॥६५॥

प्राणिजाति-वयोऽर्थादञ् ।७।१।६६॥

प्राणिजात्यर्थाद् वयोऽर्थाच्च तस्य भावे कर्मणि चा-'ऽञ्' स्यात् । आश्वम्, अश्वत्वम्, अश्वता; कौमारम्, कुमारत्वम्, कुमारता ॥६६॥

युवादेरण् ।७।१।६७॥

एभ्यस्तस्य भावे कर्मणि चा-'ऽण्' स्यात् । यौवनम्, युवत्वम्, युवता; स्थाविरम्, स्थविरत्वम्, स्थविरता ॥६७॥

हायनान्तात् ।७।१।६८॥

अस्मात् तस्य भावे कर्मणि चा-'ऽण्' स्यात् । द्वैहायनम्, द्विहायनत्वम्, द्विहायनता ॥६८॥

ष्वृवर्णाल्लघ्वादेः ।७।१।६९॥

लघुरादिः समीपो येषामि-उ-ऋवर्णानां तदन्तेभ्यस्तस्य भावे कर्मणि चा-'ऽण्' स्यात् । शौचम्, शुचित्वम्, शुचिता; एवं- हारीतकम्, पाटवम्, वाधवम्, पैत्रम् । लघ्वादेरिति किम् ? पाण्डुत्वम् ॥६९॥

पुरुष-हृदयादसमासे ।७।१।७०॥

आभ्यामसमासविषयाभ्यां तस्य भावे कर्मणि चा-'ऽण्' स्यात् । पौरुषम्, पुरुषत्वम्, पुरुषता, एवं- हार्दम् । असमास इति किम् ? परमपुरुषत्वम्,

परमपौरुषमिति मा भूत् ॥७०॥

श्रोत्रियाद् यलुक् च ।७।१।७१॥

अस्मात् तस्य भावे कर्मणि चा-'ऽण्' स्यात्, तद्योगे 'यस्य लुक्' च । श्रौत्रम्, श्रोत्रियत्वम्, श्रोत्रियता, श्रौत्रियकम् ॥७१॥

योपान्त्याद् गुरूपोत्तमादसुप्रख्यादकञ् ।७।१।७२॥

ञ्यादीनामन्त्यमुत्तमम्, तत्समीपमुपोत्तमम्, तद् गुरुर्यस्य तस्माद्, युपान्त्यात्, सुप्रख्यवर्जात् तस्य भावे कर्मणि चा-'ऽकञ्' स्यात् । रामणीयकम्, रमणीयत्वम्, रमणीयता; एवम्– आचार्यकम् । गुरूपोत्तमादिति किम् ? क्षत्रियत्वम्, कायत्वम् । असुप्रख्यादिति किम् ? सुप्रख्यत्वम्, सौप्रख्यम् ॥७२॥

चौरादेः ।७।१।७३॥

एभ्यस्तस्य भावे कर्मणि चा-'ऽकञ्' स्यात् । चौरिका, चौरत्वम्, चौरता; एवं– धौर्तिका ॥७३॥

द्वन्द्वाल्लित् ।७।१।७४॥

द्वन्द्वात् तस्य भावे कर्मणि च 'लिद् अकञ्' स्यात् । वैनूरिका, विनृत्वम्, विनृता ॥७४॥

गोत्र-चरणाच्छ्लाघा-ऽत्याकार-प्राप्त्यवगमे ।७।१।७५॥

गोत्रार्थ-चरणार्थाभ्यां तस्य भावे कर्मणि च 'लिदकञ्' स्यात्, श्लाघाऽऽदिविषये । गार्गिकया श्लाघते, अत्याकुरुते वा, गार्गिकां प्राप्तोऽवगतो वा, एवं– काठिकयेत्यादि । श्लाघादिष्विति किम् ? गार्गम्, काठम् ॥७५॥

होत्राभ्य ईयः ।७।१।७६॥

होत्रा– ऋत्विग्विशेषः, तदर्थात् तस्य भावे कर्मणि च 'ईयः' स्यात् । मैत्रावरुणीयम् । त्वतलावपि ॥७६॥

ब्रह्मणस्त्वः ।७।१।७७॥

अस्माद् ऋत्विगर्थात् तस्य भावे कर्मणि 'त्वः' स्यात् । ब्रह्मत्वम् ॥७७॥

शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे ।७।१।७८॥

षष्ठ्यन्तात् क्षेत्रेऽर्थे 'एतौ' स्याताम् । इक्षुशाकटम्, शाकशाकिनम् ॥७८॥

धान्येभ्य ईनञ् ।७।१।७९॥

धान्यार्थेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रेऽर्थे 'ईनञ्' स्यात् । मौद्गीनम्, कौद्रवीणम् ॥

व्रीहि- शालेरेयण् ।७।१।८०॥

आभ्यां तस्य क्षेत्रे 'एयण्' स्यात् । व्रैहेयम्, शालेयम् ॥८०॥

यव–यवक-षष्टिकाद् यः ।७।१।८१॥

एभ्यस्तस्य क्षेत्रे 'यः' स्यात् । यव्यम्, यवक्यम्, षष्टिक्यम् ॥८१॥

वाऽणु-माषात् ।७।१।८२॥

आभ्यां तस्य क्षेत्रे 'यो वा' स्यात् । अणव्यम्, आणवीनम्; माष्यम्, माषीणम् ॥८२॥

वोमा-भङ्गा–तिलात् ।७।१।८३॥

एभ्यस्तस्य क्षेत्रेऽर्थे 'यो वा' स्यात् । उम्यम्, औमीनम्; भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम्, तिल्यम्, तैलीनम् ॥८३॥

अलाब्वाश्च कटो रजसि ।७।१।८४॥

अस्मादुमादेश्च तस्य रजस्यर्थे 'कटः' स्यात् । अलाबूकटम्, उमाकटम्, भङ्गाकटम्, तिलकटम् ॥८४॥

अह्ना गम्येऽश्वादीनञ् ।७।१।८५॥

षष्ठ्यन्तादश्वादेकेनाह्ना गम्येऽर्थे 'ईनञ्' स्यात् । आश्वीनोऽध्वा ॥८५॥

कुलाज्जल्पे ।७।१।८६॥

षष्ठ्यन्तात् कुलाज्जल्पेऽर्थे 'ईनञ्' स्यात् । कौलीनः ॥८६॥

पीत्वादेः कुणः पाके ।७।१।८७॥

एभ्यस्तस्य पाके 'कुणः' स्यात् । पीलुकुणः, शमीकुणः ॥८७॥

कर्णादिर्मूले जाहः ।७।१।८८॥

एभ्यस्तस्य मूलेऽर्थे 'जाहः' स्यात् । कर्णजाहम्, अक्षिजाहम् ॥८८॥

पक्षात् तिः ।७।१।८९॥

पक्षात् तस्य मूलेऽर्थे 'तिः' स्यात् । पक्षतिः ॥८९॥

हिमादेलुः सहे ।७।१।९०॥

हिमात् तस्य सहमानेऽर्थे 'एलुः' स्यात् । हिमेलुः ॥९०॥

बल-वातादूलः ।७।१।९१॥

आभ्यां तस्य सहेऽर्थे 'ऊलः' स्यात् । बलूलः, वातूलः ॥९१॥

शीतोष्ण-तृप्रादालुरसहे ।७।१।९२॥

एभ्यस्तस्यासहेऽर्थे 'आलुः' स्यात् । शीतालुः, उष्णालुः, तृप्रालुः ॥९२॥

यथामुख-संमुखादीनस्तद् दृश्यतेऽस्मिन् ।७।१।९३॥

आभ्यां तदिति–स्यन्ताभ्याम्, अस्मिन्निति– ङ्यर्थे 'ईनः' स्यात्, स्यन्तं चेद् दृश्यते । यथामुखं प्रतिबिम्बम्, यथामुखीन आदर्शः,एवं– संमुखीनः ॥९३॥

सर्वादिः पथ्यङ्ग-कर्म-पत्र-पात्र-शरावं व्याप्नोति ।७।१।९४॥

सर्वशब्दपूर्वेभ्य एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो व्याप्नोतीत्यर्थे 'ईनः' स्यात् । सर्वपथीनो रथः, सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्मीणो ना, सर्वपत्रीणो यन्ता, सर्वपात्रीणं भक्तम्, सर्वशरावीणमोदनम् ॥९४॥

आप्रपदम् ।७।१।९५॥

आ पदाग्राद् आप्रपदम्, अस्मादमन्ताद् व्याप्नोतीत्यर्थे 'ईनः' स्यात् । आप्रपदीनः पटः ॥९५॥

अनुपदं बद्धा ।७।१।९६॥

अस्मादमन्ताद् **बद्धेत्यर्थे** 'ईनः' स्यात् । अनुपदीनोपानत् ॥९६॥

अयानयं नेयः ।७।१।९७॥

अस्माद् द्वितीयान्तान्नेयेऽर्थे 'ईनः' स्यात् । अयानयीनः शारः ॥९७॥

सर्वाऽन्नमत्ति ।७।१।९८॥

अस्मादन्नन्तादत्त्यर्थे 'ईनः' स्यात् । सर्वान्त्रीनो भिक्षुः ॥९८॥

परोवरीण-परम्परीण--पुत्रपौत्रीणम् ।७।१।९९॥

एतेऽनुभवत्यर्थे 'ईनान्ता' निपात्याः । परोवरीणः, परम्परीणः, पुत्रपौत्रीणः ॥

यथाकामा-ऽनुकामा-ऽत्यन्तं गामिनि ।७।१।१००॥

एभ्योऽमन्तेभ्यो गामिन्यर्थे 'ईनः' स्यात् । यथाकामीनः, अनुकामीनः, अत्यन्तीनः ॥१००॥

पारावारं व्यस्त-व्यत्यस्तं च ।७।१।१०१॥

अस्माद् समस्ताद् व्यस्ताद् व्यत्यस्ताद्धामन्ताद् गामिनि 'ईनः' स्यात् । पारावारीणः, पारीणः, अवारीणः, अवारपारीणः ॥१०१॥

अनुग्वलम् ।७।१।१०२॥

अस्मादमन्तादलङ्गामिनि 'ईनः' स्यात् । अनुगवीनो गोपः ॥१०२॥

अध्वानं येनौ ।७।१।१०३॥

अस्मादमन्तादलङ्गामिनि 'येनौ' स्याताम् । अध्वन्यः, अध्वनीनः ॥१०३॥

अभ्यमित्रमीयश्च ।७।१।१०४॥

अस्मादमन्तादलङ्गामिनि 'ईयो येनौ च' स्याताम् । अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीणः ॥१०४॥

समांसमीना-ऽध्यश्वीना-ऽध्यप्रातीना-ऽऽगवीन-साप्तपदी-

नम् ।७।१।१०५॥

एते 'ईनान्ता' निपात्याः, साप्तपदीन–'स्त्वीनञन्तः' । समांसमीना गौः, अद्यश्वीना गौः, अद्यप्रातीनो लाभः, आगवीनः कर्मकृत्, साप्तपदीनं सख्यम् ॥१०५॥

अषडक्षा-ऽऽशितंग्वलङ्कर्मा-ऽलंपुरुषादीनः ।७।१।१०६॥

एभ्यः स्वार्थे 'ईनः' स्यात् । अषडक्षीणो मन्त्रः, आशितंगवीनमरण्यम्, अलङ्कर्मीणः, अलंपुरुषीणः ॥१०६॥

अदिक्स्त्रियां वाऽञ्चः ।७।१।१०७॥

अञ्चत्यन्तात् स्वार्थे 'ईनो वा' स्यात्, न चेत् स दिशि स्त्रियाम् । प्राचीनम्, प्राक्; प्राचीना शाखा, प्राची । अदिक्स्त्रियामिति किम् ? प्राची दिक् ॥

तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः ।७।१।१०८॥

तस्येति– षष्ठ्यन्तात् तुल्येऽर्थे 'कः' स्यात्, संज्ञायां प्रतिकृतौ च विषये । अश्वकः, अश्वकं रूपम् ॥१०८॥

न नृ-पूजाऽर्थे-ध्वज-चित्रे ।७।१।१०९॥

नरि पूजार्थे ध्वजे चित्रकर्मणि चार्थे 'को न' स्यात् । चञ्चा ना, अर्हन्, ध्वजे सिंहः, चित्रे भीमः ॥१०९॥

अपण्ये जीवने ।७।१।११०॥

जीव्यते येन तस्मिन् पण्यवर्जे 'को न' स्यात् । शिवः । अपण्य इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते ॥११०॥

देव–पथादिभ्यः ।७।१।१११॥

एभ्यस्तुल्ये संज्ञा-प्रतिकृत्योः 'को न' स्यात् । देवपथः, हंसपथः ॥१११॥

बस्तेरेयञ् ।७।१।११२॥

बस्तेस्तस्य तुल्येऽर्थे 'एयञ्' स्यात् । बास्तेयी प्रणालिका ॥११२॥

शिलाया एयच्च ।७।१।११३॥

अस्मात् तस्य तुल्येऽर्थे 'एयच् एयञ् च' स्यात् । शिलेयम्, शैलेयं दधि ॥

शाखादेर्यः ।७।१।११४॥

एभ्यस्तस्य तुल्ये 'यः' स्यात् । शाख्यः, मुख्यः ॥११४॥

द्रोर्भव्ये ।७।१।११५॥

द्रोस्तस्य तुल्ये भव्येऽर्थे 'यः' स्यात् । द्रव्यमयं ना, स्वर्णादि च ॥११५॥

कुशाग्रादीयः ।७।१।११६॥

अस्मात् तस्य तुल्ये 'ईयः' स्यात् । कुशाग्रीया बुद्धिः ॥११६॥

काकतालीयादयः ।७।१।११७॥

एते तस्य तुल्ये 'ईयान्ताः' साधवः स्युः । काकतालीयम्, खलतिबिल्वीयम् ॥

शर्करादेरण् ।७।१।११८॥

एभ्यस्तस्य तुल्ये-'ऽण्' स्यात् । शार्करं दधि, कापालिकम् ॥११८॥

अः सपत्न्याः ।७।१।११९॥

अस्मात् तस्य तुल्ये 'अः' स्यात् । सपत्नः ॥११९॥

एकशालाया इकः ।७।१।१२०॥

अस्मात् तस्य तुल्ये 'इकः' स्यात् । एकशालिकम् ॥१२०॥

गोण्यादेश्चेकण् ।७।१।१२१॥

एभ्य एकशालायाश्च तस्य तुल्ये 'इकण्' स्यात् । गौणिकम्, आङ्गुलिकम्, ऐकशालिकम् ॥१२१॥

कर्कलोहितादीकण् च ।७।१।१२२॥

आभ्यां तस्य तुल्ये 'टीकण् इकण् च' स्यात् । कार्कीकः, कार्किकः, लौहितीकः, लौहितिकः ॥१२२॥

वेर्विस्तृते शाल-शङ्कटौ ।७।१।१२३॥

वेर्विस्तृतेऽर्थे 'शाल-शङ्कटौ' स्याताम् । विशालः, विशङ्कटः ॥१२३॥

कटः ।७।१।१२४॥

वेर्विस्तृतेऽर्थे 'कटः' स्यात् । विकटः ॥१२४॥

सं-प्रोन्नेः संकीर्ण-प्रकाशा-ऽधिक-समीपे ।७।१।१२५॥

एभ्यो यथासङ्ख्यमेष्वर्थेषु 'कटः' स्यात् । सङ्कटः, प्रकटः, उत्कटः, निकटः ॥

अवात् कुटारश्चावनते ।७।१।१२६॥

अवादवनतेऽर्थे 'कुटारः कटश्च' स्यात् । अवकुटारः, अवकटः ॥१२६॥

नासानति-तद्वतोष्टीट-नाट-भ्रटम् ।७।१।१२७॥

अवान्नासानतौ तद्वति चार्थे 'एते' स्युः । अवटीटम्, अवनाटम्, अवभ्रटं नासानमनम्, तद्वद् वा नासादि ॥१२७॥

नेरिन-पिट-काञ्चिकू-चि-चिकश्चाऽस्य ।७।१।१२८॥

नेर्नासानतौ तद्वति चार्थे 'एते' स्युः, तद्योगे च नेर्यथासङ्ख्यं 'चिकू-चि-चिकः' । चिकिनम्, चिपिटम्, चिक्कं नासानमनं नासादि च ॥१२८॥

बिड-बिरीसौ नीरन्ध्रे च ।७।१।१२९॥

नेर्नीरन्ध्रे नासानति-तद्वतोश्च 'एतौ' स्याताम् । निबिडाः, निबिरीसाः केशाः, निबिडम्, निबिरीसं नासानमनं नासादि च ॥१२९॥

कूिन्नाल्लश्चक्षुषि चिल्-पिल्-चुल् चास्य ।७।१।१३०॥

कूिन्नाच्चक्षुष्यर्थे 'लः' स्यात्, तद्योगे चास्य 'चिल्-पिल्-चुलः' । चिल्लम्, पिल्लम्, चुल्लं चक्षुः ॥१३०॥

उपत्यका-ऽधित्यके ।७।१।१३१॥

'एतौ' निपात्येते । उपत्यका गिर्यासन्ना भूः, अधित्यका पर्वताऽधिरूढा भूः ॥

अवेः संघात–विस्तारे कट-पटम् ।७।१।१३२॥

अवेरर्थात् षष्ठ्यन्तात् संघाते विस्तारे चार्थे यथासंख्यं 'कट-पटौ' स्याताम् । अविकटः संघातः, अविपटो विस्तारः ॥१३२॥

पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः ।७।१।१३३॥

पश्वर्थेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः स्थानेऽर्थे 'गोष्ठः' स्यात् । गोगोष्ठम्, अश्वगोष्ठम् ॥

द्वित्वे गोयुगः ।७।१।१३४॥

पश्वर्थेभ्यस्तस्य द्वित्वेऽर्थे-'ऽयं' स्यात् । गोगोयुगम् ॥१३४॥

षट्त्वे षड्गवः ।७।१।१३५॥

पश्वर्थेभ्यस्तस्य षट्त्वे-'ऽयं' स्यात् । हस्तिषड्गवम् ॥१३५॥

तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः ।७।१।१३६॥

एभ्यस्तस्य स्नेहेऽर्थे 'तैलः' स्यात् । तिलतैलम्, सर्षपतैलम् ॥१३६॥

तत्र घटते कर्मणष्ठः ।७।१।१३७॥

तत्रेति– ङ्यन्तात् कर्मशब्दाद् घटते इत्यर्थे 'ठः' स्यात् । कर्मठः ॥१३७॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ।७।१।१३८॥

तदिति– स्यन्तेभ्य एभ्योऽस्येति– षष्ठ्यर्थे 'इतः' स्यात्, स्यन्तं सञ्जातं चेत् । तारकितं नभः, पुष्पितस्तरुः ॥१३८॥

गर्भादप्राणिनि ।७।१।१३९॥

गर्भात् तदस्य सञ्जातमित्यर्थे 'इतः' स्यात्, न तु प्राणिनि । गर्भितो व्रीहिः ॥

प्रमाणान्मात्रट् ।७।१।१४०॥

स्यन्तात् प्रमाणार्थात् षष्ठ्यर्थे 'मात्रट्' स्यात् । आयामः प्रमाणम् । जानुमात्रं जलम्, तन्मात्री भूः ॥१४०॥

हस्ति-पुरुषाद् वाऽण् ।७।१।१४१॥

स्यन्ताभ्यां प्रमाणार्थाभ्यामाभ्यां षष्ठ्यर्थे-'ऽण् वा' स्यात् । हास्तिनम्, हस्तिमात्रम्, हस्तिदघ्नम्, हस्तिद्वयसं जलम्, एवं- पौरुषम् ॥१४१॥

वोर्ध्वं दघ्नट् द्वयसट् ।७।१।१४२॥

ऊर्ध्वं यत् प्रमाणं तदर्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे 'वेतौ' स्याताम् । ऊरुदघ्नम्, ऊरुद्वयसम्, ऊरुमात्रं जलम् । ऊर्ध्वमिति किम् ? रज्जुमात्री भूः ॥१४२॥

मानादसंशये लुप् ।७।१।१४३॥

मानार्थ एव साक्षाद् यः प्रमाणशब्दो हस्त-वितस्त्यादिर्न तु रज्ज्वादिः, तस्माद् प्रस्तुतस्य मात्रडादेरसंशये गम्ये 'लुक्' स्यात् । हस्तः, वितस्तिः । मानादिति किम् ? ऊरुमात्रं जलम् । असंशय इति किम् ? शममात्रं स्यात् ॥१४३॥

द्विगोः संशये च ।७।१।१४४॥

मानान्ताद् द्विगोः संशयेऽसंशये च प्रस्तुतमात्राडादे-'र्लुप्' स्यात् । द्वितस्तिः, द्विप्रस्थः स्यात् ॥१४४॥

मात्रट् ।७।१।१४५॥

स्यन्तान्मानार्थात् षष्ठ्यर्थे 'मात्रट्' स्यात्, संशये । प्रस्थमात्रं स्यात् ॥१४५॥

शनू-शद्-विंशतेः ।७।१।१४६॥

शत्रन्ताच्छदन्ताच्च सङ्ख्यार्थाद् विंशतेश्च मानवृत्तेः स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे 'मात्रट्' स्यात्, संशये । दशमात्राः स्युः, एवं- त्रिंशन्मात्राः, विंशतिमात्राः ॥१४६॥

डिनू ।७।१।१४७॥

शन्-शद्-विंशतिभ्यः स्यन्तेभ्यो मानार्थेभ्यः षष्ठ्यर्थे 'डिन्' स्यात् । पञ्चदशी अर्धमासः, त्रिंशी मासः, विंशिनो भवनेन्द्राः ॥१४७॥

इदं-किमोऽतुरिय-कियू चास्य ।७।१।१४८॥

आभ्यां मानार्थाभ्यां षष्ठ्यर्थे मेये-'ऽतुः' स्यात्, तद्योगे चानयोर्यथासंख्य-

'मियकियौ' स्याताम् । इयान्, कियान् पटः ॥१४८॥

यत्-तदेतदो डावादिः ।७।१।१४९॥

एभ्यः स्यन्तेभ्यो मानार्थेभ्यः षष्ठ्यर्थे मेये-'ऽतु र्डावादिः' स्यात् । यावान्, तावान्, एतावान् धान्यराशिः ॥१४९॥

यत्-तत्-किमः सङ्ख्याया डतिर्वा ।७।१।१५०॥

संख्यारूपं यन्मानं तदर्थेभ्य एभ्यः स्यन्तेभ्यः षष्ठ्यर्थे संख्येये 'डतिर्वा' स्यात् । यति, यावन्तः, एवं- तति, तावन्तः; कति, कियन्तः ॥१५०॥

अवयवात् तयट् ।७।१।१५१॥

अवयववृत्तेः संख्यार्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थेऽवयविनि 'तयट्' स्यात् । पञ्चतयो यमः ॥१५१॥

द्वि-त्रिभ्यामयट् वा ।७।१।१५२॥

आभ्यामवयवार्थाभ्यां स्यन्ताभ्यां षष्ठ्यर्थे-'ऽयट् वा' स्यात् । द्वयम्, द्वितयम्; त्रयम्, त्रितयम् ॥१५२॥

द्व्यादेर्गुणान्मूल्य-क्रेये मयट् ।७।१।१५३॥

द्व्यादेर्गुणवृत्तेः स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे 'मयट्' स्यात्, द्व्यादिश्चेन्मूल्यार्थः क्रयार्थो वा । द्विमयमुदश्विद् यवानाम्, एवं- त्रिमयम्; द्विमया यवा उदश्वितः, एवं- त्रिमयाः । गुणादिति किम् ? द्वौ व्रीहि-यवौ मूल्यमस्य ॥१५३॥

अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन् शत-सहस्रे शति-शद्-दशा-न्ताया डः ।७।१।१५४॥

स्यन्तात् शत्याद्यन्तात् संख्यार्थादस्मिन्निति-ङ्यर्थे, शत-सहस्रे च 'डः' स्यात्, स्यन्तं चेदधिकं शतादिसंख्यं च वस्तु स्यात् । विंशं योजनशतं योजनसहस्रं वा, एवं- त्रिंशम्, एकादशम् । तत्संख्यमिति किम् ? विंशतिर्दण्डा अधिका

अस्मिन् योजनशते ॥१५४॥

सङ्ख्यापूरणे डट् ।७।१।१५५॥

संख्या पूर्यते येन तत्रार्थे संख्याया 'डट्' स्यात् । एकादशी । संख्येति किम् ? एकादशानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घटः ॥१५५॥

विंशत्यादेर्वा तमट् ।७।१।१५६॥

अस्याः संख्यायाः संख्यापूरणे 'तमट् वा' स्यात् । विंशतितमः, विंशः; त्रिंशत्तमः, त्रिंशः ॥१५६॥

शतादि-मासा-ऽर्द्धमास-संवत्सरात् ।७।१।१५७॥

शतादेः संख्याया मासादेश्च संख्यापूरणे 'तमट्' स्यात् । शततमी, सहस्रतमी, मासतमः, अर्धमासतमः, संवत्सरतमो दिनः ॥१५७॥

षष्ट्यादेरसङ्ख्यादेः ।७।१।१५८॥

संख्यादिरवयवो यस्य तद्वर्जात् षष्ट्यादेः संख्यापूरणे 'तमट्' स्यात् । षष्टितमः, सप्ततितमः । असंख्यादेरिति किम् ? एकषष्टः ॥१५८॥

नो मट् ।७।१।१५९॥

असंख्यादेर्नान्तायाः संख्यायाः संख्यापूरणे 'मट्' स्यात् । पञ्चमी । असंख्यादेरित्येव– द्वादशः ॥१५९॥

पित्-तिथट् बहु-गण-पूग-संघात् ।७।१।१६०॥

एभ्यः संख्यापूरणे 'तिथट्' स्यात्, पित् । बहुतिथी, गणतिथः, पूगतिथः, सङ्घतिथः ॥१६०॥

अतोरिथट् ।७।१।१६१॥

अत्वन्तात् संख्यापूरणे 'इथट्' स्यात्, पित् । इयतिथः, तावतिथी ॥१६१॥

षट्-कति-कतिपयात् थट् ।७।१।१६२॥

एभ्यः संख्यापूरणे 'थट्' स्यात् । षष्ठी, कतिथः, कतिपयथी ॥१६२॥

चतुरः ।७।१।१६३॥

अस्मात् संख्यापूरणे 'थट्' स्यात् । चतुर्थी ॥१६३॥

येयौ च लुक् च ।७।१।१६४॥

चतुरः संख्यापूरणे 'एतौ' स्याताम्, तस्य 'लुक्' च । तुर्यः, तुरीयः ॥१६४॥

द्वेस्तीयः ।७।१।१६५॥

द्वेः संख्यापूरणे 'तीयः' स्यात् । द्वितीयः ॥१६५॥

त्रेस्तृ च ।७।१।१६६॥

त्रेः संख्यापूरणे 'तीयः' स्यात्, तद्योगे च 'तृ' । तृतीया ॥१६६॥

पूर्वमनेन सादेश्चेनू ।७।१।१६७॥

पूर्वमित्यमन्तात् केवलात् सपूर्वाच्चानेनेति– टाऽर्थे कर्त्तरि 'इन्' स्यात् । कृतपूर्वी कटम्, पीतपूर्वी पयः ॥१६७॥

इष्टादेः ।७।१।१६८॥

एभ्योऽर्थात् स्यन्तेभ्यष्टार्थे कर्त्तरि 'इन्' स्यात् । इष्टी यज्ञे, पूर्त्ती श्राद्धे ॥

श्राद्धमद्यभुक्तमिकेनौ ।७।१।१६९॥

श्राद्धात् स्यन्तादद्यभुक्तार्थे कर्त्तरि 'एतौ' स्याताम् । श्राद्धिकः, श्राद्धी ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ।७।१।१७०॥

एष 'इन्नन्तो' निपात्यते, अन्वेष्य चेत् । अनुपदी गवाम् ॥१७०॥

दाण्डाजिनिकाऽऽयःशूलिक-पार्श्वकम् ।७।१।१७१॥

एते यथायोग-मिकण्-कन्ता' निपात्याः, अन्वेष्टर्थे । दाण्डाजिनिको=दाण्डिकः, आयःशूलिकः=तीक्ष्णोपायोऽर्थान्वेष्य, पार्श्वकः=अनृजूपायः स एव ॥१७१॥

क्षेत्रेऽन्यस्मिन् नाश्य इयः ।७।१।१७२॥

क्षेत्राभिर्देशाद् ङ्यन्तादन्योपाधिकान्नाश्येऽर्थे 'इयः' स्यात् । क्षेत्रियो व्याधिः, जारश्च ॥१७२॥

छन्दोऽधीते श्रोत्रश्च वा ।७।१।१७३॥

अस्मादमन्तादधीतेऽर्थे 'इयो वा' स्यात्, तद्योगे चास्य 'श्रोत्रः' । श्रोत्रियः, छान्दसः ॥१७३॥

इन्द्रियम् ।७।१।१७४॥

इन्द्राद् 'इयो' निपात्यः । इन्द्रस्य लिङ्गादि=इन्द्रियम् ॥१७४॥

तेन वित्ते चञ्चु-चणौ ।७।१।१७५॥

तेनेति-टान्ताद् वित्तेऽर्थे 'एतौ' स्याताम् । विद्याचञ्चुः, केशचणः ॥१७५॥

पूरणाद् ग्रन्थस्य ग्राहके को लुक् चाऽस्य ।७।१।१७६॥

पूरणप्रत्ययान्ताट्टान्ताद् ग्रन्थस्य ग्राहकेऽर्थे 'कः' स्यात्, तद्योगे च पूरणार्थस्य 'लुक्' । द्विकः शिष्यः ॥१७६॥

ग्रहणाद् वा ।७।१।१७७॥

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् रूपादि, ग्रन्थस्य ग्रहणार्थात् पूरणप्रत्ययान्तात् 'कः' स्वार्थे स्यात्, तद्योगे च पूरणार्थस्य 'लुग् वा' । द्विकं, द्वितीयकं वा ग्रन्थग्रहणम् ॥१७७॥

सस्याद् गुणात् परिजाते ।७।१।१७८॥

सस्याद् गुणार्थाट्टान्तात् परिजातेऽर्थे 'कः' स्यात् । सस्यकः शालिर्देशो वा । गुणादिति किम् ? सस्येन परिजातं क्षेत्रम् ॥१७८॥

धन-हिरण्ये कामे ।७।१।१७९॥

आभ्यां ङ्यन्ताभ्यां कामेऽर्थे 'कः' स्यात् । धनकः, हिरण्यको मैत्रस्य ॥

स्वाङ्गेषु सक्ते ।७।१।१८०॥

स्वाङ्गार्थेभ्यो ङ्यन्तेभ्यः सक्तेऽर्थे 'कः' स्यात् । नखकः, केशनखकः, दन्तौष्ठकः ॥१८०॥

उदरे त्विकणाद्यूने ।७।१।१८१॥

अस्माद् ङ्यन्तात् सक्ते आद्यूनेऽर्थे 'इकण्' स्यात् । औदरिकः, उदरकोऽन्यः ॥१८१॥

अंशं हारिणि ।७।१।१८२॥

अंशादमन्ताद् हारिण्यर्थे 'कः' स्यात् । अंशको दायादः ॥१८२॥

तन्त्रादचिरोद्धृते ।७।१।१८३॥

तन्त्रात् पञ्चम्यन्तादचिरोद्धृतेऽर्थे 'कः' स्यात् । तन्त्रकः पटः ॥१८३॥

ब्राह्मणान्नाम्नि ।७।१।१८४॥

अस्माद् ङस्यन्तादचिरोद्धृतेऽर्थे 'कः' स्यात्, नाम्नि । ब्राह्मणको नाम देशः ॥१८४॥

उष्णात् ।७।१।१८५॥

उष्णाद् ङस्यन्तादचिरोद्धृतेऽर्थे 'कः' स्यात्, नाम्नि । उष्णिका यवागूः ॥

शीताद्य कारिणि ।७।१।१८६॥

शीतोष्णाभ्यामर्यादमन्ताभ्यां कारिण्यर्थे 'कः' स्यात्, नाम्नि । शीतकोऽलसः, उष्णको दक्षः ॥१८६॥

अधेरारूढे ।७।१।१८७॥

अधेरारूढार्यात् स्वार्थे 'कः' स्यात् । अधिको द्रोणः खार्याः, अधिका खारी द्रोणेन ॥१८७॥

अनोः कमितरि ।७।१।१८८॥

अनोः 'कः' स्यात्, तदन्तश्चेत् कमितरि । अनुकः ॥१८८॥

अभेरीश्च वा ।७।१।१८९॥

अभेः 'कः' स्यात्, 'ईश्चाऽस्य वा' तदन्तश्चेत् कमितरि । अभिकः, अभीकः ॥

सोऽस्य मुख्यः ।७।१।१९०॥

स इति– स्यन्ताद् अस्येति– षष्ठ्यर्थे 'कः' स्यात्, स्यन्तं चेन्मुख्यार्थम् । देवदत्तकः सङ्घः ॥१९०॥

शृङ्खलकः करभे ।७।१।१९१॥

'कान्तो' निपात्यः । शृङ्खलकः करभ उष्ट्रशिशुः ॥१९१॥

उदुत्सोरुन्मनसि ।७।१।१९२॥

आभ्यामस्येति– उन्मनस्यर्थे 'कः' स्यात् । उत्कः, उत्सुकः ॥१९२॥

काल-हेतु-फलाद् रोगे ।७।१।१९३॥

कालविशेषार्थेभ्यो हेत्वर्थेभ्यः फलार्थेभ्यश्च स्यन्तेभ्योऽस्येति– रोगेऽर्थे 'कः' स्यात् । द्वितीयको ज्वरः, पर्वतको रोगः, शीतको ज्वरः ॥१९३॥

प्रायोऽन्नमस्मिन् नाम्नि ।७।१।१९४॥

स्यन्तादस्मिन्निति– ङ्यर्थे संज्ञाविषये 'कः' स्यात्, स्यन्तं चेदन्नं प्रायेण । गुडापूपिका पौर्णमासी ॥१९४॥

कुल्माषादण् ।७।१।१९५॥

अस्मात् स्यन्तात् प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थे-'ऽण्' स्यात्, नाम्नि । कौल्माषी पौर्णमासी ॥१९५॥

वटकादिन् ।७।१।१९६॥

अस्मात् स्यन्तात् प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थे 'इन्' स्यात् । वटकिनी पौर्णमासी ॥

साक्षाद् द्रष्टा ।७।१।१९७॥

साक्षातो द्रष्टेत्यस्मिन्नर्थे 'इन्' नाम्नि स्यात् । साक्षी ॥१९७॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन- लघुवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥७।१॥

लब्धलक्षा विपक्षेषु विलक्षास्त्वयि मार्गणाः ।
तथापि तव सिद्धेन्द्र ! दातेत्युक्तिधरं यशः ॥२५॥

[द्वितीयः पादः]

तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुः ।७।२।१॥

तदिति-स्यन्ताद्, अस्येति-षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति-ङ्यर्थे 'वा मतुः' स्यात्, चेत् स्यन्तमस्तीति । गोमान्, वृक्षवान् गिरिः । अस्तीति किम् ? गावोऽस्यासन् । इतः प्रायो भूमादौ मत्वादयः ॥१॥

आ यात् ।७।२।२॥

"रूपात् प्रशस्ताहतात्" (७,२,५४) इति आ यविधेर्वक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यो 'मतुः' स्यात्, तदस्यास्ति तदस्मिन्नस्तीति विषये । कुमारीमान्, व्रीहिमान् ॥२॥

नावादेरिकः ।७।२।३॥

एभ्यो मत्वर्थे 'इकः' स्यात् । नाविकः, नौमान् । एवं– कुमारिकः, कुमारीमान् ॥३॥

शिखादिभ्य इन् ।७।२।४॥

एभ्यो मत्वर्थे 'इन्' स्यात् । शिखी, शिखावान्; माली, मालावान् ॥४॥

व्रीह्यादिभ्यस्तौ ।७।२।५॥

एभ्यो मत्वर्थे 'इकेनौ' स्याताम् । व्रीहिकः, व्रीही, व्रीहिमान्; मायिकः; मायी, मायावान् ॥५॥

अतोऽनेकस्वरात् ।७।२।६॥

अदन्तादनेकस्वराद् मत्वर्थे 'इकेनौ' स्याताम् । दण्डिकः, दण्डी, दण्डवान्; छत्रिकः, छत्री, छत्रवान् । अनेकस्वरादिति किम् ? खवान् ॥६॥

अशिरसोऽशीर्षश्च ।७।२।७॥

अस्मान्मत्वर्थे 'इकेनौ' स्याताम्, 'मतुश्च', तद्योगे चास्या-'ऽशीर्षः' । अशीर्षिकः, अशीर्षी, अशीर्षवान् ॥७॥

अर्था-ऽर्थान्ताद् भावात् ।७।२।८॥

अर्थादर्थान्ताच्च भावायदिव मत्वर्थे 'इकेनावेव' स्याताम् । अर्थिकः अर्थी; प्रत्यर्थिकः, प्रत्यर्थी; मतुर्न स्यात् । भावादिति किम् ? धनार्थान् मतुरेव-अर्थवान् ॥८॥

व्रीह्यर्थ-तुन्दादेरिलश्च ।७।२।९॥

आभ्यां मत्वर्थे 'इल इकेनौ च' स्युः । शालिलः, शालिकः, शाली, शालीमान्; तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, तुन्दवान्; उदरिलः, उदरिकः, उदरी, उदरवान् ॥९॥

स्वाङ्गाद् विवृद्धात् ते ।७।२।१०॥

अस्मान्मत्वर्थे 'इलेकेनाः' स्युः । कर्णिलः, कर्णिकः, कर्णी, कर्णवान् ॥१०॥

वृन्दादारकः ।७।२।११॥

मत्वर्थे 'आरकः' स्यात् । वृन्दारकः, वृन्दवान् ॥११॥

शृङ्गात् ।७।२।१२॥

मत्वर्थे 'आरकः' स्यात् । शृङ्गारकः, शृङ्गवान् ॥१२॥

फल-बर्हाच्चेनः ।७।२।१३॥

आभ्यां शृङ्गाच्च मत्वर्थे 'इनः' स्यात् । फलिनः, फलवान्; बर्हिणः, शृङ्गिणः ॥१३॥

मलादीमसश्च ।७।२।१४॥

मलान्मत्वर्थे 'ईमस इनश्च' स्यात् । मलीमसः, मलिनः, मलवान् ॥१४॥

मरुत्- पर्वणस्तः ।७।२।१५॥

आभ्यां मत्वर्थे 'तः' स्यात् । मरुत्तः, मरुत्वान्; पर्वतः, पर्ववान् ॥१५॥

वलि-वटि-तुण्डेभः ।७।२।१६॥

एभ्यो मत्वर्थे 'भः' स्यात् । वलिभः, वटिभः, तुण्डिभः, वलिमान् ॥१६॥

ऊर्णा-ऽहं-शुभमो युस् ।७।२।१७॥

एभ्यो मत्वर्थे 'युः' स्यात् । ऊर्णायुः, अहंयुः, शुभंयुः ॥१७॥

कं–शंभ्यां युस्-ति-यस्-तु-त-व-भम् ।७।२।१८॥

आभ्यां मत्वर्थे 'एते' स्युः । कंयुः, शंयुः, कंतिः, शंतिः, कंयः, शंयः, कंतुः, शंतुः, कंतः, शंतः, कंवः, शंवः, कंभः, शंभः ॥१८॥

बल-वात-दन्त-ललाटादूलः ।७।२।१९॥

एभ्यो मत्वर्थे 'ऊलः' स्यात् । बलूलः, वातूलः, दन्तूलः, ललाटूलः, बलवान् ॥१९॥

प्राण्यङ्गादातो लः ।७।२।२०॥

प्राण्यङ्गार्थादादन्ताद् मत्वर्थे 'लः' स्यात् । चूडालः, चूडावान् । प्राण्यङ्गादिति किम् ? जङ्घावान् प्रासादः ॥२०॥

सिध्मादि-क्षुद्रजन्तु-रुग्भ्यः ।७।२।२१॥

सिध्मादेः क्षुद्रजन्त्वर्थाद् रुगर्थाच्च मत्वर्थे 'लः' स्यात् । सिध्मलः, सिध्मवान्, वर्ध्मलः, यूकालः, मूर्च्छालः ॥२१॥

प्रज्ञा-पर्णोदक-फेनाल्लेलौ ।७।२।२२॥

एभ्यो मत्वर्थे 'लेलौ' स्याताम् । प्रज्ञालः, प्रज्ञिलः; पर्णलः, पर्णिलः; उदकलः, उदकिलः; फेनलः; फेनिलः, फेनवान् ॥२२॥

काला-जटा-घाटात् क्षेपे ।७।२।२३॥

एभ्यो मत्वर्थे 'लेलौ' स्याताम्, क्षेपे गम्ये । कालालः, कालिलः; जटालः, जटिलः; घाटालः, घाटिलः । क्षेपे इति किम् ? कालावान् ॥२३॥

वाच आला-ऽऽटौ ।७।२।२४॥

मत्वर्थे स्याताम्, क्षेपे गम्ये । वाचालः, वाचाटः ॥२४॥

ग्मिन् ।७।२।२५॥

वाचो मत्वर्थे 'ग्मिन्' स्यात् । वाग्मी, वाग्वान् ॥२५॥

मध्वादिभ्यो रः ।७।२।२६॥

मत्वर्थे 'रः' स्यात् । मधुरो रसः, खरो=गर्दभः ॥२६॥

कृष्यादिभ्यो वलच् ।७।२।२७॥

मत्वर्थे 'वलच्' स्यात् । कृषीवलः=कुटुम्बी, आसुतीवलः कल्पपालः, आसुतिमान् ॥२७॥

लोम-पिच्छादेः शेलम् ।७।२।२८॥

लोमादेः पिच्छादेश्च मत्वर्थे यथासंख्यं 'श इलश्च' स्यात् । लोमशः, लोमवान्, गिरिशः; पिच्छिलः, पिच्छवान्, उरसिलः ॥२८॥

नोऽङ्गादेः ।७।२।२९॥

एभ्यो मत्वर्थे 'नः' स्यात् । अङ्गना=चार्वङ्गी स्त्री, पामनः, पामवान् ॥२९॥

शाकी-पलाली-दर्द्रुवा ह्रस्वश्च ।७।२।३०॥

एभ्यो मत्वर्थे 'नः' स्यात्, तद्योगे चैषां 'ह्रस्वः' । महच्छाकं पलालं

च=शाकी, पलाली; दर्द्व्यधिः; शाकिनः, शाकीमान्, पलालिनः, दर्द्वणः ॥

विष्वचो विषुश्च ।७।२।३१॥

अस्मात् मत्वर्थे 'नः' स्यात्, 'विषु'-श्चास्य । विषुणः=रविर्वायुर्वा, विष्वग्वान् ॥३१॥

लक्ष्म्या अनः ।७।२।३२॥

मत्वर्थे 'अनः' स्यात् । । लक्ष्मणः, लक्ष्मीवान् ॥३२॥

प्रज्ञा-श्रद्धा-ऽर्चा-वृत्तेर्णः ।७।२।३३॥

एभ्यो मत्वर्थे 'णः' स्यात् । प्राज्ञः, प्रज्ञावान्; श्राद्धः, श्रद्धावान्; आर्चः, अर्चावान्; वार्त्तः, वृत्तिमान् ॥३३॥

ज्योत्स्नाऽऽदिभ्योऽण् ।७।२।३४॥

मत्वर्थे 'ऽण्' स्यात् । ज्यौत्स्नी=रात्रिः, तामिस्री ॥३४॥

सिकता-शर्कारात् ।७।२।३५॥

आभ्यां मत्वर्थे-'ऽण्' स्यात् । सैकतः, सिकतावान्; शार्करः ॥३५॥

इलश्च देशे ।७।२।३६॥

सिकता-शर्काराभ्यां देशे मत्वर्थे 'इला-ऽणौ' स्याताम् । सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान्; शर्करिलः, शार्करो देशः, शर्करावान् ॥३६॥

द्यु-द्रोर्मः ।७।२।३७॥

आभ्यां मत्वर्थे 'मः' स्यात् । द्युमः; द्रुमः ॥३७॥

काण्डा-ऽऽण्ड-भाण्डादीरः ।७।२।३८॥

एभ्यो मत्वर्थे 'ईरः' स्यात् । काण्डीरः, काण्डवान्; आण्डीरः, भाण्डीरः ॥

कच्छ्वा डुरः ।७।२।३९॥

मत्वर्थे स्यात् । कच्छुरः, कच्छ्वमान् ॥३९॥

दन्तादुन्नतात् ।७।२।४०॥

उन्नत्युपाधेर्दन्ताद् मत्वर्थे 'डुरः' स्यात् । दन्तुरः । उन्नतादिति किम् ? दन्तवान् ॥४०॥

मेधा-रथान्नवेरः ।७।२।४१॥

आभ्यां मत्वर्थे 'इरो वा' स्यात् । मेधिरः, मेधावान्, मेधावी, रथिरः, रथिकः रथी ॥४१॥

कृपा-हृदयादालुः ।७।२।४२॥

आभ्यां मत्वर्थे 'वाऽऽलुः' स्यात् । कृपालुः, कृपावान्; हृदयालुः, हृदयी ॥

केशाद् वः ।७।२।४३॥

मत्वर्थे 'वो वा' स्यात् । केशवः, केशवान्, केशी ॥४३॥

मण्यादिभ्यः ।७।२।४४॥

एभ्यो मत्वर्थे 'वः' स्यात् । मणिवः, मणिमान्; हिरण्यवः, हिरण्यवान् ॥४४॥

हीनात् स्वाङ्गादः ।७।२।४५॥

हीनत्वोपाधेः स्वाङ्गार्थाद् मत्वर्थे 'अः' स्यात् । कर्णः । हीनादिति किम् ? कर्णवान् ॥४५॥

अभ्रादिभ्यः ।७।२।४६॥

एभ्यो मत्वर्थे 'अः' स्यात् । अभ्रं नभः, अर्शसो मैत्रः ॥४६॥

अस्-तपो-माया-मेधा-स्रजो विन् ।७।२।४७॥

असन्तात्, तपसादेश्च मत्वर्थे 'विन्' स्यात् । यशस्वी, यशस्वान्; तपस्वी, मायावी, मायावान्, मेधावी, स्रग्वी ॥४७॥

आमयाद् दीर्घश्च ।७।२।४८॥

अस्माद् मत्वर्थे 'विन्' स्यात्, 'दीर्घ'–श्चास्य । आमयावी, आमयवान् ॥४८॥

स्वान्मिन्नीशे ।७।२।४९॥

स्वाद् मत्वर्थे ईशे 'मिन्' स्यात्, 'दीर्घ'श्चास्य । स्वामी, स्ववान् अन्यः ॥

गोः ।७।२।५०॥

गोर्मत्वर्थे 'मिन्' स्यात् । गोमी, गोमान् ॥५०॥

ऊर्जो विन्-वलावश्चान्तः ।७।२।५१॥

ऊर्जो मत्वर्थे 'विन्-वलौ' स्याताम्, तद्योगे चोर्जो-'ऽसन्तः' । ऊर्जस्वी, ऊर्जस्वलः, ऊर्ग्वान् ॥५१॥

तमिस्राऽर्णव-ज्योत्स्ना ।७।२।५२॥

एते मत्वर्थे 'निपात्याः' । तमिस्रा=रात्रिः, तमिस्राणि गुहामुखानि, तमस्वान्, अर्णवः=समुद्रः, ज्योत्स्ना=चन्द्रप्रभा ॥५२॥

गुणादिभ्यो यः ।७।२।५३॥

एभ्यो मत्वर्थे 'यः' स्यात् । गुण्यो ना, हिम्यो गिरिः, हिमवान् ॥५३॥

रूपात् प्रशस्ता-ऽऽहतात् ।७।२।५४॥

प्रशस्तोपाधेराहतोपाधेश्च रूपाद् मत्वर्थे 'यः' स्यात् । रूप्यो गौः, रूप्यं=कार्षापणम्, रूपवान् अन्यः ॥५४॥

पूर्णमासोऽण् ।७।२।५५॥

मत्वर्थे-'ऽण्' स्यात् । पौर्णमासी ॥५५॥

गोपूर्वादत इकण् ।७।२।५६॥

गोपूर्वाददन्ताद् मत्वर्थे 'इकण्' स्यात् । गौशतिकः । अत इति किम् ? गोविंशतिमान् ॥५६॥

निष्कादेः शत-सहस्रात् ।७।२।५७॥

निष्काद्यवयवात् परं यत् शतं सहस्रं च तदन्ताद् मत्वर्थे 'इकण्' स्यात् ।

नैष्कशतिकः, नैष्कसहस्रिकः । आदेरिति किम् ? स्वर्णनिष्कशतमस्यास्ति ॥

एकादेः कर्मधारयात् ।७।२।५८॥

अस्माददन्ताद् मत्वर्थे 'इकण्' स्यात् । ऐकगविकः ॥५८॥

सर्वादिरिन् ।७।२।५९॥

सर्वाऽऽदेरदन्तात् कर्मधारयाद् 'इन्' स्यात् । सर्वधनी ॥५९॥

प्राणिस्थादस्वाङ्गाद् द्वन्द्व-रुग्-निन्द्यात् ।७।२।६०॥

प्राणिस्थोऽस्वाङ्गार्थोऽदन्तो यो द्वन्द्वो, यश्च रुग्वाची, निन्द्यार्थश्च तस्माद् मत्वर्थे 'इन्' स्यात् । कटकवलयिनी, कुष्टी, ककुदावर्त्ती । प्राणिस्थादिति किम् ? पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् ? स्तनकेशवती ॥६०॥

वाता-ऽतीसार-पिशाचात् कश्चान्तः ।७।२।६१॥

एभ्यो मत्वर्थे 'इन्' स्यात्, 'कश्चान्तः' । वातकी, अतिसारकी, पिशाचकी ॥६१॥

पूरणाद् वयसि ।७।२।६२॥

पूरणप्रत्ययान्ताद् वयसि गम्ये मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात् । पञ्चमी बालः ॥६२॥

सुखादेः ।७।२।६३॥

एभ्यो मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात् । सुखी, दुःखी ॥६३॥

मालायाः क्षेपे ।७।२।६४॥

मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात् । माली । क्षेप इति किम् ? मालावान् ॥६४॥

धर्म-शील-वर्णान्तात् ।७।२।६५॥

धर्माद्यन्ताद् मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात् । मुनिधर्मी, यतिशीली, ब्राह्मणवर्णी ॥६५॥

बाहूवदिर्बलात् ।७।२।६६॥

बाहूरुपूर्वाद् बलाद् मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात् । बाहुबली, ऊरुबली ॥६६॥

मनू-मा-ऽब्जादेर्नाम्नि ।७।२।६७॥

मन्नन्ताद् मान्तेभ्योऽब्जादेश्च मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात्, नाम्नि । दामिनी, सोमिनी, अब्जिनी, कमलिनी ॥६७॥

हस्त-दन्त-कराज्जातौ ।७।२।६८॥

एभ्यो मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात्, एतदन्तस्य जातावर्थे । हस्ती, दन्ती, करी ॥६८॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।७।२।६९॥

वर्णाद् मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात्, चेद् ब्रह्मचार्यर्थः । वर्णी ब्रह्मचारीत्यर्थः, वर्णवानन्यः ॥६९॥

पुष्करादेर्देशे ।७।२।७०॥

एभ्यो मत्वर्थे 'इन्नेव' स्यात्, देशेऽर्थे । पुष्करिणी, पद्मिनी । देश इति किम्? पुष्करवान् हस्ती ॥७०॥

सूक्त-साम्नोरीयः ।७।२।७१॥

सूक्ते साम्नि चार्थे मत्वर्थे 'ईयः' स्यात् । अच्छावाकीयं सूक्तम्, यज्ञायज्ञीयं साम ॥७१॥

लुब् वाऽध्याया-ऽनुवाके ।७।२।७२॥

अनयोर्मत्वर्थे ईयस्य 'लुब् वा' स्यात्, लुब्विधेरेवेयः । गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीयोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥७२॥

विमुक्तादेरण् ।७।२।७३॥

एभ्यो मत्वर्थेऽध्याया-ऽनुवाकयो-'रण्' स्यात् । वैमुक्तः, दैवासुरोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥७३॥

घोषदादेरकः ।७।२।७४॥

एभ्यो मत्वर्थेऽध्याया-ऽनुवाके-'ऽकः' स्यात् । घोषदकः, गोषदकोऽध्यायादिः ॥

प्रकारे जातीयर् ।७।२।७५॥

स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे-ऽयं स्यात्, चेत् स्यन्तं प्रकारार्थम्, सामान्यस्य विशेषो विशेषान्तरानुयायी प्रकारः । पटुजातीयः ॥७५॥

कोऽण्वादेः ।७।२।७६॥

एभ्यस्तदस्य प्रकार इति विषये 'कः' स्यात् । अणुकः, स्थूलकः पटः ॥७६॥

जीर्ण-गोमूत्रा-ऽवदात-सुरा-यव-कृष्णाच्छाल्याच्छादन-सुरा-ऽहि-व्रीहि-तिले ।७।२।७७॥

एभ्यो यथासंख्यमेष्वर्थेषु तदस्य प्रकार इति विषये 'कः' स्यात् । जीर्णकः शालिः, गोमूत्रकमाच्छादनम्, अवदातिका सुरा, सुरकोऽहिः, यवको व्रीहिः, कृष्णकास्तिलाः ॥७७॥

भूतपूर्वे प्चरट् ।७।२।७८॥

भूतपूर्वार्थात् स्वार्थे 'प्चरट्' स्यात् । आद्यचरी ॥७८॥

गोष्ठादीनञ् ।७।२।७९॥

भूतपूर्वे स्यात् । गौष्ठीनो देशः ॥७९॥

षष्ठ्या रूप्य-प्चरट् ।७।२।८०॥

भूतपूर्वेऽर्थे 'एतौ' स्याताम् । मैत्ररूप्यो गौः, मैत्रचरः ॥८०॥

व्याश्रये तसुः ।७।२।८१॥

षष्ठ्यन्ताद् नानापक्षाश्रये गम्ये 'तसुः' स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन्, रविः कर्णतोऽभवत् ॥८१॥

रोगात् प्रतीकारे ।७।२।८२॥

षष्ठ्यन्ताद् रोगार्थादपनयने 'तसुः' स्यात् । प्रवाहिकातः कुरु ॥८२॥

पर्यभेः सर्वोभये ।७।२।८३॥

आभ्यां यथासंख्यं सर्वोभयार्थाभ्यां 'तसुः' स्यात् । परितः, अभितः सर्वोभय इति किम् ? वृक्षं परि, अभि वा ॥८३॥

आद्यादिभ्यः ।७।२।८४॥

एभ्यः सम्भवत्याद्यन्तेभ्य- 'स्तसुः' स्यात् । आदितः, मध्यतः ॥८४॥

क्षेपा-ऽतिग्रहा-ऽव्यथेष्वकर्तुस्तृतीयायाः ।७।२।८५॥

टान्तादकर्त्रर्थात् क्षेपादिविषये 'तसुः' स्यात् । वृत्ततः क्षिप्तोऽतिग्राह्यो न व्यथते वा । अकर्तुरिति किम् ? मैत्रेण क्षिप्तः ॥८५॥

पाप-हीयमानेन ।७।२।८६॥

आभ्यां योगे टान्तादकर्तु-'स्तसुः' स्यात् । वृत्ततः पापो हीयते वा ॥८६॥

प्रतिना पञ्चम्याः ।७।२।८७॥

प्रतिना योगे जातपञ्चम्यन्तात् 'तसुर्वा' स्यात् । अभिमन्युरर्जुनाद्, अर्जुनतो वा प्रति ॥८७॥

अहीय-रुहोऽपादाने ।७।२।८८॥

अपादानपञ्चम्यन्तात् 'तसुर्वा' स्यात्, न चेत् तद् हीय-रुहोः । ग्रामाद् ग्रामतो वैति । अहीय-रुह इति किम् ? सार्थाद् हीनो गिरेरवरोहति ॥८८॥

किमद्वयादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः पित् तस् ।७।२।८९॥

किमो द्वयादिवर्जसर्वादिभ्योऽवैपुल्यार्थबहोश्च ङस्यन्तात् 'तस् पित्' स्यात् । कुतः, सर्वतः, यतः, बहुतः । द्वयादिवर्जनं किम् ? द्वाभ्याम्,त्वत् । अवैपुल्येति किम् ? बहोः सूपात् ॥८९॥

इतोऽतः कुतः ।७।२।९०॥

एते 'तसन्ता' निपात्याः ॥९०॥

भवत्वायुष्मद्-दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्थात् ।७।२।९१॥

भवत्वाद्यैस्तुल्याधिकरणात् किमद्वयादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः सर्वस्याद्यन्तात् 'पित् तस् वा' स्यात् । स भवान्, ततो भवान्; ते भवन्तः, ततो भवन्तः, स आयुष्मान्, तत आयुष्मान्; स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः; तं देवानांप्रियम्, ततो देवानांप्रियम् ॥९१॥

त्रप् च ।७।२।९२॥

भवत्वाद्यैरेकार्थात् किमद्वयादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः सर्वस्याद्यन्तात् 'त्रप् च वा' स्यात् । स भवान्, तत्र भवान्, ततो भवान्; तस्मिन् भवति, तत्र भवति, ततो भवति; आयुष्मदादिनाऽप्येवम् ॥९२॥

क्व-कुत्रा-ऽत्रेह ।७।२।९३॥

एते 'त्रबन्ता' निपात्याः ॥९३॥

सप्तम्याः ।७।२।९४॥

सप्तम्यन्तात् किमद्वयादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः 'त्रप्' स्यात् । कुत्र, सर्वत्र, तत्र बहुत्र ॥९४॥

किम्-यत्-तत्-सर्वैका-ऽन्यात् काले दा ।७।२।९५॥

एभ्यो ङ्यन्तेभ्यः कालेऽर्थे 'दा' स्यात् । कदा, यदा, तदा, सर्वदा, एकदा, अन्यदा ॥९५॥

सदा-ऽधुनेदानीं-तदानीमेतर्हि ।७।२।९६॥

एते कालेऽर्थे 'निपात्याः' ॥९६॥

सद्यो-ऽद्य-परेद्यव्यह्नि ।७।२।९७॥

एतेऽह्नि काले 'निपात्याः' ॥९७॥

पूर्वा-ऽपरा-ऽधरोत्तरा-ऽन्या-ऽन्यतरेतरादेद्युस् ।७।२।९८॥

एभ्यो ङ्यन्तेभ्योऽह्नि कालेऽर्थे 'एद्युस्' स्यात् । पूर्वेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उत्तरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः ॥९८॥

उभयाद् द्युस् च ।७।२।९९॥

अतोऽह्न्यर्थे 'द्युसेद्युसौ' स्याताम् । उभयद्युः, उभयेद्युः ॥९९॥

ऐषमः-परुत्-परारि वर्षे ।७।२।१००॥

एते वत्सरेऽर्थे 'निपात्याः' । ऐषमः, परुत्, परारि ॥१००॥

अनद्यतने र्हिः ।७।२।१०१॥

ङ्यन्तादनद्यतनकालार्थाद् यथासम्भवं किमद्ह्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः 'र्हिः' स्यात् । कर्हि, यर्हि, अमुर्हि, बहुर्हि ॥१०१॥

प्रकारे था ।७।२।१०२॥

प्रकारार्थात् सम्भवत्स्याद्यन्तात् किमद्ह्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहो-'र्था' स्यात् । सर्वथा, अन्यथा ॥१०२॥

कथमित्थम् ।७।२।१०३॥

एतौ प्रकारे 'निपात्यौ' ॥१०३॥

सङ्ख्याया धा ।७।२।१०४॥

सङ्ख्यार्थात् प्रकारवृत्ते-'र्धा' स्यात् । एकधा, कतिधा ॥१०४॥

विचाले च ।७।२।१०५॥

एकस्यानेकीभावोऽनेकस्य चैकीभावो=विचालः, तस्मिन् गम्ये सङ्ख्यार्थाद् 'धा वा' स्यात् । एको राशिर्द्वौ द्विधा वा क्रियते, अनेकमेकमेकधा वा करोति ॥१०५॥

वैकाद् ध्यमञ् ।७।२।१०६॥

एकेति सङ्ख्यार्थात् प्रकारवृत्तेर्विचाले च गम्ये 'ध्यमञ् वा' स्यात् ।

ऐकध्यम्, एकधा भुङ्क्ते ; अनेकमेकं करोति-ऐकध्यम्, एकधा वा करोति ॥१०६॥

द्वि-त्रेर्धमञेधौ वा ।७।२।१०७॥

आभ्यां प्रकारार्थाभ्यां विचाले च गम्ये 'एतौ वा' स्याताम् । द्वैधम्; त्रैधम्; द्वेधा, त्रेधा; द्विधा; त्रिधा, भुङ्क्ते; एकराशिं द्वौ करोति–द्वैधम्, त्रैधम्; द्वेधा, त्रेधा; द्विधा, त्रिधा, करोति ॥१०७॥

तद्वति धण् ।७।२।१०८॥

द्वि-त्रिभ्यां प्रकारवति विचालवति चार्थे 'धण्' स्यात् । द्वैधानि, त्रैधानि ॥

वारे कृत्वस् ।७।२।१०९॥

वारवृत्तेः संख्यार्थाद् वारवति धात्वर्थे 'कृत्वस्' स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ॥

द्वि-त्रि-चतुरः सुच् ।७।२।११०॥

एभ्यो वारार्थेभ्यस्तद्वति 'सुच्' स्यात् । द्विः, त्रिः, चतुर्भुङ्क्ते ॥११०॥

एकात् सकृच्चास्य ।७।२।१११॥

अस्माद् वारार्थाद् तद्वति 'सुच्' स्यात्, 'सकृच्च'ऽस्य । सकृद् भुङ्क्ते ॥१११॥

बहोर्धाऽऽसन्ने ।७।२।११२॥

बहोः संख्यार्थाददूरवारार्थात् तद्वति 'धा' स्यात् । बहुधा भुङ्क्ते ॥११२॥

दिक्शब्दाद् दिग्-देश-कालेषु प्रथमा-पञ्चमी-सप्तम्याः ।७।२।११३॥

दिशि दृष्टाद् दिगाद्यर्थात् सि-ङसि-ङ्यन्तात् स्वार्थे 'धा' स्यात् । प्राची दिग् रम्या-प्राग्रम्यम्, प्राग् देशः कालो वा रम्यः- प्राग्रम्यम्, प्राच्या दिशो देश-कालाभ्यां वा आगतः- प्रागागतः, प्राच्यां दिशि देश–कालयोर्वा वासः- प्राग्वासः ॥११३॥

ऊर्ध्वाद् रि-रिष्टातौ उपश्चास्य ।७।२।११४॥

ऊर्ध्वाद् दिग्-देश-कालार्थात् सि-ङसि-ङ्यन्ता-'देतौ' स्याताम्, 'उपश्चोर्ध्वस्य' । उपरि, उपरिष्टाद् रम्यमागतो वासो वा ॥११४॥

पूर्वा-ऽवरा-ऽधरेभ्योऽसस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ।७।२।११५॥

एभ्यो दिग्-देश-कालार्थेभ्यः सि-ङसि-ङ्यन्तेभ्यो-'ऽस्, अस्तात् च' स्यात्, एषां च यथासंख्यं 'पुर्, अव्, अध् च' । पुरः, अवः, अधः, पुरस्तात्, अवस्तात्, अधस्ताद् रम्यमागतो वासो वा ॥११५॥

परा-ऽवरात् स्तात् ।७।२।११६॥

आभ्यां दिगाद्यर्थाभ्यां प्रथमाद्यन्ताभ्यां स्वार्थे 'स्तात्' स्यात् । परस्तात्, अवरस्ताद् रम्यमागतो वासो वा ॥११६॥

दक्षिणोत्तराद्याऽतस् ।७।२।११७॥

आभ्यां परावराभ्यां च दिगाद्यर्थाभ्यां प्रथमाद्यन्ताभ्यां स्वार्थे-'ऽतस्' स्यात् । दक्षिणतः, उत्तरतः, परतः, अवरतो रम्यमागतो वासो वा ॥११७॥

अधरा-ऽपराद्याऽऽत् ।७।२।११८॥

आभ्यां दक्षिणोत्ताभ्यां च दिगाद्यर्थाभ्यां प्रथमाद्यन्ताभ्या-'मात्' स्यात् । अधरात्, पश्चात्, दक्षिणात्, उत्तराद् रम्यमागतो वासो वा ॥११८॥

वा दक्षिणात् प्रथमा-सप्तम्या आः ।७।२।११९॥

अस्माद् दिग्-देशार्थात् सि-ङ्यन्ताद्, 'आ वा' स्यात् । दक्षिणा, दक्षिणतः, दक्षिणाद् रम्यं वासो वा ॥११९॥

आ-ऽऽही दूरे ।७।२।१२०॥

दूरदिग्-देशार्थात् सि-ङ्यन्ताद् दक्षिणाद् 'आ, आहिश्च' स्यात् । ग्रामाद् दक्षिणा, दक्षिणाहि रम्यं वासो वा ॥१२०॥

वोत्तरात् ।७।२।१२१॥

दिगाद्यर्थादस्मात् सि-ङ्यन्ताद् 'आ, आहिश्च वा' स्यात् । उत्तरा, उत्तराहि, उत्तरतः, उत्तराद् रम्यं वासो वा ॥१२१॥

अदूरे एनः ।७।२।१२२॥

दिक्शब्दाददूरदिगाद्यर्थात् सि-ङ्यन्ता-'देनः' स्यात् । पूर्वेणास्य रम्यं वसति वा ॥१२२॥

लुबञ्चः ।७।२।१२३॥

अञ्चत्यन्ताद् दिक्शब्दाद् दिगादिवृत्तेः सि-ङसि-ङ्यन्ताद् विहितो 'यो धा, एनो वा, तस्य लुप्' स्यात् । प्राग् रम्यमागतो वासो वा ॥१२३॥

पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाऽऽति ।७।२।१२४॥

अपरस्य केवलस्य दिगर्थपूर्वपदस्य चाऽऽति परे 'पश्चः' स्यात् । पश्चात्, दक्षिणपश्चात् रम्यमागतो वासो वा ॥१२४॥

वोत्तरपदेऽर्धे ।७।२।१२५॥

अपरस्य केवलस्य दिक्पूर्वस्य चार्धे उत्तरपदे 'पश्चो वा' स्यात् । पश्चार्धम्, अपरार्धम्; दक्षिणपश्चार्द्धः, दक्षिणापरार्द्धः ॥१२५॥

कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्विः ।७।२।१२६॥

कर्मार्थात् कृगा योगे, कर्त्रर्थाच्च भ्वस्तियोगे प्रागभूततद्भावे गम्ये 'च्विः' स्यात् । शुक्लीकरोति पटम्, शुक्लीभवति, शुक्लीस्यात् पटः । प्रागिति किम् ? अशुक्लं शुक्लं करोत्येकदा ॥१२६॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो-रहो-रजसां लुक् च्वौ ।७।२।१२७॥

एषां च्वौ 'अन्तस्य लुक्' स्यात् । अरूस्यात्, महाऽरूस्यात्, मनीस्यात्, वक्षूस्यात्, चेतीस्यात्, रहीस्यात्, रजीस्यात् ॥१२७॥

इसुसोर्बहुलम् ।७।२।१२८।।

इसुसन्तस्य च्वौ 'बहुलं लुक्' स्यात् । सर्पींकरोति नवनीतम्, धनूस्याद् वंशः । न च भवति- सर्पिर्भवति, धनुर्भवति ।।१२८।।

व्यञ्जनस्यान्त ईः ।७।२।१२९।।

व्यञ्जनान्तस्य च्वौ बहुल- 'मीरन्तः' स्यात् । दृषदीभवति शिला । न च भवति– दृषद्भवति शिला ।।१२९।।

व्याप्तौ स्सात् ।७।२।१३०।।

कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्व इति विषये 'सादिः सात्' स्यात्, व्याप्तौ– प्रागतत्तत्त्वस्य सर्वात्मना द्रव्येण सम्बन्धे गम्ये । अग्निसात् काष्ठं करोति, अग्निसाद्भवति, अग्निसात् स्यात् ।।१३०।।

जातेः सम्पदा च ।७।२।१३१।।

कृ-भ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे कृग्कर्मणो भ्वस्तिसम्पत्कर्तुश्च प्रागतत्तत्त्वेन सामान्यस्य व्याप्तौ 'स्सात्' स्यात् । अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रमग्निसात् करोति दैवम्, एवम्– अग्निसात् भवति, अग्निसात् स्यात्, अग्निसात् सम्पद्यते ।।१३१।।

तत्राऽधीने ।७।२।१३२।।

तत्रेति– ङ्यन्ताद् आयत्तेऽर्थे कृ-भ्वस्ति-सम्पद्योगे 'स्सात्' स्यात् । राजसात् करोति, राजसाद् भवति, राजसात् स्यात्, राजसात् सम्पद्यते ।।१३२।।

देये त्रा च ।७।२।१३३।।

ङ्यन्ताद् देये आयत्तेऽर्थे कृ-भ्वस्ति-सम्पद्योगे 'त्रा' स्यात् । देवत्रा करोति द्रव्यम्, देवत्रा भवेत्, स्यात्, सम्पद्यते वा । देय इति किम् ? राजसात् स्यात् राष्ट्रम् ।।१३३।।

सप्तमी-द्वितीयाद् देवादिभ्यः ।७।२।१३४॥

एभ्यो ङ्यमन्तेभ्यः स्वार्थे 'त्रा' स्यात् । देवत्रा वसेत्, भवेत्, स्यात्, करोति वा, एवं-मनुष्यत्रा ॥१३४॥

तीय-शम्ब-बीजात् कृगा कृषौ डाच् ।७।२।१३५॥

तीयान्ताच्छम्ब-बीजाभ्यां च कृग्योगे कृषिविषये 'डाच्' स्यात् । द्वितीया करोति, शम्बा करोति, बीजा करोति क्षेत्रम् । कृषाविति किम् ? द्वितीयं पटं करोति ॥१३५॥

सङ्ख्यादेर्गुणात् ।७।२।१३६॥

सङ्ख्याया आद्यवयवात् परो यो गुणस्तदन्तात् कृग्योगे कृषिविषये 'डाच्' स्यात् । द्विगुणा करोति क्षेत्रम् ॥१३६॥

समयाद् यापनायाम् ।७।२।१३७॥

अस्मात् कालक्षेपे गम्ये कृग्योगे 'डाच्' स्यात् । समया करोति, कालं क्षिपतीत्यर्थः ॥१३७॥

सपत्र-निष्पत्रादतिव्यथने ।७।२।१३८॥

आभ्यां कृग्योगेऽतिपीडने गम्ये 'डाच्' स्यात् । सपत्रा करोति मृगम्, निष्पत्रा करोति । अतिव्यथन इति किम् ? सपत्रं करोति तरुं सेकः ॥१३८॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ।७।२।१३९॥

अस्मात् कृग्योगे निष्कोषणेऽर्थे 'डाच्' स्यात् । निष्कुला करोति दाडिमम् । निष्कोषण इति किम् ? निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥१३९॥

प्रिय-सुखादानुकूल्ये ।७।२।१४०॥

आभ्यां कृग्योगे आनुकूल्ये गम्ये 'डाच्' स्यात् । प्रिया करोति, सुखा करोति गुरुम् । आनुकूल्य इति किम् ? प्रियं करोति साम, सुखं करोति

पौषधव्रतम् ॥१४०॥

दुःखात् प्रातिकूल्ये ।७।२।१४१॥

दुःखात् प्रातिकूल्ये गम्ये कृग्योगे 'डाच्' स्यात् । दुःखा करोति शत्रुम् । प्रातिकूल्य इति किम् ? दुःखं करोति रोगः ॥१४१॥

शूलात् पाके ।७।२।१४२॥

शूलात् पाके गम्ये कृग्योगे 'डाच्' स्यात् । शूला करोति मांसम् ॥१४२॥

सत्यादशपथे ।७।२।१४३॥

अशपथार्थात् सत्यात् कृग्योगे 'डाच्' स्यात् । सत्या करोति वणिग् भाण्डम् । अशपथ इति किम् ? सत्यं करोति, शपथमित्यर्थः ॥१४३॥

मद्र-भद्राद् वपने ।७।२।१४४॥

आभ्यां मुण्डने गम्ये कृग्योगे 'डाच्' स्यात् । मद्रा करोति, भद्रा करोति नापितः । वपन इति किम् ? मद्रं करोति, भद्रं करोति साधुः ॥१४४॥

अव्यक्ताऽनुकरणानेकस्वरात् कृ-भ्वस्तिनाऽनितौ द्विश्च ।७।२।१४५॥

यस्मिन् ध्वनौ वर्णा विशेषरूपेण नाभिव्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः, तदनुकरणार्थादनेकस्वराद् अनितिपरात् कृ-भ्वस्तियोगे 'डाच् वा' स्यात्, 'द्विश्चास्य प्रकृतिः' । पटपटा करोति, भवेत्, स्याद् वा । अनेकस्वरादिति किम् ? खाद् करोति । अनिताविति किम् ? पटिति करोति ॥१४५॥

इतावतो लुक् ।७।२।१४६॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्य योऽदिति तस्येतिशब्दे 'लुक्' स्यात् । पटिति ॥१४६॥

न द्वित्वे ।७।२।१४७॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्य द्वित्वे सति इतौ परेऽतो 'लुग् न' स्यात् । पटत्पटदिति ॥१४७॥

तो वा ।७।२।१४८॥

द्वित्वेऽव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्यात 'स्तो लुग् वा' स्यात्; इतौ परे । पटत्पटेति करोति, पटत्पटदिति वा ॥१४८॥

डाच्यादौ ।७।२।१४९॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्याच्छब्दान्तस्य द्वित्वे सति आद्यतस्तो डाचि 'लुक्' स्यात् । पटपटा करोति । आदाविति किम् ? पतपता करोति ॥१४९॥

बह्वल्पार्थात् कारकादिष्टा-ऽनिष्टे शस् ।७।२।१५०॥

बह्वल्पार्थाभ्यां कारकवाचिभ्यां यथासंख्यमिष्टेऽनिष्टे च विषये 'शस् पिद् वा' स्यात्, इष्टं– प्राशित्रादि, अनिष्टं– श्राद्धादि । ग्रामे बहवो बहुशो वा ददाति, एवम्– भूरिशः, अल्पमल्पशो वा धनं दत्ते श्राद्धे, एवं–स्तोकशः । इष्टनिष्ट इति किम् ? बहु दत्ते श्राद्धे, अल्पं प्राशित्रे ॥१५०॥

संख्यैकार्थाद् वीप्सायां शस् ।७।२।१५१॥

संख्यैकार्थाभ्यां कारकार्थाभ्यां वीप्सायां द्योत्यमानायां 'शस् वा' स्यात् । एकैकमेकशो वा दत्ते, माषं माषं माषशो वा देहि । संख्यैकार्थादिति किम् ? माषौ माषौ दत्ते । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ दत्ते ॥१५१॥

संख्याऽऽदेः पादादिभ्यो दान-दण्डे चाऽकल् लुक् च ।७।२।१५२॥

संख्यार्थादवयवात् परे ये पादादयस्तदन्ताद् दाने दण्डे वीप्सायां च विषये-'ऽकल्' स्यात्, तद्योगे च 'प्रकृतेरन्तस्य लुक्' । द्विपदिकां दत्ते दण्डितो भुङ्क्ते वा, एवं– द्विशतिकाम् ॥१५२॥

तीयाट्टीकण् न विद्या चेत् ।७।२।१५३॥

तीयान्तादविद्यार्थात् स्वार्थे 'टीकण् वा' स्यात् । द्वितीयम्, द्वैतीयीकम् । विद्या तु द्वितीया ॥१५३॥

निष्फले तिलात् पिञ्ज-पेजौ ।७।२।१५४॥

निष्फलार्थात् तिला–'देतौ' स्याताम् । तिलपिञ्जः, तिलपेजः ॥१५४॥

प्रायोऽतोर्द्वयसट्-मात्रट् ।७।२।१५५॥

अत्वन्तात् स्वार्थे 'एतौ' स्याताम्, यथालक्ष्यम् । यावद्द्वयसम्, यावन्मात्रम् ॥१५५॥

वर्णा-ऽव्ययात् स्वरूपे कारः ।७।२।१५६॥

एभ्यः स्वरूपार्थेभ्यः 'कारो वा' स्यात् । अकारः, ॐकारः । स्वरूप इति किम् ? अः- विष्णुः ॥१५६॥

रादेफः ।७।२।१५७॥

वा स्यात् । रेफः । प्रायोऽधिकाराद् रकारः ॥१५७॥

नाम-रूप-भागाद् धेयः ।७।२।१५८॥

एभ्यः स्वार्थे 'धेयो वा' स्यात् । नामधेयम्, रूपधेयम्, भागधेयम् ॥१५८॥

मर्तादिभ्यो यः ।७।२।१५९॥

एभ्यो 'यः' स्यात् । मर्त्यः, सूर्यः ॥१५९॥

नवादीन-तन-त्नं च नू चास्य ।७।२।१६०॥

नवात् स्वार्थे 'एते यश्च वा' स्युः, तद्योगे च नवस्य 'नूः' । नवीनम्, नूतनम्, नूत्नम्, नव्यम् ॥१६०॥

प्रात् पुराणे नश्च ।७।२।१६१॥

पुराणार्थात् प्रात् 'न ईन-तन-त्नाश्च' स्युः । प्रणम्, प्रीणम्, प्रतनम्, प्रत्नं,

पुराणम् ॥१६१॥

देवात् तल् ।७।२।१६२॥

स्वार्थे वा स्यात् । देवता ॥१६२॥

होत्राया ईयः ।७।२।१६३॥

स्वार्थे वा स्यात् । होत्रीयम् ॥१६३॥

भेषजादिभ्यष्ट्यण् ।७।२।१६४॥

स्वार्थे वा स्यात् । भैषज्यम्, आनन्त्यम् ॥१६४॥

प्रज्ञादिभ्योऽण् ।७।२।१६५॥

स्वार्थे-'ऽण् वा' स्यात् । प्राज्ञः, वाणिजः ॥१६५॥

श्रोत्रौषधि-कृष्णाच्छरीर-भेषज-मृगे ।७।२।१६६॥

एभ्यो यथासंख्यं शरीराद्यर्थेभ्यः स्वार्थे-'ऽण् वा' स्यात् । श्रौत्रं वपुः, औषधं भैषजम्, काष्णों मृगः ॥१६६॥

कर्मणः सन्दिष्टे ।७।२।१६७॥

सन्दिष्टार्थात् कर्मणः स्वार्थे-'ऽण् वा' स्यात्, अन्येनान्योऽन्यस्मै यदाह त्वयेदं कार्यमिति तत्सन्दिष्टम् । कार्मणम् ॥१६७॥

वाच इकण् ।७।२।१६८॥

सन्दिष्टार्थाद् स्यात् । वाचिकं वक्ति ॥१६८॥

विनयादिभ्यः ।७।२।१६९॥

स्वार्थे 'इकण् वा' स्यात् । वैनयिकम्, सामयिकम् ॥१६९॥

उपायाद्ध्रस्वश्च ।७।२।१७०॥

स्वार्थे 'इकण् वा' स्यात्, तद्योगे च 'ह्रस्वः' । औपयिकम् ॥१७०॥

मृदस्तिकः ।७।२।१७१॥

स्वार्थे वा स्यात् । मृत्तिका, मृत् ॥१७१॥

स-स्नौ प्रशस्ते ।७।२।१७२॥

प्रशस्तार्थाद् मृदः 'स-स्नौ वा' स्याताम् । मृत्सा, मृत्स्ना ॥१७२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन- लघुवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥७।२॥

उत्साहसाहसवता भवता नरेन्द्र !
धाराव्रतं किमपि तद् विषमं सिषेवे ।
यस्मात् फलं न खलु मालवमात्रमेव,
श्रीपर्वतोऽपि तव कन्दुककेलिपात्रम् ॥२६॥

[तृतीयः पादः]

प्रकृते मयट् ।७।३।१॥

प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं=प्रकृतम्, तदर्थात् स्वार्थे 'मयट्' स्यात् । अन्नमयम्, पूजामयम् ॥१॥

अस्मिन् ।७।३।२॥

प्रकृतार्थादस्मिन्निति विषये 'मयट्' स्यात् । अपूपमयं पर्व ॥२॥

तयोः समूहवच्च बहुषु ।७।३।३॥

प्रकृतेऽस्मिन्निति च विषययोर्बहुवर्थात् 'समूह इव प्रत्ययः' स्यात्, 'मयट् च' । आपूपिकम्, अपूपमयम्, अपूपास्तत्पर्व वा ॥३॥

निन्द्ये पाशप् ।७।३।४॥

निन्द्यार्थात् स्वार्थे 'पाशप्' स्यात् । छान्दसपाशः ॥४॥

प्रकृष्टे तमप् ।७।३।५॥

प्रकृष्टार्थात् 'तमप्' स्यात् । शुक्लतमः, कारकतमः ॥५॥

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ।७।३।६॥

द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विभज्ये च वर्त्तमानात् 'तरप्' स्यात् । पटुतरा स्त्री, साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः ॥६॥

क्वचित् स्वार्थे ।७।३।७॥

यथालक्ष्यं स्वार्थे 'तरप्' स्यात् । अभिन्नतरकम्, उच्चैस्तराम् ॥७॥

किं-त्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्या-ऽऽम् ।७।३।८॥

किमस्त्याद्यन्तादेकारान्तादव्ययाच्च परयोस्तमप्-तरपोरन्तस्या-'ऽऽम्' स्यात्, न चेत् तौ सत्त्वे-- द्रव्ये वर्त्तेते । किन्तराम्, किन्तमाम्; पचतितराम्, पचतितमाम्; पूर्वाह्णेतराम्, पूर्वाह्णेतमां भुङ्क्ते, अतितराम्, अतितमाम् । असत्त्व इति किम् ? किन्तरं दारु ॥८॥

गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू ।७।३।९॥

गुणप्रवृत्तिहेतुकात् तमप्-तरपोर्विषये यथासंख्य-'मेतौ वा' स्याताम् । पटिष्ठः, पटुतमः; गरीयान्, गुरुतरः ॥९॥

त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् ।७।३।१०॥

त्याद्यन्ताद् नाम्नश्च प्रशस्तार्थाद् 'रूपप्' स्यात् । पचतिरूपम्, दस्युरूपम् ॥१०॥

अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप्-देश्यप्-देशीयर् ।७।३।११॥

किञ्चिदसमाप्तार्थात् त्याद्यन्तात् नाम्नश्च तमबाद्यन्तवर्जा-'देते' स्युः । पचतिकल्पम्, पचतिदेश्यम्, पचतिदेशीयम्; पटुकल्पा, पटुदेश्या, पटुदेशीया ॥११॥

नाम्नः प्राग् बहुर्वा ।७।३।१२॥

ईषदपरिसमाप्तार्थाद् नाम्नः प्राग् 'बहुर्वा' स्यात् । बहुपटुः, पटुकल्पः ॥

न तमबादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ।७।३।१३॥

छिन्नादिवर्जाद् यः कप्, तदन्तात् 'तमबादिर्न' स्यात् । अयमेषामनयोर्वा प्रकृष्टः पटुकः । अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ? छिन्नकतमः ॥१३॥

अनत्यन्ते ।७।३।१४॥

अनत्यन्तार्थात् कबन्तात् 'तमबादिर्न' स्यात् । इदमेषामनयोर्वा प्रकृष्टं छिन्नकम् भिन्नकम् ॥१४॥

यावादिभ्यः कः ।७।३।१५॥

स्वार्थे 'कः' स्यात् । यावकः, मणिकः ॥१५॥

कुमारीक्रीडनेयसोः ।७।३।१६॥

कुमारीणां यत् क्रीडनं तदर्थाद्, ईयस्वन्ताच्च स्वार्थे 'कः' स्यात् । कन्दुकः, श्रेयस्कः ॥१६॥

लोहितान्मणौ ।७।३।१७॥

अस्माद् मण्यर्थात् स्वार्थे 'को वा' स्यात् । लोहितको मणिः, लोहितो मणिः ॥१७॥

रक्ता-ऽनित्यवर्णयोः ।७।३।१८॥

लाक्षादिरक्तार्थादनित्यवर्णार्थाच्च लोहितात् 'को वा' स्यात् । लोहितकः पटः, लोहितकमक्षि कोपेन ॥१८॥

कालात् ।७।३।१९॥

कज्जलादिरक्तेऽनित्यवर्णे च वर्त्तमानात् कालात् 'को वा' स्यात् । काल एव-कालकः पटः, कालकं मुखं शोकेन ॥१९॥

शीतोष्णादृतौ ।७।३।२०॥

आभ्यामृत्वर्थाभ्यां 'को वा' स्यात् । शीतकः, उष्णक ऋतुः ॥२०॥

लून–वियातात् पशौ ।७।३।२१॥

आभ्यां पश्वर्थाभ्यां 'को वा' स्यात् । लूनकः, वियातकः पशुः ॥२१॥

स्नाताद् वेदसमाप्तौ ।७।३।२२॥

अस्यां गम्यायां स्नातात् 'कः' स्यात् । वेदं समाप्य स्नातः=स्नातकः ॥२२॥

तनु-पुत्रा-ऽणु-बृहती-शून्यात् सूत्र-कृत्रिम-निपुणा-ऽऽच्छा-दन-रिक्ते ।७।३।२३॥

तन्वादिभ्यो यथासंख्यं सूत्राद्यर्थेभ्यः 'कः' स्यात् । तनुकं सूत्रम्, पुत्रकः कृत्रिमः, अणुको निपुणः, बृहतिका आच्छादनम्, शून्यको रिक्तः ॥२३॥

भागेऽष्टमाञ्ञः ।७।३।२४॥

भागार्थादस्मात् 'ञो वा' स्यात् । आष्टमो भागः ॥२४॥

षष्ठात् ।७।३।२५॥

अस्माद् भागार्थात् 'ञो वा' स्यात् । षाष्ठो भागः ॥२५॥

माने कञ्च ।७।३।२६॥

मीयते येन तद्रूपभागार्थात् षष्ठात् 'को ञश्च वा' स्यात् । षष्ठकः, षाष्ठो भागो मानं चेत् ॥२६॥

एकादाकिंश्चासहाये ।७।३।२७॥

असहायार्थादिकाद् 'आकिन् कश्च' स्यात् । एकाकी, एककः ॥२७॥

प्राग् नित्यात् कप् ।७।३।२८॥

नित्यशब्दसङ्कीर्त्तनात् प्राग् येऽर्थास्तेषु द्योत्येषु 'कप् अधिकृतो' ज्ञेयः । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वाऽश्वः– अश्वकः ॥२८॥

त्यादि-सवदिः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वोऽक् ।७।३।२९॥

त्याद्यन्तस्य, सर्वादेश्च स्वराणां मध्ये योऽन्त्यस्वरस्तस्मात् पूर्वो-'ऽक्' स्यात्, प्राग् नित्यात् । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति– पचतकि, सर्वके, विश्वके ॥२९॥

युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः ।७।३।३०॥

अनयोः सोभादिवर्जस्याद्यन्तयोः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वो-'ऽक्' स्यात् । त्वयका, मयका । असोभादिस्यादेरिति किम् ? युष्मकासु, युवकयोः, युवकाभ्याम् ॥३०॥

अव्ययस्य को द् च ।७।३।३१॥

प्राग् नित्याद् येऽर्थास्तेषु द्योत्येष्वव्ययस्य स्वरात् पूर्वो-'ऽक्' स्यात्, तद्योगे चाऽस्य 'को द्' । कुत्सिताद्यद्यैः-उच्चकैः, एवं– धिक्– धकिद् ॥३१॥

तूष्णीकाम् ।७।३।३२॥

तूष्णीमो मः प्राक् 'का' इत्यन्तो निपात्यः, प्राक् नित्यात् । कुत्सितादि तूष्णीं-तूष्णीकामास्ते ॥३२॥

कुत्सिता-ऽल्पा-ऽज्ञाते ।७।३।३३॥

कुत्सिताद्युपाधिकार्थाद् यथायोगं 'कबादयः' स्युः । अश्वकः, पचतकि, उच्चकैः ॥३३॥

अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः ।७।३।३४॥

अनुकम्पायां तद्युक्तायां च नीतौ गम्यायां यथायोगं 'कबादयः' स्युः । पुत्रकः, स्वपिषकि, पुत्रकः, एहकि, उत्सङ्गके उपविश, कर्दमकेनाऽसि दिग्धकः ॥३४॥

अजातेर्नृनाम्नो बहुस्वरादियेकेलं वा ।७।३।३५॥

मनुष्यनाम्नो बहुस्वरादनुकम्पायां 'एते वा' स्युः, न चेत् नृनाम जात्यर्थम् । देवियः, देविकः, देविलः, देवदत्तकः । अजातेरिति किम् ? महिषकः ॥३५॥

वोपादेरडाऽकौ च ।७।३।३६॥

उपपूर्वादजात्यर्थाद् बहुस्वराद् नृनाम्नोऽनुकम्पाया-'मडाकौ, इये केलाश्च वा'

स्युः । उपडः, उपकः, उपियः, उपिकः, उपिलः, उपेन्द्रदत्तकः ॥३६॥

ऋवर्णोवर्णात् स्वरादेरादेर्लुक् प्रकृत्या च ।७।३।३७॥

ऋवर्णान्तोवर्णान्ताभ्यां परस्यानुकम्पोत्पन्नस्य स्वरादेः प्रत्ययस्या-'ऽऽदेर्लुक्' स्यात्, लुकि तु सति 'प्रकृतेः प्रकृतिः' । मातृयः, मातृकः, मातृलः; वायुयः, वायुकः, वायुलः । स्वरादेरिति किम् ? मद्रबाहुकः ॥३७॥

लुक्युत्तरपदस्य कपून् ।७।३।३८॥

नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य, "ते लुग् वा" [३, २, १०८] इति लुकि सति ततः 'कपून्' स्यात्, अनुकम्पायां गम्यायाम् । देवदत्ता, लुकि-देवी, अनुकम्पिताऽसौ-देवका । उत्तरपदस्येति किम् ? दत्तिका ॥३८॥

लुक् चाजिनान्तात् ।७।३।३९॥

अजिनान्तात् नृनाम्नोऽनुकम्पायां 'कपून्' स्यात्, तद्योगे च 'लुगुत्तरपदस्य' । व्याघ्रकः ॥३९॥

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे ।७।३।४०॥

षड्वर्जमेकस्वरं पूर्वपदं यस्य तस्योत्तरपदस्यानुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्यये 'लुक्' स्यात् । अनुकम्पितो वागाशीः- वाचियः । षड्वर्जेत्यादीति किम् ? उपेन्द्रेण दत्तः- उपेन्द्रदत्तः, सोऽनुकम्पितः- उपडः, षडङ्गुलिस्तु षडियः । स्वर इति किम् ? वागाशीर्दत्तकः ॥४०॥

द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् ।७।३।४१॥

अनुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्यये प्रकृतेर्द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वं 'लुक्' स्यात् । देवियः ॥४१॥

सन्ध्यक्षरात् तेन ।७।३।४२॥

अनुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्यये प्रकृतेर्द्वितीयात् सन्ध्यक्षरस्वरादूर्ध्वं तेन सन्ध्यक्षरेण सह 'लुक्' स्यात् । कुबियः, कहिकः ॥४२॥

शेवलाद्यादेस्तृतीयात् ।७।३।४३॥

शेवलादिपूर्वपदस्य नृनान्नोऽनुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्यये तृतीयात् स्वरादूर्ध्वं 'लुक्' स्यात् । शेवलियः, सुपरियः ॥४३॥

क्वचित् तुर्यात् ।७।३।४४॥

अनुकम्पोत्पन्ने स्वरादौ प्रत्यये यथालक्ष्यं चतुर्थात् स्वरादूर्ध्वं 'लुक्' स्यात् । बृहस्पतियः । क्वचिदिति कम् ? उपडः ॥४४॥

पूर्वपदस्य वा ।७।३।४५॥

अनुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्यये पूर्वपदस्य 'लुग् वा' स्यात् । दत्तियः, देवियः ॥

ह्रस्वे ।७।३।४६॥

ह्रस्वार्थाद् यथायोगं 'कबादिः' स्यात् । पटकः, पचतकि ॥४६॥

कुटी-शुण्डाद् रः ।७।३।४७॥

आभ्यां ह्रस्वार्थाभ्यां 'रः' स्यात् । कुटीरः, शुण्डारः ॥४७॥

शम्या रु-रौ ।७।३।४८॥

अस्माद् ह्रस्वार्था-'देतौ' स्याताम् । शमीरुः, शमीरः ॥४८॥

कुत्वा डुपः ।७।३।४९॥

अस्माद् ह्रस्वार्थात् 'डुपः' स्यात् । कुतुपः ॥४९॥

कासू-गोणीभ्यां तरट् ।७।३।५०॥

आभ्यां ह्रस्वार्थाभ्यां 'तरट्' स्यात् । कासूतरी, गोणीतरी ॥५०॥

वत्सोक्षा-ऽश्वर्षभाद्ग्रासे पित् ।७।३।५१॥

एभ्यः स्वप्रवृत्तिहेतोर्ह्रासे गम्ये 'तरट् पित्' स्यात् । वत्सतरः, उक्षतरः, अश्वतर ऋषभतरः ॥५१॥

वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ।७।३।५२॥

एकाद् द्वयोरेकस्मिन् निर्धार्येऽर्थे 'डतरो वा' स्यात् । एकतरः, एकको वा भवतोः कठः पटुर्गन्ता वैत्रो दण्डी वा ॥५२॥

यत्-तत्-किमन्यात् ।७।३।५३॥

एभ्यो द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्येऽर्थे वर्त्तमानेभ्यो 'डतरः' स्यात् । यतरो भवतोः कठादिस्ततर आगच्छेत्, एवं-कतरः, अन्यतरः ॥५३॥

बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ।७।३।५४॥

यदादिभ्यो बहूनां मध्ये निर्धार्यार्थेभ्यः प्रश्ने 'डतमो डतरश्च वा' स्यात् । यतमो यतरो वा भवतां कठस्ततरस्ततमो वा यातु, एवं– कतमः, कतरः, अन्यतमः, अन्यतरः, पक्षे– यको यो वा, सकः स वा भवतां कठ इत्यादि ॥

वैकात् ।७।३।५५॥

एकाद् बहूनां मध्ये निर्धार्यार्थात् 'डतमो वा' स्यात् । एकतमः, एककः, एको वा भवतां कठः ॥५५॥

क्तात् तमबादेश्चानत्यन्ते ।७।३।५६॥

क्तान्तात् केवलात् तमबाद्यन्ताच्चानत्यन्तार्थात् 'कप्' स्यात् । अनत्यन्तं भिन्नं–भिन्नकम्, भिन्नतमकम्, भिन्नतरकम् ॥५६॥

न सामिवचने ।७।३।५७॥

अर्धवचने उपपदेऽनत्यन्तार्थात् क्तान्तात् केवलात् तमबाद्यन्ताच्च 'कप् न' स्यात् । सामि अनत्यन्तं भिन्नम्, अर्धमनत्यन्तं भिन्नम् ॥५७॥

नित्यं ञ-ञिनोऽणू ।७।३।५८॥

ञ-ञिनन्तात् स्वार्थे 'नित्यमण्' स्यात् । व्यावक्रोशी साङ्कोटिनम् ॥५८॥

विसारिणो मत्स्ये ।७।३।५९॥

अस्माद् मत्स्यार्थात् स्वार्थे-'ऽण्' स्यात् । वैसारिणो मत्स्यः ॥५९॥

पूगादमुख्यकाञ्ञ्यो द्रिः ।७।३।६०॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः=पूगाः, तदर्थात् स्वार्थे 'ञ्यो द्रिः' स्यात्, न चेत् पूगार्थं मुख्यार्थकान्तम् । लौहध्वज्यः, लोहध्वजाः । अमुख्यकादिति किम् ? देवदत्तकः पूगः ॥६०॥

व्रातादस्त्रियाम् ।७।३।६१॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरायासजीविनः सङ्घाः=व्राताः, तदर्थादस्त्रियां स्वार्थे 'ञ्यो द्रिः' स्यात् । कापोतपाक्यः, स्त्री तु कपोतपाका ॥६१॥

शस्त्रजीविसङ्घाञ्ञ्यड् वा ।७।३।६२॥

एतदर्थात् स्वार्थे 'द्रिर्ञ्यड् वा' स्यात् । शाबर्यः, शबराः, पौलिन्द्यः, पुलिन्दाः; पक्षे- शबरः । सङ्घादिति किम् ? वागुरः ॥६२॥

वाहीकेष्वब्राह्मण-राजन्येभ्यः ।७।३।६३॥

एषु यः शस्त्रजीविसङ्घो ब्राह्मणराजन्यवर्जस्तदर्थात् स्वार्थे 'द्रिर्ञ्यट्' स्यात् । कौण्डीविश्यः, कुण्डीविशाः । अब्राह्मणेत्यादि किम् ? गौपालिः, राजन्यः ॥

वृकाट्टेण्यण् ।७।३।६४॥

वृकात् शस्त्रजीविसङ्घार्थात् स्वार्थे 'टेण्यण् द्रिः' स्यात् । वार्केण्यः ॥६४॥

यौधेयादेरञ् ।७।३।६५॥

एभ्यः शस्त्रजीविसंघार्थेभ्यो-'ऽञ् द्रिः' स्यात् । यौधेयः, धार्तेयः ॥६५॥

पश्वदिरण् ।७।३।६६॥

एभ्यः शस्त्रजीविसंघार्थेभ्यः स्वार्थे-'ऽण् द्रिः' स्यात् । पार्शवः, राक्षसः ॥

दामन्यादेरीयः ।७।३।६७॥

एभ्यः शस्त्रजीविसंघार्थेभ्यः स्वार्थे 'ईयो द्रिः' स्यात् । दामनीयः,

औलपीयः ॥६७॥

श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालावदूर्णावद्-विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ।७।३।६८॥

एभ्यो गोत्राऽणन्तेभ्यः स्वार्थे 'यञ् द्रिः' स्यात् । श्रौमत्यः, शामीवत्यः, शैखावत्यः, शालावत्यः, और्णावत्यः, वैदभृत्यः, आभिजित्यः ॥६८॥

समासान्तः ।७।३।६९॥

अतः परं विधास्यमानं 'समासस्यावयवः' स्यात्, ततस्तस्य तत्तत्समाससंज्ञा । सुजम्भे, सुजम्भानौ स्त्रियौ, उपधुरम्, द्विधुरी, म्रक्त्वचिनी ॥६९॥

न किमः क्षेपे ।७।३।७०॥

निन्दार्थात् किमः परं यद् ऋगादि तदन्तात् समासात् 'समासान्तो न' स्यात् । किंधूः, किंसखा । क्षेप इति किम् ? केषां राजा किंराजः ॥७०॥

नञ्ऋतत्पुरुषात् ।७।३।७१॥

अस्मात् 'समासान्तो न' स्यात् । अनृक, अराजा । तत्पुरुषादिति किम् ? न विद्यते धूरस्याधुरं शकटम् ॥७१॥

पूजास्वतेः प्राक् टात् ।७।३।७२॥

पूजार्थस्वतिभ्यां परं यद् ऋगादि तदन्तात् 'टात् प्राग् यः समासान्तः स न' स्यात् । सुधूः, अतिधूरियम् । पूजेति किम् ? अतिराजोऽरिः । प्राक् टादिति किम् ? स्वङ्गुलं काष्ठम् ॥७२॥

बहोर्डे ।७।३।७३॥

डस्य प्राप्तिर्यतस्ततः समासान्तो 'डः कच्च न' स्यात् । उपबहवो घटाः । ड इति किम् ? प्रियबहुकः ॥७३॥

इजू युद्धे ।७।३।७४॥

युद्धे यः समास उक्तस्तस्मा-'दिच् समासान्तः' स्यात् । केशाकेशि ॥७४॥

द्विदण्ड्यादिः ।७।३।७५॥

एते 'इजन्ताः' साधवः स्युः । द्विदण्डि हन्ति, उभादन्ति ॥७५॥

ऋक्-पूः- पथ्यपोऽत् ।७।३।७६॥

ऋगाद्यन्तात् समासा-'दत् समासान्तः' स्यात् । अर्धर्चः, त्रिपुरम्, जलपथः, द्वीपम् ॥७६॥

धुरोऽनक्षस्य ।७।३।७७॥

धुरन्तात् समासा-'दत् समासान्तः' स्यात्, चेद् धूर्नाऽक्षस्य । राज्यधुरा । अनक्षस्येति किम् ? अक्षधूः ॥७७॥

सङ्ख्या-पाण्डूदक्-कृष्णाद् भूमेः ।७।३।७८॥

सङ्ख्याऽर्थात् पाण्ड्वादेश्च परो यो भूमिस्तदन्ता-'दत् समासान्तः' स्यात् । द्विभूमम्, पाण्डुभूमम्, उदग्भूमम्, कृष्णभूमम् ॥७८॥

उपसर्गादध्वनः ।७।३।७९॥

उपसर्गाद् धातुयोग्यात् प्रादेः परादध्वनः 'अः समासान्तः' स्यात् । प्राध्वो रथः ॥७९॥

समवा-ऽन्धात् तमसः ।७।३।८०॥

एभ्यः परो यस्तमास्तदन्ता-'दत् समासान्तः' स्यात् । सन्तमसम्, अवतमसम्, अन्धतमसम् ॥८०॥

तप्ता-ऽन्ववाद् रहसः ।७।३।८१॥

तप्तादिपूर्वो यो रहास्तदन्ता-'दः समासान्तः' स्यात् । तप्तरहसम्, अनुरहसम्, अवरहसम् ॥८१॥

प्रत्यन्ववात् साम-लोम्नः ।७।३।८२॥

एभ्यः परौ यौ सामलोमानौ, तदन्ता-'दः समासान्तः' स्यात् । प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम्, प्रतिलोमः, अनुलोमः, अवलोमः ॥८२॥

ब्रह्म-हस्ति-राजपल्यादू वर्चसः ।७।३।८३॥

ब्रह्मादिपूर्वाद् वर्चसन्ता-'दत् समासान्तः' स्यात् । ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्चसम्, राजवर्चसम्, पल्यवर्चसम् ॥८३॥

प्रतेरुरसः सप्तम्याः ।७।३।८४॥

प्रतिपूर्वात् सप्तम्यन्तोरसन्ता-'ददन्तः' स्यात् । प्रत्युरसम् । सप्तम्या इति किम् ? प्रत्युरः ॥८४॥

अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ।७।३।८५॥

अप्राण्यङ्गार्थादक्ष्यन्ता-'ददन्तः' स्यात् । लवणाक्षम् । अप्राण्यङ्ग इति किम् ? अजाक्षि ॥८५॥

सं-कटाभ्याम् ।७।३।८६॥

आभ्यां परादक्ष्यन्ता-'ददन्तः' स्यात् । समक्षम्, कटाक्षः ॥८६॥

प्रति-परो-ऽनोरव्ययीभावात् ।७।३।८७॥

प्रत्यादिपूर्वादक्ष्यन्तादव्ययीभावा-'दत्' स्यात् । प्रत्यक्षम्, परोक्षम्, अन्वक्षम् ॥८७॥

अनः ।७।३।८८॥

अन्नन्तादव्ययीभावा-'दः' स्यात् । उपतक्षम् ॥८८॥

नपुंसकादू वा ।७।३।८९॥

अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावा 'दद् वा' स्यात् । उपचर्मम्, उपचर्म ॥८९॥

गिरि-नदी-पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ष्यादू वा ।७।३।९०॥

एतदन्तात् पञ्चमवर्जवर्गान्ताच्चाव्ययीभावा-'दद् वा' स्यात् । अन्तर्गिरम्, अन्तर्गिरि; उपनदम्, उपनदि; उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि; उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि; उपप्लुचम्, उपप्लुक् ॥९०॥

संख्याया नदी-गोदावरीभ्याम् ।७।३।९१॥

संख्यार्थात् परौ यावेतौ तदन्तादव्ययीभावा-'दः' स्यात् । पञ्चनदम्, द्विगोदावरम् ॥९१॥

शरदादेः ।७।३।९२॥

शरदाद्यन्तादव्ययीभावा-'दत्' स्यात् । उपशरदम्, प्रतित्यदम् ॥९२॥

जराया जरस् च ।७।३।९३॥

जरान्तादव्ययीभावा-'दत्' स्यात्, तद्योगे च 'जराया जरस्' । उपजरसम् ॥९३॥

सरजसोपशुना-ऽनुगवम् ।७।३।९४॥

एतेऽव्ययीभावा 'अदन्ता' निपात्याः । सरजसं भुङ्क्ते, उपशुनमास्ते, अनुगवमनः ॥९४॥

जात-महद्-वृद्धादुक्षणः कर्मधारयात् ।७।३।९५॥

एभ्यः परो य उक्षा, तदन्तात् कर्मधारया-'दत्' स्यात् । जातोक्षः, महोक्षः, वृद्धोक्षः । कर्मधारयादिति किम् ? जातस्योक्षा जातोक्षा ॥९५॥

स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ।७।३।९६॥

स्त्रियाः परो यः पुमान्, तदन्तात् द्वन्द्वात् कर्मधारयाच्चा-'ऽत्' स्यात् । स्त्रीपुंसौ, स्त्रीपुंसः शिखण्डी ॥९६॥

ऋक्सामर्ग्यजुष-धेन्वनड्वाह-वाङ्मनसा-ऽहोरात्र-रात्रि-दिव-नक्तंदिवा-ऽहर्दिवोर्वष्टीव-पदष्टीवा-ऽक्षिभ्रुव-दार-गवम् ।७।३।९७॥

एते द्वन्द्वा 'अदन्ता' निपात्याः । ऋक्सामे, ऋग्यजुषम्, धेन्वनडुहौ, वाङ्मनसे, अहोरात्रः, रात्रिंदिवम्, नक्तंदिवम्, अहर्दिवम्, ऊर्वष्ठीवम्, पदष्ठीवम्, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् ॥९७॥

चवर्ग-द-ष-हः समाहारे ।७।३।९८॥

एतदन्ताद् द्वन्द्वात् समाहारार्था-'दत्' स्यात् । वाक्त्वचम्, संपद्विपदम्, वाक्त्विषम्, छत्रोपानहम् । समाहार इति किम् ? प्रावृट्-शरद्भ्याम् ॥९८॥

द्विगोरत्रह्नोऽट् ।७।३।९९॥

अत्रन्तादहन्तान्ताच्च समाहारार्थाद् द्विगो-'रट्' स्यात् । पञ्चतक्षी, पञ्चतक्षम्, द्व्यहः । द्विगोरिति किम् ? समहः ॥९९॥

द्वि-त्रेरायुषः ।७।३।१००॥

आभ्यां परो य आयुष्, तदन्तात् समाहारार्थाद् द्विगो -'रट्' स्यात् । द्व्यायुषम्, त्र्यायुषम् ॥१००॥

वाऽञ्जलेरलुकः ।७।३।१०१॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिस्तदन्ताद् द्विगो-'रट् वा' स्यात्, न चेद् द्विगुस्तद्धितलुगन्तः । द्व्यञ्जलम्, द्व्यञ्जलि; त्र्यञ्जलमयम्, त्र्यञ्जलिमयम् । अलुक इति किम् ? द्व्यञ्जलिर्घटः ॥१०१॥

खार्या वा ।७।३।१०२॥

खार्यन्ताद् द्विगोरलुको-'ऽट् वा' स्यात् । द्विखारम्, द्विखारि; पञ्चखारधनः, पञ्चखारीधनः ॥१०२॥

वाऽर्धाच्च ।७।३।१०३॥

अर्धात् परा या खारी तदन्तात् समासादलुको-'ऽट् वा' स्यात् । अर्धखारम्, अर्धखारी ॥१०३॥

नावः ।७।३।१०४॥

अर्धात् परो यो नौस्तदन्तात् समासाद् द्विगोश्चाऽलुको-'ऽट्' स्यात् । अर्धनावम्, अर्धनावी, पञ्चनावम् । अलुक इत्येव = द्विनौः ॥१०४॥

गोस्तत्पुरुषात् ।७।३।१०५॥

गवन्तात् तत्पुरुषादलुको-'ऽट्' स्यात् । राजगवी । तत्पुरुषादिति किम् ? चित्रगुः । अलुक इत्येव = पञ्चगुः पटः ॥१०५॥

राजन्-सखेः ।७।३।१०६॥

एतदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । पञ्चराजी, राजसखः ॥१०६॥

राष्ट्राख्याद् ब्रह्मणः ।७।३।१०७॥

राष्ट्रार्थात् परो यो ब्रह्मा, तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । सुराष्ट्रब्रह्मः । राष्ट्राख्यादिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः ॥१०७॥

कु-महद्भ्यां वा ।७।३।१०८॥

आभ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट् वा' स्यात् । कुब्रह्मः, कुब्रह्मा, महाब्रह्मः, महाब्रह्मा ॥१०८॥

ग्राम-कौटात् तक्षणः ।७।३।१०९॥

आभ्यां परो यस्तक्षा तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । ग्रामतक्षः, कौटतक्षः ॥१०९॥

गोष्ठा-ऽतेः शुनः ।७।३।११०॥

आभ्यां परो यः श्वा तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । गोष्ठश्वः, अतिश्वो वराहः ॥११०॥

प्राणिन उपमानात् ।७।३।१११॥

प्राण्यर्थादुपमानात् परो यः श्वा तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । व्याघ्रश्वः ।

प्राणिन इति किम् ? फलकश्वा ॥१११॥

अप्राणिनि ।७।३।११२॥

अप्राण्यर्थ उपमानवाची यः श्वा तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । आकर्षश्वः । अप्राणिनीति किम् ? वानरश्वा ॥११२॥

पूर्वोत्तर-मृगाच्च सक्थ्नः ।७।३।११३॥

एभ्य उपमानार्थाच्च परो यः सक्थिस्तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । पूर्वसक्थम्, उत्तरसक्थम्, मृगसक्थम्, फलकसक्थम् ॥११३॥

उरसोऽग्रे ।७।३।११४॥

अग्रं-मुखं प्रधानं वा, तदर्थो य उरस्, तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । अश्वोरसं सेनायाः, अश्वोरसं कविकम् ॥११४॥

सरो-ऽनो-ऽश्मा-ऽयसो जाति-नाम्नोः ।७।३।११५॥

एतदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात्, यथासम्भवं जातावर्थे संज्ञाविषये च । जालसरसम्, उपानसम्, स्थूलाश्मः, कालायसम् । जाति-नाम्नोरिति किम् ? परमसरः ॥११५॥

अह्नः ।७।३।११६॥

अहन्नन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात् । परमाहः ॥११६॥

संख्यातादह्नश्च वा ।७।३।११७॥

सङ्ख्यातात् परो योऽहा तदन्तात् तत्पुरुषा-'दट्' स्यात्, 'अह्नश्च वाऽह्नः' । सङ्ख्याताह्नः, सङ्ख्याताहः ॥११७॥

सर्वा-ऽश-संख्या-ऽव्ययात् ।७।३।११८॥

सर्वादंशार्थात् संख्यार्थादव्ययाच्च परो योऽहा, तदन्तात् 'तत्पुरुषा-दट्' स्यात्, 'अह्नश्चाह्नः' । सर्वाह्णः, पूर्वाह्णः, द्व्यह्नः पटः, अत्यह्नी कथा ॥११८॥

संख्यातैक-पुण्य-वर्षा-दीर्घाच्च रात्रेरत् ।७।३।११९॥

एभ्यः, सर्वादेश्च परो यो रात्रिस्तदन्तात् तत्पुरुषा-'दत्' स्यात् । सङ्ख्यातरात्रः, एकरात्रः, पुण्यरात्रः, वर्षारात्रः, दीर्घरात्रः, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः, द्विरात्रः, त्रिरात्रः, अतिरात्रः ॥११९॥

पुरुषायुष-द्विस्ताव-त्रिस्तावम् ।७।३।१२०॥

एते तत्पुरुषा 'अदन्ता निपात्याः' । पुरुषायुषम्, द्विस्तावा, त्रिस्तावा वेदिः ॥१२०॥

श्वसो वसीयसः ।७।३।१२१॥

श्वसः परो यो वसीयान्, तदन्तात् तत्पुरुषा-'दत्' स्यात् । श्वोवसीयसम् ॥

निसश्च श्रेयसः ।७।३।१२२॥

निसः, श्वसश्च परो यः श्रेयान्, तदन्तात् तत्पुरुषा-'दत्' स्यात् । निःश्रेयसम्, श्वःश्रेयसम् ॥१२२॥

नञव्ययात् संख्याया डः ।७।३।१२३॥

आभ्यां परो यः सङ्ख्यार्थस्तदन्तात् तत्पुरुषाड् 'डः' स्यात् । अदशाः, निस्त्रिंशः खड्गः ॥१२३॥

संख्या-ऽव्ययादङ्गुलेः ।७।३।१२४॥

आभ्यां परो योऽङ्गुलिस्तदन्तात् तत्पुरुषाड् 'डः' स्यात् । द्व्यङ्गुलम्, निरङ्गुलम् ॥१२४॥

बहुव्रीहेः काष्ठे टः ।७।३।१२५॥

काष्ठार्थादङ्गुल्यन्ताद् बहुव्रीहेः 'टः' स्यात् । द्व्यङ्गुलं काष्ठम् । काष्ठ इति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥१२५॥

सकृत्यक्ष्णः स्वाङ्गे ।७।३।१२६॥

स्वाङ्गार्थौ यौ सकृत्यक्षी, तदन्ताद् बहुव्रीहेः 'टः' स्यात् । दीर्घसक्थी, स्वक्षी । स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्थि अनः ॥१२६॥

द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा ।७।३।१२७॥

आभ्यां परो यो मूर्धा तदन्ताद् बहुव्रीहेः 'टो वा' स्यात् । द्विमूर्धः, द्विमूर्धा । त्रिमूर्धः, त्रिमूर्धा ॥१२७॥

प्रमाणी-संख्याङ्गः ।७।३।१२८॥

प्रमाण्यन्तात् सङ्ख्यार्थाच्च बहुव्रीहे-'र्ङः' स्यात् । स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः, द्वित्राः ॥१२८॥

सुप्रात-सुश्व-सुदिव-शारिकुक्ष-चतुरश्रैणीपदा-ऽजपद-प्रोष्ठपद-भद्रपदम् ।७।३।१२९॥

एते बहुव्रीहयो 'डान्ता निपात्याः' । सुप्रातो ना, सुश्वः, सुदिवः, शारिकुक्षः, चतुरश्रः, एणीपदः, अजपदः, प्रोष्ठपदः, भद्रपदः ॥१२९॥

पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् ।७।३।१३०॥

पूरणप्रत्ययान्ता या स्त्री, तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रप्' स्यात्, पूरण्याः प्राधान्ये समासार्थत्वे सति । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । तत्प्राधान्य इति किम् ? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥१३०॥

नञ्-सु-व्युप-त्रेक्षतुरः ।७।३।१३१॥

एभ्यो यश्चत्वाः, तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रप्' स्यात् । अचतुरः, सुचतुरः, विचतुरः, उपचतुरः, त्रिचतुरः ॥१३१॥

अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः ।७।३।१३२॥

आभ्यां परो यो लोमा, तदन्तात् बहुव्रीहे-'रप्' स्यात् । अन्तर्लोमः, बहिर्लोमः प्रावारः ॥१३२॥

भात्रेतुः ।७।३।१३३॥

नक्षत्रार्थात् परो यो नेता, तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रप्' स्यात् । मृगनेत्रा निशा ॥१३३॥

नाभेर्नाम्नि ।७।३।१३४॥

नाभ्यन्ताद् बहुव्रीहेर्ना-'म्यप्' स्यात् । पद्मनाभः । नाम्नीति किम् ? विकसितवारिजनाभिः ॥१३४॥

नञ्-बहोर्ऋचो माणव-चरणे ।७।३।१३५॥

आभ्यां परो य ऋक्, तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रप्' स्यात्, यथासंख्यं माणवे चरणे चार्थे । अनृचो माणवः, बह्वृचश्चरणः । माणव-चरण इति किम् ? अनृक्कं साम, बह्वृक्कं सूक्तम् ॥१३५॥

नञ्-सु-दुर्भ्यः सक्ति-सक्थि-हलेर्वा ।७।३।१३६॥

नञादेः परो यः सक्त्यादिस्तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रप् वा' स्यात् । असक्तः, असक्तिः, सुसक्तः, सुसक्तिः, दुःसक्तः, दुःसक्तिः; एवम्- असक्थः, असक्थिः; अहलः, अहलिः ॥१३६॥

प्रजाया अस् ।७।३।१३७॥

नञादिपूर्वपदात् प्रजान्ताद् बहुव्रीहे-'रस्' स्यात् । अप्रजाः, सुप्रजाः, दुष्प्रजाः ॥१३७॥

मन्दा-ऽल्पाच्च मेधायाः ।७।३।१३८॥

आभ्यां नञादिभ्यश्च परो यो मेधाशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रस्' स्यात् । मन्दमेधाः, अल्पमेधाः, अमेधाः, सुमेधाः, दुर्मेधा ना ॥१३८॥

जातेरीयः सामान्यवति ।७।३।१३९॥

जात्यन्ताद् बहुव्रीहे-'रीयः' स्यात्, सामान्याश्रयेऽन्यपदार्थे । ब्राह्मणजातीयः ।

सामान्यवतीति किम् ? बहुजातिर्ग्रामः ॥१३९॥

भृतिप्रत्ययान्मासादिकः ।७।३।१४०॥

भृत्यर्थाद् यः प्रत्ययस्तदन्तात् परो यो मासस्तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रिकः' स्यात् । पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः । मासादिति किम् ? पञ्चकदिवसकः ॥१४०॥

द्विपदाद् धर्मादन् ।७।३।१४१॥

धर्मान्ताद् द्विपदाद् बहुव्रीहे-'रन्' स्यात् । साधुधर्मा । द्विपदादिति किम् ? परमस्वधर्मः ॥१४१॥

सु-हरित-तृण-सोमाज्जम्भात् ।७।३।१४२॥

एभ्यः परो यो जम्भस्तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रन्' स्यात् । सुजम्भा, हरितजम्भा, तृणजम्भा, सोमजम्भा ना ॥१४२॥

दक्षिणेर्मा व्याधयोगे ।७।३।१४३॥

अयं बहुव्रीहिरन्तो निपात्यः, व्याधेन योगे सति । ईर्म–बहु व्रणं वा, दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधयोग इति किम् ? दक्षिणेर्मः पशुः ॥१४३॥

सु-पूत्युत्-सुरभेर्गन्धादिद् गुणे ।७।३।१४४॥

एभ्यः परो गुणार्थो यो गन्धस्तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रित्' स्यात् । सुगन्धि, पूतिगन्धि, उद्गन्धि, सुरभिगन्धि द्रव्यम् । गुण इति किम् ? द्रव्ये, सुगन्ध आपणिकः ॥१४४॥

वाऽऽगन्तौ ।७।३।१४५॥

स्वादिभ्यः पर आहार्यगुणार्थो यो गन्धस्तदन्ताद् बहुव्रीहे–'रिद् वा' स्यात् । सुगन्धिः, सुगन्धो वा कायः; एवं– पूतिगन्धिः, पूतिगन्धः; उद्गन्धिः, उद्गन्धः; सुरभिगन्धिः, सुरभिगन्धः ॥१४५॥

वाऽल्पे ।७।३।१४६॥

अल्पार्थे यो गन्धः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरिद् वा स्यात् । सूपगन्धि, सूपगन्धं भोजनम् ॥१४६॥

वोपमानात् ।७।३।१४७॥

उपमानात् परो यो गन्धस्तदन्ताद् बहुव्रीहे-'रिद् वा' स्यात् । उत्पलगन्धि, उत्पलगन्धं मुखम् ॥१४७॥

पात् पादस्याऽहस्त्यादेः ।७।३।१४८॥

हस्त्यादिवर्जादुपमानात् परस्य बहुव्रीही पादस्य 'पात्' स्यात् । व्याघ्रपात् । अहस्त्यादेरिति किम् ? हस्तिपादः, अश्वपादः ॥१४८॥

कुम्भपद्यादिः ।७।३।१४९॥

एते कृतपदन्ता ङ्यन्ता एव बहुव्रीहयो निपात्याः । कुम्भपदी, जालपदी ॥

सु–संख्यात् ।७।३।१५०॥

सोः संख्यायाश्च परस्य पादस्य बहुव्रीही 'पात्' स्यात् । सुपाद्, द्विपात् ॥

वयसि दन्तस्य दतृः ।७।३।१५१॥

सुपूर्वस्य संख्यापूर्वस्य च दन्तस्य बहुव्रीही वयसि गम्ये 'दतृः' स्यात् । सुदन् कुमारः, द्विदन् बालः । वयसीति किम् ? सुदन्तः ॥१५१॥

स्त्रियां नाम्नि ।७।३।१५२॥

बहुव्रीही स्त्रियां नाम्नि दन्तस्य 'दतृः' स्यात् । अयोदती । स्त्रियामिति किम् ? वज्रदन्तः ॥१५२॥

श्यावा-ऽरोकाद् वा ।७।३।१५३॥

आभ्यां परस्य दन्तस्य बहुव्रीही 'दतृर्वा' स्यात्, नाम्नि । श्यावदन्, श्यावदन्तः । अरोकदन्, अरोकदन्तः ॥१५३॥

बाऽग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-वृष-वराहा-ऽहि-मूषिक-शिखरात्

॥७।३।१५४॥

अग्रान्तात्, शुद्धादिभ्यश्च परस्य दन्तस्य बहुव्रीहौ 'दतृर्वा' स्यात् । कुड्मलाग्रदन्, कुड्मलाग्रदन्तः; शुद्धदन्, शुद्धदन्तः; शुभ्रदन्, शुभ्रदन्तः; वृषदन्, वृषदन्तः; वराहदन्, वराहदन्तः; अहिदन्, अहिदन्तः; मूषिकदन्, मूषिकदन्तः; शिखरदन्, शिखरदन्तः ॥१५४॥

सं-प्राज्ञानोर्ज्ञु-ज्ञौ ।७।३।१५५॥

आभ्यां परस्य जानोर्बहुव्रीहौ 'ज्ञु-ज्ञौ' स्याताम् । संज्ञुः, संज्ञः; प्रज्ञुः, प्रज्ञः ॥१५५॥

वोर्ध्वात् ।७।३।१५६॥

ऊर्ध्वात् परस्य जानोर्बहुव्रीहौ 'ज्ञु-ज्ञौ वा' स्याताम् । ऊर्ध्वज्ञुः, ऊर्ध्वज्ञः, ऊर्ध्वजानुः ॥१५६॥

सुहृद्-दुर्हृन्मित्रा-ऽमित्रे ।७।३।१५७॥

सु-दुर्भ्यां परस्य हृदयस्य बहुव्रीहौ यथासंख्यं मित्रेऽमित्रे चार्थे 'हृद्' निपात्यः । सुहृन् मित्रम्, दुर्हृद् अमित्रः । मित्रा-ऽमित्र इति किम् ? सुहृदयो मुनिः, दुर्हृदयो व्याधः ॥१५७॥

धनुषो धन्वन् ।७।३।१५८॥

बहुव्रीहौ स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ॥१५८॥

वा नाम्नि ।७।३।१५९॥

धनुषो बहुव्रीहौ 'धन्वन् वा' स्यात्, नाम्नि । पुष्पधन्वा, पुष्पधनुः ॥१५९॥

खर-खुरान्नासिकाया नस् ।७।३।१६०॥

आभ्यां परस्या नासिकाया बहुव्रीहौ 'नस्' स्यात्, नाम्नि । खरणाः, खुरणाः ॥१६०॥

अस्थूलाच्च नसः ।७।३।१६१॥

स्थूलवर्जात् खर-खुराभ्यां च परस्या नासिकाया बहुव्रीहौ 'नसः' स्यात् नाम्नि। द्रुणसः, खरणसः, खुरणसः । अस्थूलादिति किम् ? स्थूल-नासिकः ॥१६१॥

उपसर्गात् ।७।३।१६२॥

अस्मात् परस्य नासिकाया बहुव्रीहौ 'नसः' स्यात् । प्रणसं मुखम् ॥१६२॥

वेः खु-ख्र-प्रम् ।७।३।१६३॥

वेरुपसर्गात् परस्या नासिकाया बहुव्रीहा-'वेते' स्युः । विखुः, विख्रः, विम्रः ॥

जायाया जानिः ।७।३।१६४॥

जायाशब्दस्य 'जानि'– बहुव्रीहौ स्यात् । युवजानिः ॥१६४॥

व्युदः काकुदस्य लुक् ।७।३।१६५॥

आभ्यां परस्यास्य बहुव्रीहौ 'लुक्' स्यात् । विकाकुत्, उत्काकुत् ॥१६५॥

पूर्णाद् वा ।७।३।१६६॥

पूर्णात् परस्य काकुदस्य बहुव्रीहौ 'लुग् वा' स्यात् । पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः ॥१६६॥

ककुदस्याऽवस्थायाम् ।७।३।१६७॥

अस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्ये 'लुक्' स्यात् । पूर्णककुद् युवा, अककुद् बालः ॥१६७॥

त्रिककुद् गिरौ ।७।३।१६८॥

गिरावर्थे त्रेः परस्य ककुदस्य बहुव्रीहौ 'ककुन्निपात्यः' । त्रिककुद् गिरिः ॥

स्त्रियामूधसो नू ।७।३।१६९॥

स्त्र्यर्थस्योधसो बहुव्रीहौ 'नू' स्यात् । कुण्डोध्नी गौः ॥१६९॥

इनः कच् ।७।३।१७०॥

इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्र्यर्थात् 'कच्' स्यात् । बहुदण्डिका सेना ॥१७०॥

ऋन्नित्यदितः ।७।३।१७१॥

ऋदन्तात्, नित्यं दिदादेशो यस्मात् तदन्ताच्च बहुव्रीहेः 'कच्' स्यात् । बहुकर्तृकः; बहुनदीको देशः । नित्येति किम् ? पृथुश्रीः ॥१७१॥

दध्युरः- सर्पिर्मधूपानच्छालेः ।७।३।१७२॥

एतदन्ताद् बहुव्रीहेः 'कच्' स्यात् । प्रियदधिकः, प्रियोरस्कः, बहुसर्पिष्कः, अमधुकः, बहूपानत्कः, अशालिकः ॥१७२॥

पुमनडुत्नौ-पयो-लक्ष्म्या एकत्वे ।७।३।१७३॥

एकार्था येऽमी, तदन्ताद् बहुव्रीहेः 'कच्' स्यात् । अपुंस्कः, प्रियानडुत्कः, अनौकः, अपयस्कः, सुलक्ष्मीकः । एकत्व इति किम् ? द्विपुमान् ॥१७३॥

नञोऽर्थात् ।७।३।१७४॥

नञः परो योऽर्थस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः 'कच्' स्यात् । अनर्थकं वचः ॥१७४॥

शेषाद् वा ।७।३।१७५॥

उपर्युक्तातिरिक्ताद् बहुव्रीहेः 'कच् वा' स्यात् । बहुखट्वकः, बहुखट्वः । शेषादिति किम् ? प्रियपथः ॥१७५॥

न नाम्नि ।७।३।१७६॥

नाम्नि विषये 'कच् न' स्यात् । बहुदेवदत्तो नाम ग्रामः ॥१७६॥

ईयसोः ।७।३।१७७॥

ईयस्वन्तात् समासात् 'कच् न' स्यात् । बहुश्रेयसी सेना ॥१७७॥

सहात् तुल्ययोगे ।७।३।१७८॥

तुल्ययोगार्थात् सहाद् [सामर्थ्यात् तदादेः] बहुव्रीहेः 'कच् न' स्यात् । सपुत्रो

याति । तुल्ययोग इति किम् ? सकर्मकः ॥१७८॥

भ्रातुः स्तुतौ ।७।३।१७९॥

भ्रात्रन्तात् समासात् 'कच् न' स्यात्, स्तुतौ गम्यायाम् । सुभ्राता ॥१७९॥

नाडी-तन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ।७।३।१८०॥

स्वाङ्गार्थात् नाडीतन्त्र्यन्तात् समासात् 'कच् न' स्यात् । बहुनाडिः काय बहुतन्त्री ग्रीवा । स्वाङ्ग इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्बः ॥१८०॥

निष्प्रवाणिः ।७।३।१८१॥

अस्मिन् 'कजभावो निपात्यः' । निष्प्रवाणिः पटः ॥१८१॥

सुभ्रूवादिभ्यः ।७।३।१८२॥

एभ्यः 'कच् न' स्यात् । सुभ्रूः, वरोरूः ॥१८२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥७।३॥

अयमवनिपतीन्दो ! मालवेन्द्रावरोध-
स्तनकलशपवित्रां पत्रवल्लीं लुनातु ।
कथमखिलमहीभृन्मौलिमाणिक्यभेदे,
घटयति पटिमानं भग्नधारस्तवासिः ? ॥२७॥

[चतुर्थः पादः]

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ।७।४।१॥

ञिति णिति च तद्धिते परे प्रकृतेः स्वराणां मध्ये आद्यस्वरस्य 'वृद्धिः' स्यात् । दाक्षिः, भार्गवः । तद्धित इति किम् ? चिकीर्षकः ॥१॥

केकय-मित्रयु-प्रलयस्य यादेरियू च ।७।४।२॥

एषां ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य 'वृद्धिः, यादेश्चांशस्येय्' स्यात् । कैकेयः, मैत्रेयिकया श्लाघते, प्रालेयं हिमम् ॥२॥

देविका-शिंशपा-दीर्घसत्र-श्रेयसस्तत्-प्राप्तावावः ।७।४।३॥

एषां स्वरेष्वादेः स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते वृद्धिप्राप्ता-'वावः' स्यात् । दाविकं जलम्, शांशपः स्तम्भः, दार्घसत्रम्, श्रायसं द्वादशाङ्गम् । तत्राप्ताविति किम् ? सौदेविकः ॥३॥

वहीनरस्यैत् ।७।४।४॥

अस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्यैः स्यात् । वैहीनरिः ॥४॥

य्वः पदान्तात् प्रागैदौत् ।७।४।५॥

ञ्णिति तद्धिते इवर्णोवर्णयोर्वृद्धिप्राप्तौ तयोरेव स्थाने यौ य्वौ पदान्तौ, ताभ्यां प्राक् यथासङ्ख्य-'मैदौतौ' स्याताम् । नैयायिकः, सौवश्वः । पदान्तादिति किम् ? यत इमे याताः ॥५॥

द्वारादेः ।७।४।६॥

एषां यौ य्वौ तयोः समीपस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिप्राप्तौ ताभ्यामेव प्रा-'गैदौतौ' स्यातां, ञ्णिति तद्धिते । दौवारिकः, सौवरो ग्रन्थः ॥६॥

न्यग्रोधस्य केवलस्य ।७।४।७॥

अस्य केवलस्य यो यः, तत्सम्बन्धिनः स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिप्राप्तौ तस्मादेव यः प्रा-'गैत्' स्यात्, ञ्णिति तद्धिते । नैयग्रोधो दण्डः । केवलस्येति किम् ? न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥७॥

न्यङ्कोर्वा ।७।४।८॥

न्यङ्कोस्तद्धिते ञ्णिति यः प्रा-'गैद्वा' स्यात् । नैयङ्कवम्, न्याङ्कवम् ॥८॥

न अ-स्वङ्गादेः ।७।४।९॥

आन्तस्य स्वङ्गादेश्च ञ्णिति तद्धिते व्यः प्रा-'गैदौतौ न' स्याताम् । व्यावक्रोशी, स्वाङ्गिः, व्याङ्गिः ॥९॥

श्वादेरिति ।७।४।१०॥

श्वादिरवयवो यस्य, तस्येदादौ ञ्णिति तद्धिते वः प्रा-'गौर्न' स्यात् । श्वाभस्त्रिः । इतीति किम् ? शौवहानम् ॥१०॥

इञः ।७।४।११॥

इञन्तस्य श्वादेर्ञ्णिति तद्धिते वः 'प्रा-गौर्न' स्यात् । श्वामस्त्रम् ॥११॥

पदस्यानिति वा ।७।४।१२॥

पदशब्दान्तस्य श्वादेरिदादिवर्जे ञ्णिति तद्धिते वः प्रा- 'गौद् वा' स्यात् । श्वापदम्, शौवापदम् । अनितीति किम् ? श्वापदिकः ॥१२॥

प्रोष्ठ-भद्राज्जाते ।७।४।१३॥

आभ्यां परस्य पदस्योत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य जातेऽर्थे ञ्णिति तद्धिते 'वृद्धिः' स्यात् । प्रोष्ठपादः, भद्रपादो बटुः ॥१३॥

अंशादृतोः ।७।४।१४॥

अंशार्थात् परस्य ऋत्वर्थस्योत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते 'वृद्धिः' स्यात् । पूर्ववार्षिकः । अंशादिति किम् ? सौवर्षिकः ॥१४॥

सु-सर्वाऽर्द्धाद् राष्ट्रस्य ।७।४।१५॥

एभ्यः परस्य राष्ट्रार्थोत्तरपदस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य 'वृद्धिः' स्यात् । सुपाञ्चालकः, सर्वपाञ्चालकः, अर्धपाञ्चालकः ॥१५॥

अमद्रस्य दिशः ।७।४।१६॥

दिगर्थात् परस्य मद्रवर्जराष्ट्रार्थस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य 'वृद्धिः'

स्यात् । पूर्वपाञ्चालकः । अमद्रस्येति किम् ? पौर्वमद्रः ॥१६॥

प्राग्ग्रामाणाम् ।७।४।१७॥

प्राग्देशे ग्रामार्थानां योऽशो दिगर्थस्ततः परस्यांशस्य, दिशः परेषां च प्राग्ग्रामार्थानां ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य 'वृद्धिः' स्यात् । पूर्वकार्ष्णमृत्तकः, पूर्वकान्यकुब्जः ॥१७॥

संख्या-ऽधिकाभ्यां वर्षस्याऽभाविनि ।७।४।१८॥

संख्याऽर्थादधिकाच्च परस्य वर्षस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य 'वृद्धिः' स्यात्, न चेत् तद्धितो भाविन्यर्थे । द्विवार्षिकः, अधिकवार्षिकः । अभाविनीति किम् ? द्वैवर्षिकं धान्यम् ॥१८॥

मान-संवत्सरस्याशाण-कुलिजस्याऽनाम्नि ।७।४।१९॥

संख्याऽर्थाधिकाभ्यां परस्य शाणकुलिजवर्जस्य मानार्थस्य, संवत्सरस्य च ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य 'वृद्धिः' स्यात्, अनाम्नि । द्विकौडविकः, अधिककौडविकः, द्विसांवत्सरिकः । अशाणकुलिजस्येति किम् ? द्वैशाणम्, द्वैकुलिजिकः । अनाम्नीति किम् ? पाञ्चलोहितिकम् ॥१९॥

अर्धात् परिमाणस्याऽनतो वा त्वादेः ।७।४।२०॥

अर्धात् परस्य परिमाणार्थस्य स्वरेष्वादेरद्वर्जस्वरस्य ञ्णिति तद्धिते 'वृद्धिः' स्यात्, 'वा त्वर्धस्य' । अर्धकौडविकम्, आर्धकौडविकम् । अनत इति किम् ? अर्धप्रस्थिकम्, आर्धप्रस्थिकम् ॥२०॥

प्राद् वाहणस्यैये ।७।४।२१॥

'प्रात् परस्य वाहणस्य एये ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादे-'वृद्धिः' स्यात्, 'प्रस्य तु वा' । प्रवाहणेयः, प्रावाहणेयः ॥२१॥

एयस्य ।७।४।२२॥

एयान्तांशात् प्रात् प्रस्य वाहणस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादे-'वृद्धिः' स्यात्, 'प्रस्य तु वा' । प्रवाहणेयिः, प्रावाहणेयिः ॥२२॥

नञः क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल-चपल-निपुण – शुचेः ।७।४।२३॥

नञः परेषामेषां ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादे-'वृद्धिः' स्यात्, 'नञस्तु वा' । अक्षैत्रज्ञम्, आक्षैत्रज्ञम्; अनैश्वरम्, आनैश्वरम्; अकौशलम्, आकौशलम्; अचापलम्, आचापलम्; अनैपुणम्, आनैपुणम्; अशौचम्, आशौचम् ॥२३॥

जङ्गल-धेनु-वलजस्योत्तरपदस्य तु वा ।७।४।२४॥

एतदुत्तरपदानामादेः पूर्वपदस्य स्वरेष्वादेर्नित्यं 'वृद्धिः' स्यात्, 'वा तूत्तरपदस्य' ञ्णिति तद्धिते । कौरुजाङ्गलः, कौरुजाङ्गलः । वैश्वधेनवः, वैश्वधैनवः । सौवर्णवलजः, सौवर्णवालजः ॥२४॥

हृद्-भग-सिन्धोः ।७।४।२५॥

हृदादयन्तानां पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च स्वरेष्वादे-'वृद्धिः' स्यात्, ञ्णिति तद्धिते । सौहार्दम्, सौभाग्यम्, साक्तुसैन्धवः ॥२५॥

प्राचां नगरस्य ।७।४।२६॥

प्राग्देशार्थस्य नगरान्तस्य ञ्णिति तद्धिते पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादे-'वृद्धिः' स्यात् । सौह्ननागरः । प्राचामिति किम् ? माडनगरः ॥२६॥

अनुशतिकादीनाम् ।७।४।२७॥

एषां ञ्णिति तद्धिते पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादे-'वृद्धिः' स्यात् । आनुशातिकम्, आनुहौडिकम् ॥२७॥

देवतानामात्वादौ ।७।४।२८॥

आत्वविषये देवतार्थानां पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादे-'वृद्धिः' स्यात्, ञ्णिति तद्धिते । आग्नावैष्णवं सूक्तम् । आत्वादाविति किम् ? ब्राह्मप्राजापत्यम् ॥२८॥

आतो नेन्द्र-वरुणस्य ।७।४।२९॥

आदन्तात् पूर्वपदात् परस्येन्द्रस्य वरुणस्य चोत्तरपदस्य स्वरेष्वादे 'वृद्धिर्न' स्यात् । आग्नेन्द्रं सूक्तम्, ऐन्द्रावरुणम् । आत इति किम् ? आग्निवारुणम् ॥२९॥

सारवैक्ष्वाक-मैत्रेय-भ्रौणहत्य-धैवत्य-हिरण्मयम् ।७।४।३०॥

एते–'ऽणाद्यन्ता अयूलोपादौ निपात्याः' । सारवं जलम्, ऐक्ष्वाकः, मैत्रेयः, भ्रौणहत्यम्, धैवत्यम्, हिरण्मयम् ॥३०॥

वाऽन्तमा-ऽन्तितमा-ऽन्तितो-ऽन्तिया-ऽन्तिषत् ।७।४।३१॥

एते 'तमबाद्यन्ताः कृततिकादिलुको वा निपात्याः' । अन्तमः, अन्तिकतमः, अन्तितमः, अन्तिकतमः; अन्तितः, अन्तिकतः; अन्तियः, अन्तिक्यः; अन्तिषद्, अन्तिकसद् ॥३१॥

विन्-मतोर्णिष्ठेयसौ लुप् ।७।४।३२॥

विन्मत्वोरेषु 'लुप्' स्यात् । स्रजयति, स्रजिष्टः, स्रजीयान्, त्वचयति, त्वचिष्टः, त्वचीयान् ॥३२॥

अल्प-यूनोः कन् वा ।७।४।३३॥

अनयोर्णिष्ठेयसुषु 'कन् वा' स्यात् । कनयति, कनिष्ठः, कनीयान्; अल्पयति, अल्पिष्ठः, अल्पीयान्; यवयति, यविष्ठः, यवीयान् ॥३३॥

प्रशस्यस्य श्रः ।७।४।३४॥

अस्य ण्यादौ 'श्रः' स्यात् । श्रयति, श्रेष्ठः, श्रेयान् ॥३४॥

वृद्धस्य च ज्यः ।७।४।३५॥

अस्य प्रशस्यस्य च ण्यादौ 'ज्यः' स्यात् । ज्यायति, ज्येष्ठः ॥३५॥

ज्यायान् ।७।४।३६॥

ज्यादेशात् परस्येयसो-'रीत आ निपात्यः' । ज्यायान् ॥३६॥

बाढा-ऽन्तिकयोः साध-नेदौ ।७।४।३७॥

अनयोर्ण्यादौ यथासंख्य-'मेतौ' स्याताम् । साधयति, साधिष्ठः, साधीयान्; नेदयति, नेदिष्ठः नेदीयान् ॥३७॥

प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दारकस्येमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-बंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् ।७।४।३८॥

प्रियादीनां यथासंभवमिमनि ण्यादौ च यथासंख्य-'मेते' स्युः । प्रेमा, प्रापयति, प्रेष्ठः, प्रेयान्; स्थेमा, स्थापयति, स्थेष्ठः, स्थेयान्; स्फापयति, वरिमा, गरिमा, बंहिमा, त्रपिमा, द्राघिमा, वर्षिमा, वृन्दिमा ॥३८॥

पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ।७।४।३९॥

एषामृत इम्नि ण्यादौ च 'रः' स्यात् । प्रथिमा, प्रथयति, प्रथिष्ठः, प्रथीयान्; एवं– म्रदिमा, भ्रशिमा, क्रशिमा, द्रढिमा, परिव्रढिमा ॥३९॥

बहोर्णीष्ठे भूयू ।७।४।४०॥

भूययति, भूयिष्ठः ॥४०॥

भूर्लुक् चेवर्णस्य ।७।४।४१॥

बहोरीयसाविम्नि च 'भूः' स्यात्, 'लुक् चाऽनयोरिवर्णस्य' । भूयान् । भूमा ॥४१॥

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः ।७।४।४२॥

एषामिम्नि ण्यादौ चान्तस्थादेरंशस्य 'लुक्' स्यात्, नामिनश्च 'गुणः' । स्थवयति, स्थविष्ठः; स्थवीयान्; एवं– दवयति, यवयति, यविष्ठः, ह्रसिमा, क्षेपिमा, क्षोदिमा ॥४२॥

त्रन्त्यस्वराऽऽदेः ।७।४।४३॥

तुरन्त्यस्वरादेश्चांशस्येम्नि ण्यादौ च 'लुक्' स्यात् । करयति, करिष्ठः, करीयान्; पटिमा, पटयति, पटिष्ठः, पटीयान् ॥४३॥

नैकस्वरस्य ।७।४।४४॥

एकस्वरस्य योऽन्त्यस्वरादिरंशः, तस्येम्नि ण्यादौ च 'लुक् न' स्यात् । स्रजयति, स्रजिष्ठः, स्रजीयान् ॥४४॥

दण्डि-हस्तिनोरायने ।७।४।४५॥

अनयोरायनप्रत्ययेऽन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । दाण्डिनायनः, हास्ति-नायनः ॥४५॥

वाशिन आयनौ ।७।४।४६॥

अन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । वाशिनायनिः ॥४६॥

एये जिह्माशिनः ।७।४।४७॥

अन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । जैह्माशिनेयः ॥४७॥

ईनेऽध्वा-ऽऽत्मनोः ।७।४।४८॥

अन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । अध्वनीनः, आत्मनीनः ॥४८॥

इकण्यथर्वणः ।७।४।४९॥

अन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । आथर्वणिकः ॥४९॥

यूनोऽके ।७।४।५०॥

अन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । यौवनिका ॥५०॥

अनोऽट्ये ये ।७।४।५१॥

अञन्तस्य ट्यवर्जे यादावन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । सामन्यः, वेमन्यः, मूर्द्धन्यः । अट्य इति किम् ? राज्यम् ॥५१॥

अणि ।७।४।५२॥

अन्नन्तस्याऽणि अन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । सौत्वनः ॥५२॥

संयोगादिनः ।७।४।५३॥

संयोगात् परो य इन्, तदन्तस्याऽण्यन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । शाङ्खिनः ॥

गाथि-विदथि-केशि-पणि-गणिनः ।७।४।५४॥

एषामण्यन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । गाथिनः, वैदथिनः, कैशिनः, पाणिनः, गाणिनः पुत्रः ॥५४॥

अनपत्ये ।७।४।५५॥

इन्नन्तस्यानपत्यार्थेऽण्यन्त्यस्वरादे-'र्लुग् न' स्यात् । सांराविणम् ॥५५॥

उक्ष्णो लुक् ।७।४।५६॥

उक्ष्णोऽनपत्येऽण्यन्त्यस्वरादे-'र्लुक्' स्यात् । औक्षं पदम् । अनपत्य इत्येव-औक्ष्णः ॥५६॥

ब्रह्मणः ।७।४।५७॥

अस्यानपत्येऽण्यन्त्यस्वरादे-'र्लुक्' स्यात् । ब्राह्ममस्त्रम् ॥५७॥

जातौ ।७।४।५८॥

ब्रह्मणो जातावर्थेऽनपत्येऽण्यन्त्यस्वरादे-'र्लुक्' स्यात् । ब्राह्मी औषधिः । अपत्ये तु ब्राह्मणः । जाताविति किम् ? ब्राह्मो नारदः ॥५८॥

अवर्मणो मनोऽपत्ये ।७।४।५९॥

वर्मनूवर्जमन्नन्तस्यापत्यार्थेऽण्यन्त्यस्वरादे-'र्लुक्' स्यात् । सौषामः । अवर्मण इति किम् ? चाक्रवर्मणः ॥५९॥

हितनाम्नो वा ।७।४।६०॥

अस्यापत्यार्थेऽण्यन्त्यस्वरादे-'र्लुग् वा' स्यात् । हैतनामः, हैतनामनः ॥६०॥

नोऽपदस्य तद्धिते ।७।४।६१॥

नन्तस्यापदस्य तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादे-'र्लुक्' स्यात् । मैधावः । अपदस्येति किम् ? मेधाविरूप्यम् ॥६१॥

कलापि-कुथुमि-तैतलि-जाजलि-लाङ्गलि-शिखण्डि-शिलालि-सब्रह्मचारि-पीठसर्पि-सूकरसद्म-सुपर्वणः ।७।४।६२॥

एषामपदानां तद्धितेऽन्त्यस्वरादे- 'र्लुक्' स्यात् । कालापाः, कौथुमाः, तैतलाः, जाजलाः, लाङ्गलाः, शैखण्डाः, शैलालाः, साब्रह्मचाराः, पैठसर्पाः, सौकरसद्माः, सौपर्वाः ॥६२॥

वाऽश्मनो विकारे ।७।४।६३॥

अस्यापदस्य विकारार्थे तद्धितेऽन्त्यस्वरादे-'र्लुक्' स्याद् वा । आश्मः, आश्मनः ॥६३॥

चर्म-शुनः कोश-सङ्कोचे ।७।४।६४॥

अनयोरपदयोर्यथासंख्यं कोशे सङ्कोचे चार्थे तद्धितेऽन्त्यस्वरादे-'र्लुक्' स्यात् । चार्मः कोशः, शौवः सङ्कोचः ॥६४॥

प्रायोऽव्ययस्य ।७।४।६५॥

अपदस्यास्य तद्धितेऽन्त्यस्वरादेः 'प्रायो लुक्' स्यात् । सौवः । प्रायः किम् ? आरातीयः ॥६५॥

अनीना-ऽदद्व्यङ्कोऽतः ।७।४।६६॥

ईना-ऽदद्वर्जे तद्धितेऽपदस्याऽङ्को-'ऽतो लुक्' स्यात् । आङ्कम् । अनीनादटीति किम् ? द्व्यङ्कीनः, प्रत्यङ्कम्, द्व्यङ्कः ॥६६॥

विंशतेस्तेर्डिति ।७।४।६७॥

अस्यापदस्य तेर्डिति तद्धिते 'लुक्' स्यात् । विंशकः पटः ॥६७॥

अवर्णेवर्णस्य ।७।४।६८॥

एतदन्तस्यापदस्य तद्धिते 'लुक्' स्यात् । दाक्षिः, चौडिः, नाभेयः, दौलेयः । अपदस्येति किम् ? ऊर्णायुः ॥६८॥

अकद्रू-पाण्ड्वोरुवर्णस्यैये ।७।४।६९॥

एतद्वर्जोवर्णान्तस्य एये तद्धिते 'लुक्' स्यात् । जाम्बेयः । कद्रूवादिवर्जनं किम् ? काद्रवेयः, पाण्डवेयः ॥६९॥

अस्वयम्भुवोऽव् ।७।४।७०॥

स्वयंभूवर्जोवर्णान्तस्यापदस्य तद्धिते-'ऽव्' स्यात् । औपगवः । अस्वयम्भुव इति किम् ? स्वायम्भुवः ॥७०॥

ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुसशश्वदकस्मात्त इकस्येतो लुक् ।७।४।७१॥

ऋवर्णोवर्णान्ताभ्यां दोसिसुसन्ताभ्यां शश्वदकस्माद्वर्जतान्ताच्च परस्येकस्थस्येतो 'लुक्' स्यात् । मातृकम्, नैषादकर्षुकः, दौष्कः, सार्पिष्कः, धानुष्कः, औदश्वित्कः । शश्वदकस्माद्वर्जनं किम् ? शाश्वतिकम्, आकस्मिकम् ॥७१॥

असकृत् संभ्रमे ।७।४।७२॥

भयादिभिः प्रयोक्तुस्त्वरणे द्योत्ये 'पदं वाक्यं वाऽसकृत् प्रयोज्यम्' । अहिरहिरहिः, हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति, लघु पलायध्वं लघु पलायध्वम् ॥७२॥

भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्या-ऽविच्छेदे द्विः प्राक् तमबादेः ।७।४।७३॥

क्रियायां अवयवक्रियाणां कात्स्न्यं भृशार्थः, पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम्, क्रियान्तराव्यवधानमविच्छेदः, एषु द्योत्येषु 'पदं वाक्यं वा तमबादेः प्राग् द्विः' स्यात् । लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनाति, भोजं भोजं याति, प्रपचति प्रपचति ॥७३॥

नानावधारणे ।७।४।७४॥

नानाभूतानामियत्तापरिच्छेदे गम्ये 'शब्दो द्विः' स्यात् । अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि ॥७४॥

आधिक्या-ऽऽनुपूर्व्ये ।७।४।७५॥

एतद्वृत्ति 'द्विः' स्यात् । नमो नमः, मूले मूले स्थूलाः ॥७५॥

डतर-डतमौ समानां स्त्रीभावप्रश्ने ।७।४।७६॥

केनचिद् गुणेन तुल्यानां स्त्रीलिङ्गभावस्य प्रश्ने वर्त्तमानौ डतरडतमान्तौ 'द्विः' स्यात् । उभाविमावाढ्यौ कतरा कतरा अनयोराढ्यता?, कतमा कतमा एषामाढ्यता ? । भावेति किम् ? उभाविमौ लक्ष्मीवन्तौ कतराऽनयोर्लक्ष्मीः ? ॥

पूर्व-प्रथमावन्यतोऽतिशये ।७।४।७७॥

एतौ स्वार्थस्यान्यतः प्रकर्षे द्योत्ये 'द्विः' स्याताम् । पूर्वं पूर्वं पुष्पन्ति, प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ॥७७॥

प्रोपोत्- सम् पादपूरणे ।७।४।७८॥

एते 'द्विः' स्युश्चेत् पादः पूर्यः ।–

प्रप्रशान्तकषायाग्नेरुपोपप्लववर्जितम् ।
उदुज्ज्वलं तपो यस्य, संसंश्रयत तं जिनम् ॥१॥७८॥

सामीप्येऽधोऽध्युपरि ।७।४।७९॥

एते सामीप्येऽर्थे 'द्विः' स्युः । अधोऽधः, अध्यधि, उपर्युपरि ग्रामम् ॥७९॥

वीप्सायाम् ।७।४।८०॥

अस्यां वर्तमानं 'द्विः' स्यात् । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति, ग्रामो ग्रामो रम्यः ॥८०॥

प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः ।७।४।८१॥

एकस्य वीप्सायां द्युक्तस्याद्यस्य स्यादेः 'पिल्लुप्' स्यात् । एकैकस्याः ॥८१॥

द्वन्द्वं वा ।७।४।८२॥

वीप्सायां द्व्युक्तस्य द्वेरादेः स्यादेः 'पिल्लुप्' स्यात्, 'एश्चाऽम्', उत्तर-'त्रेतोऽत्वं' स्यादेश्चा-'ऽम् वा' निपात्यः । द्वन्द्वं, द्वौ द्वौ वा तिष्ठतः ॥८२॥

रहस्य-मर्यादोक्ति-व्युत्क्रान्ति-यज्ञपात्रप्रयोगे ।७।४।८३॥

एषु गम्येषु 'द्वेर्द्विर्वचनं शेषं च पूर्ववन्निपात्यम्' । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते, पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते, द्वन्द्वं व्युक्रान्ताः, द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥८३॥

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ।७।४।८४॥

अत्र द्योत्ये द्वेः पूर्ववत् 'द्वन्द्व-' मिति निपात्यम् । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ ॥८४॥

आबाधे ।७।४।८५॥

मनःपीडाविषये शब्दो 'द्विः' स्यात्, आदौ स्यादेश्च 'पिल्लुप्' । ऋक् ऋक् ॥८५॥

नवा गुणः सदृशे रित् ।७।४।८६॥

गुणशब्दो मुख्यसदृशे गुणे गुणिनि वा वर्त्तमानो 'द्विर्वा' स्यात्, आदौ स्यादेः 'पिल्लुप्' च, सा च 'रित्' । शुक्लशुक्लं रूपम्, कालककालिका; पक्षे शुक्लजातीयः ॥८६॥

प्रिय-सुखं चाकृच्छ्रे ।७।४।८७॥

एतावकृच्छ्रार्थौ 'वा द्विः' स्याताम्, आदौ स्यादेः 'पिल्लुप्' च । प्रियप्रियेण, प्रियेण वा दत्ते; सुखसुखेन, सुखेन वाऽधीते ॥८७॥

वाक्यस्य परिर्वर्जने ।७।४।८८॥

वर्जनार्थो वाक्यांशः परि-'र्वा द्विः' स्यात् । परि परि, परि वा त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो मेघः । वाक्यस्येति किम् ? परित्रिगर्त्तं वृष्टो मेघः ॥८८॥

सम्मत्यसूया-कोप-कुत्सनेष्वाद्यामन्त्र्यमादौ स्वरेष्वन्त्यश्च प्लुतः ।७।४।८९॥

एतद्वृत्तेर्वाक्यस्यादिभूतमामन्त्र्यार्थं पदं 'द्विः' स्यात्, द्वित्वे चादौ स्वराणां मध्येऽन्त्यस्वरः 'प्लुतो वा' स्यात् । माणवक३ माणवक !, माणवक माणवक ! आर्यः खल्वसि; रिक्तं ते आभिरूप्यम्, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ? रिक्ता ते शक्तिरिति वा । आदीति किम् ? भव्यः खल्वसि माणवक ! ॥८९॥

भर्त्सने पर्यायेण ।७।४।९०॥

कोपेन दण्डाविष्क्रिया भर्त्सनम्, एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य यदामन्त्र्यं पदं तद् 'द्विः' स्यात्, द्वित्वे च क्रमेण पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वन्त्यः 'प्लुतो वा' स्यात् । चौर३ चौर !, चौर चौर३ !, चौर चौर ! घातयिष्यामि त्वाम् ॥९०॥

त्यादेः साकाङ्क्षस्याङ्गेन ।७।४।९१॥

भर्त्सनाऽर्थस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः, त्याद्यन्तस्य पदस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य अङ्गेन युक्तस्यांशः 'प्लुतो वा' स्यात् । अङ्ग ! कूज३, अङ्ग ! कूज, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ! । साकाङ्क्षस्येति किम् ? अङ्ग ! पच ॥९१॥

क्षिया-ऽऽशीः-प्रैषे ।७।४।९२॥

क्षिया– आचारप्रेषः, आशीः- प्रार्थनाविशेषः; प्रैषो-ऽसत्कारपूर्विका व्यापारणा, एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः, त्याद्यन्तस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्यांशः 'प्लुतो वा' स्यात् । स्वयं ह रथेन याति३, याति वा, उपाध्यायं पदार्तिं गमयति; सिद्धान्तमध्येषीष्ठाः३, अध्येषीष्ठा वा, तर्कं च तात !; कटं च कुरु३, कुरु वा, ग्रामं च गच्छ ॥९२॥

चितीवार्थे ।७।४।९३॥

सादृश्यार्थे चिति प्रयुक्ते वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः 'प्लुतो वा' स्यात् । अग्निश्चिद्धायाऽत्, भायाद् वा । इवार्थे इति किम् ? कर्णवित्कांश्चित्कारय ॥९३॥

प्रतिश्रवण-निगृह्यानुयोगे ।७।४।९४॥

एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः 'प्लुतो वा' स्यात् । गां मे देहि भोः ! हन्त

ते ददामि३, ददामि वा । अद्य श्राद्धमित्यात्थ३, आत्थ वा ॥९४॥

विचारे पूर्वस्य ।७।४।९५॥

विचारः- संशयः, तद्विषये संशय्यमानस्य यत् पूर्वं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः 'प्लुतो वा' स्यात् । अहिर्नु३ अहिर्नु वा रज्जुर्नु ॥९५॥

ओमः प्रारम्भे ।७।४।९६॥

ओमः प्रणामाद्यभ्यादानार्थस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः 'प्लुतो वा' स्यात् । ओ३म्, ओम् वा, ऋषभमृषभगामिनं प्रणमत ॥९६॥

हेः प्रश्नाख्याने ।७।४।९७॥

पृष्टप्रतिवचनार्थं वाक्यस्य हेः स्वरेष्वन्त्यः स्वरः 'प्लुतो वा' स्यात् । अकार्षीः कटं मैत्र ? अकार्षं हि३, अकार्षं हि वा ॥९७॥

प्रश्ने च प्रतिपदम् ।७।४।९८॥

प्रश्नार्थस्य प्रश्नाख्यानार्थस्य च वाक्यस्य यत् पदं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः 'प्लुतो वा' स्यात् । अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् मैत्र३?, अगमः पूर्वान् ग्रामान् मैत्र ?; अगम३म् पूर्वा३न् ग्रामा३न् मैत्र३ !, अगमं पूर्वान् ग्रामान् मैत्र ! ॥९८॥

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत् ।७।४।९९॥

वाक्यस्य यः स्वरेष्वन्त्यस्वरो दूरादामन्त्र्यार्थपदस्थो गुरुर्वाऽनन्त्योऽपि ऋद्वर्जस्वरलकारश्चैकोऽसौ 'प्लुतो वा' स्यात् । आगच्छ भो देवदत्त३ !, देवदत्त ! वा; सक्तून् पिब दे३वदत्त !, देवद३त्त, देवदत्त वा; आगच्छ भो क्लृ३प्तशिख, क्लृप्तशिख वा । अनृदिति किम् ? कृष्णमि३त्र !, कृष्णमित्र ! ॥९९॥

हे-हैष्वेषामेव ।७।४।१००॥

दूरादामन्त्र्यस्य यौ हे- हैशब्दौ तयोः प्रयुक्तयोरेव वाक्ये यत्र तत्रस्थयो-

रन्त्यस्वरः 'प्लुतो वा' स्यात् । हे३ मैत्र ! आगच्छ, आगच्छ हे३ मैत्र !, आगच्छ मैत्र हे३ !; है३ मैत्राऽऽगच्छ, आगच्छ है३ मैत्र !, आगच्छ मैत्र है३ ! ॥१००॥

अस्त्री-शूद्रे प्रत्यभिवादे भो-गोत्र-नाम्नो वा ।७।४।१०१॥

यदभिवादितो गुरुः कुशलानुयोगादिमद्वाक्यं प्रयुङ्क्ते, तत्राऽस्त्रीशूद्रविषये वर्त्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यस्वरो भोसो गोत्रस्य नाम्नो वाऽऽमन्त्र्यस्यांशः 'प्लुतो वा' स्यात् । अभिवादये मैत्रोऽहं भोः !, आयुष्मानेधि भोः३ ! भो ! वा; अभिवादये गार्ग्योऽहं भोः !, कुशल्यसि गार्ग्य३ !, गार्ग्य ! वा; अभिवादये मैत्रोऽहं भोः, आयुष्मानेधि मैत्र३ !, मैत्र ! वा । स्त्री-शूद्रवर्जनं किम् ? अभिवादये गार्ग्यहं भोः !, आयुष्मती त्वं भव गार्गि !; अभिवादये तुषजकोऽहं भोः !, कुशल्यसि तुषजक ! ॥१०१॥

प्रश्ना-ऽर्चा-विचारे च सन्धेयसन्ध्यक्षरस्याऽऽदिदुत्परः ।७।४।१०२॥

एषु प्रत्यभिवादे च वर्त्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः सन्धियोग्य-सन्ध्यक्षरान्तस्य 'प्लुतो भवन् इदुत्पर आत्' स्यात् । अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ !, पटा३उ !?; अर्चा-शोभनः खल्वसि अग्निभूता३इ !, पटा३उ!, विचारे– वस्तव्यं किं निर्ग्रन्थस्य सागारिका३ इ, उताऽनागारिके ?; प्रत्यभिवादे–आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ ! । सन्धेयेति किम् ? कच्चि३त् कुशल३म् भवत्योः३ कन्ये३ ? ॥१०२॥

तयोर्य्वौ स्वरे संहितायाम् ।७।४।१०३॥

तयोः– प्लुताऽऽकारात् परयोरिदुतोः स्वरे परे संहिताविषये यथासंख्यं 'य्वौ' स्याताम् । अगमः३ अग्निभूता३यत्रागच्छ, अगमः३ पटा३वत्रागच्छ । संहितायामिति किम् ? अग्ना३इ इन्द्रम् । पटा३उ उदकाम् ॥१०३॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ।७।४।१०४॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे यत् कार्यमुक्तं तत् परस्याऽव्यवधेः स्यात् । अतो "भिस ऐस्" [१, ४, २] वृक्षैः, इह मा भूत्– मालाभिरत्र, दृषद्भिः ॥१०४॥

सप्तम्या पूर्वस्य ।७।४।१०५॥

सप्तम्या निर्दिष्टे यत् कार्यमुक्तं तत् पूर्वस्याऽव्यवधेः स्यात् । दध्यत्र, इह मा भूत्– समिदत्र ॥१०५॥

षष्ठ्याऽन्त्यस्य ।७।४।१०६॥

षष्ठ्या निर्दिष्टे यदुक्तं तत् षष्ठ्युक्तस्य योऽन्त्यस्तस्य स्यात् । अष्टाभिः ॥१०६॥

अनेकवर्णः सर्वस्य ।७।४।१०७॥

अयं विधिः षष्ठ्योक्तस्य सर्वस्यैव स्यात् । तिसृभिः ॥१०७॥

प्रत्ययस्य ।७।४।१०८॥

प्रत्ययस्थानिनो विधिः सर्वस्य स्यात् । सर्वे ॥१०८॥

स्थानीवाऽवर्णविधौ ।७।४।१०९॥

आदेश आदेशीव' स्यात्, न चेत् स्थानिवर्णाश्रयं कार्यम् । भव्यम्, कस्मै, राजा, प्रकृत्य, प्रस्तुत्य, धर्मो वो रक्षतु । अवर्णविधाविति किम् ? द्यौः, क इष्टः, प्रदीव्य ॥१०९॥

स्वरस्य परे प्राग्विधौ ।७।४।११०॥

स्वरस्यादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ विधेये 'स्थानीव' स्यात् । कथयति, पादिकः, स्रंस्यते । पर इति किम् ? द्विपदिकां दत्ते । प्राग्विधाविति किम् ? नैधेयः ॥११०॥

न सन्धि-ङी-य-क्वि-द्वि-दीर्घा-ऽसद्विधावस्कृलुकि ।७।४।१११॥

सन्धिविधौ ङीविधौ यविधौ क्विविधौ द्वित्वविधौ दीर्घविधौ "संयोगस्यादौ

स्कोर्लुक्" [२, १, ८८] इति स्कृलुग्वर्जे चाऽसद्विधौ स्वरस्या-'ऽऽदेशः स्थानीव न' स्यात् । सन्धिः- वियन्ति, ङी- बिम्बम्, यः- कण्डूतिः, क्विः- दयूः, द्विः- दद्ध्यत्र, दीर्घः- शामंशामम्, असद्विधिः- यायष्टिः । अस्कृलुकीति किम् ? सुकूः, काष्ठतक् ॥१११॥

लुप्यव्वृल्लेनत् ।७।४।११२॥

प्रत्ययस्य लुपि सत्यां 'लुब्भूतपरनिमित्तकं पूर्वं कार्यं न' स्यात्, व्यृत् लं एनद्व मुकृत्वा । तद्, गर्गाः । लुपीत्युक्ते लुकि स्यादेव- गोमान् । अव्वृल्लेनदिति किम् ? जरीगृहीति, निजागलीति, एनत् पश्य ॥११२॥

विशेषणमन्तः ।७।४।११३॥

अभेदेनोक्तोऽवयवो विशेषणं विशेषस्य समुदायस्या-'न्तः' स्यात् । "अतःस्यमोऽम्" [१, ४, ५७] कुण्डम्, इह न स्यात्- तद् ॥११३॥

सप्तम्या आदिः ।७।४।११४॥

सप्तम्यन्तस्य विशेष्यस्य यद् विशेषणं तत् तस्या-'ऽऽदिः' स्यात् । "इन् ङीस्वरे लुक्" [१, ४, ७९] पथः, इह मा भूत्- पथिषु ॥११४॥

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ।७।४।११५॥

यस्माद् यः प्रत्ययो विधीयते सा तस्य प्रकृतिः, 'प्रत्ययः प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं' स्यात्, नोनाधिकस्य । मातृभोगीणः ॥११५॥

गौणो ङ्यादिः ।७।४।११६॥

ङीमारभ्य ष्यं यावत् ङ्यादिः प्रत्ययः, 'स गौणः सन् प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं' स्यात् । अतिकारीषगन्ध्यबन्धुः । गौण इति किम् ? मुख्योऽधिकस्यापि विशेषणं स्यात्- परमकारीषगन्धीबन्धुः ॥११६॥

कृत् सगतिकारकस्यापि ।७।४।११७॥

कृत्प्रत्ययः प्रकृत्यादेः समुदायस्य गतिकारकपूर्वस्य, केवलस्य च विशेषणं स्यात् । यथेह समासो- भस्मनिहुतं, तथा- उदकेविशीर्णम्, अवतप्तेन-कुलस्थितम् ॥११७॥

परः ।७।४।११८॥

प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव स्यात् । अजा, वृक्षः, जुगुप्सते ॥११८॥

स्पर्द्धे ।७।४।११९॥

द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयोरेकत्रानेकत्र चोपनिपातः स्पर्द्धः, तत्र 'यः सूत्रपाठे परः स विधिः' स्यात् । वनानि, अत्र "शसोऽता सश्च नः पुंसि" [१,४,४९] इत्यतो "नपुंसकस्य शिः" [१, ४, ५५] इत्येव स्यात् ॥११९॥

आसन्नः ।७।४।१२०॥

यथास्वं स्थाना-ऽर्थ-प्रमाणादिभिरासन्न एव विधिः स्यात् । दण्डाग्रम्, अत्र कण्ठ्ययोरतोः कण्ठ्य एव आ दीर्घः । वातण्ड्ययुवतिः, वतण्ड्याः, पुंवद्भावोऽर्थत आसन्नः, वातण्ड्यः; अमुष्मै, "मादुवर्णोऽनु" [२, १, ४७] इति मात्रिकस्य मात्रिकः ॥१२०॥

सम्बन्धिनां सम्बन्धे ।७।४।१२१॥

सम्बन्धिशब्दानां यत् कार्यमुक्तं तत् सम्बन्ध एव सति स्यात् । श्वशुर्यः, संज्ञायास्तु इज्ञेव- श्वाशुरिः ॥१२१॥

समर्थः पदविधिः ।७।४।१२२॥

समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः, पदसम्बन्धी विधिः पदविधिः, सर्वपदविधिः समर्थो ज्ञेयः, सामर्थ्यं च व्यपेक्षा एकार्थीभावश्च । पदविधिस्तु समासनामधातु-कृत्-तद्धितोपपदविभक्ति-युष्मदस्मदादेश-प्लुतरूपः । धर्मश्रितः, पुत्रीयति, कुम्भकारः, औपगवः, नमो देवेभ्यः, धर्मस्ते स्वम्, धर्मो मे स्वम्, अग्न ! कूज३ इदानीं

ज्ञास्यसि जाल्म ! । समर्थ इति किम् ? पश्य धर्मं श्रितो मैत्रो गुरुकुलम्, पश्यति पुत्रमिच्छति सुखम्, पश्य कुम्भं करोति कटम्, गृहमुपगोरपत्यं तव, इदं नमो देवाः ! शृणुत, ओदनं पच तव मम वा भविष्यति । अङ्ग ! कूजत्ययमिदानीं ज्ञास्यति जाल्मः । पदोक्तवर्णविधिरसामर्थ्येऽपि स्यात्– तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन । एवं-समास-नामधातु-कृत्-तद्धितेषु वाक्ये व्यपेक्षा वृत्तावेकार्थीभावः, शेषेषु पुनर्व्यपेक्षैव सामर्थ्यम् ॥१२२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन- लघुवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥७।४॥

क्षितिधव ! भवदीयः क्षीरधारावलक्षै
रिपुविजययशोभिः श्वेत एवासिदण्डः ।
किमुत कवलितैस्तैः कज्जलैर्मालवीनां
परिणतमहिमाऽसौ नीलिमानं बिभर्ति ॥२८॥

॥ समाप्तः सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणाम्

अकाराद्यनुक्रमणिका

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।	सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः

अ

अइउवर्ण–देः	।१।२।४१॥	अगिलाद्रिलगिल०	।३।२।११५॥
अं- अः– सर्गौ	।१।१।९॥	अग्निचित्या	।५।१।३७॥
अं- अः- ×क–ट्	।१।१।१६॥	अग्नेश्चेः	।५।१।१६४॥
अंशं हारिणि	।७।१।१८२॥	अग्रहानुपदेशे०	।३।१।५॥
अंशादृतोः	।७।४।१४॥	अघञ्क्यबल-र्वी	।४।४।२॥
अः सपत्न्याः	।७।१।११९॥	अघोषे प्र–टः	।१।३।५०॥
अः सृजिदृशो०	।४।४।१११॥	अघोषे शिटः	।४।१।४५॥
अः स्याम्नः	।६।१।२२॥	अङ्प्रतिस्त–म्पः	।२।३।४१॥
अकखाद्य–वा	।२।३।८०॥	अङे हिहनो–र्वात्	।४।१।३४॥
अकट्धिनोश्च स्नेः	।४।२।५०॥	अङ्गान्निरसने णिङ्	।३।४।३८॥
अकद्धू–ये	।७।४।६९॥	अङ्स्याच्छत्रादेरञ्	।६।४।६०॥
अकमेरुकस्य	।२।२।९३॥	अच्	।५।१।४९॥
अकल्पात् सूत्रात्	।६।२।१२०॥	अचः	।१।४।६९॥
अकालेऽव्ययीभावे	।३।२।१४६॥	अचि	।३।४।१५॥
अकेन क्रीडाजीवे	।३।१।८१॥	अचित्तादेशकालात्	।६।३।२०६॥
अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः	।३।१।१३९॥	अचित्ते टक्	।५।१।८३॥
अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे	।७।३।८५॥	अच्च् प्रा–श्च	।२।१।१०४॥
अगारान्तादिकः	।६।४।७५॥	अजातेः पञ्चम्याः	।५।१।१७०॥
		अजातेः शीले	।५।१।१५४॥

अजातेर्नृ-वा ।७।३।३५॥
अजादिभ्यो धेनोः ।६।१।३४॥
अजादेः ।२।४।१६॥
अज्ञाने ज्ञः षष्ठी ।२।२।८०॥
अञ्चः ।२।४।३॥
अञ्चोऽनर्चायाम् ।४।२।४६॥
अञ्जनादीनां गिरौ ।३।२।७७॥
अञ्वर्ग-तः ।१।३।३३॥
अञ्वर्गात्-न् ।१।२।४०॥
अट्यर्तिसू-र्णोः ।३।४।१०॥
अड्घातोरा-ङा ।४।४।२९॥
अणञेयेक-ताम् ।२।४।२०॥
अणि ।७।४।५२॥
अणिक्कर्म- णिक्-तौ ।३।३।८८॥
अणिगि प्राणिक० ।३।३।१०७॥
अतः ।४।३।८२॥
अतः कृकमि-स्य ।२।३।५॥
अतः प्रत्ययाल्लुक् ।४।२।८५॥
अतः शित्युत् ।४।२।८९॥
अतः स्यमोऽम् ।१।४।५७॥
अत आः-ये ।१।४।१॥
अत इञ् ।६।१।३१॥
अतमबादे-यर् ।७।३।११॥
अतिरतिक्रमे च ।३।१।४५॥
अतोऽति रोरुः ।१।३।२०॥
अतोऽनेकस्वरात् ।७।२।६॥
अतो म आने ।४।४।११४॥
अतोरिथट् ।७।१।१६१॥
अतोऽह्नस्य ।२।३।७३॥
अत्र च ।७।१।४९॥
अदश्चाट् ।४।४।९०॥
अदसोऽकञायनणोः ।३।२।३३॥
अदसो दः सेस्तु डौ ।२।१।४३॥
अदिक्स्त्रियां० ।७।१।१०७॥
अदीर्घात्- ने ।१।३।३२॥
अदुरुपसर्गा-नेः ।२।३।७७॥
अदूरे एनः ।७।२।१२२॥
अदृश्याधिके ।३।२।१४५॥
अदेतः-कू ।१।४।४४॥
अदेवासुरादिभ्यो० ।६।३।१६४॥
अदेशकालादध्या० ।६।४।७६॥
अदोऽनञ्यात् ।५।१।१५०॥
अदो- मुमी ।१।२।३५॥
अदोरायनिः० ।६।१।११३॥
अदोर्नदीमा-म्नः ।६।१।६७॥
अद्यतनी ।५।२।४॥
अद्यतनी-महि ।३।३।११॥
अद्यतन्यां वा-ने ।४।४।२२॥

अद्यर्याद्याधारे ।५।१।१२॥
अद्व्यञ्जनात् स-लम् ।३।२।१८॥
अद् व्यञ्जने ।२।१।३५॥
अधण्-सः ।१।१।३२॥
अधरापराद्यात् ।७।२।११८॥
अधर्मक्षत्रत्रि-याः ।६।२।१२१॥
अधश्चतुर्थात् तथोर्धः ।२।१।७९॥
अधातुवि-म ।१।१।२७॥
अधातूदितः ।२।४।२॥
अधिकं तत्सं-डः ।७।१।१५४॥
अधिकेन भूयसस्ते ।२।२।१११॥
अधीष्टौ ।५।४।३२॥
अधेः प्रसहने ।३।३।७७॥
अधेः शीङ्स्थास० ।२।२।२०॥
अधेरारूढे ।७।१।१८७॥
अध्यात्मादिभ्य इकण् ।६।३।७८॥
अध्वानं येनौ ।७।१।१०३॥
अनः ।७।३।८८॥
अनक् ।२।१।३६॥
अनजिरादि-तौ ।३।२।७८॥
अनञः क्त्वो यप् ।३।२।१५४॥
अनञो मूलात् ।२।४।५८॥
अनट् ।५।३।१२४॥
अनडुहः सौ ।१।४।७२॥
अनतोऽन्तोदात्मने ।४।२।११४॥
अनतो लुप् ।१।४।५९॥
अनतो लुप् ।३।२।६॥
अनत्यन्ते ।७।३।१४॥
अनद्यतने र्हिः ।७।२।१०१॥
अनद्यतने श्वस्तनी ।५।३।५॥
अनद्यतने ह्यस्तनी ।५।२।७॥
अननोः सनः ।३।३।७०॥
अनन्तः प- यः ।१।१।३८॥
अनपत्ये ।७।४।५५॥
अनरे वा ।६।३।६१॥
अनवर्णा नामी ।१।१।६॥
अनाङ्माङो-छः ।१।३।२८॥
अनाच्छादजा-वा ।२।४।४७॥
अनातो नश्चान्त-स्य ।४।१।६९॥
अनादेशादे- तः ।४।१।२४॥
अनाम्यद्विः प्लुप् ।६।४।१४१॥
अनाम्स्वरे नोऽन्तः ।१।४।६४॥
अनार्षे वृद्धे- ष्यः ।२।४।७८॥
अनिदम्यणपवादे० ।६।१।१५॥
अनियो-वे ।१।२।१६॥
अनीनाद-तः ।७।४।६६॥
अनुकम्पा-त्योः ।७।३।३४॥
अनुग्वलम् ।७।१।१०२॥

अनुनासिके च-ट् ।४।१।१०८॥
अनुपदं वृद्धा ।७।१।९६॥
अनुपद्यन्वेष्टा ।७।१।१७०॥
अनुपसर्गाः क्षीबो० ।४।२।८०॥
अनुब्राह्मणादिन् ।६।२।१२३॥
अनुशतिकादीनाम् ।७।४।२७॥
अनेकवर्णः सर्वस्य ।७।४।१०७॥
अनोः कमितरि ।७।१।१८८॥
अनोः कर्मण्यसति ।३।३।८१॥
अनोऽट्ये ये ।७।४।५१॥
अनोर्जनेर्डः ।५।१।१६८॥
अनोर्देशे उप् ।३।२।११०॥
अनो वा ।२।४।११॥
अनोऽस्य ।२।१।१०८॥
अन्तःपूर्वादिकण् ।६।३।१३७॥
अन्तर्द्धिः ।५।३।८९॥
अन्तर्बहि-म्नः ।७।३।१३२॥
अन्तो नो लुक् ।४।२।९४॥
अन्यत्यदादेराः ।३।२।१५२॥
अन्यथैवंकथ-कात् ।५।४।५०॥
अन्यस्य ।४।१।८॥
अन्यो घो-न् ।१।१।१४॥
अन्वाङ्परेः ।३।३।३४॥
अन् स्वरे ।३।२।१२९॥
अपः ।१।४।८८॥
अपचितः ।४।४।७७॥
अपश्चमा-ट् ।१।१।११॥
अपण्ये जीवने ।७।१।११०॥
अपस्किरः ।३।३।३०॥
अपाद्यतुष्पा-र्थे ।४।४।९५॥
अपाद्यायश्चिः क्तौ ।४।२।६६॥
अपायेऽवधिरपादा० ।२।२।२९॥
अपील्वादेर्वहे ।३।२।८९॥
अपोऽद् भे ।२।१।४॥
अपोनपादपा-तः ।६।२।१०५॥
अपो यञ् वा ।६।२।५६॥
अपो ययोनिमतिचरे ।३।२।२८॥
अप्रत्यादावसाधुना ।२।२।१०१॥
अप्रयोगीत् ।१।१।३७॥
अप्राणिनि ।७।३।११२॥
अप्राणिपश्वादेः ।३।१।१३६॥
अब्राह्मणात् ।६।१।१४१॥
अभक्ष्याच्छादने वा० ।६।२।४६॥
अभिनिष्क्रामति० ।६।३।२०२॥
अभिनिष्ठानः ।२।३।२४॥
अभिव्याप्तौ-जिन् ।५।३।९०॥
अभेरीश्च वा ।७।१।१८९॥
अभ्यमित्रमीयश्च ।७।१।१०४॥

अभ्यम् भ्यसः ।२।१।१८॥
अभ्रादिभ्यः ।७।२।४६॥
अभ्वादे–सौ ।१।४।९०॥
अमद्रस्य दिशः ।७।४।१६॥
अमव्ययीभा–भ्याः ।३।२।२॥
अमा त्वामा ।२।१।२४॥
अमाव्ययात् क्यन् च ।३।४।२३॥
अमूर्धमस्तका–मे ।३।२।२२॥
अमोऽकम्यमिचमः ।४।२।२६॥
अमोऽधिकृत्य ग्रन्थे ।६।३।१९८॥
अमोऽन्तावोधसः ।६।३।७४॥
अमौ मः ।२।१।१६॥
अयज्ञे स्रः ।५।३।६८॥
अयदि श्रद्धा–नवा ।५।४।२३॥
अयदि स्मृ–न्ती ।५।२।९॥
अयमियं पुं–सौ ।२।१।३८॥
अयानयं नेयः ।७।१।९७॥
अयि रः ।४।१।६॥
अरण्यात् पथि–रे ।६।३।५१॥
अरीहणादेरकण् ।६।२।८३॥
अरुर्मनश्च–च्वौ ।७।२।१२७॥
अरोः सुपि रः ।१।३।५७॥
अर्डौ च ।१।४।३९॥
अर्तिरीव्लीढी–पुः ।४।२।२१॥
अर्थपदपदोत्तर–ष्ठात् ।६।४।३७॥
अर्थार्थान्ता–त् ।७।२।८॥
अर्धपूर्वपदः पूरणः ।१।१।४२॥
अर्धात् परि– देः ।७।४।२०॥
अर्धात् पलकं–त् ।६।४।१३४॥
अर्धाद् यः ।६।३।६९॥
अर्हतस्तो न्त् च ।७।१।६१॥
अर्हम् ।१।१।१॥
अर्हे तृच् ।५।४।३७॥
अर्होऽच् ।५।१।९१॥
अलाब्वाश्च–सि ।७।१।८४॥
अलुपि वा ।२।३।१९॥
अल्पयूनोः कन् वा ।७।४।३३॥
अल्पे ।३।२।१३६॥
अवः स्वपः ।२।३।५७॥
अवक्रये ।६।४।५३॥
अवयवात् तयट् ।७।१।१५१॥
अवर्णभो–धिः ।१।३।२२॥
अवर्णस्या–साम् ।१।४।१५॥
अवर्णस्ये–रल् ।१।२।६॥
अवर्णादश्नो–ड्योः ।२।१।११५॥
अवर्णेवर्णस्य ।७।४।६८॥
अवर्मणो–त्ये ।७।४।५९॥
अवहसासंप्रो: ।५।१।६३॥

अवाद्याश्रयो-रे ।२।३।४२॥
अवात् ।३।३।६७॥
अवात् ।५।३।६२॥
अवात् कुटा-न्ते ।७।१।१२६॥
अवात् तॄस्तृभ्याम् ।५।३।१३३॥
अविति वा ।४।१।७५॥
अवित्परोक्षा-रेः ।४।१।२३॥
अविदूरेऽभेः ।४।४।६४॥
अविवक्षिते ।५।२।१४॥
अविशेषणे-दः ।२।२।१२२॥
अवृद्धाद्दोर्नवा ।६।१।११०॥
अवृद्धेर्गृह्णति गर्ह्ये ।६।४।३४॥
अवेः संघा-टम् ।७।१।१३२॥
अवेर्दुग्धे-सम् ।६।२।६४॥
अवौ दाधौ दा ।३।३।५॥
अव्यक्तानु-श्च ।७।२।१४५॥
अव्यजात् ष्यप् ।७।१।३८॥
अव्ययम् ।३।१।२१॥
अव्ययं प्रवृ-भिः ।३।१।४८॥
अव्ययस्य ।३।२।७॥
अव्ययस्य कोऽद् च ।७।३।३१॥
अव्याप्यस्य मुचे० ।४।१।१९॥
अशवि ते वा ।३।४।४॥
अशित्यस्सनू-टि ।४।३।७७॥
अशिरसोऽशीर्षश्च ।७।२।७॥
अशिशोः ।२।४।८॥
अश्च वाऽमावा० ।६।३।१०४॥
अश्वीकादेः ।७।१।५॥
अश्रद्धामर्षे-पि ।५।४।१५॥
अश्वत्थादेरिकण् ।६।२।९७॥
अश्ववडवपू-राः ।३।१।१३१॥
अश्वादेः ।६।१।४९॥
अषडक्षा-नः ।७।१।१०६॥
अषष्ठीतृती-र्थे ।३।२।११९॥
अष्ट और्ज-सोः ।१।४।५३॥
असंभस्त्राजिनैक० ।२।४।५७॥
असंयोगादोः ।४।२।८६॥
असकृत् संभ्रमे ।७।४।७२॥
असत्काण्ड-त् ।२।४।५६॥
असत्त्वारादि० ।२।२।१२०॥
असत्त्वे ङसेः ।३।२।१०॥
असदिवा-म् ।२।१।२५॥
असमानलोपे-ङे ।४।१।६३॥
असरूपोप-क्तेः ।५।१।१६॥
असहनञ्वि-भ्यः ।२।४।३८॥
असुको वाकि ।२।१।४४॥
असूर्योग्राद् दृशः ।५।१।१२६॥
असो-ङ- सिवू-टाम् ।२।३।४८॥

अस् च लौल्ये ।४।३।११५॥
अस्तपोमाया–विन् ।७।२।४७॥
अस्तिब्रुवोर्भूवचाव० ।४।४।१॥
अस्तेः सि–ति ।४।३।७३॥
अस्त्रीशूद्रे–वा ।७।४।१०१॥
अस्थूलाद्य नसः ।७।३।१६१॥
अस्पष्टाव–वा ।१।३।२५॥
अस्मिन् ।७।३।२॥
अस्य ङ्यां लुक् ।२।४।८६॥
अस्यादेराः परोक्षायाम् ।४।१।६८॥
अस्याऽयत्त–नाम् ।२।४।१११॥
अस्वयंभुवोऽव् ।७।४।७०॥
अस्वस्थगुणैः ।३।१।८७॥
अहन्पञ्चमस्य–ति ।४।१।१०७॥
अहरादिभ्योऽञ् ।६।२।८७॥
अहीयरुहो–ने ।७।२।८८॥
अह्नः ।२।१।७४॥
अह्नः ।७।३।११६॥
अह्ना ग–नञ् ।७।१।८५॥

आ

आ अमूशसोऽता ।१।४।७५॥
आः खनिसनिजनः ।४।२।६०॥
आकालिक–न्ते ।६।४।१२८॥
आख्यातर्युपयोगे ।२।२।७३॥
आगुणावन्यादेः ।४।१।४८॥
आग्रहायण्यश्व–कण् ।६।२।९९॥
आङः ।४।४।१२०॥
आङः क्रीडमुषः ।५।२।५१॥
आङः शीले ।५।१।९६॥
आङल्पे ।३।१।४६॥
आङावधौ ।२।२।७०॥
आङो ज्योतिरुद्गमे ।३।३।५२॥
आङोऽन्यूधसोः ।४।१।९३॥
आङो यमहनः– च ।३।३।८६॥
आङो यि ।४।४।१०४॥
आङो युद्धे ।५।३।४३॥
आङो रुप्लोः ।५।३।४९॥
आ च हौ ।४।२।१०१॥
आत् ।२।४।१८॥
आत ऐः कृञ्जौ ।४।३।५३॥
आतामातेआ–दिः ।४।२।१२१॥
आ तुमोऽत्या–त् ।५।१।१॥
आतो डोऽह्नावामः ।५।१।७६॥
आतो नेन्द्र–स्य ।७।४।२९॥
आतो णव औः ।४।२।१२०॥
आत्मनः पूरणे ।३।२।१४॥
आत्रेयाद् भारद्वाजे ।६।१।५२॥
आत्संध्यक्षरस्य ।४।२।१॥

आथर्वणिका–च ।६।३।१६७॥
आदितः ।४।४।७१॥
आदेश्छन्दसः प्र० ।६।२।१९२॥
आद्यद्वितीय–षाः ।१।१।१३॥
आद्यात् ।६।१।२९॥
आद्यादिभ्यः ।७।२।८४॥
आद्योंऽश एकस्वरः ।४।१।२॥
आ द्वन्द्वे ।३।२।३९॥
आद्वेरः ।२।१।४१॥
आधाराद्योप–रे ।३।४।२४॥
आधारात् ।५।१।१३७॥
आधारात् ।५।४।६८।
आधिक्यानुपूर्व्ये ।७।४।७५॥
आनायो जालम् ।५।३।१३६॥
आनुलोम्येऽन्वचा ।५।४।८८॥
आपत्यस्य क्यच्व्योः ।२।४।९१॥
आपो ङितां–याम् ।१।४।१७॥
आप्रपदम् ।७।१।९५॥
आबाधे ।७।४।८५॥
आभिजनात् ।६।३।२१४॥
आम आकम् ।२।१।२०॥
आमः कृगः ।३।३।७५॥
आमन्ताल्वाय्येलावय् ।४।३।८५॥
आमन्त्र्ये ।२।२।३२॥
आमयाद्दीर्घश्च ।७।२।४८॥
आमो नाम् वा ।१।४।३१॥
आयस्थानात् ।६।३।१५३॥
आ यात् ।७।२।२॥
आयुधादिभ्यो-देः ।५।१।९४॥
आयुधादीयश्च ।६।४।१८॥
आरम्भे ।५।१।१०॥
आरादर्थैः ।२।२।७८॥
आ रायो व्यञ्ञने ।२।१।५॥
आर्यक्षत्रियाद्वा ।२।४।६६॥
आशिषि तु–तङ् ।४।२।११९॥
आशिषि नाथः ।३।३।३६॥
आशिषि हनः ।५।१।८०॥
आशिषीणः ।४।३।१०७॥
आशिष्यकन् ।५।१।७०॥
आशिष्याशीः-पञ्च० ।५।४।३८॥
आशीः क्यात्-हि ।३।३।१३॥
आशीराशा–गे ।३।२।१२०॥
आश्वयुज्या अकञ् ।६।३।११९॥
आसन्नः ।७।४।१२०॥
आसन्नादूरा-र्थे ।३।१।२०॥
आसीनः ।४।४।११५॥
आसुयु-मः ।५।१।२०॥
आस्तेयम् ।६।३।१३१॥

आस्यटिव्रज्यजः क्यप् ।५।३।९७॥
आहावो निपानम् ।५।३।४४॥
आहिताग्न्यादिषु ।३।१।१५३॥
आही–दूरे ।७।२।१२०॥

इ

इकण् ।६।४।१॥
इकण्यथर्वणः ।७।४।४९॥
इकिश्तिव् स्वरूपार्थे ।५।३।१३८॥
इको वा ।४।३।१६॥
इङितः कर्त्तरि ।३।३।२२॥
इङितो व्यञ्जना–त् ।५।२।४४॥
इङोऽपादाने–द्वा ।५।३।१९॥
इद्यापुंसो–रे ।२।४।१०७॥
इच्छार्थे कर्मणः सप्तमी ।५।४।८९॥
इच्छार्थे सप्तमीपञ्च० ।५।४।२७॥
इच्यस्वरे दी–घ्र ।३।२।७२॥
इज् युद्धे ।७।३।७४॥
इञ इतः ।२।४।७१॥
इञः ।७।४।११॥
इट ईति ।४।३।७१॥
इट् सिजाशिषो–ने ।४।४।३६॥
इडेत्पुसि–लुक् ।४।३।९४॥
इणः ।२।१।५१॥
इणिकोर्गाः ।४।४।२३॥
इणोऽध्रेषे ।५।३।७५॥
इतावतो लुक् ।७।२।१४६॥
इतोऽक्त्यर्थात् ।२।४।३२॥
इतोऽतः कुतः ।७।२।९०॥
इतोऽनित्रः ।६।१।७२॥
इदंकिमीत्कीः ।३।२।१५३॥
इदंकिमो–स्य ।७।१।१४८॥
इदमः ।२।१।३४॥
इदमदसोऽक्येव ।१।४।३॥
इदुतोऽस्त्रे–त् ।१।४।२१॥
इनः कच् ।७।३।१७०॥
इन्डीस्वरे लुक् ।१।४।७९॥
इन्द्रियम् ।७।१।१७४॥
इन्द्रे ।१।२।३०॥
इन्ध्यसंयोगा–द्वत् ।४।३।२१॥
इन्हन्–स्योः ।१।४।८७॥
इरंमदः ।५।१।१२७॥
इर्दरिद्रः ।४।२।९८॥
इर्वृद्धिमत्यविष्णौ ।३।२।४३॥
इलश्च देशे ।७।२।३६॥
इवणदि–लम् ।१।२।२१॥
इवृध–सनः ।४।४।४७॥
इश्च स्यादः ।४।३।४१॥
इषोऽनिच्छायाम् ।५।३।११२॥

इष्टादेः ।७।१।१६८॥
इसासः शासोऽङ्व्य० ।४।४।११८॥
इसुसोर्बहुलम् ।७।२।१२८॥

ई

ईः षोमवरुणेऽग्नेः ।३।२।४२॥
ईगितः ।३।३।९५॥
ईडौ वा ।२।१।१०९॥
ई च गणः ।४।१।६७॥
ईतोऽकञ् ।६।३।४१॥
ईदूदे–नम् ।१।२।३४॥
ईनञ् च ।६।४।११४॥
ईनयौ चाशब्दे ।६।३।१२९॥
ईनेऽध्वात्मनोः ।७।४।४८॥
ईनोऽहः क्रतौ ।६।२।२१॥
ईयः ।७।१।२८॥
ईयः स्वसुश्च ।६।१।८९॥
ईयकारके ।३।२।१२१॥
ईयसोः ।७।३।१७७॥
ईर्व्यञ्जनेऽयपि ।४।३।९७॥
ईशीडः– मोः ।४।४।८७॥
ईश्चाववर्ण–स्य ।४।३।१११॥
ईषद्गुणवचनैः ।३।३।६४॥
इ३वा ।१।२।३३॥

उ

उः पदान्तेऽनूत् ।२।१।११८॥
उक्ष्णो लुक् ।७।४।५६॥
उणादयः ।५।२।९३॥
उत और्विति व्य० ।४।३।५९॥
उति शवर्हा–भे ।४।३।२६॥
उतोऽनडुच्चतुरो वः ।१।४।८१॥
उतोऽप्राणिन–ऊङ् ।२।४।७३॥
उत्करादेरीयः ।६।२।९१॥
उत्कृष्टेऽनूपेन ।२।२।३९॥
उत्तरादाहञ् ।६।३।५॥
उत्थापनादेरीयः ।६।४।१२१॥
उत्पातेन ज्ञाप्ये ।२।२।५९॥
उत्सादेरञ् ।६।१।१९॥
उत्स्वराद्यु–त्रे ।३।३।२६॥
उदः पचि–देः ।५।२।२९॥
उदः श्रेः ।५।३।५३॥
उदः स्थास्तम्भः सः ।१।३।४४॥
उदकस्योदः पेषंधि० ।३।२।१०४॥
उदग्ग्रामाद्य–म्नः ।६।३।२५॥
उदङ्कोऽतोये ।५।३।१३५॥
उदच उदीच् ।२।१।१०३॥
उदन्वानब्धौ च ।२।१।९७॥

उदरे त्विकणाद्यूने ।७।१।१८१॥
उदश्वरः साप्यात् ।३।३।३१॥
उदितः स्वरान्नोऽन्तः ।४।४।९८॥
उदितगुरोर्भा–ब्दे ।६।२।५॥
उदुत्सोरुन्मनसि ।७।१।१९२॥
उदोऽनूर्ध्वेहे ।३।३।६२॥
उद्यमोपरमौ ।४।३।५७॥
उपज्ञाते ।६।३।१९१॥
उपत्यकाधित्यके ।७।१।१३१॥
उपपीडरुध–म्या ।५।४।७५॥
उपमानं सामान्यैः ।३।१।१०१॥
उपमानसहित-रोः ।२।४।७५॥
उपमेयं व्याघ्रा–क्तौ ।३।१।१०२॥
उपसर्गस्यानि–ति ।१।२।१९॥
उपसर्गस्यायौ ।२।३।१००॥
उपसर्गात् ।७।३।१६२॥
उपसर्गात् खल्घ० ।४।४।१०७॥
उपसर्गात् सुग्-त्वे ।२।३।३९॥
उपसर्गादध्वनः ।७।३।७९॥
उपसर्गादस्योहो वा ।३।३।२५॥
उपसर्गादातः ।५।३।११०॥
उपसर्गादातो–श्यः ।५।१।५६॥
उपसर्गादूहो ह्रस्वः ।४।३।१०६॥
उपसर्गाद्दः किः ।५।३।८७॥
उपसर्गाद् दिवः ।२।२।१७॥
उपसर्गाद्देवृ-शः ।५।२।६९॥
उपाजेऽन्वाजे ।३।१।१२॥
उपाज्जानुनीवि–ण ।६।३।१३९॥
उपात् ।३।३।५८॥
उपात् किरो लवने ।५।४।७२॥
उपात् स्तुतौ ।४।४।१०५॥
उपात् स्थः ।३।३।८३॥
उपाद्भूषासमवाय–रे ।४।४।९२॥
उपान्त्यस्यासमा-ङे ।४।२।३५॥
उपान्त्ये ।४।३।३४॥
उपान्वध्याङ्वसः ।२।२।२१॥
उपायाद् ह्रस्वश्च ।७।२।१७०॥
उपेनाधिकिनि ।२।२।१०५॥
उप्ते ।६।३।११८॥
उभयाद् थुस् च ।७।२।९९॥
उमोर्णाद्वा ।६।२।३७॥
उरसोऽग्रे ।७।३।११४॥
उरसो याणौ ।६।३।१९६॥
उवर्णयुगादेर्यः ।७।१।३०॥
उवर्णात् ।४।४।५८॥
उवर्णादाक्ष्यके ।५।१।१९॥
उवर्णादिकण् ।६।३।३९॥
उश्नोः ।४।३।२॥

उषासोषसः ।३।२।४६॥
उष्ट्रमुखादयः ।३।१।२३॥
उष्ट्रादकञ् ।६।२।३६॥
उष्णात् ।७।१।१८५॥
उष्णादिभ्यः कालात् ।६।३।३३॥

ऊ

ऊङः ।३।२।६७॥
ऊँ चोञ् ।१।२।३९॥
ऊटा ।१।२।१३॥
ऊढायाम् ।२।४।५१॥
ऊदितो वा ।४।४।४२॥
ऊदुषो णौ ।४।२।४०॥
ऊध्नः ।२।४।७॥
ऊनार्थपूर्वाद्यैः ।३।१।६७॥
ऊर्जो विन्व–न्तः ।७।२।५१॥
ऊर्णाहंशुभमो युस् ।७।२।१७॥
ऊर्ध्वात् पूःशुषः ।५।४।७०॥
ऊर्ध्वादिभ्यः कर्तुः ।५।१।१३६॥
ऊर्ध्वाद्रिरिष्टा–स्य ।७।२।११४॥
ऊर्याद्यनु–तिः ।३।१।२॥

ऋ

ऋलृति–वा ।१।२।२॥
ऋः शूदृप्रः ।४।४।२०॥
ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ।७।३।७६॥
ऋक्सामर्ग्य–वम् ।७।३।९७॥
ऋगूदृद्विस्वरया० ।६।३।१४४॥
ऋचः शसि ।३।२।९७॥
ऋचि पादः– दे ।२।४।१७॥
ऋणाद्धेतोः ।२।२।७६॥
ऋणे प्र–र् ।१।२।७॥
ऋत इकण् ।६।३।१५२॥
ऋतः ।४।४।७९॥
ऋतः स्वरे वा ।४।३।४३॥
ऋतां विद्यायो–न्धे ।३।२।३७॥
ऋते तृ–से ।१।२।८॥
ऋते द्वितीया च ।२।२।११४॥
ऋतेर्डीयः ।३।४।३॥
ऋतो ङुर् ।१।४।३७॥
ऋतोऽत् ।४।१।३८॥
ऋतो रः- नि ।२।१।२॥
ऋतो र–ते ।१।२।२६॥
ऋतो रीः ।४।३।१०९॥
ऋतो वा तौ च ।१।२।४॥
ऋत्तृषमृषकृश–सेट् ।४।३।२४॥
ऋत्यारु–स्य ।१।२।९॥
ऋत्वादिभ्योऽण् ।६।४।१२५॥
ऋत्विजदिश्–गः ।२।१।६९॥
ऋदुदितः ।१।४।७०॥

ऋदुदित्तरतम-श्च ।३।२।६३॥
ऋदुपान्त्याद-चः ।५।१।४१॥
ऋदुशनस्पु-र्डाः ।१।४।८४॥
ऋदृवर्णस्य ।४।२।३७॥
ऋद्धनदीवंश्यस्य ।३।२।५॥
ऋध ईर्त् ।४।१।१७॥
ऋन्नरादेरण् ।६।४।५१॥
ऋन्नित्यदितः ।७।३।१७१॥
ऋफिडादीनां० ।२।३।१०४॥
ऋमतां रीः ।४।१।५५॥
ऋर ललं-षु ।२।३।९९॥
ऋवर्णदृशोऽङि ।४।३।७॥
ऋवर्णव्यञ्ज-घ्यण् ।५।१।१७॥
ऋवर्णश्वृयूर्णुगः कितः ।४।४।५७॥
ऋवर्णात् ।४।३।३६॥
ऋवर्णोवर्ण-लुक् ।७।४।७१॥
ऋवर्णोवर्णा-च ।७।३।३७॥
ऋवृव्येद इट् ।४।४।८०॥
ऋश्यादेः कः ।६।२।९४॥
ऋषभोपा-ञ्यः ।७।१।४६॥
ऋषिनाम्नोः करणे ।५।२।८६॥
ऋषिवृष्ण्यन्धककुरु० ।६।१।६१॥
ऋषेरध्याये ।६।३।१४५॥
ऋषौ विश्वस्य मित्रे ।३।२।७९॥
ऋस्पिपूङ्ज्जशौ-च्छः ।४।४।४८॥
ऋह्रीघ्राघ्रा-र्वा ।४।२।७६॥

ॠ

ॠतां क्ङितीर् ।४।४।११६॥
ॠदिच्छ्विस्तम्भू-वा ।३।४।६५॥
ॠल्वादे-प्रः ।४।२।६८॥
ॠस्तयोः ।१।२।५॥

ऌ

ऌत-वा ।१।२।३॥
ऌत्याल् वा ।१।२।११॥

ॡ

ॡदिद्युतादि० ।३।४।६४॥
ॡदन्ता-नाः ।१।१।७॥

ए

एऐओऔ-रम् ।१।१।८॥
एः ।१।४।७७॥
एकद्वित्रि-ताः ।१।१।५॥
एकद्विबहुषु ।३।३।१८॥
एकधातौ कर्म-ये ।३।४।८६॥
एकशालाया इकः ।७।१।१२०॥
एकस्वरात् ।६।२।४८॥
एकस्वरादनु-तः ।४।४।५६॥
एकागाराद्वीरे ।६।४।११८॥

एकात्-स्य ।७।२।१११॥
एकादश- षोडश० ।३।२।९१॥
एकादाकि–ये ।७।३।२७॥
एकादेः कर्मधारयात् ।७।२।५८॥
एकार्थं चानेकं च ।३।१।२२॥
एकोपसर्गस्य च घे ।४।२।३४॥
एजेः ।५।१।११८॥
एण्या एयञ् ।६।२।३८॥
एतदश्च - से ।१।३।४६॥
एताः शितः ।३।३।१०॥
एत्यकः ।२।३।२६॥
एत्यस्तेर्वृद्धिः ।४।४।३०॥
एदापः ।१।४।४२॥
एदैतोऽयाय् ।१।२।२३॥
एदोतः–लुक् ।१।२।२७॥
एदोद्देश एवेयादौ ।६।१।९॥
एदोद्भ्यां–रः ।१।४।३५॥
एद् बहुस्भोसि ।१।४।४॥
एयस्य ।७।४।२२॥
एयेऽग्नायी ।३।२।५२॥
एये जिह्माशिनः ।७।४।४७॥
एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ।४।२।९७॥
एष्यत्यवधौ–गे ।५।४।६॥
एष्यदृणेनः ।२।२।९४॥

ऐ

ऐकार्थ्ये ।३।२।८॥
ऐदौत्-रैः ।१।२।१२॥
ऐषमःपरु–र्षे ।७।२।१००॥
ऐषमोह्यःश्वसो वा ।६।३।१९॥

ओ

ओजःसहो–ते ।६।४।२७॥
ओजोऽम्भःस–ष्टः ।३।२।१२॥
ओजोऽप्सरसः ।३।४।२८॥
ओत औः ।१।४।७४॥
ओतः श्ये ।४।२।१०३॥
ओदन्तः ।१।२।३७॥
ओदौतोऽवाव् ।१।२।२४॥
ओमः प्रारम्भे ।७।४।९६॥
ओमाङि ।१।२।१८॥
ओर्जान्तस्था-र्णे ।४।१।६०॥
ओष्ठ्यादुर् ।४।४।११७॥

औ

औता ।१।४।२०॥
औदन्ताः स्वराः ।१।१।४॥
औरीः ।१।४।५६॥

क

कंशंभ्यां–भम् ।७।२।१८॥

कंसार्धात् ।६।४।१३५।।
कंसीयात् ञ्यः ।६।२।४१।।
ककुदस्या-म् ।७।३।१६७।।
कखोपान्त्य-दोः ।६।३।५९।।
कगेवनूजनै-रञ्ञः ।४।२।२५।।
कङश्चञ् ।४।१।४६।।
कच्छाग्निवक्त्र-दात् ।६।३।५०।।
कच्छादेर्नृनृस्थे ।६।३।५५।।
कच्छ्वा डुरः ।७।२।३९।।
कटः ।७।१।१२४।।
कटपूर्वाद्याचः ।६।३।५८।।
कठादिभ्यो वेदे लुप् ।६।३।१८३।।
कडारादयः कर्म० ।३।१।१५८।।
कणेमनस्तृप्तौ ।३।१।६।।
कण्ड्वादेस्तृतीयः ।४।१।९।।
कतरकतमौ-ऽन्ने ।३।१।१०९।।
कत्त्रिः ।३।२।१३३।।
कत्र्यादेश्चैयकञ् ।६।३।१०।।
कथमित्थम् ।७।२।१०३।।
कथमि सप्तमी च वा ।५।४।१३।।
कथादेरिकण् ।७।१।२१।।
कदाकर्ह्योर्नवा ।५।३।८।।
कन्याया इकण् ।६।३।२०।।
कन्यात्रिवेण्याः-च ।६।१।६२।।
कपिज्ञातेरेयण् ।७।१।६५।।
कपिबोधा-से ।६।१।४४।।
कपेर्गोत्रे ।२।३।२९।।
कबरमणि-देः ।२।४।४२।।
कमेर्णिङ् ।३।४।२।।
कम्बलान्नाम्नि ।७।१।३४।।
करणक्रियया क्वचित् ।३।४।९४।।
करणं च ।२।२।१९।।
करणाद्यजो भूते ।५।१।१५८।।
करणाधारे ।५।३।१२९।।
करणेभ्यः ।५।४।६४।।
कर्कलोहि-च ।७।१।१२२।।
कर्णललाटात्कल् ।६।३।१४१।।
कर्णादिरायनिञ् ।६।२।९०।।
कर्णादिर्मूले जाहः ।७।१।८८।।
कर्तरि ।२।२।८६।।
कर्तरि ।५।१।३।।
कर्त्तर्यनद्भ्यः शव् ।३।४।७१।।
कर्तुः क्विप्-ङित् ।३।४।२५।।
कर्तुः खश् ।५।१।११७।।
कर्तुर्जीवपुरुषा-हः ।५।४।६९।।
कर्तुर्णिन् ।५।१।१५३।।
कर्तुर्व्याप्यं कर्म ।२।२।३।।
कर्तृस्थामूर्ताप्यात् ।३।३।४०।।

कर्मजा तृचा च ।३।१।८३॥
कर्मणः संदिष्टे ।७।२।१६७॥
कर्मणि ।२।२।४०॥
कर्मणि कृतः ।२।२।८३॥
कर्मणोऽण् ।५।१।७२॥
कर्मणोऽण् ।५।३।१४॥
कर्मण्यग्न्यर्थे ।५।१।१६५॥
कर्मवेषाद् यः ।६।४।१०३॥
कर्माभिप्रेयः संप्रदा० ।२।२।२५॥
कलापिकुथु–णः ।७।४।६२॥
कलाप्यश्वत्थ–कः ।६।३।११४॥
कल्यग्नेरेयण् ।६।१।१७॥
कल्याण्यादेरिन् चा० ।६।१।७७॥
कवचिह-कण् ।६।२।१४॥
कवर्गैकस्वरवति ।२।३।७६॥
कषः कृच्छ्रगहने ।४।४।६७॥
कषोऽनिटः ।५।३।३॥
कष्टकस्यकृच्छ्र-णे ।३।४।३१॥
कसमा-र्धः ।१।१।४१॥
कसोमात् ट्ठण् ।६।२।१०७॥
काकतालीयादयः ।७।१।११७॥
काकवौ वोष्णे ।३।२।१३७॥
काकाद्यैः क्षेपे ।३।१।९०॥
काऽक्षपयोः ।३।२।१३४॥
काण्डाऽऽण्डभाण्डा० ।७।२।३८॥
काण्डात् प्रमा–त्रे ।२।४।२४॥
कादिर्व्यञ्जनम् ।१।१।१०॥
कामोक्तावकच्चिति ।५।४।२६॥
कारकं कृता ।३।१।६८॥
कारणम् ।५।३।१२७॥
कारिका स्थित्यादौ ।३।१।३॥
कार्षापणा–वा ।६।४।१३३॥
कालः ।३।१।६०॥
कालवेलासमये–रे ।५।४।३३॥
कालस्यानहोरात्राणाम् ।५।४।७॥
कालहेतु–गे ।७।१।१९३॥
कालाजटाघा–पे ।७।२।२३॥
कालात् ।७।३।१९॥
कालात् तनतरतम० ।३।२।२४॥
कालात् परि–रे ।६।४।१०४॥
कालाद् देये ऋणे ।६।३।११३॥
कालाद् भववत् ।६।२।१११॥
कालाद् यः ।६।४।१२६॥
कालाध्वनोर्व्याप्तौ ।२।२।४२॥
कालाध्वमा–णाम् ।२।२।२३॥
काले कार्ये-वत् ।६।४।९८॥
कालेन तृष्य-रे ।५।४।८२॥
काले मात्रवाऽऽधारे ।२।२।४८॥

कालो द्विगौ च मेयैः ।३।१।५७॥
काशादेरिलः ।६।२।८२॥
काश्यपकौ-च्च ।६।३।१८८॥
काश्यादेः ।६।३।३५॥
कासूगोणीभ्यां तरट् ।७।३।५०॥
किंयत्तत्सर्व-दा ।७।२।९५॥
किंवृत्ते लिप्सायाम् ।५।३।९॥
किंवृत्ते सप्तमी–न्त्यौ ।५।४।१४॥
किंयत्तद्बहोरः ।५।१।१०१॥
किंकिलास्त्यर्थ–न्ती ।५।४।१६॥
किं क्षेपे ।३।१।१९०॥
किंत्याद्ये-स्याम् ।७।३।८॥
कितः संशयप्रतीकारे ।३।४।६॥
किमः क–च ।२।१।४०॥
किमद्वयादि-तस् ।७।२।८९॥
किरो धान्ये ।५।३।७३॥
किरो लवने ।४।४।९३॥
किशरादेरिकट् ।६।४।५५॥
कुक्ष्यात्मोदरा–खिः ।५।१।९०॥
कुञ्जादेर्ढायन्यः ।६।१।४७॥
कुटादेर्ङिद्वदञ्णित् ।४।३।१७॥
कुटिलिकाया अण् ।६।४।२६॥
कुटीशुण्डाद् रः ।७।३।४७॥
कुण्ड्यादिभ्यो यलु० ।६।३।११॥
कुत्वा डुपः ।७।३।४९॥
कुत्सिताल्पाज्ञाते ।७।३।३३॥
कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् ।६।१।१२१॥
कुप्यभिद्यो-म्नि ।५।१।३९॥
कुमहद्भ्यां वा ।७।३।१०८॥
कुमारः श्रमणादिना ।३।१।११५॥
कुमारशीर्षाण्णिन् ।५।१।८२॥
कुमारीक्रीड-सोः ।७।३।१६॥
कुमुदादेरिकः ।६।२।९६॥
कुम्पपद्यादिः ।७।३।१४९॥
कुरुच्छुरः ।२।१।६६॥
कुरुयुगंधराद् वा ।६।३।५३॥
कुरोर्वा ।६।१।१२२॥
कुवदिर्ज्यः ।६।१।१००॥
कुलकुक्षि–रे ।६।३।१२॥
कुलटाया वा ।६।१।७८॥
कुलत्थकोपान्त्यादण् ।६।४।४॥
कुलाख्यानाम् ।२।४।७९॥
कुलाज्जल्पे ।७।१।८६॥
कुलादीनः ।६।१।९६॥
कुलालादेरकञ् ।६।३।१९४॥
कुलिजाद्वा लुप् च ।६।४।१६५॥
कुल्माषादण् ।७।१।१९५॥
कुशलाऽऽयु-याम् ।२।३।९७॥

कुशले ।६।३।९५॥
कुशाग्रादीयः ।७।१।११६॥
कुषिरञेर्व्याप्ये-च ।३।४।७४॥
कुसीदादिकट् ।६।४।३५॥
कूलादुद्धुजोद्वहः ।५।१।१२२॥
कूलाभ्रकरी-षः ।५।१।११०॥
कृगः खनट्-णे ।५।१।१२९॥
कृगः प्रतियत्ने ।२।२।१२॥
कृगः श च वा ।५।३।१००॥
कृगः सुपुण्य-त् ।५।१।१६२॥
कृगो नवा ।३।१।१०॥
कृगो यि च ।४।२।८८॥
कृगोऽव्ययेना-मौ ।५।४।८४॥
कृग्ग्रहो-वात् ।५।४।६१॥
कृगृतनादेरुः ।३।४।८३॥
कृतचृतनृत-र्वा ।४।४।५०॥
कृताद्यैः ।२।२।४७॥
कृतास्मरणा-क्षा ।५।२।११॥
कृति ।३।१।७७॥
कृते ।६।३।१९२॥
कृत्यतुल्या-त्या ।३।१।११४॥
कृत्येऽवश्यमो लुक् ।३।२।१३८॥
कृत्यस्य वा ।२।२।८८॥
कृत्सगति-पि ।७।४।११७॥
कृद्येनाऽऽवश्यके ।३।२।९५॥
कृपः श्वस्तन्याम् ।३।३।४६॥
कृपाहृदयादालुः ।७।२।४२॥
कृम्वस्तिभ्यां-च्विः ।७।२।१२६॥
कृवृषिमृजि-वा ।५।१।४२॥
कृशाश्वक-दिन् ।६।३।१९०॥
कृशाश्वादेरीयण् ।६।२।९३॥
कृष्यादिभ्यो वलच् ।७।२।२७॥
कृतः कीर्तिः ।४।४।१२२॥
केकयमित्रयु-च ।७।४।२॥
केदाराण्ण्यश्च ।६।२।१३॥
केवलमामक-जात् ।२।४।२९॥
केवलस-रौः ।१।४।२६॥
केशाद्वः ।७।२।४३॥
केशाद्वा ।६।२।१८॥
केशे वा ।३।२।१०२॥
कोः कत् तत्पुरुषे ।३।२।१३०॥
कोटरमिश्रक-णे ।३।२।७६॥
कोऽण्वादेः ।७।२।७६॥
कोपान्त्याद्याण् ।६।३।५६॥
कोऽश्मादेः ।६।४।९७॥
कौण्डिन्याग-च ।६।१।१२७॥
कौपिञ्जलहास्तिप० ।६।३।१७१॥
कौरव्यमाण्डूकाऽऽसुरेः ।२।४।७०॥

कौशेयम् ।६।२।३९॥
क्ङिति यि शय् ।४।३।१०५॥
क्तं नञादिभिन्नैः ।३।१।१०५॥
क्तक्तवतू ।५।१।१७४॥
क्तयोः ।४।४।४०॥
क्तयोरनुपसर्गस्य ।४।१।९२॥
क्तयोरसदाधारे ।२।२।९१॥
क्ताः ।३।१।१५१॥
क्ताद्य नाम्नि वा ।२।४।२८॥
क्तात्तमबादे–न्ते ।७।३।५६॥
क्तादल्पे ।२।४।४५॥
क्तादेशोऽषि ।२।१।६१॥
क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात् ।५।३।१०६॥
क्तेन ।३।१।९२॥
क्तेनासत्त्वे ।३।१।७४॥
क्तेऽनिटश्चजोः- ति ।४।१।१११॥
कृत्त्वा ।४।३।२९॥
क्त्वातुमम् ।१।१।३५॥
क्त्वातुमम्–वे ।५।१।१३॥
क्नः पलितासितात् ।२।४।३७॥
क्यः शिति ।३।४।७०॥
क्यङ् ।३।४।२६॥
क्यङ्मानिपित्–न्ते ।३।२।५०॥
क्यङ्षो नवा ।३।३।४३॥
क्यनि ।४।३।११२॥
क्ययङाशीर्ये ।४।३।१०॥
क्यो वा ।४।३।८१॥
क्रमः ।४।४।५३॥
क्रमः क्त्वि वा ।४।१।१०६॥
क्रमो दीर्घः परस्मै ।४।२।१०९॥
क्रमोऽनुपसर्गात् ।३।३।४७॥
क्रय्यः क्रयार्थे ।४।३।९१॥
क्रव्यात्- क्रव्या-दौ ।५।१।१५१॥
क्रियातिपत्तिः– महि ।३।३।१६॥
क्रियामध्येऽध्व–च ।२।२।११०॥
क्रियायां क्रियार्था० ।५।३।१३॥
क्रियाऽर्थो धातुः ।३।३।३॥
क्रियाविशेषणात् ।२।२।४१॥
क्रियाव्यतिहा-र्थे ।३।३।२३॥
क्रियाऽऽश्रयस्या–णम् ।२।२।३०॥
क्रियाहेतुः कारकम् ।२।२।१॥
क्रीडोऽकूजने ।३।३।३३॥
क्रीतात् करणादेः ।२।४।४४॥
क्रुत्संपदादिभ्यः क्विप् ।५।३।११४॥
क्रुद्द्रुहे-पः ।२।२।२७॥
क्रुशस्तुनः-सि ।१।४।९१॥
क्रोशयोजन-मार्हे ।६।४।८६॥
क्रोष्टृशलङ्कोर्लुक् च ।६।१।५६॥

क्रौड्यादीनाम् ।२।४।८०॥
क्र्यादेः ।३।४।७९॥
क्लिन्नाल्ल-स्य ।७।१।१३०॥
क्लीबमन्ये-वा ।३।१।१२८॥
क्लीबे ।२।४।९७॥
क्लीबे क्तः ।५।३।१२३॥
क्लीबे वा ।२।१।९३॥
क्लेशादिभ्योऽपात् ।५।१।८१॥
क्वकुत्रात्रेह ।७।२।९३॥
क्वचित् ।५।१।१७१॥
क्वचित् ।६।२।१४५॥
क्वचित्तुर्यात् ।७।३।४४॥
क्वचित् स्वार्थे ।७।३।७॥
क्वसुष्मतौ च ।२।१।१०५॥
क्विप् ।५।१।१४८॥
क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ ।२।१।५८॥
क्वेहामात्रतसस्त्यच् ।६।३।१६॥
क्वौ ।४।४।११९॥
क्षत्रादियः ।६।१।९३॥
क्षय्यजय्यौ शक्तौ ।४।३।९०॥
क्षिपरटः ।५।२।६६॥
क्षिप्राशंसार्थ-म्यौ ।५।४।३॥
क्षियाशीःप्रैषे ।७।४।९२॥
क्षीरादेयण् ।६।२।१४२॥
क्षुत्तृड्गर्धेऽशना-यम् ।४।३।११३॥
क्षुद्रकमालवा-म्नि ।६।२।११॥
क्षुद्राभ्य एरण्वा ।६।१।८०॥
क्षुधक्लिशकुष-सः ।४।३।३१॥
क्षुधवसस्तेषाम् ।४।४।४३॥
क्षुब्धविरिब्ध-भौ ।४।४।७०॥
क्षुभ्नादीनाम् ।२।३।९६॥
क्षुश्रोः ।५।३।७१॥
क्षेः क्षीः ।४।३।८९॥
क्षेः क्षी चाघ्यार्थे ।४।२।७४॥
क्षेत्रेऽन्य-यः ।७।१।१७२॥
क्षेपातिग्र-याः ।७।२।८५॥
क्षेपे च यद्यत्रे ।५।४।१८॥
क्षेपेऽपिजात्वो-ना ।५।४।१२॥
क्षेमप्रिय-खाण् ।५।१।१०५॥
क्षैशुषिपचो-वम् ।४।२।७८॥

ख

खनो डडरेकेकव० ।५।३।१३७॥
खर-खुरान्ना-नस् ।७।३।१६०॥
खलादिभ्यो लिन् ।६।२।२७॥
खारीकाक-कच् ।६।४।१४९॥
खार्या वा ।७।३।१०२॥
खितिखीती-र् ।१।४।३६॥

खित्यनव्यया–श्च ।३।२।१११॥
खेयमृषोद्ये ।५।१।३८॥
ख्णाम् चाभीक्ष्ण्ये ।५।४।४८॥
ख्यागि ।१।३।५४॥
ख्याते दृश्ये ।५।२।८॥

ग

गच्छति पथिदूते ।६।३।२०३॥
गडदबादे-ये ।२।१।७७॥
गड्वादिभ्यः ।३।१।१५६॥
गणिकाया ण्यः ।६।२।१७॥
गतिः ।१।१।३६॥
गतिकारक–क्वौ ।३।२।८५॥
गतिक्वन्य–षः ।३।१।४२॥
गतिबोधा–दाम् ।२।२।५॥
गते गम्येऽध्व–वा ।२।२।१०७॥
गतेर्नवाऽनाप्ते ।२।२।६३॥
गतौ सेधः ।२।३।६१॥
गत्यर्थवदोऽच्छः ।३।१।८॥
गत्यर्थाकर्मक-जेः ।५।१।११॥
गत्यर्थात् कुटिले ।३।४।११॥
गत्वरः ।५।२।७८॥
गन्धनावक्षे-गे ।३।२।७६॥
गमहनजन-लुक् ।४।२।४४॥
गमहनविद्लृ–वा ।४।४।८३॥
गमां क्वौ ।४।२।५८॥
गमिषद्यमश्छः ।४।२।१०६॥
गमेः क्षान्तौ ।३।३।५५॥
गमोऽनात्मने ।४।४।५१॥
गमो वा ।४।३।३७॥
गम्भीर-वात् ।६।३।१३५॥
गम्ययपः कर्माधारे ।२।२।७४॥
गम्यस्याप्ये ।२।२।६२॥
गर्गभार्गविका ।६।१।१३६॥
गर्गादिर्यञ् ।६।१।४२॥
गर्तोत्तरपदादीयः ।६।३।५७॥
गर्भादप्राणिनि ।७।१।१३९॥
गवाश्वादिः ।३।१।१४४॥
गवि युक्ते ।३।२।७४॥
गवियुधेः स्थिरस्य ।२।३।२५॥
गस्थकः ।५।१।६६॥
गहादिभ्यः ।६।३।६३॥
गहोर्जः ।४।१।४०॥
गाः परोक्षायाम् ।४।४।२६॥
गात्रपुरुषात् स्नः ।५।४।५९॥
गाथिविद–नः ।७।४।५४॥
गान्धारिसाल्वेया० ।६।१।११५॥
गापापचो भावे ।५।३।९५॥
गापास्थासादा–कः ।४।३।९६॥

गायोऽनुपसर्गाट्टिक् ।५।१।७४॥
गिरिनदी–द्वा ।७।३।९०॥
गिरिनद्यादीनाम् ।२।३।६८॥
गिरेरीयोऽस्त्राजीवे ।६।३।२१९॥
गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू ।७।३।९॥
गुणाद–नवा ।२।२।७७॥
गुणादिभ्यो यः ।७।२।५३॥
गुणोऽरेदोत् ।३।३।२॥
गुपौधूपवि-यः ।३।४।१।
गुप्तिजो-सन् ।३।४।५॥
गुरावेकश्च ।२।२।१२४॥
गुरुनाम्यादे-र्णोः ।३।४।४८॥
गृष्ट्यादेः ।६।१।८४॥
गृहेऽग्नीधो रण्धश्च ।६।३।१७४॥
गृह्वोऽपरोक्षायां दीर्घः ।४।४।३४॥
गृलुपसद–गर्ह्ये ।३।४।१२॥
गेहे ग्रहः ।५।१।५५॥
गोः ।७।२।५०॥
गोः पुरीषे ।६।२।५०॥
गोः स्वरे यः ।६।१।२७॥
गोचरसंचर-षम् ।५।३।१३१॥
गोण्यादेश्चैकण् ।७।१।१२१॥
गोण्या मेये ।२।४।१०३॥
गोत्रक्षत्रिये–यः ।६।३।२०८॥
गोत्रचरणा–मे ।७।१।७५॥
गोत्रादङ्कवत् ।६।२।१३४॥
गोत्रादङ्कवत् ।६।३।१५५॥
गोत्राददण्ड-प्ये ।६।३।१६९॥
गोत्रोक्षवत्सो–कञ् ।६।२।१२॥
गोत्रोत्तरपदात्–त्यात् ।६।१।१२॥
गोदानादीनां-र्ये ।६।४।८१॥
गोधाया दुष्टे णारश्च ।६।१।८१॥
गोपूर्वादत इकण् ।७।२।५६॥
गोमये वा ।६।३।५२॥
गोऽम्बाऽऽम्ब–स्य ।२।३।३०॥
गोरथवातात्–लम् ।६।२।२४॥
गोर्नाम्यवोऽक्षे ।१।२।२८॥
गोश्चान्ते–हौ ।२।४।९६॥
ग्रोष्ठातेः शुनः ।७।३।११०॥
गोष्ठादीनञ् ।७।२।७९॥
गोस्तत्पुरुषात् ।७।३।१०५॥
गोहः स्वरे ।४।२।४२॥
गौणात् सम–या ।२।२।३३॥
गौणो ङ्यादिः ।७।४।११६॥
गौरादिभ्योमुख्यान्० ।२।४।१९॥
गौष्ठीतैकी-ञ्चरात् ।६।३।२६॥
ग्मिन् ।७।२।२५॥
ग्रन्थान्ते ।३।२।१४७॥

ग्रहः ।५।३।५५॥
ग्रहगुहश्च सनः ।४।४।५९॥
ग्रहणाद्वा ।७।१।१७७॥
ग्रहव्रश्चभ्रस्जप्रच्छः ।४।१।८४॥
ग्रहादिभ्यो णिन् ।५।१।५३॥
ग्रामकौटात् तक्ष्णः ।७।३।१०९॥
ग्रामजनबन्धु-तल् ।६।२।२८॥
ग्रामराष्ट्रांशाद्-णौ ।६।३।७२॥
ग्रामाग्राभ्रियः ।२।३।७१॥
ग्रामादीनञ् च ।६।३।९॥
ग्राम्याशिशुद्वि-यः ।३।१।१२७॥
ग्रीवातोऽण् च ।६।३।१३२॥
ग्रीष्मवसन्ताद् वा ।६।३।१२०॥
ग्रीष्मावर-कञ् ।६।३।११५॥
ग्रो यङि ।२।३।१०१॥
ग्लाहाज्यः ।५।३।११८॥

घ

घञि भावकरणे ।४।२।५२॥
घञ्युपसर्ग-लम् ।३।२।८६॥
घटादेर्ह्रस्वो-रे ।४।२।२४॥
घसेकस्वरा-सोः ।४।४।८२॥
घस्लृ सन-लि ।४।४।१७॥
घसृवसः ।२।३।३६॥
घुटि ।१।४।६८॥
घुषेरविशब्दे ।४।४।६८॥
घोषदादेरकः ।७।२।७४॥
घोषवति ।१।३।२१॥
घ्राध्मापाट्धे-शः ।५।१।५८॥
घ्राध्मोर्यङि ।४।३।९८॥
घ्यण्यावश्यके ।४।१।११५॥

ङ

ङसेश्चाद् ।२।१।१९॥
ङसोऽपत्ये ।६।१।२८॥
ङस्युक्तं कृता ।३।१।४९॥
ङिर्ङीः ।१।४।२५॥
ङित्यदिति ।१।४।२३॥
ङेः स्मिन् ।१।४।८॥
ङेङसा ते मे ।२।१।२३॥
ङेङस्योर्यातौ ।१।४।६॥
ङे पिबः पीप्य् ।४।१।३३॥
ङौ सासहिवाव-ति ।५।२।३८॥
ङ्णोः कटा-वा ।१।३।१७॥
ङ्यः ।३।२।६४॥
ङ्यादीदूतः के ।२।४।१०४॥
ङ्यादेर्गौण-च्योः ।२।४।९५॥
ङ्यापो बहुलं नाम्नि ।२।४।९९॥
ङ्याप्प्रातिपदिकात् ।६।१।७०॥

च

चक्षो वाचि-ख्यांग् ।४।४।४॥
चजः कगम् ।२।१।८६॥
चटकाण्डीरः-पू ।६।१।७९॥
चटते स-ये ।१।३।७॥
चतस्रार्द्धम् ।३।१।६६॥
चतुरः ।७।१।१६३॥
चतुर्थी ।२।२।५३॥
चतुर्थी प्रकृत्या ।३।१।७०॥
चतुर्मासाश्राग्नि ।६।३।१३३॥
चतुष्पाद् गर्भिण्या ।३।१।११२॥
चतुष्पाद्भ्य एयञ् ।६।१।८३॥
चतुस्त्रेर्हा-सि ।२।३।७४॥
चत्वारिंशदादौ वा ।३।२।९३॥
चन्द्रयुक्तात्–क्ते ।६।२।६॥
चन्द्रायणं च चरति ।६।४।८२॥
चरकमा-नञ् ।७।१।३९॥
चरणस्य स्थेणो-दे ।३।१।१३८॥
चरणादकञ् ।६।३।१६८॥
चरणाद्धर्मवत् ।६।२।२३॥
चरति ।६।४।११॥
चरफलाम् ।४।१।५३॥
चराचरचला–वा ।४।१।१३॥
चरेराङस्त्वगुरौ ।५।१।३१॥
चरेष्टः ।५।१।१३८॥
चर्मण्यञ् ।७।१।४५॥
चर्मण्वत्य-त् ।२।१।९६॥
चर्मशुनः–चे ।७।४।६४॥
चर्मिवर्मि-रात् ।६।१।११२॥
चर्मोदरात्पूरेः ।५।४।५६॥
चलशब्दार्था–त् ।५।२।४३॥
चल्याहारार्थेङ्–नः ।३।३।१०८॥
चवर्गद-रे ।७।३।९८॥
चहणः शाठ्ये ।४।२।३१॥
चातुर्मास्यन्-च ।६।४।८५॥
चादयोऽसत्त्वे ।१।१।३१॥
चादिः - नाङ् ।१।२।३६॥
चायः कीः ।४।१।८६॥
च्रार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ।३।१।११७।
चाहहवैवयोगे ।२।१।२९॥
चिक्लिदचक्नसम् ।४।१।१४॥
चितिदेहा-देः ।५।३।७९॥
चितीवार्थे ।७।४।९३॥
चितेः कचि ।३।२।८३॥
चित्ते वा ।४।२।४१॥
चित्रारेवती–याम् ।६।३।१०८॥
चित्रे ।५।४।१९॥
चिरपरुत्स-स्तनः ।६।३।८५॥

चिस्फुरोर्नवा ।४।२।१२॥
चीवरात्परिधानार्जने ।३।४।४१॥
चुरादिभ्यो णिच् ।३।४।१७॥
चूडादिभ्योऽण् ।६।४।११९॥
चूर्णमुदगा–णौ ।६।४।७॥
चेः किर्वा ।४।१।३६॥
चेलार्थात् क्नोपेः ।५।४।५८॥
चैत्रीकार्तिकी–द्वा ।६।२।१००॥
चीरादेः ।७।१।७६॥
च्वौ क्वचित् ।३।२।६०॥
च्व्यर्थे कर्त्राप्या-गः ।५।३।१४०॥
च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः ।३।४।२९॥

छ

छगलिनो णेयिन् ।६।३।१८५॥
छदिर्बलेरेयण् ।७।१।४७॥
छदेरिस्मन्त्रट् - क्वौ ।४।२।३३॥
छन्दसो यः ।६।३।१४७॥
छन्दस्यः ।६।३।१९७॥
छन्दोगौ-धे ।६।३।१६६॥
छन्दोऽधीते वा ।७।१।१७३॥
छन्दोनाम्नि ।५।३।७०॥
छाशोर्वा ।४।४।१२॥
छेदादेर्नित्यम् ।६।४।१८२॥

ज

जङ्गल–वा ।७।४।२४॥
जण्टपण्टात् ।६।१।८२॥
जनशो न्युपान्त्ये० ।४।३।२३॥
जपजभदहदश-शः ।४।१।५२॥
जपादीनां पो वः ।२।३।१०५॥
जभः स्वरे ।४।४।१००॥
जम्ब्या वा ।६।२।६०॥
जयिनि च ।६।३।१२२॥
जरत्यादिभिः ।३।१।५५॥
जरसो वा ।१।४।६०॥
जराया ज–च ।७।३।९३॥
जराया ज–वा ।२।१।३॥
जस इः ।१।४।९॥
जस्येदोत् ।१।४।२२॥
जस्विशे-न्त्र्ये ।२।१।२६॥
जागुः ।५।२।४८॥
जागुः किति ।४।३।६॥
जागुरश्च ।५।३।१०४॥
जागुर्ञिणवि ।४।३।५२॥
जाग्रुषसमिन्धेर्नवा ।३।४।४९॥
जाज्ञाजनोऽत्यादौ ।४।२।१०४॥
जातमहद्-यात् ७।३।९५॥
जातिकालसुखा-वा ।३।१।१५२॥
जातिश्च णितद्धि-रे ।३।२।५१॥

जातीयैकार्थेऽच्चेः ।३।२।७०॥
जातुयद्यदायदौ स० ।५।४।१७॥
जाते ।६।३।९८॥
जातेः सम्पदा च ।७।२।१३१॥
जातेरयान्त–त् ।२।४।५४॥
जातेरीयः सामान्य० ।७।३।१३९॥
जातौ ।७।४।५८॥
जातौ राज्ञः ।६।१।९२॥
जात्याख्यायां–वत् ।२।२।१२१॥
जायापतेश्चि-ति ।५।१।८४॥
जायाया जानिः ।७।३।१६४॥
जासनाट-याम् ।२।२।१४॥
जिघ्रतेरिः ।४।२।३८॥
जिविपून्यो-ल्के ।५।१।४३॥
जिह्वामूला-यः ।६।३।१२७॥
जीणृदृक्षि–थः ।५।२।७२॥
जीर्णगोमूत्रा–ले ।७।२।७७॥
जीवन्तपर्वताद्वा ।६।१।५८॥
जीविकोपनि–म्ये ।३।१।१७॥
जीवितस्य सन् ।६।४।१७०॥
जृभ्रमवम–वा ।४।१।२६॥
जृव्रश्चः क्त्वः ।४।४।४१॥
जृषोऽतृः ।५।१।१७३॥
जेर्गिः सन्परोक्षयोः ।४।१।३५॥
ज्ञः ।३।३।८२॥
ज्ञप्यापो ज्ञीपीपू० ।४।१।१६॥
ज्ञानेच्छार्चार्था-न ।३।१।८६॥
ज्ञानेच्छार्चार्थज्ञी-क्तः ।५।२।९२॥
ज्ञीप्सास्थेये ।३।३।६४॥
ज्ञोऽनुपसर्गात् ।३।३।९६॥
ज्यश्च यपि ।४।१।७६॥
ज्यायान् ।७।४।३६॥
ज्याव्यधः क्ङिति ।४।१।८१॥
ज्याव्येव्यधिव्यचि० ।४।१।७१॥
ज्योतिरायु–स्य ।२।३।१७॥
ज्योतिषम् ।६।३।१९९॥
ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ।७।२।३४॥
ज्वलह्वलह्मल–वा ।४।२।३२॥

ञ

ञिखगमोर्वा ।४।४।१०६॥
ञिचू ते पद–च ।३।४।६६॥
ञिणवि घन् ।४।३।१०१॥
ञिदार्षादणिञोः ।६।१।१४०॥
ञिगिति ।४।३।५०॥
ञिगिति घात् ।४।३।१००॥

ट

टः पुंसि ना ।१।४।२४॥

टनण् ।५।१।६७॥
टस्तुल्यदिशि ।६।३।२१०॥
टाङसोरिनस्यौ ।१।४।५॥
टाङ्योसि यः ।२।१।७॥
टादौ स्वरे वा ।१।४।९२॥
टौस्यनः ।२।१।३७॥
टौस्येत् ।१।४।१९॥
ट्धेघ्राशाच्छासो वा ।४।३।६७॥
ट्धेश्वेर्वा ।३।४।५९॥
ट्वितोऽथुः ।५।३।८३॥

ड

डकश्चाद्यच-णाम् ।६।४।८४॥
डतरडतमौ-श्ने ।७।४।७६॥
डतिष्णः-पू ।१।४।५४॥
डत्यतु संख्यावत् ।१।१।३९॥
डाच्यादौ ।७।२।१४९॥
डाच्लोहिता-षित् ।३।४।३०॥
डित्यन्त्यस्वरादेः ।२।१।११४॥
डिद्वाण् ।६।२।१३६॥
डिन् ।७।१।१४७॥
डीयश्व्यैदितः क्त्योः ।४।४।६१॥
ड्नः सः- श्वः ।१।३।१८॥
ड्वितस्त्रिमक्-तम् ।५।३।८४॥

ढ

ढस्तड्ढे ।१।३।४२॥

ण

णकतृचौ ।५।१।४८॥
णश्च विश्रवसो-वा ।६।१।६५॥
णषमसत्परे स्यादि० ।२।१।६०॥
णस्वराघोषा-श्च ।२।४।४।
णावज्ञाने गमुः ।४।४।२४॥
णिज् बहुलं-षु ।३।४।४२॥
णिद्वान्त्यो णव् ।४।३।५८॥
णिन् चावश्य-र्ण्ये ।५।४।३६॥
णिवेत्त्यास-नः ।५।३।१११॥
णिश्रिद्रुस्रुकमः-ङः ।३।४।५८॥
णिस्तोरेवाऽ-णि ।२।३।३७॥
णिस्नुश्रुयात्मने-त् ।३।४।९२॥
णेरनिटि ।४।३।८३॥
णेर्वा ।२।३।८८॥
णोऽज्ञात् ।७।१।१०॥
णौ क्रीजीङः ।४।२।१०॥
णौ ङ्सनि ।४।१।८८॥
णौ दान्तशान्त-सम् ।४।४।७४॥
णौ मृगरमणे ।४।२।५१॥
णौ सनूङे वा ।४।४।२७॥

ण्योऽतिथेः ।७।१।२४॥

त

तः सौ सः ।२।१।४२॥
तक्षः स्वार्थे वा ।३।४।७७॥
ततः शिटः ।१।३।३६॥
तत आगते ।६।३।१४९॥
ततोऽस्याः ।१।३।३४॥
ततो ह-र्यः ।१।३।३॥
तत्पुरुषे कृति ।३।२।२०॥
तत्र ।७।१।५३॥
तत्र कृतलब्ध-ते ।६।३।९४॥
तत्र क्वसुकानौ-त् ।५।२।२॥
तत्र घटते-ष्ठः ।७।१।१३७॥
तत्र नियुक्ते ।६।४।७४॥
तत्र साधौ ।७।१।१५॥
तत्राऽऽदायमि-वः ।३।१।२६॥
तत्राधीने ।७।२।१३२॥
तत्राहोरात्रांशम् ।३।१।९३॥
तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः ।६।२।१३८॥
तत्साप्यानाप्या-श्च ।३।३।२१॥
तद् ।७।१।५०॥
तदः सेः-र्था ।१।३।४५॥
तदन्तं पदम् ।१।१।२०॥
तदत्रास्ति ।६।२।७०॥
तदत्रास्मै वा-यम् ।६।४।१५८॥
तदर्थार्थेन ।३।१।७२॥
तदस्य पण्यम् ।६।४।५४॥
तदस्य सं-तः ।७।१।१३८॥
तदस्यास्त्य-तुः ।७।२।१॥
तद्धितः स्वर-रे ।३।२।५५॥
तद्धितयस्वरेऽनाति ।२।४।९२॥
तद्धिताकको-ख्याः ।३।२।५४॥
तद्धितोऽणादिः ।६।१।१॥
तद्धद्रायुष्य-षि ।२।२।६६॥
तद्यात्येभ्यः ।६।४।८७॥
तद्वति धण् ।७।२।१०८॥
तद्वेत्त्यधीते ।६।२।११७॥
तद्युक्ते हेतौ ।२।२।१००॥
तनः क्ये ।४।२।६३॥
तनुपुत्राणु-क्ते ।७।३।२३॥
तनो वा ।४।१।१०५॥
तन्त्रादचि-ते ।७।१।१८३॥
तन्त्र्यो वा-श्च ।४।३।६८॥
तनूव्यधीणू-तः ।५।१।६४॥
तपः कर्त्रनुतापे च ।३।४।९१॥
तपसः क्यन् ।३।४।३६॥
तपेस्तपः कर्मकात् ।३।४।८५॥
तप्तान्नवाद्ग्रहसः ।७।३।८१॥

तमर्हति ।६।४।१७७॥
तमिस्रार्णवज्योत्स्नाः ।७।२।५२॥
तं पचति द्रोणाद्वाञ् ।६।४।१६१॥
तं प्रत्यनो-लात् ।६।४।२८॥
तं भाविभूते ।६।४।१०६॥
तयोर्य्वी-याम् ।७।४।१०३॥
तयोः समू-षु ।७।३।३॥
तरति ।६।४।९॥
तरुतृणधान्य-त्वे ।३।१।१३३॥
तव मम ङसा ।२।१।१५॥
तवर्गस्य श्च-र्गौ ।१।३।६०॥
तव्यानीयौ ।५।१।२७॥
तसिः ।६।३।२११॥
तस्मै भृता-च ।६।४।१०७॥
तस्मै योगादेः शक्ते ।६।४।९४॥
तस्मै हिते।७।१।३५॥
तस्य ।७।१।५४॥
तस्य तुल्ये कः० ।७।१।१०८॥
तस्य वापे ।६।४।१५१॥
तस्य व्याख्या-त् ।६।३।१४२॥
तस्येदम् ।६।३।१६०॥
तस्यार्हे-वत् ।७।१।५१॥
तादर्थ्ये ।२।२।५४॥
ताभ्यां वा-त् ।२।४।१५॥
तारका- वर्णका-त्ये ।२।४।११३॥
तालाद्धनुषि ।६।२।३२॥
तिककितवादौ द्वन्द्वे ।६।१।१३१॥
तिकादेरायनिञ् ।६।१।१०७॥
तिक्कृतौ नाम्नि ।५।१।७१॥
ति चोपान्त्या-दुः ।४।१।५४॥
तित्तिरिवर-यण् ।६।३।१८४॥
तिरसस्तिर्यति ।३।२।१२४॥
तिरसो वा ।२।३।२॥
तिरोऽन्तर्धौ ।३।१।९॥
तिर्यचापवर्गे ।५।४।८५॥
तिर्वा ष्ठिवः ।४।१।४३॥
तिलयवादनाम्नि ।६।२।५२॥
तिवां णवः परस्मै ।४।२।११७॥
तिलादिभ्यः-लः ।७।१।१३६॥
तिष्ठतेः ।४।२।३९॥
तिष्ठद्ग्वि-यः ।३।१।३६॥
तिष्यपुष्ययोर्माणि ।२।४।९०॥
तीयं ङित्-वा ।१।४।१४॥
तीयशम्ब-डाच् ।७।२।१३५॥
तीयाट्टीकण्-चेत् ।७।२।१५३॥
तुः ।४।४।५४॥
तुदादेः शः ।३।४।८१॥
तुभ्यं मह्यं ङ्या ।२।१।१४॥

तुमर्हादिच्छायां–नः ।३।४।२१॥
तुमश्च मनःकामे ।३।२।१४०॥
तुमोर्थे भा–त् ।२।२।६१॥
तुरायणपा–ने ।६।४।९२॥
तुल्यस्थाना–स्वः ।१।१।१७॥
तुल्यार्थैस्तृतीयाष० ।२।२।११६॥
तूदीवर्मत्या एयण् ।६।३।२१८॥
तूष्णीकः ।६।४।६१॥
तूष्णीकाम् ।७।३।३२॥
तूष्णीमा ।५।४।८७॥
तृणादेः सल् ।६।२।८१॥
तृणे जातौ ।३।२।१३२॥
तृतीयस्तृती-र्थे ।१।३।४९॥
तृतीयस्य पञ्चमे ।१।३।१॥
तृतीया तत्कृतैः ।३।१।६५॥
तृतीयान्तात्–गे ।१।४।१३॥
तृतीयायाम् ।३।१।८४॥
तृतीयाऽल्पीयसः ।२।२।११२॥
तृतीयोक्तं वा ।३।१।५०॥
तृन्नुदन्ता–स्य ।२।२।९०॥
तृन् शीलधर्मसाधुषु ।५।२।२७॥
तृप्तार्थपूरणा–शा ।३।१।८५॥
तृषिधृषिस्वपो नजिङ् ।५।२।८०॥
तृस्वसृ-र् ।१।४।३८॥
तृहः श्नादीत् ।४।३।६२॥
तृत्रपफलभजाम् ।४।१।२५॥
ते कृत्याः ।५।१।४७॥
तेन च्छन्ने रथे ।६।२।१३१॥
तेन जित-त्सु ।६।४।२॥
तेन निर्वृत्ते च ।६।२।७१॥
तेन प्रोक्ते ।६।३।१८१॥
तेन वित्ते-णौ ।७।१।१७५॥
तेन हस्ताद्यः ।६।४।१०१॥
तेर्ग्रहादिभ्यः ।४।४।३३॥
ते लुग्वा ।३।२।१०८॥
तेषु देये ।६।४।९७॥
तो वा ।७।२।१४८॥
तौ माङ्याक्रोशेषु ।५।२।२१॥
तौ मुमो–स्वौ ।१।३।१४॥
तौ सनस्तिकि ।४।२।६४॥
त्यजयजप्रवचः ।४।१।११८॥
त्यदादिः ।३।१।१२०॥
त्यदादिः ।६।१।७॥
त्यदादेर्मयट् ।६।३।१५९॥
त्यदाद्यन्यसमा–च ।५।१।१५२॥
त्यदामेन–ते ।२।१।३३॥
त्यादिसवदिः–ऽक् ।७।३।२९॥
त्यादेः सा–न ।७।४।९१॥

त्यादेश्च प्र-पप् ।७।३।१०॥
त्यादौ क्षेपे ।३।२।१२६॥
त्रने वा ।४।४।३॥
त्रन्त्यस्वरादेः ।७।४।४३॥
त्रपुजतोः षोऽन्तश्च ।६।२।३३॥
त्रप् च ।७।२।९२॥
त्रसिगृधि-क्नुः ।५।२।३२॥
त्रिककुद् गिरौ ।७।३।१६८॥
त्रिचतुरस्-दौ ।२।१।१॥
त्रिंशद्विंशते-र्ये ।६।४।१२९॥
त्रीणि त्रीण्यन्य-दि ।३।३।१७॥
त्रेस्तृ च ।७।१।१६६॥
त्रेस्त्रयः ।१।४।३४॥
त्रैंशचात्वारिंशम् ।६।४।१७४॥
त्वते गुणः ।३।२।५९॥
त्वमहं-कः ।२।१।१२॥
त्वमौ प्र-न् ।२।१।११॥
त्वे ।२।४।१००॥
त्वे वा ।६।१।२६॥

थ

थे वा ।४।१।२९॥
थो न्थ् ।१।४।७८॥

द

दंशसञ्जः शवि ।४।२।४९॥
दंशेस्तृतीयया ।५।४।७३॥
दंशेस्त्रः ।५।२।९०॥
दक्षिणाकडङ्कर-यौ ।६।४।१८१॥
दक्षिणापश्चा-त्यण् ।६।३।१३॥
दक्षिणेर्मा व्याधयोगे ।७।३।१४३॥
दक्षिणोत्तराद्यातस् ।७।२।११७॥
दगुकोशल-दिः ।६।१।१०८॥
दण्डादेर्यः ।६।४।१७८॥
दण्डिहस्ति-ने ।७।४।४५॥
दत् ।४।४।१०॥
दघ्न इकण् ।६।२।१४३॥
दध्यस्थि-न् ।१।४।६३॥
दध्युरःस-लेः ।७।३।१७२॥
दन्तपादना-वा ।२।१।१०१॥
दन्तादुन्नतात् ।७।२।४०॥
दम्भः ।४।१।२८॥
दम्भो धिपूधीप् ।४।१।१८॥
दयायास्कासः ।३।४।४७॥
दरिद्रोऽद्यतन्यां वा ।४।३।७६॥
दर्भकृष्णाग्निशर्म-त्स्ये ।६।१।१५७॥
दशनावोदै-थम् ।४।२।५४॥
दशैकादशादिकश्च ।६।४।३६॥
दश्चाऽऽङः ।५।१।७८॥
दस्ति ।३।२।८८॥

दागोऽस्वास्यप्रसार० ।३।३।५३॥
दाट्धेसिशद–रुः ।५।२।३६॥
दाण्डाजिनि–कम् ।७।१।१७१॥
दामः संप्रदा–च ।२।२।५२॥
दामन्यादेरीयः ।७।३।६७॥
दाम्नः ।२।४।१०॥
दाश्वत्साह्वन्मीढ्वत् ।४।१।१५॥
दिक्पूर्वपदादनाम्नः ।६।३।२३॥
दिक्पूर्वात्तौ ।६।३।७१॥
दिक्शब्दात्तीर–रः ।३।२।१४२॥
दिक्शब्दा–म्याः ।७।२।११३॥
दिगधिकं संज्ञा -दे ।३।१।९८॥
दिगादिदेहांशाद्यः ।६।३।१२४॥
दितेश्चैयण् वा ।६।१।६९॥
दिद्युद्ददृज्ज–पः ।५।२।८३॥
दिव औः सौ ।२।१।११७॥
दिवस् दिवः– वा ।३।२।४५॥
दिवादेः श्यः ।३।४।७२॥
दिवो द्यावा ।३।२।४४॥
दिशो रूढ्या–ले ।३।१।२५॥
दिस्योरीट् ।४।४।८९॥
दीङः सनि वा ।४।२।६॥
दीपजनबुधि–वा ।३।४।६७॥
दीप्तिज्ञानयत्न–दः ।३।३।७८॥
दीयृ दीङः–रे ।४।३।९३॥
दीर्घः ।६।४।१२७॥
दीर्घड्याब्–सेः ।१।४।४५॥
दीर्घमवोऽन्त्यम् ।४।१।१०३॥
दीर्घश्च्वियङ्–च ।४।३।१०८॥
दीर्घोनाम्य–घ्रः ।१।४।४७॥
दुःखाद्यातिकूल्ये ।७।२।१४१॥
दुःस्वीषतः–खल् ।५।३।१३९॥
दुगोरु च ।४।२।७७॥
दुनादिकुर्वि-ञ्यः ।६।१।११८॥
दुर्निन्दाकृच्छ्रे ।३।१।४३॥
दुष्कुलादेयण्वा ।६।१।९८॥
दुहदिहलिह–कः ।४।३।७४॥
दुहेर्डुघः ।५।१।१४५॥
दूरादामन्त्र्य-नृत् ।७।४।९९॥
दूरादेत्यः ।६।३।४॥
दृगृदृशदृक्षे ।३।२।१५१॥
दृतिकुक्षि-यण् ।६।३।१३०॥
दृतिनाथात्पशावि: ।५।१।९७॥
दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः ।२।१।५९॥
दृवृगृस्तुजुषे-सः ।५।१।४०॥
दृशः क्वनिप् ।५।१।१६६॥
दृश्यभिवदोरात्मने ।२।२।९॥
दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् ।२।१।३०॥

दृष्टे साम्नि नाम्नि ।६।२।१३३॥
देये त्रा च ।७।२।१३३॥
देर्दिगिः परोक्षायाम् ।४।१।३२॥
देवता ।६।२।१०१॥
देवतानामात्वादौ ।७।४।२८॥
देवतान्तात्तदर्थे ।७।१।२२॥
देवपथादिभ्यः ।७।१।१११॥
देववातादापः ।५।१।९९॥
देवव्रतादीन् डिन् ।६।४।८३॥
देवात् तल् ।७।२।१६२॥
देवाद् यञ् च ।६।१।२१॥
देवानांप्रियः ।३।२।३४॥
देवार्चामैत्री-स्थः ।३।३।६०॥
देविकाशि-वाः ।७।४।३॥
देशे ।२।३।७०॥
देशेऽन्तरो- नः ।२।३।९१॥
दैर्घ्येऽनुः ।३।१।३४॥
दैवयज्ञिशौचिवृ-र्वा ।२।४।८२॥
दो मः स्यादौ ।२।१।३९॥
दोरप्राणिनः ।६।२।४९॥
दोरीयः ।६।३।३२॥
दोरेव प्राचः ।६।३।४०॥
दोसोमास्थ इः ।४।४।११॥
द्यावापृथिवी-यौ ।६।२।१०८॥
द्युतेरिः ।४।१।४१॥
द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ।३।३।४४॥
द्युद्रोर्मः ।७।२।३७॥
द्युप्रागपागु-यः ।६।३।८॥
द्युप्रावृट्वर्षा-त् ।३।२।२७॥
द्रमक्रमो यङः ।५।२।४६॥
द्रव्यवस्नात्लेकम् ।६।४।१६७॥
द्रीञो वा ।६।१।१३९॥
द्रेरञणोऽप्राच्य० ।६।१।१२३॥
द्रोणाद्वा ।६।१।५९॥
द्रोर्मव्ये ।७।१।११५॥
द्रोर्वयः ।६।२।४३॥
द्र्यादेस्तथा ।६।१।१३२॥
द्वन्द्वं वा ।७।४।८२॥
द्वन्द्वात् प्रायः ।६।३।२०१॥
द्वन्द्वादीयः ।६।२।७॥
द्वन्द्वाल्लित् ।७।१।७४॥
द्वन्द्वे वा ।१।४।११॥
द्वयोर्विभज्ये च तरप् ।७।३।६॥
द्वारादेः ।७।४।६॥
द्विः कानः-सः ।१।३।११॥
द्विगोः संशये च ।७।१।१४४॥
द्विगोः समाहारात् ।२।४।२२॥
द्विगोरनपत्ये-द्विः ।६।१।२४॥

द्विगोरनह्नोऽट् ।७।३।९९॥
द्विगोरीनः ।६।४।१४०॥
द्विगोरीनेकटौ वा ।६।४।१६४॥
द्वितीयतुर्य–र्वौ ।४।१।४२॥
द्वितीयया ।५।४।७८॥
द्वितीया खट्वा क्षेपे ।३।१।५९॥
द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् ।७।३।४१॥
द्वितीयायाः काम्यः ।३।४।२३॥
द्वितीयाषष्ठ्यावे० ।२।२।११७॥
द्वित्रिचतुरः सुच् ।७।२।११०॥
द्वित्रिचतुष्पू–यः ।३।१।५६॥
द्वित्रिबहो–स्तात् ।६।४।१४४॥
द्वित्रिभ्यामयड् वा ।७।१।१५२॥
द्वित्रिस्वरौ–भ्यः ।२।३।६७॥
द्वित्रेरायुषः ।७।३।१००॥
द्वित्रेर्धमञेधौ वा ।७।२।१०७॥
द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा ।७।३।१२७॥
द्वित्र्यष्टानां–हौ ।३।२।९२॥
द्वित्र्यादेर्याण् वा ।६।४।१४७॥
द्वित्वे गोयुगः ।७।१।१३४॥
द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः ।२।२।३४॥
द्वित्वेऽप्यन्ते–वा ।२।३।८१॥
द्वित्वे वां नौ ।२।१।२२॥
द्वित्वे ह्वः ।४।१।८७॥
द्विदण्ड्यादिः ।७।३।७५॥
द्विपदाद् धर्मादन् ।७।३।१४१॥
द्विर्धातुः परोक्षाङे–धेः ।४।१।१॥
द्विषन्तपपरन्तपौ ।५।१।१०८॥
द्विषो वातृशः ।२।२।८४॥
द्विस्वरब्रह्म–देः ।६।४।१५५॥
द्विस्वरादणः ।६।१।१०९॥
द्विस्वरादनद्याः ।६।१।७१॥
द्विहेतो–वा ।२।२।८७॥
द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः ।६।३।६८॥
द्वेस्तीयः ।७।१।१६५॥
द्वयन्तरनव–ईप् ।३।२।१०९॥
द्वयादेर्गुणान्- यट् ।७।१।१५३॥
द्वयुक्तजक्षपञ्चतः ।४।२।९३॥
द्वयुक्तोपान्त्यस्य–रे ।४।३।१४॥
द्वयेकेषु–र्वा ।६।१।१३४॥
द्वयेषसूत–स्य ।२।४।१०९॥

ध

धनगणाल्लब्धरि ।७।१।९॥
धनहिरण्ये कामे ।७।१।१७९॥
धनादेः पत्युः ।६।१।१४॥
धनुर्दण्डत्सरु–हः ।५।१।९२॥
धनुषो धन्वन् ।७।३।१५८॥

धर्मशील–त् ।७।२।६५॥
धर्माधर्माच्चरति ।६।४।४९॥
धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ।३।१।१५९॥
धवाद्योगा–त् ।२।४।५९॥
धागः ।४।४।१५॥
धागस्तथोश्च ।२।१।७८॥
धातोः कण्ड्वादेर्यक् ।३।४।८॥
धातोः पू–च ।३।१।१॥
धातोः सम्बन्धे० ।५।४।४१॥
धातोरनेकस्वरादाम्० ।३।४।४६॥
धातोरिवर्णो–ये ।२।१।५०॥
धात्री ।५।२।९१॥
धान्येभ्य ईनञ् ।७।१।७९॥
धाय्यापाय्यसा–से ।५।१।२४॥
धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् ।५।२।२५॥
धारेर्धर् च ।५।१।११३॥
धुटस्तृतीयः ।२।१।७६॥
धुटां प्राक् ।१।४।६६॥
धुटो धुटि–वा ।१।३।४८॥
धुड्ह्रस्वा–थोः ।४।३।७०॥
धुरोऽनक्षस्य ।७।३।७७॥
धुरो यैयण् ।७।१।३॥
धूगौदितः ।४।४।३८॥
धूग्प्रीगोर्नः ।४।२।१८॥
धूग्सुस्तोः परस्मै ।४।४।८५॥
धूमादेः ।६।३।४६॥
धृषशसः प्रगल्भे ।४।४।६६॥
धेनोरनञः ।६।२।१५॥
धेनोर्भव्यायाम् ।३।२।११८॥

न

न ।२।२।१८॥
नं क्ये ।१।१।२२॥
नः शि ञ्च् ।१।३।१९॥
न कचि ।२।४।१०५॥
न कर्तरि ।३।१।८२॥
न कर्मणा ञिच् ।३।४।८८॥
न कवतेर्यङः ।४।१।४७॥
न किमः क्षेपे ।७।३।७०॥
नखमुखादनाम्नि ।२।४।४०॥
नखादयः ।३।२।१२८॥
न ख्यापूग्–श्च ।२।३।९०॥
नगरात्कुत्सादाख्ये ।६।३।४९॥
नगरादगजे ।५।१।८७॥
न गृणाशुभरुचः ।३।४।१३॥
नगोऽप्राणिनि वा ।३।२।१२७॥
नग्नपलित–कञौ ।५।१।१२८॥
न जनबधः ।४।३।५४॥
नञ् ।३।१।५१॥

नञः क्षेत्रज्ञे-चेः ।७।४।२३॥
नञत् ।३।२।१२५॥
नञव्यया-डः ।७।३।१२३॥
न अस्वाङ्गादेः ।७।४।९॥
नञोऽनिः शापे ।५।३।११७॥
नञोऽर्थात् ।७।३।१७४॥
नञ्तत्पुरुषात् ।७।३।७१॥
नञ्तत्पुरु-देः ।७।१।५७॥
नञ्बहो-णे ।७।३।१३५॥
नञ्सुदुर्भ्यः-र्वा ।७।३।१३६॥
नञ्सुब्भ्यप-रः ।७।३।१३१॥
नटान्नृत्ते ञ्यः ।६।३।१६५॥
नडकुमुदवेतस-डित् ।६।२।७४॥
नडशादाद् वलः ।६।२।७५॥
नडादिभ्य आयनण् ।६।१।५३॥
नडादेः कीयः ।६।२।९२॥
न डीङ्शीङ्-दः ।४।३।२७॥
न णिङ्यसूद-क्षः ।५।२।४५॥
न तमबादिः-भ्यः ।७।३।१३॥
न तिकि दीर्घश्च ।४।२।५९॥
न दधिपयआदिः ।३।१।१४५॥
न दिस्योः ।४।३।६१॥
नदीदेशपुरां-नाम् ।३।१।१४२॥
नदीभिर्नाम्नि ।३।१।२७॥
नद्यादेरेयण् ।६।३।२॥
नद्यां मतुः ।६।२।७२॥
न द्वित्वे ।७।२।१४७॥
न द्विरद्रुवय-त् ।६।२।६१॥
न द्विस्वरा-तात् ।६।३।२९॥
न नाञ्जेत् ।१।४।२७॥
न नाम्नि ।७।३।१७६॥
न नाम्येक-ऽमः ।३।२।९॥
न नृपूजार्थध्वज० ।७।१।१०९॥
ननौ पृष्टोक्तौ-त् ।५।२।१७॥
नन्द्यादिभ्योऽनः ।५।१।५२॥
नन्वोर्वा ।५।२।१८॥
नपुंसकस्य शिः ।१।४।५५॥
नपुंसकाद् वा ।७।३।८९॥
न पुंवन्निषेधे ।३।२।७१॥
न प्राग्जितीये स्वरे ।६।१।१३५॥
न प्रादिरप्रत्ययः ।३।३।४॥
न बदनं संयोगादिः ।४।१।५॥
नमस्पुरसो-सः ।२।३।१॥
नमोवरिवश्चित्रङो-र्यै ।३।४।३७॥
न यि तद्धिते ।२।१।६५॥
न राजन्य-के ।२।४।९४॥
न राजाचार्य-ष्णः ।७।१।३६॥
न रात् स्वरे ।१।३।३७॥

नरिका–मामिका ।२।४।११२॥
नरे ।३।२।८०॥
न वर्त्तेर्गतौ ।४।१।११३॥
नवभ्यः–वा ।१।४।१६॥
न वमन्तसंयोगात् ।२।१।१११॥
नवयज्ञादयोऽ–न्ते ।६।४।७३॥
न वयो य् ।४।१।७३॥
नवा क्वणयमहसस्वनः ।५।३।४८॥
नवाऽखिल्कृद–त्रेः ।३।२।११७॥
नवा गुणः–रित् ।७।४।८६॥
नवाणः ।६।४।१४२॥
नवादीन–स्य ।७।२।१६०॥
नवाऽऽद्यानि शतृ–पदम् ।३।३।१९॥
नवाऽऽपः ।२।४।१०६॥
नवा परोक्षायाम् ।४।४।५॥
नवा भावारम्भे ।४।४।७२॥
नवा रोगातपे ।६।३।८२॥
नवा शोणादेः ।२।४।३१॥
नवा सुजर्थैः काले ।२।२।९६॥
नवा स्वरे ।२।३।१०२॥
न विंशत्यादि–न्तः ।३।१।६९॥
न वृद्धिश्चा–पे ।४।३।११॥
न वृद्भ्यः ।४।४।५५॥
नवैकस्वराणाम् ।३।२।६६॥
नशः शः ।२।३।७८॥
न शसदद–नः ।४।१।३०॥
न शात् ।१।३।६२॥
न शिति ।४।२।२॥
नशेर्नेश् वाङि ।४।३।१०२॥
नशो धुटि ।४।४।१०९॥
नशो वा ।२।१।७०॥
न श्विजागृशस–तः ।४।३।४९॥
न संधिः ।१।३।५२॥
न संधिडीय–लुकि ।७।४।१११॥
न सप्तमीन्द्वादि० ।३।१।१५५॥
न सर्वादिः ।१।४।१२॥
नसस्य ।२।३।६५॥
न सामिवचने ।७।३।५७॥
न स्तं–र्थे ।१।१।२३॥
नस्नासिका–द्रे ।३।२।९९॥
नस्सः ।२।३।५९॥
न हाको लुपि ।४।१।४९॥
नहाहोर्धतौ ।२।१।८५॥
नाडीघटीखरी–श्च ।५।१।१२०॥
नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ।७।३।१८०॥
नाथः ।२।२।१०॥
नानद्यतन–त्त्योः ।५।४।५॥
नानावधारणे ।७।४।७४॥

नान्यत् ।२।१।२७॥
नाप्रियादौ ।३।२।५३॥
नाभेर्नभ्–शात् ।७।१।३१॥
नाभेर्नाभ्नि ।७।३।१३४॥
नामन्न्ये ।२।१।९२॥
नाम नाम्नैकार्थ्ये० ।३।१।१८॥
नामरूप–यः ।७।२।१५८॥
नाम सिद–ने ।१।१।२१॥
नामिनः काशे ।३।२।८७॥
नामिनस्तयोः षः ।२।३।८॥
नामिनोऽकलिहले: ।४।३।५१॥
नामिनो गुणो–ति ।४।३।१॥
नामिनोऽनिट् ।४।३।३३॥
नामिनो लुग्वा ।१।४।६१॥
नाम्नः प्रथमै-हौ ।२।२।३१॥
नाम्नः प्राग्–र्वा ।७।३।१२॥
नाम्ना ग्रहादिशः ।५।४।८३॥
नाम्नि ।२।१।९५॥
नाम्नि ।२।४।१२॥
नाम्नि ।३।१।९४॥
नाम्नि ।३।२।१६॥
नाम्नि ।३।२।७५॥
नाम्नि ।३।२।१४४॥
नाम्नि ।६।४।१७२॥
नाम्नि कः ।६।२।५४॥
नाम्नि पुंसि च ।५।३।१२१॥
नाम्नि मक्षिकादि० ।६।३।१९३॥
नाम्नि वा ।१।२।१०॥
नाम्नि शरदोऽकञ् ।६।३।१००॥
नाम्नो गमः–हः ।५।१।१३१॥
नाम्नो द्विती- ष्टम् ।४।१।७॥
नाम्नो नोऽनह्नः ।२।१।९१॥
नाम्नो वदः क्यप् च ।५।१।३५॥
नाम्युत्तरपदस्य च ।३।२।१०७॥
नाम्युदकात् ।६।३।१२५॥
नाम्यन्तस्था–पि ।२।३।१५॥
नाम्यादेरेव ने ।२।३।८६॥
नाम्युपान्त्य–कः ।५।१।५४॥
नारी–सखी–श्रू ।२।४।७६॥
नावः ।७।३।१०४॥
नावादेरिकः ।७।२।३॥
नाशिष्यगोवत्सहले ।३।२।१४८॥
नासत्त्वाश्लेषे ।३।४।५७॥
नासानति–टम् ।७।१।१२७॥
नासिकोदरौ- ष्ठाद् ।२।४।३९॥
नास्तिका–कम् ।६।४।६६॥
निंसनिक्ष–वा ।२।३।८४॥
निकटपाठस्य ।३।१।१४०॥

निकटादिषु वसति ।६।४।७७॥
निगवादेर्नाम्नि ।५।१।६१॥
निघोद्घसंघो–त्रम् ।५।३।३६॥
निजां शित्येत् ।४।१।५७॥
नित्यदिद्–स्वः ।१।४।४३॥
नित्यमन्वादेशे ।२।१।३१॥
नित्यवैरस्य ।३।१।१४१॥
नित्यं ञ्जिनोऽण् ।७।३।५८॥
नित्यं णः पन्थश्च ।६।४।८९॥
नित्यं प्रतिनाल्पे ।३।१।३७॥
नित्यं हस्ते–हे ।३।१।१५॥
नि दीर्घः ।१।४।८५॥
निनद्याः–ले ।२।३।२०॥
निन्दहिंस–रात् ।५।२।६८॥
निन्द्यं कुत्सनै–द्यैः ।३।१।१००॥
निन्द्ये पाशप् ।७।३।४॥
निन्द्ये व्याप्या–यः ।५।१।१५९॥
निपुणेन चार्चायाम् ।२।२।१०३॥
निप्राद्युजः शक्ये ।४।१।११६॥
निप्रेभ्यो घ्नः ।२।२।१५॥
निमित्यादिमेङ–के ।५।४।४६॥
निमूलात्कषः ।५।४।६२॥
निय आम् ।१।४।५१॥
नियश्चानुपसर्गाद्वा ।५।३।६०॥
नियुक्तं दीयते ।६।४।७०॥
निरभेः पूल्वः ।५।३।२१॥
निरभ्यनोश्च–नि ।२।३।५०॥
निर्गो देशे ।५।१।१३३॥
निर्दुःसुवेः–तेः ।२।३।५६॥
निर्दुर्बहि–राम् ।२।३।९॥
निर्दुस्सोः–म्नाम् ।२।३।३१॥
निर्नेः स्फुरस्फुलोः ।२।३।५३॥
निर्वाणमवाते ।४।२।७९॥
निर्विण्णः ।२।३।८९॥
निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ।६।४।२०॥
निर्वृत्ते ।६।४।१०५॥
नि वा ।१।४।८९॥
निवासाच्चरणेऽण् ।६।३।६५॥
निवासादूरभव–म्नि ।६।२।६९॥
निविशः ।३।३।२४॥
निविस्वन्ववात् ।४।४।८॥
निशाप्रदोषात् ।६।३।८३॥
निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ।५।४।४४॥
निष्कादेः–म्नात् ।७।२।५७॥
निष्कुलान्नि–णे ।७।२।१३९॥
निष्कुषः ।४।४।३९॥
निष्प्रवाणिः ।७।३।१८१॥
निष्फले तिला–जौ ।७।२।१५४॥

निष्प्रा-नस्य ।२।३।६६॥
निसस्तपेऽनासेवा० ।२।३।३५॥
निसश्च श्रेयसः ।७।३।१२२॥
निसो गतेः ।६।३।१८॥
निह्नवे ज्ञः ।३।३।६८॥
नीदावशसू-स्रट् ।५।२।८८॥
नीलपीतादकम् ।६।२।४॥
नीलाद्भाण्यौषध्योः ।२।४।२७॥
नुप्रच्छः ।३।३।५४॥
नुर्जातेः ।२।४।७२॥
नुर्वा ।१।४।४८॥
नृतेर्यङि ।२।३।१५॥
नृत्खनूरञ्जः-ट् ।५।१।६५॥
नृहेतुभ्यो-वा ।६।३।१५६॥
नृनः-वा ।१।३।१०॥
नेन् सिद्धस्थे ।३।२।२९॥
नेमार्ध-वा ।१।४।१०॥
नेरिनपिट-स्य ।७।१।१२८॥
नेर्ङ्मादापत-ग्धौ ।२।३।७९॥
नेर्धुवे ।६।३।१७॥
नेर्नदगदपठ-णः ।५।३।२६॥
नेर्वुः ।५।३।७४॥
नैकस्वरस्य ।७।४।४४॥
नैकार्थ्येऽक्रिये ।२।३।१२॥
नोऽङ्गादेः ।७।२।२९॥
नोतः ।३।४।१६॥
नोऽपदस्य तद्धिते ।७।४।६१॥
नोपसर्गात्-हा ।२।२।२८॥
नोपान्त्यवतः ।२।४।१३॥
नोऽप्रशानो-रे ।१।३।८॥
नोभयोर्हेतोः ।२।२।८९॥
नो मट् ।७।१।१५९॥
नोर्म्यादिभ्यः ।२।१।९९॥
नो व्यञ्जनस्या-तः ।४।२।४५॥
नौद्विस्वरादिकः ।६।४।१०॥
नौविषेण- ध्ये ।७।१।१२॥
न् चोधसः ।७।१।३२॥
न्यग्रोधस्य-स्य ।७।४।७॥
न्यङ्कूद्र-यः ।४।१।११२॥
न्यङ्कोर्वा ।७।४।८॥
न्यभ्युपवेर्वाश्रोत् ।५।३।४२॥
न्यवाच्छापे ।५।३।५६॥
न्यादो नवा ।५।३।२४॥
न्यायादेरिकण् ।६।२।११८॥
न्यायार्थादनपेते ।७।१।१३॥
न्यायावाया-रम् ।५।३।१३४॥
न्युदो ग्रः ।५।३।७२॥
न्स्महतोः ।१।४।८६॥

प

पक्षाद्यो पमानाऽऽदेः ।२।४।४३॥
पक्षात्तिः ।७।१।८९॥
पक्षिमत्स्य–ति ।६।४।३१॥
पचिदुहेः ।३।४।८७॥
पञ्चको वर्गः ।१।१।१२॥
पञ्चतोऽन्यादे–दः ।१।४।५८॥
पञ्चदृदशद्वर्गे–वा ।६।४।१७५॥
पञ्चमी–आमहैव ।३।३।८॥
पञ्चमी भयाद्यैः ।३।१।७३॥
पञ्चम्यपादाने ।२।२।६९॥
पञ्चम्यर्थहेतौ ।५।३।११॥
पञ्चम्याः कृग् ।३।४।५२॥
पञ्चम्या त्वरायाम् ।५।४।७७॥
पञ्चम्या नि–स्य ।७।४।१०४॥
पञ्चसर्व–ये ।७।१।४१॥
पणपादमाषाद्यः ।६।४।१४८॥
पणेर्मानि ।५।३।३२॥
पतिराजान्त–च ।७।१।६०॥
पतिवत्न्यन्त–ण्योः ।२।४।५३॥
पत्तिरथौ गणकेन ।३।१।७९॥
पत्युर्नः ।२।४।४८॥
पत्रपूर्वादञ् ।६।३।१७७॥
पथ इकट् ।६।४।८८॥
पथः पन्थ च ।६।३।१०३॥
पथिन्मथिन्–सौ ।१।४।७६॥
पथोऽकः ।६।३।९६॥
पथ्यतिथि–यण् ।७।१।१६॥
पदः पादस्याज्या–ते ।३।२।९५॥
पदकल्पल–कात् ।६।२।१९९॥
पदक्रमशिक्षा–कः ।६।२।१२६॥
पदरुजविश–घञ् ।५।३।१६॥
पदस्य ।२।१।८९॥
पदस्यानिति वा ।७।४।१२॥
पदाद्युग्–त्वे ।२।१।२१॥
पदान्तरगम्ये वा ।३।३।९९॥
पदान्ताट्–तेः ।१।३।६३॥
पदान्ते ।२।१।६४॥
पदास्वैरिबा–हः ।५।१।४४॥
पदिकः ।६।४।१३॥
पदेऽन्तरेऽना–ते ।२।३।९३॥
पदोत्तरपदेभ्य इकः ।६।२।१२५॥
पद्धतेः ।२।४।३३॥
पन्थ्यादेरायनण् ।६।२।८९॥
पयोद्रोर्यः ।६।२।३५॥
परः ।७।४।११८॥
परःशतादि ।३।१।७५॥
परजनराज्ञोऽकीयः ।६।३।३१॥

परतः स्त्री पुंवत्-ङ् ।३।२।४९॥
परदारादिभ्यो गच्छ० ।६।४।३८॥
परशव्याद्यलुक् च ।६।२।४०॥
परश्वधाद्वा-णू ।६।४।६३॥
परस्त्रियाः प-र्ण्ये ।६।१।४०॥
परस्परान्योन्येत-सि ।३।२।१॥
पराणि कानान-दम् ।३।३।२०॥
पराऽऽत्भ्यां डेः ।३।२।१७॥
परानोः कृगः ।३।३।१०१॥
परावरात्तात् ।७।२।११६॥
परावराधमो-र्यः ।६।३।७३॥
परावरे ।५।४।४५॥
परावेर्जेः ।३।३।२८॥
परिक्रयणे ।२।२।६७॥
परिक्लेश्येन ।५।४।८०॥
परिखाऽस्य स्यात् ।७।१।४८॥
परिचाय्योप-ग्नौ ।५।१।२५॥
परिणामि-र्थे ।७।१।४४॥
परिदेवने ।५।३।६॥
परिनिवेः सेवः ।२।३।४६॥
परिपथात् ।६।४।३३॥
परिपन्थात्तिष्ठति च ।६।४।३२॥
परिमाणा-ल्यात् ।२।४।२३॥
परिमाणार्थ-घः ।५।१।१०९॥
परिमुखादे-वात् ।६।३।१३६॥
परिमुहायमा-ति ।३।३।९४॥
परिव्यवात् क्रियः ।३।३।२७॥
परेः ।२।३।५२॥
परेः क्रमे ।५।३।७६॥
परेः सृचरेर्यः ।५।३।१०२॥
परेर्घः ।५।३।४०॥
परेर्घाङ्गयोगे ।२।३।१०३॥
परेर्देविमुहश्च ।५।२।६५॥
परेर्धूते ।५।३।६३॥
परेर्मुखपार्श्वात् ।६।४।२९॥
परेर्मृषश्च ।३।३।१०४॥
परे वा ।५।४।८॥
परोक्षा-महे ।३।३।१२॥
परोक्षायां नवा ।४।४।१८॥
परोक्षे ।५।२।१२॥
परोपात् ।३।३।४९॥
परोवरीण-णम् ।७।१।९९॥
पर्णकृकणात्-जात् ।६।३।६२॥
पपदिरिकट् ।६।४।१२॥
पर्यधेर्वा ।५।३।११३॥
पर्यनोर्ग्रामात् ।६।३।१३८॥
पर्यपाऽऽङ्-म्या ।३।१।३२॥
पर्यपात् स्खदः ।४।२।२७॥

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये ।२।२।७१॥
पर्यभेः सर्वोभये ।७।२।८३॥
पर्यायार्हणोत्पत्तौ० ।५।३।१२०॥
पर्वतात् ।६।३।६०॥
पर्श्वा ड्वण् ।६।२।२०॥
पश्वदिरण् ।७।३।६६॥
पर्षदो ण्यः ।६।४।४७॥
पर्षदो ण्यणौ ।७।१।१८॥
पशुभ्यः–ष्ठः ।७।१।१३३॥
पशुव्यञ्जनानाम् ।३।१।१३२॥
पश्चात्यनुपदात् ।६।४।४१॥
पश्चादाद्यन्ता–मः ।६।३।७५॥
पश्चोऽपरस्य-ति ।७।२।१२४॥
पश्यद्वाग्दि–ण्डे ।३।२।३२॥
पाककर्णपर्ण–त् ।२।४।५५॥
पाठे धात्वादेर्णो नः ।२।३।९७॥
पाणिकरात् ।५।१।१२१॥
पाणिगृहीतीति ।२।४।५२॥
पाणिघताडघौ- नि ।५।१।८९॥
पाणिसमवाभ्यां सृजः ।५।१।१८॥
पाण्टाहृति–णश्च ।६।१।१०४॥
पाण्डुकम्बलादिन् ।६।२।१३२॥
पाण्डोर्ड्यण् ।६।१।११९॥
पातेः ।४।२।१७॥
पात्पादस्याह–देः ।७।३।१४८॥
पात्राचिता–वा ।६।४।१६३॥
पात्रात्तौ ।६।४।१८०॥
पात्रेसमि–यः ।३।१।९१॥
पात्र्यशूद्रस्य ।३।१।१४३॥
पादाद्योः ।२।१।२८॥
पाद्यार्घ्ये ।७।१।२३॥
पानस्य भावकरणे ।२।३।६९॥
पापहीयमानेन ।७।२।८६॥
पारावारं–च ।७।१।१०१॥
पारावारादीनः ।६।३।६॥
पारेमध्ये–वा ।३।१।३०॥
पार्श्वाऽऽदिभ्यः–ङः ।५।१।१३५॥
पाशाच्छासा–यः ।४।२।२०॥
पाशादेश्च–ल्यः ।६।२।२५॥
पिता मात्रा वा ।३।१।१२२॥
पितुर्यो वा ।६।३।१५१॥
पितृमातुर्व्य–रि ।६।२।६२॥
पित्तियट्–घात् ।७।१।१६०॥
पित्रोर्डामहट् ।६।२।६३॥
पिबैतिदाभूस्थः–ट् ।४।३।६६॥
पिष्यत् ।६।२।५३॥
पीलासाल्वा–द्वा ।६।१।६८॥
पील्वादेः–के ।७।१।८७॥

पुंनाम्नि घः ।५।३।१३०॥
पुंवत् कर्मधारये ।३।२।५७॥
पुंसः ।२।३।३॥
पुंसोः पुमन्स् ।१।४।७३॥
पुंस्त्रियोः–सु ।१।१।२९॥
पुच्छात् ।२।४।४१॥
पुच्छादुत्परिव्यसने ।३।४।३९॥
पुत्रनुषोऽनुजान्धे ।३।२।१३॥
पुत्रस्यादि–शे ।१।३।३८॥
पुत्राद्येयौ ।६।४।१५४॥
पुत्रान्तात् ।६।१।१११॥
पुत्रे ।३।२।४०॥
पुत्रे वा ।३।२।३१॥
पुनरेकेषाम् ।४।१।१०॥
पुनर्भूपुत्र–त्र् ।६।१।३९॥
पुमनडु–त्वे ।७।३।१७३॥
पुमोऽशि–रः ।१।३।९॥
पुरंदरभगंदरौ ।५।१।११४॥
पुराणे कल्पे ।६।३।१८७॥
पुरायावतोर्वर्त्तमाना ।५।३।७॥
पुरुमगधकलिङ्ग–दण् ।६।१।११६॥
पुरुषः स्त्रिया ।३।१।१२६॥
पुरुषहृदयादसमासे ।७।१।७०॥
पुरुषात् कृत–यञ् ।६।२।२९॥
पुरुषाद्वा ।२।४।२५॥
पुरुषायु–वम् ।७।३।१२०॥
पुरुषे वा ।३।२।१३५॥
पुरोऽग्रतोऽग्रे सर्त्तेः ।५।१।१४०॥
पुरोडाश-टौ ।६।३।१४६॥
पुरो नः ।६।३।८६॥
पुरोऽस्तमव्ययम् ।३।१।७॥
पुव इत्रो दैवते ।५।२।८५॥
पुष्करादेर्देशे ।७।२।७०॥
पुष्यार्थाद्धे पुनर्वसुः ।३।१।१२९॥
पुस्पौ ।४।३।३।
पूगादमुख्य–द्रिः ।७।३।६०॥
पूङ्क्लिशिभ्यो नवा ।४।४।४५॥
पूङ्यजः शानः ।५।२।२३॥
पूजाऽऽचार्यक–यः ।३।३।३९॥
पूजास्वतेः प्राक् टात् ।७।३।७२॥
पूतक्रतुवृषा–च ।२।४।६०॥
पूदिव्यञ्चेर्ना–ने ।४।२।७२॥
पूरणाद्ग्रन्थ–स्य ।७।१।१७६॥
पूरणाद्वयसि ।७।२।६२॥
पूरणाद्धादिकः ।६।४।१५९॥
पूरणीभ्यस्तत्–पू ।७।३।१३०॥
पूर्णमासोऽण् ।७।२।५५॥
पूर्णाद्वा ।७।३।१६६॥

पूर्वकालैक–लम् ।३।१।९७॥
पूर्वपदस्था–गः ।२।३।६४॥
पूर्वपदस्य वा ।७।३।४५॥
पूर्वप्रथमा–ये ।७।४।७७॥
पूर्वमनेन–न् ।७।१।१६७॥
पूर्वस्याऽस्वे स्वरे० ।४।१।३७॥
पूर्वाग्रेप्रथमे ।५।४।४९॥
पूर्वात्कर्तुः ।५।१।१४१॥
पूर्वापरप्र-रम् ।३।१।१०३॥
पूर्वापराध–ना ।३।१।५२॥
पूर्वापरा–धुस् ।७।२।९८॥
पूर्वावराध–षाम् ।७।२।११५॥
पूर्वाह्णा–नट् ।६।३।८७॥
पूर्वाह्णा–कः ।६।३।१०२॥
पूर्वोत्तर–क्त्नः ।७।३।११३॥
पृथग्– नाना–च ।२।२।११३॥
पृथिवीमध्यान्–स्य ।६।३।६४॥
पृथिव्याञाऽञ् ।६।१।१८॥
पृथिवीसर्व–श्वाञ् ।६।४।१५६॥
पृथुमृदु–रः ।७।४।३९॥
पृथ्वादेरिमन्वा ।७।१।५८॥
पृषोदरादयः ।३।२।१५५॥
पृष्ठाद्यः ।६।२।२२॥
पृभृमाहाञ्जमिः ।४।१।५८॥
पैङ्गाक्षीपुत्रादेरीयः ।६।२।१०२॥
पैलादेः ।६।१।१४२॥
पोटायुवति–तिः ।३।१।१११॥
पौत्रादि वृद्धम् ।६।१।२॥
प्यायः पीः ।४।१।९१॥
प्रकारे जातीयर् ।७।२।७५॥
प्रकारे था ।७।२।१०२॥
प्रकृते मयट् ।७।३।१॥
प्रकृष्टे तमप् ।७।३।५॥
प्रघणप्रघाणौ गृहांशे ।५।३।३५॥
प्रचये नवा–स्य ।५।४।४३॥
प्रजाया अस् ।७।३।१३७॥
प्रज्ञादिभ्योऽण् ।७।२।१६५॥
प्रज्ञापर्णोद–लौ ।७।२।२२॥
प्रज्ञाश्रद्धा–र्णः ।७।२।३३॥
प्रणाय्यो नि–ते ।५।१।२३॥
प्रतिजनादेरीनञ् ।७।१।२०॥
प्रतिज्ञायाम् ।३।३।६५॥
प्रतिना पञ्चम्याः ।७।२।८७॥
प्रतिपथादिकश्च ।६।४।३९॥
प्रतिपरोऽनो–वात् ।७।३।८७॥
प्रतिश्रवण–गे ।७।४।९४॥
प्रतेः ।४।१।९८॥
प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ।२।३।२१॥

प्रतेरुरसः सप्तम्याः ।७।३।८४॥
प्रतेश्च वधे ।४।४।९४॥
प्रत्यनोर्गृणा–रि ।२।२।५७॥
प्रत्यन्ववात्सामलोम्नः ।७।३।८२॥
प्रत्यभ्यतेः क्षिपः ।३।३।१०२॥
प्रत्ययः–देः ।७।४।११५॥
प्रत्ययस्य ।७।४।१०८॥
प्रत्यये ।२।३।६॥
प्रत्यये च ।१।३।२॥
प्रत्याङः श्रु–नि ।२।२।५६॥
प्रथमाद–छः ।१।३।४॥
प्रथमोक्तं प्राक् ।३।१।१४८॥
प्रभवति ।६।३।१५७॥
प्रभूतादि–ति ।६।४।४३॥
प्रभृत्यन्यार्थ–रैः ।२।२।७५॥
प्रमाणसमासत्त्योः ।५।४।७६॥
प्रमाणान्मात्रट् ।७।१।१४०॥
प्रमाणीसंख्याड्डः ।७।३।१२८॥
प्रयोक्तृव्यापारे णिग् ।३।४।२०॥
प्रयोजनम् ।६।४।११७॥
प्रलम्भे गृधिवञ्चेः ।३।३।८९॥
प्रवचनीयादयः ।५।१।८॥
प्रशस्यस्य श्रः ।७।४।३४॥
प्रश्नाख्याने वेञ् ।५।३।११९॥
प्रश्नार्थाविचा–रः ।७।४।१०२॥
प्रश्ने च प्रतिपदम् ।७।४।९८॥
प्रष्ठोऽग्रगे ।२।३।३२॥
प्रसमः स्त्यः स्तीः ।४।१।९५॥
प्रसितोत्सु–द्धैः ।२।२।४९॥
प्रस्तारसंस्थान–ति ।६।४।७९॥
प्रस्थपुरवहान्त–त् ।६।३।४३॥
प्रस्थैषै–ण ।१।२।१४॥
प्रहरणम् ।६।४।६२॥
प्रहरणात् ।३।१।१५४॥
प्रहरणात् क्रीडायां० ।६।२।११६॥
प्राक्कारस्य व्यञ्जने ।३।२।१९॥
प्राक्काले ।५।४।४७॥
प्राक्त्वादगडुलादेः ।७।१।५६॥
प्राग्नित्यात्कप् ।७।३।२८॥
प्रागिनात् ।२।१।४८॥
प्राग्ग्रामाणाम् ।७।४।१७॥
प्राग्जितादण् ।६।१।१३॥
प्राग्देशे ।६।१।१०॥
प्राग्भरते–ञः ।६।१।१२९॥
प्राग्वत् ।३।३।७४॥
प्राग्वतः–स्नञ् ।६।१।२५॥
प्राचां नगरस्य ।७।४।२६॥
प्राच्य यमयसः ।५।२।५२॥
प्राच्येऽोऽतौल्व० ।६।१।१४३॥

प्राज्ञश्च ।५।१।७९॥
प्राणिजाति–दञ् ।७।१।६६॥
प्राणितूर्याङ्गाणाम् ।३।१।१३७॥
प्राणिन उपमानात् ।७।३।१११॥
प्राणिनि भूते ।६।४।११२॥
प्राणिस्थादस्वा–त् ।७।२।६०॥
प्राण्यङ्गरथखल–द्यः ।७।१।३७॥
प्राण्यङ्गादातो लः ।७।२।२०॥
प्राण्यौषधिवृ–च ।६।२।३१॥
प्राप्तश्च मो वा ।४।१।९६॥
प्राप्तुम्पतेर्गवि ।४।४।९७॥
प्रापुराणे नश्च ।७।२।१६१॥
प्रात्यवपरि–स्तैः ।३।१।४७॥
प्रात्सूजोरिन् ।५।२।७१॥
प्रात् सुद्युस्तोः ।५।३।६७॥
प्रादुरुपसर्गा–स्तेः ।२।३।५८॥
प्राद्दागस्त आ–क्ते ।४।४।७॥
प्राद्रश्मितुलासूत्रे ।५।३।५१॥
प्राद्वहः ।३।३।१०३॥
प्राद्वाहणस्यैये ।७।४।२१॥
प्राध्वं बन्धे ।३।१।१६॥
प्राप्ताऽऽपन्नौ-च ।३।१।६३॥
प्रायोऽतोर्द्वय–त्रट् ।७।२।१५५॥
प्रायोऽश्रम–म्नि ।७।१।१९४॥
प्रायो बहुस्वरादि० ।६।३।१४३॥
प्रायोऽव्ययस्य ।७।४।६५॥
प्राल्लिप्सायाम् ।५।३।५७॥
प्रावृष इकः ।६।३।९९॥
प्रावृष एण्यः ।६।३।९२॥
प्रियः ।३।१।१५७॥
प्रियवशाद्वदः ।५।१।१०७॥
प्रियसुखं–च्छ्रे ।७।४।८७॥
प्रियसुखादा–ल्ये ।७।२।१४०॥
प्रियस्थिर–न्दम् ।७।४।३८॥
प्रसृल्वोऽकः साधौ ।५।१।६९॥
प्रेक्षादेरिन् ।६।२।८०॥
प्रैषानुज्ञावसरे–म्यौ ।५।४।२९॥
प्रोक्तात् ।६।२।१२९॥
प्रोपादारम्भे ।३।३।५१॥
प्रोपोत्सं–णे ।७।४।७८॥
प्रोष्ठभद्राज्जाते ।७।४।१३॥
प्लक्षादेरण् ।६।२।५९॥
प्लुताद्वा ।१।३।२९॥
प्लुतोऽनितौ ।१।२।३२॥
प्लुप्वादा–देः ।७।४।८१॥
प्वादेर्ह्रस्वः ।४।२।१०५॥

फ

फलबर्हाच्चेनः ।७।२।१३॥

फलस्य जातौ ।३।१।१३५॥
फले ।६।२।५८॥
फल्गुनीप्रो–भे ।२।२।१२३॥
फल्गुन्याष्टः ।६।३।१०६॥
फेनोष्मबाष्प–ने ।३।४।३३॥

ब

बन्धे घञि नवा ।३।२।२३॥
बन्धेर्नाम्नि ।५।४।६७॥
बन्धौ बहुव्रीहौ ।२।४।८४॥
बलवातदन्त–लः ।७।२।१९॥
बलवातादूलः ।७।१।९१॥
बलादेर्यः ।६।२।८६॥
बलिस्थूले दृढः ।४।४।६९॥
बष्कयादसमासे ।६।१।२०॥
बस्तेरेयञ् ।७।१।११२॥
बहिषष्टीकण् च ।६।१।१६॥
बहुग–दे ।१।१।४०॥
बहुलं लुप् ।३।४।१४॥
बहुलम् ।५।१।२॥
बहुलमन्येभ्यः ।६।३।१०९॥
बहुलानुराधा-लुप् ।६।३।१०७॥
बहुविध्वरु–दः ।५।१।१२४॥
बहुविषयेभ्यः ।६।३।४५॥
बहुव्रीहेः–टः ।७।३।१२५॥
बहुष्वस्त्रियाम् ।६।१।१२४॥
बहुष्वेरीः ।२।१।४९॥
बहुस्वरपूर्वादिकः ।६।४।६८॥
बहूनां प्रघ्ने–वा ।७।३।५४॥
बहोर्डे ।७।३।७३॥
बहोर्णीष्ठे भूयू ।७।४।४०॥
बहोर्धासत्रे ।७।२।११२॥
बह्वल्पार्था-पूशस् ।७।२।१५०॥
बाढान्तिक–दौ ।७।४।३७॥
बाहूवदिर्बलात् ।७।२।६६॥
बाह्वन्तक–म्नि ।२।४।७४॥
बाह्वादिभ्यो गोत्रे ।६।१।३२॥
बिडबिरी–च ।७।१।१२९॥
बिदादेर्वृद्धे ।६।१।४१॥
बिभेतेर्भीष् च ।३।३।९२॥
बिल्वकीयादेरीयस्य ।२।४।९३॥
ब्रह्मणः ।७।४।५७॥
ब्रह्मणस्त्वः ।७।१।७७॥
ब्रह्मणो वदः ।५।१।१५६॥
ब्रह्मभ्रूणवृ–प् ।५।१।१६१॥
ब्रह्महस्ति–सः ।७।३।८३॥
ब्रह्मादिभ्यः ।५।१।८५॥
ब्राह्मणमाण–द्यः ।६।२।१६॥
बाह्मणाच्छंसी ।३।२।११॥

ब्राह्मणाद्वा ।६।१।३५॥
ब्राह्मणान्नाम्नि ।७।१।१८४॥
ब्रुवः ।५।१।५१॥
ब्रूगः पञ्चानां-श्च ।४।२।११८॥
ब्रूतः परादिः ।४।३।६३॥

भ

भक्ताण्णः ।७।१।१७॥
भक्तौदनाद्वाणिकट् ।६।४।७२॥
भक्षेर्हिंसायाम् ।२।२।६॥
भक्ष्यं हितमस्मै ।६।४।६९॥
भजति ।६।३।२०४॥
भजो विण् ।५।१।१४६॥
भत्रिभासिमिदो घुरः ।५।२।७४॥
भञ्जेर्जौ वा ।४।२।४८॥
भद्रोष्णात्करणे ।३।२।११६॥
भर्गात् त्रैगर्ते ।६।१।५१॥
भर्तुः तुल्यस्वरम् ।३।१।१६२॥
भर्तुं -संघ्यादेरण् ।६।३।८९॥
भर्त्सने पर्यायेण ।७।४।९०॥
भक्तेः सिजलुपि ।४।३।१२॥
भक्तोरिकणीयसौ ।६।३।३०॥
भक्त्वायु-र्थात् ।७।२।९१॥
भविष्यन्ती ।५।३।४॥
भविष्यन्ती-हे ।३।३।१५॥
भवे ।६।३।१२३॥
भव्यगेयजन्य-नवा ।५।१।७॥
भस्त्रादेरिकट् ।६।४।२४॥
भागवित्तिता-वा ।६।१।१०५॥
भागाद्येकौ ।६।४।१६०॥
भागिनि च-मिः ।२।२।३७॥
भागेऽष्टमाज्ञः ।७।३।२४॥
भाजगोण-शे ।२।४।३०॥
भाण्डात्समाचितौ ।३।४।४०॥
भादितो वा ।२।३।२७॥
भात्रेतुः ।७।३।१३३॥
भावकर्मणोः ।३।४।६८॥
भावघञो-णः ।६।१।११४॥
भाववचनाः ।५।३।१५॥
भावाकर्त्रोः ।५।३।१८॥
भावादिमः ।६।४।२१॥
भावे ।५।३।१२२॥
भावे चाशि-स्रुः ।५।१।१३०॥
भावे क्तल् ।७।१।५५॥
भावेऽनुपसर्गात् ।५।३।४५॥
भिक्षादेः ।६।२।१०॥
भिक्षा -सेनाऽऽदायात् ।५।१।१३९॥
भित्तं शकलम् ।४।२।८१॥
भिदादयः ।५।३।१०८॥

भियो नवा ।४।२।९९॥
भियो रुरुकलुकम् ।५।२।७६॥
भिस ऐस् ।१।४।२॥
भीमादयोऽपादाने ।५।१।१४॥
भीरुष्ठानादयः ।२।३।३३॥
भीषिभूषि–भ्यः ।५।३।१०९॥
भीह्रीभृहोस्तिव्वत् ।३।४।५०॥
भुजन्युब्जं–गे ।४।१।१२०॥
भुजिपत्या–ने ।५।३।१२८॥
भुजो भक्ष्ये ।४।१।११७॥
भुनजोऽत्राणे ।३।३।३७॥
भुवो वः–न्योः ।४।२।४३॥
भुवोऽवज्ञाने वा ।५।३।६४॥
भूङः प्राप्तौ णिङ् ।३।४।१९॥
भूजेः ष्णुक् ।५।२।३०॥
भूतपूर्वे पूचरट् ।७।२।७८॥
भूतवद्भाशंस्ये वा ।५।४।२॥
भूते ।५।४।१०॥
भूयःसंभूयो–च ।६।१।३६॥
भूर्लुक् चेवर्णस्य ।७।४।४१॥
भूश्रयदोऽल् ।५।३।२३॥
भूषाक्रोधार्थ –नः ।५।२।४२॥
भूषाऽऽदरक्षेपे–त् ।३।१।४॥
भूषार्थसन्–क्यौ ।३।४।९३॥
भूस्वपोरदुतौ ।४।१।७०॥
भृगो नाम्नि ।५।३।९८॥
भृगोऽसंज्ञायाम् ।५।१।४५॥
भृग्वङ्गिरस्कु–त्रेः ।६।१।१२८॥
भृज्जो भर्ज् ।४।४।६॥
भृतिप्रत्य–कः ।७।३।१४०॥
भृतौ कर्मणः ।५।१।१०४॥
भृवृजित्–म्नि ।५।१।११२॥
भृशाभीक्ष्ण्या–देः ।७।४।७३॥
भृशाभीक्ष्ण्ये हि–दि ।५।४।४२॥
भेषजादिभ्यष्ट्यण् ।७।२।१६४॥
भोगवद्गौरिमतोर्ना० ।३।२।६५॥
भोगोत्तर–नः ।७।१।४०॥
भोजसूतयोः–त्योः ।२।४।८१॥
भौरिक्येषु–क्तम् ।६।२।६८॥
भ्यादिभ्यो वा ।५।३।११५॥
भ्राजभासभाष–नवा ।४।२।३६॥
भ्राज्यलंकृग्–ष्णुः ।५।२।२८॥
भ्रातुर्व्यः ।६।१।८८॥
भ्रातुः स्तुतौ ।७।३।१७९॥
भ्रातुष्पुत्र–यः ।२।३।१४॥
भ्रातृपुत्राः स्वसृ–भिः ।३।१।१२१
भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे ।३।२।११४॥
भ्रासम्लासभ्रम–र्वा ।३।४।७३॥

भ्रुवोऽच्च–ट्योः ।२।४।१०१॥
भ्रुवो भ्रुव् च ।६।१।७६॥
भ्रूश्नोः ।२।१।५३॥
भ्वादेर्दधिः ।२।१।८३॥
भ्वादेर्नामिनो–ने ।२।१।६३॥

म

मङ्डुकझझर्झराद्वाऽण् ।६।४।५८॥
मण्यादिभ्यः ।७।२।४४॥
मतमदस्य करणे ।७।१।१४॥
मत्स्यस्य यः २।४।८७॥
मथलपः ।५।२।५३॥
मद्रमद्राद्वपने ।७।२।१४४॥
मद्रादञ् ।६।३।२४॥
मधुब्रघ्नोर्बाह्य–के ।६।१।४३॥
मध्य उत्क-रः ।६।३।७७॥
मध्यादूदिनण्णेया० ।६।३।१२६॥
मध्यान्तादूगुरौ ।३।२।२१॥
मध्यान्मः ।६।३।७६॥
मध्ये पदे नि–ने ।३।१।११॥
मध्वादिभ्यो रः ।७।२।२६॥
मध्वादेः ।६।२।७३॥
मनः ।२।४।१४॥
मनयवलपरे हे ।१।३।१५॥
मनसश्चाऽऽज्ञायिनि ।३।२।१५॥
मनुर्नभो–ति ।१।१।२४॥
मनोरौ च वा ।२।४।६१॥
मनोर्याणौ षश्चान्तः ।६।१।९४॥
मन्तस्य युवा–योः ।२।१।१०॥
मन्थौदनसक्तु–वा ।३।२।१०६॥
मन्दाल्पाच्च मेघा० ।७।३।१३८॥
मन्माब्जादेर्नाम्नि ।७।२।६७॥
मन्यस्यानावा–ने ।२।२।६४॥
मन्याण्णिन् ।५।१।११६॥
मन्वन्क्वनि–चित् ।५।१।१४७॥
मयूरव्यंसकेत्यादयः ।३।१।११६॥
मरुत्पर्वणस्तः ।७।२।१५॥
मर्तादिभ्यो यः ।७।२।१५९॥
मलादीमसश्च ।७।२।१४॥
मव्यविश्रिवि–न ।४।१।१०९॥
मव्यस्याः ।४।२।११३॥
मस्जेः सः ।४।४।११०॥
महतः– डाः ।३।२।६८॥
महत्सर्वादिकण् ।७।१।४२॥
महाकुलाद्वाजीनञौ ।६।१।९९॥
महाराजप्रो–कण् ।६।२।११०॥
महाराजादिकण् ।६।३।२०५॥
महेन्द्राद्वा ।६।२।१०६॥
मांसस्यानड्–वा ।३।२।१४१॥

माङ्यद्यतनी ।५।४।३९॥
माणवः कुत्सायाम् ।६।१।९५॥
मातमातृमातृके वा ।२।४।८५॥
मातरपितरं वा ।३।२।४७॥
मातुर्मातः–न्ये ।१।४।४०॥
मातुलाऽऽचार्यो–द्वा ।२।४।६३॥
मातृपितुः स्वसुः ।२।३।१८॥
मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ ।६।१।९०॥
मात्रट् ।७।१।१४५॥
माधेत्तरपद–ति ।६।४।४०॥
मानुचर्णोऽनु ।२।१।४७॥
मानम् ।६।४।१६९॥
मानसंव–म्नि ।७।४।१९॥
मानात् क्रीतवत् ।६।२।४४॥
मानादसंशये लुप् ।७।१।१४३॥
माने ।५।३।८१॥
माने कश्च ।७।३।२६॥
मारणतोषण-ज्ञश्च ।४।२।३०॥
मालायाः क्षेपे ।७।२।६४॥
मालेषीके–ते ।२।४।१०२॥
मावर्णान्तो–वः ।२।१।९४॥
माशब्द इत्यादिभ्यः ।६।४।४४॥
मासनिशा–वा ।२।१।१००॥
मासवर्णप्रात्रनुपूर्वम् ।३।१।१६१॥
मासाद्वयसि यः ।६।४।११३॥
मिगमीगोऽखलचलि ।४।२।८॥
मिथ्याकृगोऽभ्यासे ।३।३।९३॥
मिदः श्ये ।४।३।५॥
मिमीमादामित्स्वरस्य ।४।१।२०॥
मुचादितृफदृफ–शे ।४।४।९९॥
मुरतोऽनुनासिकस्य ।४।१।५१॥
मुहद्रुहष्णुहष्णिहो वा ।२।१।८४॥
मूर्तिनिचिताघ्रे घनः ।५।३।३७॥
मूलविभुजादयः ।५।१।१४४॥
मूल्यैः क्रीते ।६।४।१५०॥
मृगक्षीरादिषु वा ।३।२।६२॥
मृगयेच्छा –याञ्चा० ।५।३।१०१॥
मृजोऽस्य वृद्धिः ।४।३।४२॥
मृदस्तिकः ।७।२।१७१॥
मृषः क्षान्तौ ।४।३।२८॥
मेघर्तिभया–खः ।५।१।१०६॥
मेङो वा मित् ।४।३।८८॥
मेधारथान्नवेरः ।७।२।४१॥
मोऽकमियमिरमि० ।४।३।५५॥
मो नोम्वोश्च ।२।१।६७॥
मोर्वा ।२।१।९॥
मोऽवर्णस्य ।२।१।४५॥
मौदादिभ्यः ।६।३।१८२॥

म्नां धुङ्–न्ते ।१।३।३९॥
म्रियतेरद्यत–च ।३।३।४२॥

य

य एद्यातः ।५।१।२८॥
यः ।६।३।१७६॥
यः ।७।१।१॥
यः सप्तम्याः ।४।२।१२२॥
यङ्लुगुरुस्तोर्बहुलम् ।४।३।६४॥
यजसृज–षः ।२।१।८७॥
यजादिवचेः किति ।४।१।७९॥
यजादिवश्–व्वृत् ।४।१।७२॥
यजिजपिदंशि–कः ।५।२।४७॥
यजिस्वपिरक्षि–नः ।५।३।८५॥
यजेर्यज्ञाङ्गे ।४।१।११४॥
यज्ञादियः ।६।४।१७९॥
यज्ञानां दक्षिणायाम् ।६।४।९६॥
यज्ञे ग्रहः ।५।३।६५॥
यज्ञे ञ्यः ।६।३।१३४॥
यञञोऽश्या – देः ।६।१।१२६॥
यञिञः ।६।१।५४॥
यञो डायन् च वा ।२।४।६७॥
यतः प्रतिनि–ना ।२।२।७२॥
यत्कर्मस्पर्शात्–ततः ।५।३।१२५॥
यत्ततत्किमः–र्वा ।७।१।१५०॥
यत्तत्किमन्यात् ।७।३।५३॥
यत्तदेतदो डावादिः ।७।१।१४९॥
यथाकथाचाण्णः ।६।४।१००॥
यथाकामा –नि ।७।१।१००॥
यथातथादीर्घोत्तरे ।५।४।५१॥
यथाऽथा ।३।१।४१॥
यथामुख–स्मिन् ।७।१।९३॥
यद्भावो भावलक्षणम् ।२।२।१०६॥
यद्यदैस्तद्वदाख्या ।२।२।४६॥
यद्वीक्ष्ये राधीक्षी ।२।२।५८॥
यपि ।४।२।५६॥
यपि चादो जग्धू ।४।४।१६॥
यबक्ङिति ।४।२।७॥
यमः सूचने ।४।३।३९॥
यमः स्वीकारे ।३।३।५९॥
यमिमदिगदोऽनुपस० ।५।१।३०॥
यमिरमिनमिगमि० ।४।२।५५॥
यमिरमिनम्या–श्च ।४।४।८६॥
यमोऽपरिवे–च ।४।२।२९॥
यरलवा अन्तस्थाः ।१।१।१५॥
यवययक–घः ।७।१।८१॥
यवययनार–त्वे ।२।४।६५॥
यश्चोरसः ।६।३।२१२॥
यस्कादेर्गोत्रे ।६।१।१२५॥

यस्वरे पा–टि ।२।१।१०२॥
यावितापमित्यात्कण् ।६।४।२२॥
याजकादिभिः ।३।१।७८॥
याज्ञिकौक्थिक–कम् ।६।२।१२२॥
याज्या दानर्धि ।५।१।२६॥
याप्युसोरियमियुसौ ।४।२।१२३॥
यायावरः ।५।२।८२॥
यावतो विन्दजीवः ।५।४।५५॥
यावदियत्त्वे ।३।१।३१॥
यावादिभ्यः कः ।७।३।१५॥
यिः सन्वेर्ध्यः ।४।१।११॥
यि लुक् ।४।२।१०२॥
युजभ्रुक्षो नो ङः ।२।१।७१॥
युजभुजभज–नः ।५।२।५०॥
युजादेर्नवा ।३।४।१८॥
युज्रोऽसमासे ।१।४।७१॥
युदुद्रोः ।५।३।५९॥
युपूद्रोर्घञ् ।५।३।५४॥
युवर्णवृदृवश–क्रः ।५।३।२८॥
युववृद्धं कुत्सार्थे वा ।६।१।५॥
युवा खलति–नैः ।३।१।११३॥
युवादेरण् ।७।१।६७॥
युष्मदस्मदोः ।२।१।६॥
युष्मदस्मदो– देः ।७।३।३०॥
यूनस्तिः ।२।४।७७॥
यूनि लुप् ।६।१।१३७॥
यूनोऽके ।७।४।५०॥
यूयं वयं जसा ।२।१।१३॥
ये नवा ।४।२।६२॥
येयौ वलुक् च ।७।१।१६४॥
येऽवर्णे ।३।२।१००॥
यैयकञावसमासे वा ।६।१।९७॥
योगकर्मण्यां योकञौ ।६।४।९५॥
योग्यतावीप्सा–श्ये ।३।१।४०॥
योक्षुप्रयोजनाद्युद्धे ।६।२।११३॥
योऽनेकस्वरस्य ।२।१।५६॥
योपान्त्या–नञ् ।७।१।७२॥
योऽशिति ।४।३।८०॥
यौधेयादेरञ् ।७।३।६५॥
य्यक्ये ।१।२।२५॥
य्वः पदान्तात्–दौत् ।७।४।५॥
य्वृत् सकृत् ।४।१।१०२॥
य्वृवर्णाच्च्वादेः ।७।१।६९॥
य्वोः प्वयूव्यञ्जने० ।४।४।१२१॥

र

रःकखप–पौ ।१।३।५॥
रः पदान्ते० ।१।३।५३॥
रक्तानित्यवर्णयोः ।७।३।१८॥

रक्षदुञ्छतोः ।६।४।३०॥
रङ्कोः प्राणिनि वा ।६।३।१५॥
रजःफलेमलाद् ग्रहः ।५।१।९८॥
रथवदे ।३।२।१३१॥
रथात्सादेश्च वोद्वहे ।६।३।१७५॥
रदादमूर्च्छम–च ।४।२।६९॥
रध इटि तु–व ।४।४।१०१॥
रभलभशक–मिः ।४।१।२१॥
रभोऽपरोक्षाशवि ।४।४।१०२॥
रम्यादिभ्यः– रि ।५।३।१२६॥
रषृवर्णान्नो–रे ।२।३।६३॥
रहस्यमर्या–गे ।७।४।८३॥
रागाट्टो रक्ते ।६।२।१॥
राजघः ।५।१।८८॥
राजदन्तादिषु ।३।१।१४९॥
राजन्यादिभ्योऽकञ् ।६।२।६६॥
राजन्वान् सुराज्ञि ।२।१।९८॥
राजन्सखेः ।७।३।१०६॥
रात्रौ वसो–द्य ।५।२।६॥
रात्र्यहःसं–र्वा ।६।४।११०॥
रात्सः ।२।१।९०॥
रादेफः ।७।२।१५७॥
राधेर्वधे ।४।१।२२॥
राल्लुक् ।४।१।११०॥
राष्ट्रक्षत्रियात्–रञ् ।६।१।११४॥
राष्ट्राख्याद् ब्रह्मणः ।७।३।१०७॥
राष्ट्रादियः ।६।३।३॥
राष्ट्रेऽनैङ्कादिभ्यः ।६।२।६५॥
राष्ट्रेभ्यः ।६।३।४४॥
रिः शक्याशीर्ये ।४।३।११०॥
रिति ।३।२।५८॥
रिरिष्टात्–ता ।२।२।८२॥
रिरौ च लुपि ।४।१।५६॥
रुचिकृप्य–षु ।२।२।५५॥
रुच्याव्यथ्यवास्तव्यम् ।५।१।६॥
रुजाऽर्थस्या–रि ।२।२।१३॥
रुत्पञ्चकाच्छिदयः ।४।४।८८॥
रुदविदमुष–च ।४।३।३२॥
रुधः ।३।४।८९॥
रुधां स्वराच्छ्नो–च ।३।४।८२॥
रुहः पः ।४।२।१४॥
रूढावन्तःपुरादिकः ।६।३।१४०॥
रूपाद्यशस्ताहताद् ।७।२।५४॥
रूप्योत्तरपदारण्याण्णः ।६।३।२२॥
रेवतरोहिणाद् भे ।२।४।२६॥
रेवत्यादेरिकण् ।६।१।८६॥
रैवतिकादेरीयः ।६।३।१७०॥
रोः काम्ये ।२।३।७॥

रोगाग्रतीकारे ।७।२।८२॥
रोपान्त्यात् ।६।३।४२॥
रोमन्याद् व्याप्या–णे ।३।४।३२॥
रोरुपसर्गात् ।५।३।२२॥
रो रे लुग्–तः ।१।३।४१॥
रोर्यः ।१।३।२६॥
रो लुप्यरि ।२।१।७५॥
रोऽश्मादेः ।६।२।७९॥
र्नाम्यन्तात्–ढः ।२।१।८०॥
र्लो वा ।१।४।६७॥
र्हादर्हस्व–वा ।१।३।३१॥

ल

लक्षणवीप्स्ये–ना ।२।२।३६॥
लक्षणेनाभि–ख्ये ।३।१।३३॥
लक्ष्म्या अनः ।७।२।३२॥
लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः ।४।१।६४॥
लघोरुपान्त्यस्य ।४।३।४॥
लघोर्यपि ।४।३।८६॥
लघ्वक्षरास–कम् ।३।१।१६०॥
लङ्गिकम्प्यो–त्योः ।४।२।४७॥
लभः ।४।४।१०३॥
ललाटवात–कः ।५।१।१२५॥
लवणादः ।६।४।६॥
लषपतपदः ।५।२।४१॥
लाक्षारोचनादिकण् ।६।२।२॥
लिप्स्यसिद्धौ ।५।३।१०॥
लिम्पविन्दः ।५।१।६०॥
लियो नोऽन्तः–वे ।४।२।१५॥
लि लौ ।१।३।६५॥
लिहादिभ्यः ।५।१।५०॥
लीङ्लिनो–पि ।३।३।९०॥
लीङ्लिनोर्वा ।४।२।९॥
लुक् ।१।३।१३॥
लुक्चाजिनान्तात् ।७।३।३९॥
लुक्युत्तरपदस्य कपून् ।७।३।३८॥
लुगस्यादेत्यपदे ।२।१।११३॥
लुगातोनापः ।२।१।१०७॥
लुप्यव्वृलेनत् ।७।४।११२॥
लुबश्चेः ।७।२।१२३॥
लुबूबहुलं पुष्पमूले ।६।२।५७॥
लुब्धाध्यायानुवाके ।७।२।७२॥
लुभ्यञ्चेर्विमोहार्चे ।४।४।४४॥
लूधूसू–र्तैः ।५।२।८७॥
लूनवियातात् पशौ ।७।३।२१॥
लोकंपृणम–त्यम् ।३।२।११३॥
लोकज्ञाते–र्यै ।७।४।८४॥
लोकसर्व–ते ।६।४।१५७॥
लोकात् ।१।१।३॥

लोमपिच्छादेः शेलम् ।७।२।२८॥
लोम्नोऽपत्येषु ।६।१।२३॥
लो लः ।४।२।१६॥
लोहितादिश–त् ।२।४।६८॥
लोहितान्मणौ ।७।३।१७॥

व

वंशादेर्भा–त्सु ।६।४।१६६॥
वंश्यज्यायो–वा ।६।१।३॥
वंश्येन पूर्वार्ये ।३।१।२९॥
वचोऽशब्दनाम्नि ।४।१।११९॥
वञ्चभ्रंसध्वंस–नीः ।४।१।५०॥
वटकादिन् ।७।१।१९६॥
वतण्डात् ।६।१।४५॥
वत्तस्याम् ।१।१।३४॥
वत्सशालाद्वा ।६।३।१११॥
वत्सोक्षाश्व–पित् ।७।३।५१॥
वदव्रजव्रजः ।४।३।४८॥
वदोऽपात् ।३।३।९७॥
वन्याङ् पञ्चमस्य ।४।२।६५॥
वमि वा ।२।३।८३॥
वम्यविति वा ।४।२।८७॥
वयःशक्तिशीले ।५।२।२४॥
वयसि दन्त–तृः ।७।३।१५१॥
वयस्यनन्त्ये ।२।४।२१॥
वराहादेः कण् ।६।२।९५॥
वरुणेन्द्र–न्तः ।२।४।६२॥
वर्गान्तात् ।६।३।१२८॥
वर्चस्कादिष्व–यः ।३।२।४८॥
वर्णदृढा–वा ।७।१।५९॥
वर्णाद्–णि ।७।२।६९॥
वर्णावकञ् ।६।३।२१॥
वर्णाव्ययात्-रः ।७।२।१५६॥
वर्त्तमाना–महे ।३।३।६॥
वर्तेर्वृत्तं ग्रन्थे ।४।४।६५॥
वर्त्स्यति गम्यादिः ।५।३।१॥
वर्त्स्यति–ले ।५।४।२५॥
वर्मणोऽचक्रात् ।६।१।३३॥
वर्योपसर्या–ये ।५।१।३२॥
वर्षक्षर–जे ।३।२।२६॥
वर्षविघ्नेऽवाद् ग्रहः ।५।३।५०॥
वर्षाकालेभ्यः ।६।३।८०॥
वर्षादयः क्लीबे ।५।३।२९॥
वर्षादश्च वा ।६।४।१११॥
वलच्यपित्रादेः ।३।२।८२॥
वलिवटि–र्भः ।७।२।१६॥
वशेरयङि ।४।१।८३॥
वसातेर्वा ।६।२।६७॥

वसनात् ।६।४।१३८।।
वसुराटोः ।३।२।८१।।
वस्नात् ।६।४।१७।।
वहति रथयु–त् ।७।१।२।।
वहाभ्रालिहः ।५।१।१२३।।
वहीनरस्यैत् ।७।४।४।।
वहेः प्रवेयः ।२।२।७।।
वहेस्तुरिश्चादिः ।६।३।१८०।।
वह्यं करणे ।५।१।३४।।
वह्ल्यूर्दिपर्दि–नण् ।६।३।१४।।
वाः शेषे ।१।४।८२।।
वाऽकर्मणा–णौ ।२।२।४।।
वाकाङ्क्षायाम् ।५।२।१०।।
वाक्यस्य परिर्वर्जने ।७।४।८८।।
वाक्रोशदैन्ये ।४।२।७५।।
वा क्लीबे ।२।२।९२।।
वाक्षः ।३।४।७६।।
वागन्तौ ।७।३।१४५।।
वाग्रान्त–रात् ।७।३।१५४।।
वाच आलाटौ ।७।२।२४।।
वाच इकण् ।७।२।१६८।।
वाचंयमो व्रते ।५।१।११५।।
वाचस्पति–समू ।३।२।३६।।
वा जाते द्विः ।६।२।१३७।।
वा ज्वलादि–र्णः ।५।१।६२।।
वाञ्जलेरलुकः ।७।३।१०१।।
वाटाट्यात् ।५।३।१०३।।
वाडवेयो वृषे ।६।१।८५।।
वाणुमाषात् ।७।१।८२।।
वातपित्त–ने ।६।४।१५२।।
वातातीसार–न्तः ।७।२।६१।।
वा तृतीयायाः ।३।२।३।।
वातोरिकः ।६।४।१३२।।
वाऽऽत्मने ।३।४।६३।।
वात्यसंधिः ।१।२।३१।।
वा दक्षिणात्–आः ।७।२।११९।।
वादेश्च णकः ।५।२।६७।।
वाद्यतनीक्रिया–र्गीङ् ।४।४।२८।।
वाद्यतनी पुरादौ ।५।२।१५।।
वाद्यात् ।६।१।११।।
वाद्रौ ।२।१।४६।।
वा द्विषातोऽनः पुस् ।४।२।९१।।
वाधारेऽमावास्या ।५।१।२१।।
वा नाम्नि ।१।२।२०।।
वा नाम्नि ।७।३।१५९।।
वाऽन्तिके ।३।१।१४७।।
वान्तमान्ति–षद् ।७।४।३१।।
वान्यतः पुमान्–रे ।१।४।६२।।

वान्येन ।६।१।१३३॥
वापगुरो णमि ।४।२।५॥
वा परोक्षायङि ।४।१।९०॥
वा पादः ।२।४।६॥
वाप्नोः ।४।३।८७॥
वा बहुव्रीहेः ।२।४।५॥
वाभिनिविशः ।२।२।२२॥
वाऽभ्यवाभ्याम् ।४।१।९९॥
वामः ।४।२।५७॥
वामदेवाद्यः ।६।२।१३५॥
वामाद्यादेरीनः ।७।१।४॥
वाम् शसि ।२।१।५५॥
वायनणायनिञोः ।६।१।१३८॥
वा युष्मद-कम् ।६।३।६७॥
वाय्वृतुपित्रुषसो यः ।६।२।१०९॥
वारे कृत्वस् ।७।२।१०९॥
वार्धात्र ।७।३।१०३॥
वा लिप्सायाम् ।३।३।६१॥
वाल्पे ।७।३।१४६॥
वावाप्यो-पी ।३।२।१५६॥
वा वेत्तेः क्वसुः ।५।२।२२॥
वा वेष्टचेष्टः ।४।१।६६॥
वाशिन आयनौ ।७।४।४६॥
वाश्मनो विकारे ।७।४।६३॥
वा श्रन्थग्रन्थो -च ।४।१।२७॥
वाश्वादीयः ।६।२।१९॥
वाष्टन आः स्यादौ ।१।४।५२॥
वासुदेवार्जुनादकः ।६।३।२०७॥
वा स्वीकृतौ ।४।३।४०॥
वाहनात् ।६।३।१७८॥
वाहर्पत्यादयः ।१।३।५८॥
वाहीकेषु ग्रामात् ।६।३।३६॥
वाहीकेष्वब्राह्म-भ्यः ।७।३।६३॥
वा हेतुसिद्धौ क्तः ।५।३।२॥
वाह्यपथ्युपकरणे ।६।३।१७९॥
वाह्याद्वाहनस्य ।२।३।७२॥
विंशतिकात् ।६।४।१३९॥
विंशते-ति ।७।४।६७॥
विंशत्यादयः ।६।४।१७३॥
विंशत्यादेर्वा तमट् ।७।१।१५६॥
विकर्णकुषीत-पे ।६।१।७५॥
विकर्णच्छगला-ये ।६।१।६४॥
विकारे ।६।२।३०॥
विकुशमिपरेः-स्य ।२।३।२८॥
विचारे पूर्वस्य ।७।४।९५॥
विचाले च ।७।२।१०५॥
विच्छो नङ् ।५।३।८६॥
विजेरिट् ।४।३।१८॥

वित्तं धनप्रतीतम् ।४।२।८२॥
विद्दृग्भ्यः–णम् ।५।४।५४॥
विद्यायोनिसम्ब० ।६।३।१५०॥
विधिनिमन्त्रणा–ने ।५।४।२८॥
विध्यत्यनन्येन ।७।१।८॥
विनयादिभ्यः ।७।२।१६९॥
विना ते तृतीया च ।२।२।११५॥
विनिमेययूतपणं–ह्नोः ।२।२।१६॥
विन्दिच्छू ।५।२।३४॥
विन्मतोर्णीष्ठे–लुप् ।७।४।३२॥
विपरिप्रात्सर्तेः ।५।२।५५॥
विभक्तिय–भाः ।१।१।३३॥
विभक्तिस–यम् ।३।१।३९॥
विभाजयितृ–च ।६।४।५२॥
विमुक्तादेरण् ।७।२।७३॥
वियः प्रजने ।४।२।१३॥
विरागाद्विरङ्गे च ।६।४।१८३॥
विरामे वा ।१।३।५१॥
विरोधिनाम–स्वैः ।३।१।१३०॥
विवधवीवधाद्वा ।६।४।२५॥
विवादे वा ।३।३।८०॥
विवादे द्वन्द्वादकल् ।६।३।१६३॥
विशपतपद–ण्ये ।५।४।८१॥
विशाखाषा–ण्डे ।६।४।१२०॥
विशिरुहि–दात् ।६।४।१२२॥
विशेषणं वि–श्च ।३।१।९६॥
विशेषणमन्तः ।७।४।११३॥
विशेषणस–हौ ।३।१।१५०॥
विशेषाविव–श्रे ।५।२।५॥
विश्रमेर्वा ।४।३।५६॥
विष्वचो विषुश्च ।७।२।३१॥
विसारिणो मत्स्ये ।७।३।५९॥
वीप्सायाम् ।७।४।८०॥
वीरुन्न्यग्रोधौ ।४।१।१२१॥
वृकाट्टेण्यण् ।७।३।६४॥
वृगो वस्त्रे ।५।३।५२॥
वृजिमद्राद्देशात्कः ।६।३।३८॥
वृत्तिसर्गतायने ।३।३।४८॥
वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ।६।४।६७॥
वृत्यन्तोऽसषे ।१।१।२५॥
वृद्धस्त्रियाः–णश्च ।६।१।८७॥
वृद्धस्य च ज्यः ।७।४।३५॥
वृद्धाण्णि ।६।१।३०॥
वृद्धिः स्वरेष्वा–न्ते ।७।४।१॥
वृद्धिरारैदैत् ।३।३।१॥
वृद्धिर्यस्य स्व–दिः ।६।१।८॥
वृद्धेञः ।६।३।२८॥
वृद्धोयूनातन्मात्रभेदे ।३।१।१२४॥

वृङ्भिक्षिलुण्टि–कः ।५।२।७०॥
वृतृभ्यः स्यसनोः ।३।३।४५॥
वृन्दादारकः ।७।२।११॥
वृन्दारकनागकुञ्जरैः ।३।१।१०८॥
वृषाश्वान्मैथुने स्सो० ।४।३।११४॥
वृष्टिमान–वा ।५।४।५७॥
वृतो नवाऽना–द्य ।४।४।३५॥
वेः ।२।३।५४॥
वेः कृगः–शे ।३।३।८५॥
वेः खुञ्ग्रम् ।७।३।१६३॥
वेः स्कन्दोऽक्तयोः ।२।३।५१॥
वेः स्नः ।२।३।२३॥
वेः स्वार्थे ।३।३।५०॥
वेगे सर्त्तेर्धाव् ।४।२।१०७॥
वेटोऽपतः ।४।४।६२॥
वेणुकादिभ्य ईयण् ।६।३।६६॥
वेतनादेर्जीवति ।६।४।१५॥
वेतिष्ठिवभिवः कित् ।५।२।७५॥
वेत्तेः कित् ।३।४।५१॥
वेत्तेर्नवा ।४।२।११६॥
वेदसहस्र–नाम् ।३।२।४१॥
वेदूतोऽनव्य–वे ।२।४।९८॥
वेदेनब्राह्मणमत्रैव ।६।२।१३०॥
वेयिवदनाश्व–नम् ।५।२।३॥
वेयुवोऽस्त्रियाः ।१।४।३०॥
वेरयः ।४।१।७४॥
वेरशब्दे प्रथने ।५।३।६९॥
वेर्दहः ।५।२।६४॥
वेर्वय् ।४।४।१९॥
वेर्विचकत्थ–नः ।५।२।५९॥
वेर्विस्तृते–टौ ।७।१।१२३॥
वेश्च प्रोः ।५।२।५४॥
वेष्ट्यादिभ्यः ।६।४।६५॥
वेसुसोऽपेक्षायाम् ।२।३।११॥
वैकत्र द्वयोः ।२।२।८५॥
वैकव्यञ्जने पूर्वे ।३।२।१०५॥
वैकात् ।७।३।५५॥
वैकात्–रः ।७।३।५२॥
वैकाद् ध्यमञ् ।७।२।१०६॥
वैडूर्यः ।६।३।१५८॥
वैणे क्वणः ।५।३।२७॥
वोतात् प्राक् ।५।४।११॥
वोत्तरपदा –ह्नः ।२।३।७५॥
वोत्तरपदेऽर्धे ।७।२।१२५॥
वोत्तरात् ।७।२।१२१॥
वोदः ।५।३।६१॥
वोदश्चितः ।६।२।१४४॥
वोपकादेः ।६।१।१३०॥

वोपमानात् ।७।३।१४७॥
वोपात् ।३।३।१०६॥
वोपादेरडाकौ च ।७।३।३६॥
वोमाभङ्गातिलात् ।७।१।८३॥
वोर्णुगः सेटि ।४।३।४६॥
वोर्णोः ।४।३।१९॥
वोर्णोः ।४।३।६०॥
वोर्ध्वं द-सद् ।७।१।१४२॥
वोर्ध्वात् ।७।३।१५६॥
वो विधूनने जः ।४।२।१९॥
वोशनसो-सौ ।१।४।८०॥
वोशीनरेषु ।६।३।३७॥
वौ वर्तिका ।२।४।११०॥
वौ विष्किरो वा ।४।४।९६॥
वौ व्यञ्जनादेः -ख्वः ।४।३।२५॥
वौष्ठौती-से ।१।२।१७॥
व्यः ।४।१।७७॥
व्यक्तवाचां सहोक्तौ ।३।३।७९॥
व्यघोऽनसि ।४।१।८२॥
व्यञ्जनस्या-लुक् ।४।१।४४॥
व्यञ्जनस्यान्त ईः ।७।२।१२९॥
व्यञ्जनाद्यनाङेरानः ।३।४।८०॥
व्यञ्जनात्तस्थितस्य ।२।४।८८॥
व्यञ्जनात्प-वा ।१।३।४७॥
व्यञ्जनादेरेक-वा ।३।४।९॥
व्यञ्जनादेर्नाम्युपा० ।२।३।८७॥
व्यञ्जनादेर्वो-तः ।४।३।४७॥
व्यञ्जनाद् घञ् ।५।३।१३२॥
व्यञ्जनाद्देः सश्च दः ।४।३।७८॥
व्यञ्जनानामनिटि ।४।३।४५॥
व्यञ्जनान्तस्था-ध्यः ।४।२।७१॥
व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते ।६।४।८॥
व्यतिहारेऽनीहा-ञः ।५।३।११६॥
व्यत्यये लुग्वा ।१।३।५६॥
व्यधजपमदभ्यः ।५।३।४७॥
व्यपाभेर्लषः ।५।२।६०॥
व्ययोद्रोः करणे ।५।३।३८॥
व्यवात्स्वनोऽशने ।२।३।४३॥
व्यस्तव्यत्यस्तात् ।६।३।७॥
व्यस्ताद्य क-कः ।६।४।१६॥
व्यस्थवृणवि ।४।२।३॥
व्याघ्राघ्रे प्रा-सोः ।५।१।५७॥
व्याङ्परे रमः ।३।३।१०५॥
व्यादिभ्यो णिकेकणौ ।६।३।३४॥
व्याप्तौ ।३।१।६१॥
व्याप्तौ स्सात् ।७।२।१३०॥
व्याप्याश्वेवात् ।५।४।७१॥
व्याप्यादाधारे ।५।३।८८॥

व्याप्ये क्तेनः ।२।२।९९॥
व्याप्ये घुरके-च्यम् ।५।१।४॥
व्याप्ये द्विद्रो-याम् ।२।२।५०॥
व्याश्रये तसुः ।७।२।८१॥
व्यासवरुट-चाक् ।६।१।३८॥
व्याहरति मृगे ।६।३।१२१॥
व्युदः काकु-लुक् ।७।३।१६५॥
व्युदस्तपः ।३।३।८७॥
व्युपाच्छीङः ।५।३।७७॥
व्युष्टादिष्वण् ।६।४।९९॥
व्येस्यमोर्यङि ।४।१।८५॥
व्योः ।१।३।२३॥
व्रतान्द्रुजितन्निवृत्त्योः ।३।४।४३॥
व्रताभीक्ष्ण्ये ।५।१।१५७॥
व्रतादस्त्रियाम् ।७।३।६१॥
व्रतादीनञ् ।६।४।१९॥
व्रीहिशालेरेयण् ।७।१।८०॥
व्रीहेः पुरोडाशे ।६।२।५१॥
व्रीह्यर्थतुन्दा-श्च ।७।२।९॥
व्रीह्यादिभ्यस्तौ ।७।२।५॥

श

शंसंस्वयं-ङुः ।५।२।८४॥
शंसिप्रत्ययात् ।५।३।१०५॥
शकः कर्मणि ।४।४।७३॥
शकधृषज्ञारभ-तुम् ।५।४।९०॥
शकटादण् ।७।१।७॥
शकलकर्दमाद्वा ।६।२।३॥
शकलादेर्यञः ।६।३।२७॥
शकादिभ्यो द्रेर्लुप् ।६।१।१२०॥
शकितकिचति-त् ।५।१।२९॥
शकृत्स्तम्बाद्-गः ।५।१।१००॥
शको जिज्ञासायाम् ।३।३।७३॥
शक्तार्थवषड्नमः-भिः ।२।२।६८॥
शक्तार्हे कृत्याश्च ।५।४।३५॥
शक्तियष्टीकण् ।६।४।६४॥
शक्तेः शस्त्रे ।२।४।३४॥
शङ्कूत्तर-च ।६।४।९०॥
शण्डिकादेर्ण्यः ।६।३।२१५॥
शतरुद्रात्तौ ।६।२।१०४॥
शतषष्टेः पथ इकट् ।६।२।१२४॥
शतात्केव-कौ ।६।४।१३१॥
शतादिमासा- रात् ।७।१।१५७॥
शताद्यः ।६।४।१४५॥
शत्रानशावे-स्यौ ।५।२।२०॥
शदिरगतौ शात् ।४।२।२३॥
शदेः शिति ।३।३।४१॥
शन्शर्द्विशतेः ।७।१।१४६॥
शप उपलम्भने ।३।३।३५॥

शपभरद्वाजादात्रेये ।६।१।५०॥
शब्दनिष्कघोषभि० ।३।२।९८॥
शब्दादेः कृतौ वा ।३।४।३५॥
शमष्टकात्–ण् ।५।२।४९॥
शमोऽदर्शने ।४।२।२८॥
शमो नाप्यः ।५।१।१३४॥
शम्या रुरौ ।७।३।४८॥
शम्या लः ।६।२।३४॥
शम्सप्तकस्य श्ये ।४।२।१११॥
शयवासिवासे–त् ।३।२।२५॥
शरदः श्राद्धे कर्मणि ।६।३।८१॥
शरदर्भकूदी–जात् ।६।२।४७॥
शरदादेः ।७।३।९२॥
शर्करादेरण् ।७।१।११८॥
शर्कराया इक–च ।६।२।७८॥
शलालुनो वा ।६।४।५६॥
शषसे श–वा ।१।३।६॥
शसोता–सि ।१।४।४९॥
शसो नः ।२।१।१७॥
शस्त्रजीवि–वा ।७।३।६२॥
शाकटशा–त्रे ।७।१।७८॥
शाकलादकञ् च ।६।३।१७३॥
शाकीप–ञ ।७।२।३०॥
शाखादेर्यः ।७।१।११४॥
शाणात् ।६।४।१४६॥
शान्दान्मान्बधा–तः ।३।४।७॥
शापे व्याप्यात् ।५।४।५२॥
शाब्दिकदार्द–कम् ।६।४।४५॥
शालङ्क्यौदिषा–लि ।६।१।३७॥
शालीनकौ–नम् ।६।४।१८५॥
शाससूहनः–हि ।४।२।८४॥
शासूयुधिदृशि–नः ।५।३।१४१॥
शास्त्यसूवक्ति–रङ् ।३।४।६०॥
शिक्षादेश्चाण् ।६।३।१४८॥
शिखादिभ्य इन् ।७।२।४॥
शिखायाः ।६।२।७६॥
शिटः प्रथ–स्य ।१।३।३५॥
शिट्यघोषात् ।१।३।५५॥
शिट्याद्यस्य द्विती० ।१।३।५९॥
शिड्ढेऽनुस्वारः ।१।३।४०॥
शिदवित् ।४।३।२०॥
शिरसः शीर्षन् ।३।२।१०१॥
शिरीषादिककणौ ।६।२।७७॥
शिरोऽधसः–क्ये ।२।३।४॥
शिर्षुद् ।१।१।२८॥
शिलाया एयञ्च ।७।१।११३॥
शिलालिपा–त्रे ।६।३।१८९॥
शिल्पम् ।६।४।५७॥

शिवादेरण् ।६।१।६०॥
शिशुक्रन्दा–यः ।६।३।२००॥
शीङ एः शिति ।४।३।१०४॥
शीङो रत् ।४।२।११५॥
शीङ्श्रद्धानिद्रा–लुः ।५।२।३७॥
शीताद्य कारिणि ।७।१।१८६॥
शीतोष्णतृ–हे ।७।१।९२॥
शीतोष्णादृतौ ।७।३।२०॥
शीर्षः स्वरे तद्धिते ।३।२।१०३॥
शीर्षच्छेदाद्यो वा ।६।४।१८४॥
शीलम् ।६।४।६९॥
शीलिकामि–णः ।५।१।७३॥
शुक्रादियः ।६।२।१०३॥
शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ।६।१।६३॥
शुण्डिकादेरण् ।६।३।१५४॥
शुनः ।३।२।९०॥
शुनीस्तन–ट्ठेः ।५।१।११९॥
शुनो वश्चोदूत् ।७।१।३३॥
शुभ्रादिभ्यः ।६।१।७३॥
शुष्कचूर्ण–व ।५।४।६०॥
शूर्पाद्वाञ् ।६।४।१३७॥
शूलात्पाके ।७।२।१४२॥
शूलोखाद्यः ।६।२।१४१॥
शृङ्खल–भे ।७।१।१९१॥
शृङ्गात् ।७।२।१२॥
शृकमगम–कण् ।५।२।४०॥
शृवन्देरारुः ।५।२।३५॥
शेपपुच्छला–नः ।३।२।३५॥
शेवलाद्यादे–यात् ।७।३।४३॥
शेषात्परस्मै ।३।३।१००॥
शेषाद्वा ।७।३।१७५॥
शेषे ।२।२।८१॥
शेषे ।६।३।१॥
शेषे भविष्यन्त्ययदौ ।५।४।२०॥
शेषे लुक् ।२।१।८॥
शोकापनुद–के ।५।१।१४३॥
शोभमाने ।६।४।१०२॥
शो व्रते ।४।४।१३॥
शौनकादिभ्यो णिन् ।६।३।१८६॥
शौ वा ।४।२।९५॥
श्नश्चातः ।४।२।९६॥
श्नास्त्योर्लुक् ।४।२।९०॥
श्यः शीर्द्रवमूर्ति–र्शे ।४।१।९७॥
श्यशवः ।२।१।११६॥
श्यामलक्षणा–ष्ठे ।६।१।७४॥
श्यावारोकाद्वा ।७।३।१५३॥
श्येतैतहरित–नश्च ।२।४।३६॥
श्यैनंपाता–ता ।६।२।११५॥

श्रः शृतं हविः –क्षीरे ।४।१।१००॥
श्रपेः प्रयोक्त्रैक्ये ।४।१।१०१॥
श्रवणाश्वत्थाग्न्याग्न्यः ।६।२।८॥
श्रविष्ठाषाढादीयण्० ।६।३।१०५॥
श्राणामांसौ–वा ।६।४।७१॥
श्राद्धमद्य–नौ ।७।१।१६९॥
श्रितादिभिः ।३।१।६२॥
श्रुमच्छमी–यञ् ।७।३।६८॥
श्रुवोऽनाङ्प्रतेः ।३।३।७१॥
श्रुसदवस्यः–वा ।५।२।१॥
श्रुस्रुद्रुप्रु–र्वा ।४।१।६१॥
श्रेण्यादिकृता–र्थे ।३।१।१०४॥
श्रोत्रियादलुक् च ।७।१।७१॥
श्रोत्रौषधि–गे ।७।२।१६६॥
श्रो वायुवर्णनिवृत्ते ।५।३।२०॥
श्रौतिकृवुधिवु–दम् ।४।२।१०८॥
श्र्वादिभ्यः ।५।३।९२॥
श्लाघह्नुस्था-ज्ये ।२।२।६०॥
श्लिषः ।३।४।५६॥
श्लिषशीङ्–क्तः ।५।१।९॥
श्वगणाद्वा ।६।४।१४॥
श्वन्युवन्म–उः ।२।१।१०६॥
श्वयत्यसूवद्य–स्रम् ।४।३।१०३॥
श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा ।३।१।१२३॥
श्वशुराद्यः ।६।१।९१॥
श्वसजपवम–मः ।४।४।७५॥
श्वसस्तादिः ।६।३।८४॥
श्वसो वसीयसः ।७।३।१२१॥
श्वस्तनी ता–तास्महे ।३।२।१४॥
श्वादिभ्योऽञ् ।६।२।२६॥
श्वादेरिति ।७।४।१०॥
श्वेताश्वाश्वतर–लुक् ।३।४।४५॥
श्वेर्वा ।४।१।८९॥

ष

षः सोऽष्टै–ष्कः ।२।३।९८॥
षट्कति–थट् ।७।१।१६२॥
षट्त्वे षड्गवः ।७।१।१३५॥
षड्वर्जैक–रे ।७।३।४०॥
षढोः कस्सि ।२।१।६२॥
षण्मासादवयसि-कौ ।६।४।१०८॥
षण्मासाद्य–कण् ।६।४।११५॥
षष्ट्यादेर-देः ।७।१।१५८॥
षष्ठात् ।७।३।२५॥
षष्ठी वाऽनादरे ।२।२।१०८॥
षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ।३।१।७६॥
षष्ठ्याः क्षेपे ।३।२।३०॥
षष्ठ्याः समूहे ।६।२।९॥
षष्ठ्या धर्म्ये ।६।४।५०॥

षष्ठ्यान्त्यस्य ।७।४।१०६॥
षष्ठ्या रूप्य-ट् ।७।२।८०॥
षात्पदे ।२।३।९२॥
षादिहन्-णि ।२।१।११०॥
षावटाद्वा ।२।४।६९॥
षि तवर्गस्य ।१।३।६४॥
षितोऽङ् ।५।३।१७७॥
ष्ठिवुक्लम्वाचमः ।४।२।११०॥
ष्ठिव्सिवो-वा ।४।२।११२॥
ष्या पुत्रपत्योः-षे ।२।४।८३॥

स

संकटाभ्याम् ।७।३।८६॥
संख्याऽक्ष-त्तौ ।३।१।३८॥
संख्याकात् सूत्रे ।६।२।१२८॥
संख्याडते-कः ।६।४।१३०॥
संख्याता-वा ।७।३।११७॥
संख्यातैक-रत् ।७।३।११९॥
संख्यादेः पादा-च ।७।२।१५२॥
संख्यादेर्गुणात् ।७।२।१३६॥
संख्यादेर्हाय-सि ।२।४।९॥
संख्यादेश्चा-चः ।६।४।८०॥
संख्याधि-नि ।७।४।१८॥
संख्यानां र्ण्याम् ।१।४।३३॥
संख्याने ।३।१।१४६॥
संख्यापाण्डू-मेः ।७।३।७८॥
संख्यापूरणे डट् ।७।१।१५५॥
संख्यायाः संघ-ठे ।६।४।१७१॥
संख्याया धा ।७।२।१०४॥
संख्याया नदी-म् ।७।३।९१॥
संख्याव्ययादङ्गुलेः ।७।३।१२४॥
संख्या समासे ।३।१।१६३॥
संख्या समाहारे ।३।१।२८॥
संख्या समाहारे-यम् ।३।१।९९॥
संख्यासाय-वा ।१।४।५०॥
संख्यासंभ-र्च ।६।१।६६॥
संख्याहर्दिवा-टः ।५।१।१०२॥
संख्यैकार्था-शस् ।७।२।१५१॥
संगतेऽजर्यम् ।५।१।५॥
संघघोषा-ञः ।६।३।१७२॥
संघेऽनूर्ध्वे ।५।३।८०॥
संचाय्यकुण्ड-तौ ।५।१।२२॥
संज्ञा दुर्वा ।६।१।६॥
संध्यक्षरात्तेन ।७।३।४२॥
संनिवेः ।३।३।५७॥
संनिवेरर्दः ।४।४।६३॥
संनिव्युपाद्यमः ।५।३।२५॥
संपरिव्यनुप्राद्वदः ।५।२।५८॥
संपरेः कृगः स्सट् ।४।४।९१॥

संपरेर्वा ।४।१।७८॥
संप्रतेरस्मृतौ ।३।३।६९॥
संप्रदानाच्चान्य–यः ।५।१।१५॥
संप्राज्ञा–ज्ञौ ।७।३।१५५॥
संप्राद्वसात् ।५।२।६१॥
संप्रोन्नेः सं–पे ।७।१।१२५॥
संबन्धिनां संबन्धे ।७।४।१२१॥
संभवदवहरतोश्च ।६।४।१६२॥
संभावनेऽलमर्थे–क्तौ ।५।४।२२॥
संभावने सिद्धवत् ।५।४।४॥
संमत्यसू–तः ।७।४।८९॥
संमदप्रमदौ हर्षे ।५।३।३३॥
संयोगस्या–कू ।२।१।८८॥
संयोगात् ।२।१।५२॥
संयोगादिनः ।७।४।५३॥
संयोगादृतः ।४।४।३७॥
संयोगादृदर्तेः ।४।३।९॥
संयोगादेर्वा–ष्येः ।४।३।९५॥
संवत्सराग्र–च ।६।३।११६॥
संवत्सरात्–णोः ।६।३।९०॥
संविप्रावात् ।३।३।६३॥
संवेः सृजः ।५।२।५७॥
संशयं प्राप्ते क्षेये ।६।४।९३॥
संसृष्टे ।६।४।५॥
संस्कृते ।६।४।३॥
संस्कृते भक्ष्ये ।६।२।१४०॥
संस्तोः ।५।३।६६॥
सः सिजस्तेर्दिस्योः ।४।३।६५॥
सक्थ्यक्ष्यः स्वाङ्गे ।७।३।१२६॥
सखिवणिग्दूताद्यः ।७।१।६३॥
सख्यादेरेयण् ।६।२।८८॥
सख्युरितोऽशावैत् ।१।४।८३॥
सजुषः ।२।१।७३॥
सञ्जेर्वा ।२।३।३८॥
सति ।५।२।१९॥
सतीच्छार्थात् ।५।४।२४॥
सतीर्थ्यः ।६।४।७८॥
सत्यागदास्तोः कारे ।३।२।११२॥
सत्यादशपथे ।७।२।१४३॥
सत्यार्थवेदस्याः ।३।४।४४॥
सत्सामीप्ये सद्वद्वा ।५।४।१॥
सदाधुने–र्हि ।७।२।९६॥
सदोऽप्रतेः–देः ।२।३।४४॥
सद्योऽद्य–ह्नि ।७।२।९७॥
सनस्तत्रा वा ।४।३।६९॥
सनि ।४।२।६१॥
सनीड्यश्च ।४।४।२५॥
सन्मिक्षाशंसेरुः ।५।२।३३॥

सन्महत्परमो–याम् ।३।१।१०७॥
सन्यङश्च ।४।१।३॥
सन्यस्य ।४।१।५९॥
सपत्न्यादौ ।२।४।५०॥
सपत्रनिष्पत्रा–ने ।७।२।१३८॥
सपिण्डेवयः स्थाना–द्वा ।६।१।४॥
सपूर्वात्–द्वा ।२।१।३२॥
सपूर्वादिकण् ।६।३।७०॥
सप्तमी-ईमहि ।३।३।७॥
सप्तमी चा–णे ।२।२।१०९॥
सप्तमी चोर्ध्व–के ।५।३।१२॥
सप्तमी चो–के ।५।४।३०॥
सप्तमीद्विती–भ्यः ।७।२।१३४॥
सप्तमी यदि ।५।४।३४॥
सप्तमी शौण्डाधैः ।३।१।८८॥
सप्तम्यधिकरणे ।२।२।९५॥
सप्तम्यर्थे क्रि–त्तिः ।५।४।९॥
सप्तम्याः ।५।१।१६९॥
सप्तम्याः ।७।२।९४॥
सप्तम्या आदिः ।७।४।११४॥
सप्तम्या पूर्वस्य ।७।४।१०५॥
सप्तम्या वा ।३।२।४॥
सप्तम्युताप्योवढि ।५।४।२१॥
सब्रह्मचारी ।३।२।१५०॥
समः क्ष्णोः ।३।३।२९॥
समः ख्यः ।५।१।७७॥
समः पृचैपृज्वरेः ।५।२।५६॥
समजनिषद्निषद–णः ।५।३।९९॥
समत्यपामि–रः ।५।२।६२॥
समनुव्यवाद्रुधः ।५।२।६३॥
समयात् प्राप्तः ।६।४।१२४॥
समयाद्या–याम् ।७।२।१३७॥
समर्थः पदविधिः ।७।४।१२२॥
समवान्धात्तमसः ।७।३।८०॥
समस्ततहिते वा ।३।२।१३९॥
समस्तृतीयया ।३।३।३२॥
समांसमी–नम् ।७।१।१०५॥
समानपूर्व–त् ।६।३।७९॥
समानस्य धर्मादिषु ।३।२।१४९॥
समानादमोतः ।१।४।४६॥
समानानां– र्घः ।१।२।१॥
समानामर्थेनैकः शेषः ।३।१।११८॥
समाया– नः ।६।४।१०९॥
समासान्तः ।७।३।६९॥
समासेऽग्नेः स्तुतः ।२।३।१६॥
समासेऽसमस्तस्य ।२।३।१३॥
समिणा सुगः ।५।३।९३॥
समिधआ–न्यण् ।६।३।१६२॥

समीपे ।३।१।३५॥
समुदाजे यमेरग्रन्थे ।३।३।९८॥
समुदोऽजः पशौ ।५।३।३०॥
समुद्रान्नृनावोः ।६।३।४८॥
समूहार्थात्समवेते ।६।४।४६॥
समेऽशेऽर्धं नवा ।३।१।५४॥
समोगमृ–शः ।३।३।८४॥
समो गिरः ।३।३।६६॥
समोज्ञोऽ–वा ।२।२।५१॥
समो मुष्टौ ।५।३।५८॥
समो वा ।५।१।४६॥
सम्राजः क्षत्रिये ।६।१।१०१॥
सम्राट् ।१।३।१६॥
सयसितस्य ।२।३।४७॥
सरजसोप–वम् ।७।३।९४॥
सरूपाद्द्रेः–वत् ।६।३।२०९॥
सरोऽनो–म्नोः ।७।३।११५॥
सर्तेः स्थिर–त्स्ये ।५।३।१७॥
सर्त्यर्त्तेर्वा ।३।४।६१॥
सर्वचर्मण ईनेनञौ ।६।३।१९५॥
सर्वजनाण्ण्येनञौ ।७।१।१९॥
सर्वपथ्या–यः ।३।१।८०॥
सर्वाण्णो वा ।७।१।४३॥
सर्वात् सहश्च ।५।१।१११॥
सर्वादयोऽस्यादौ ।३।२।६१॥
सर्वादिविष्वग्–ञौ ।३।२।१२२॥
सर्वादिः प–ति ।७।१।९४॥
सर्वादिः सर्वाः ।२।२।११९॥
सर्वादिः स्मै–स्मातौ ।१।४।७॥
सर्वादिर्डस्–पूर्वाः ।१।४।१८॥
सर्वादिरिन् ।७।२।५९॥
सर्वान्नमत्ति ।७।१।९८॥
सर्वांश–यात् ।७।३।११८॥
सर्वोभया–सा ।२।२।३५॥
सलातुरादीयण् ।६।३।२१७॥
सविशेषण–क्यम् ।१।१।२६॥
ससर्वपूर्वाल्लुप् ।६।२।१२७॥
सस्तः सि ।४।३।९२॥
सस्नौ प्रशस्ते ।७।२।१७२॥
सस्मे ह्यस्तनी च ।५।४।४०॥
सस्य शषौ ।१।३।६१॥
सस्याद् गुणात्–ते ।७।१।१७८॥
सह्नि- चक्रिदधि–मिः ।५।२।३९॥
सहराजभ्यां–थेः ।५।१।१६७॥
सहलुभेच्छ–देः ।४।४।४६॥
सहसमः सह्निसमि ।३।२।१२३॥
सहस्तेन ।३।१।२४॥
सहस्रशत–दण् ।६।४।१३६॥

सहस्य सोऽन्यार्थे ।३।२।१४३॥
सहात्तुल्ययोगे ।७।३।१७८॥
सहायाद्वा ।७।१।६२॥
सहार्थे ।२।२।४५॥
सहिवहे-स्य ।१।३।४३॥
साक्षादादिश्च्व्यर्थे ।३।१।१४॥
साक्षाद्द्रष्टा ।७।१।१९७॥
सातिहेतियूति-र्तिः ।५।३।९४॥
सादेः ।२।४।४९॥
सादेश्चा तदः ।७।१।२५॥
साधकतमं करणम् ।२।२।२४॥
साधुना ।२।२।१०२॥
साधुपुष्यत्पच्यमाने ।६।३।११७॥
साधौ ।५।१।१५५॥
सामीप्येऽधो-रि ।७।४।७९॥
सायंचिरंप्रा-यात् ।६।३।८८॥
सायाह्नादयः ।३।१।५३॥
सारवैक्ष्वा-यम् ।७।४।३०॥
साल्वात् तौ ।६।३।५४॥
साल्वांशप्रत्य-दिञ् ।६।१।११७॥
सास्य पौर्णमासी ।६।२।९८॥
साहिसातिवे-त् ।५।१।५९॥
सिकताशर्कारात् ।७।२।३५॥
सिचि परस्मै-ति ।४।३।४४॥
सिचोऽज्जेः ।४।४।८४॥
सिचो यङि ।२।३।६०॥
सिजद्यतन्याम् ।३।४।५३॥
सिजाशिषावात्मने ।४।३।३५॥
सिज्विदोऽभुवः ।४।२।९२॥
सिद्धिः- त् ।१।१।२॥
सिद्धौ तृतीया ।२।२।४३॥
सिध्मादि-ग्भ्यः ।७।२।२१॥
सिध्यतेरज्ञाने ।४।२।११॥
सिन्ध्वपकरात्काणौ ।६।३।१०१॥
सिन्ध्वादेरञ् ।६।३।२१६॥
सिंहाद्यैः पूजायाम् ।३।१।८९॥
सीतया संगते ।७।१।२७॥
सुः पूजायाम् ।३।१।४४॥
सुखादेः ।७।२।६३॥
सुखादेरनुभवे ।३।४।३४॥
सुगदुर्गमाधारे ।५।१।१३२॥
सुगः स्यसनि ।२।३।६२॥
सुग् द्विषार्हः- त्ये ।५।२।२६॥
सुचो वा ।२।३।१०॥
सुज्वार्थे सं-हिः ।३।१।१९॥
सुतंगमादेरिञ् ।६।२।८५॥
सुदुर्भ्यः ।४।४।१०८॥
सुपन्ध्यादेर्ज्यः ।६।२।८४॥

सुपूत्युत्सु–णे ।७।३।१४४॥
सुप्रातसुश्व–दम् ।७।३।१२९॥
सुभ्रूवादिभ्यः ।७।३।१८२॥
सुयजोर्ङ्वनिप् ।५।१।१७२॥
सुयाम्नः सौवी–निञ् ।६।१।१०३॥
सुरा–सीधोः पिबः ।५।१।७५॥
सुवर्णकार्षापणात् ।६।४।१४३॥
सुसर्वार्द्धाद्राष्ट्रस्य ।७।४।१५॥
सुसंख्यात् ।७।३।१५०॥
सुस्नातादि–ति ।६।४।४२॥
सुहरित– तृण-त् ।७।३।१४२॥
सुहृद्दुर्हृन्–त्रे ।७।३।१५७॥
सूक्त–साम्नोरीयः ।७।२।७१॥
सूतेः पञ्चम्याम् ।४।३।१३॥
सूत्राद्धारणे ।५।१।९३॥
सूयत्याद्योदितः ।४।२।७०॥
सूर्यागस्त्ययो–च ।२।४।८९॥
सूर्यादेवतायां वा ।२।४।६४॥
सृग्लहः प्रजनाक्षे ।५।३।३१॥
सृघस्यदो मरक् ।५।२।७३॥
सृजः श्राद्धे–तथा ।३।४।८४॥
सृजिदृशिस्कृ–वः ।४।४।७८॥
सृजीण्नशष्ट्वरप् ।५।२।७७॥
सेः स्द्-धांच रुर्वा ।४।३।७९॥
सेट् क्तयोः ।४।३।८४॥
सेड्नाऽनिटा ।३।१।१०६॥
सेनाङ्गक्षुद्र–नाम् ।३।१।१३४॥
सेनान्तका–च ।६।१।१०२॥
सेनाया वा ।६।४।४८॥
सेर्ग्रासे कर्मकर्त्तरि ।४।२।७३॥
सेर्निवासादस्य ।६।३।२१३॥
सोदर्य–समानोदर्यौ ।६।३।११२॥
सो धि वा ।४।३।७२॥
सोमात् सुगः ।५।१।१६३॥
सोरुः ।२।१।७२॥
सो वा लुक् च ।३।४।२७॥
सोऽस्य ब्रह्म–तोः ।६।४।११६॥
सोऽस्य मृति–शम् ।६।४।१६८॥
सोऽस्य मुख्यः ।७।१।१९०॥
सौ नवेतौ ।१।२।३८॥
सौयामायनि–वा ।६।१।१०६॥
सौवीरेषु कूलात् ।६।३।४७॥
स्कन्द–स्यन्दः ।४।३।३०॥
स्कभ्नः ।२।३।५५॥
स्कृच्छृतो–याम् ।४।३।८॥
स्क्रसृवृभृ–याः ।४।४।८१॥
स्तम्बाद् घ्नश्च ।५।३।३९॥
स्तम्भू –स्तुम्भू–च ।३।४।७८॥

स्ताद्यशितो–रिट् ।४।४।३२॥
स्तुस्वञ्जश्चा–वा ।२।३।४९॥
स्तेनाभ्रलुक् च ।७।१।६४॥
स्तोकाल्प–णे ।२।२।७९॥
स्तोमे डट् ।६।४।१७६॥
स्त्यादिर्विभक्तिः ।१।१।१९॥
स्त्रियाः ।२।१।५४॥
स्त्रियाः पुंसो–द्म ।७।३।९६॥
स्त्रिया ङितां–दाम् ।१।४।२८॥
स्त्रियां क्तिः ।५।३।९१॥
स्त्रियां नाम्नि ।७।३।१५२॥
स्त्रियां नृतो–ङीः ।२।४।१॥
स्त्रियां लुप् ।६।१।४६॥
स्त्रियाम् ।१।४।९३॥
स्त्रियाम् ।३।२।६९॥
स्त्रियामूधसो न् ।७।३।१६९॥
स्त्रीदूतः ।१।४।२९॥
स्त्री पुंवद्य ।३।१।१२५॥
स्त्री बहुष्वायनञ् ।६।१।४८॥
स्थण्डिलात्–ती ।६।२।१३९॥
स्थलादेर्मधुक–ण् ।६।४।९१॥
स्थाग्लाम्लापचि–स्नुः ।५।२।३१॥
स्थादिभ्यः कः ।५।३।८२॥
स्थानान्तगो–लात् ।६।३।११०॥
स्थानीवाऽवर्णविधौ ।७।४।१०९॥
स्थापास्नात्रः कः ।५।१।१४२॥
स्थामाजिना–पू ।६।३।९३॥
स्थासेनिसेध–पि ।२।३।४०॥
स्थूल–दूर–नः ।७।४।४२॥
स्थेशभास–रः ।५।२।८१॥
स्थो वा ।५।३।९६॥
स्नाताद्वेदसमाप्तौ ।७।३।२२॥
स्नानस्य नाम्नि ।२।३।२२॥
स्नोः ।४।४।५२॥
स्पर्द्धे ।७।४।११९॥
स्पृश- मृश- कृष–वा ।३।४।५४॥
स्पृशादि– सृपो वा ।४।४।११२॥
स्पृशोऽनुदकात् ।५।१।१४९॥
स्पृहेर्व्याप्यं वा ।२।२।२६॥
स्फाय् स्फाव् ।४।२।२२॥
स्फायः स्फी वा ।४।१।९४॥
स्फुर– स्फुलोर्घञि ।४।२।४॥
स्मिङः प्रयोक्तुः० ।३।३।९१॥
स्मृत्यर्थ– दयेशः ।२।२।११॥
स्मृदृत्वरप्रथ–रः ।४।१।६५॥
स्मृदृशः ।३।३।७२॥
स्मे च वर्त्तमाना ।५।२।१६॥
स्मे पञ्चमी ।५।४।३१॥

स्यजसहिंस-रः ।५।२।७९॥
स्यदो जवे ।४।२।५३॥
स्यादावसंख्येयः ।३।१।११९॥
स्यादेरिवे ।७।१।५२॥
स्यादौ वः ।२।१।५७॥
स्यौजस-दिः ।१।१।१८॥
ध्वंस्- ध्वंस्-दः ।२।१।६८॥
स्वञ्जश्च ।२।३।४५॥
स्वञ्जेर्नवा ।४।३।२२॥
स्वज्ञाऽजभ-कात् ।२।४।१०८॥
स्वतन्त्रः कर्त्ता ।२।२।२॥
स्वपेर्यङ्ङे च ।४।१।८०॥
स्वपो णावुः ।४।१।६२॥
स्वयं- सामी क्तेन ।३।१।५८॥
स्वर- ग्रह- दृश-वा ।३।४।६९॥
स्वर- दुहो वा ।३।४।९०॥
स्वरस्य परे-धौ ।७।४।११०॥
स्वर- हनगमोः- टि ।४।१।१०४॥
स्वराच्छौ ।१।४।६५॥
स्वरात् ।२।३।८५॥
स्वरादयोऽ-यम् ।१।१।३०॥
स्वरादुतो-रोः ।२।४।३५॥
स्वरादुपसर्गात्-धः ।४।४।९॥
स्वरादेर्द्वितीयः ।४।१।४॥
स्वरादेस्तासु ।४।४।३१॥
स्वरेऽतः ।४।३।७५॥
स्वरेभ्यः ।१।३।३०॥
स्वरे वा ।१।३।२४॥
स्वरे वाऽनक्षे ।१।२।२९॥
स्वर्ग- स्वस्ति-पौ ।६।४।१२३॥
स्वसृपत्योर्वा ।३।२।३८॥
स्वस्नेहनार्था- षः ।५।४।६५॥
स्वाङ्गतश्च्व्यर्थे-श्च ।५।४।८६॥
स्वाङ्गात्-नि ।३।२।५६॥
स्वाङ्गादेरकृत-हेः ।२।४।४६॥
स्वाङ्गाद्विवृद्धात्ते ।७।२।१०॥
स्वाङ्गेनाध्रुवेण ।५।४।७९॥
स्वाङ्गेषु सक्ते ।७।१।१८०॥
स्वादेः श्नुः ।३।४।७५॥
स्वाद्वर्याददीर्घात् ।५।४।५३॥
स्वान्मिन्नीशे ।७।२।४९॥
स्वामीचिह्न-र्णे ।३।२।८४॥
स्वामि- वैश्येऽर्यः ।५।१।३३॥
स्वामीश्वरा- तैः ।२।२।९८॥
स्वाम्येऽधिः ।३।१।१३॥
स्वार्थे ।४।४।६०॥
स्वेशेऽधिना ।२।२।१०४॥
स्वैर-ण्याम् ।१।२।१५॥

स्सटि समः ।१।३।१२॥

ह

हः काल- व्रीह्योः ।५।१।६८॥
हत्या- भूयं भावे ।५।१।३६॥
हनः ।२।३।८२॥
हनः सिच् ।४।३।३८॥
हनश्च समूलात् ।५।४।६३॥
हनृतः स्यस्य ।४।४।४९॥
हनो घि ।२।३।९४॥
हनो घ्नीर्वधे ।४।३।९९॥
हनो णिन् ।५।१।१६०॥
हनोऽन्तर्घना-देशे ।५।३।३४॥
हनो वध आ-औ ।४।४।२१॥
हनो वा वध् च ।५।३।४६॥
हनो ह्नो घ्नः ।२।१।११२॥
हरत्युत्सङ्गादेः ।६।४।२३॥
हरितादेरञः ।६।१।५५॥
हलक्रोडाऽऽस्ये पुवः ।५।२।८९॥
हलसीरादिकण् ।६।३।१६१॥
हलसीरादिकण् ।७।१।६॥
हलस्य कर्षे ।७।१।२६॥
हवः शिति ।४।१।१२॥
हविरन्न-वा ।७।१।२९॥
हविष्यष्टनः कपाले ।३।२।७३॥
हशश्वद्युगान्तः-वा ।५।२।१३॥
हशिटो ना-सक् ।३।४।५५॥
हस्तदन्त-तौ ।७।२।६८॥
हस्तप्राप्ये चेरस्तेये ।५।३।७८॥
हस्तार्याद् ग्रह-तः ।५।४।६६॥
हस्तिपुरुषाद्वाण् ।७।१।१४१॥
हस्तिबाहुकपा-क्तौ ।५।१।८६॥
हाकः ।४।२।१००॥
हाको हिः क्त्वि ।४।४।१४॥
हान्तस्थाज् ञीङ्भ्यां वा ।२।१।८१॥
हायनान्तात् ।७।१।६८॥
हितनाम्नो वा ।७।४।६०॥
हितसुखाभ्याम् ।२।२।६५॥
हितादिभिः ।३।१।७१॥
हिमहतिकाषिये पद् ।३।२।९६॥
हिमादेलुः सहे ।७।१।९०॥
हिंसार्थदिकाप्यात् ।५।४।७४॥
हीनात् स्वाङ्गादः ।७।२।४५॥
हुधुटो हेर्धिः ।४।२।८३॥
हृक्रोर्नवा ।२।२।८॥
हृगो गतताच्छील्ये ।३।३।३८॥
हृगो वयोऽनुद्यमे ।५।१।९५॥
हृदयस्य-ण्ये ।३।२।९४॥
हृद्भगसिन्धोः ।७।४।२५॥

हृद्य- पद्य- तुल्य-म्यम् ।७।१।११॥
हृषेः केशलोम-ते ।४।४।७६॥
हेः प्रश्नाख्याने ।७।४।९७॥
हेतुकर्तृकरणे-णे ।२।२।४४॥
हेतुतच्छीला-तृ ।५।१।१०३॥
हेतुसहार्थेऽनुना ।२।२।३८॥
हेतौ सं-ते ।६।४।१५३॥
हेत्वर्थैस्तृ-द्याः ।२।२।११८॥
हेमन्ताद्वा तलुक् च ।६।३।९१॥
हेमादिभ्योऽञ् ।६।२।४५॥
हेमार्थान्माने ।६।२।४२॥
हेहैष्वेषामेव ।७।४।१००॥
होत्राभ्य ईयः ।७।१।७६॥
होत्राया ईयः ।७।२।१६३॥
हो धुट्पदान्ते ।२।१।८२॥
हौ दः ।४।१।३१॥
ह्रस्वः ।४।१।३९॥
ह्रस्वस्य गुणः ।१।४।४१॥
ह्रस्वस्य तः पित्कृति ।४।४।११३॥
ह्रस्वान्ड-ण-नो द्वे ।१।३।२७॥
ह्रस्वान्नाम्नस्ति ।२।३।३४॥
ह्रस्वापश्च ।१।४।३२॥
ह्रस्वे ।७।३।४६॥
ह्रस्वोऽपदे वा ।१।२।२२॥
ह्यस्तनी-महि ।३।३।९॥
ह्यो गोदोहादी-स्य ।६।२।५५॥
ह्रादो ह्रत्-श्च ।४।२।६७॥
ह्वः समाह्वया-म्नोः ।५।३।४१॥
ह्वः स्पर्धे ।३।३।५६॥
ह्वालिप्सिचः ।३।४।६२॥
ह्विणोरप्विति व्यौ ।४।३।१५॥

॥ परिशिष्टं प्रथमम् ॥

॥ अथ धातु-प्रत्ययानुबन्धफलप्रतिपादिकाः कारिकाः ॥

उद्धारणेऽस्त्यवर्णाद्य आः क्तयोरिण्निषेधने ।
इकारादात्मनेपद, –मीकारान्नोभयं भवेत् ॥१॥
उदितः स्वरान्नोऽन्तश्चोः, क्त्वादाविटो विकल्पनम् ।
रूपान्त्ये ङेपरेऽह्रस्व ऋकारादङ्विकल्पकः ॥२॥
लकारादङ् समायात्येः सिचि वृद्धिनिषेधकः ।
ऐः क्तयोरिण्निषेधः स्या,–दोः क्तयोस्तस्य नो भवेत् ॥३॥
औकार इड्विकल्पार्थे-ऽनुस्वारोऽनिड्विशेषणे ।
ल्कारश्च विसर्गश्चा,-ऽनुबन्धो भवतो न हि ॥४॥
कोऽदादिर्न गुणी प्रोक्तः खे पूर्वस्य मुमागमः ।
गेनोभयपदी प्रोक्तो घश्च च-जोः कगौ कृतौ ॥५॥
आत्मने गुणरोधे ङ-श्चो दिवादिगणो भवेत् ।
जो वृद्धौ वर्त्तमाने क्तः टः स्वादिष्ठ्यु[रयु]कारकः ॥६॥
त्रिमगर्यो डकारः स्याण् णश्चुरादिश्च वृद्धिकृत् ।
तस्तुदादौ नकारश्चेत्ताऽपुंसीति विशेषणे ॥७॥
रुधादौ नागमे पो हि मो दामः सम्प्रदानके ।
यस्तनादौ रकारः स्यात् पुंवद्भावार्थसूचकः ॥८॥
स्त्रीलिङ्गार्थे लकारो हि उत और्विति वो भवेत् ।
शः क्र्यादिः क्यः शिति प्रोक्तः षः षितोऽङ्विशेषणे ॥९॥
पदत्वार्थे सकारो हि नोक्ता अत्र न सन्ति च ।
धातूनां प्रत्ययानाञ्चा-ऽनुबन्धः कथितो मया ॥१०॥

॥ ॐ अर्हम् नमः ॥

ધાતુ અને પ્રત્યયના અનુબંધના ફળને પ્રતિપાદન કરનારી કારિકાઓનો વિવેચન સહિત અર્થ.

અનુબંધની વ્યાખ્યા– 'अनुबध्यंते कार्यार्थं संबध्यते इत्यनुबन्धः' એ વ્યુત્પત્ત્યર્થને અનુસારે, અમુક કાર્ય માટે જે યોજાય–જોડાય તે અનુબંધ કહેવાય છે. અર્થાત્ ઉપદેશ અવસ્થામાં જે આપેલ હોય છતાં પ્રયોગ અવસ્થામાં જે ન દેખાતો હોય તે અનુબંધ કહેવાય છે.

(૧)

અકાર કે આકાર રૂપ અવર્ણ સંબંધી જે પ્રથમ અકાર, તે ઉચ્ચારણમાં આવે છે, અર્થાત્ અકારઅનુબંધ સુખાકારી ઉચ્ચારણ માટે જાણવો. જેમકે તક (તક્) હસને ॥

આકાર છે તે क्त ને क्तवतु પ્રત્યયની આદિમાં इट् પ્રત્યયના નિષેધમાં આવે છે, અર્થાત્ આકાર क्त-क्तवतुની આદિમાં થતા इट् ના ઇકારનો નિષેધક છે. જેમકે–'हुर्छा (हुर्छ्) कौटिल्ये' એ ધાતુથી क्त-क्तवतु પ્રત્યય પર છતાં इट् નો નિષેધ થવાથી हूर्णः તેમજ हूर्णवान् પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

ઇકાર થી આત્મનેપદ થાય છે. જેમકે–'ककि (कक्) लौल्ये' અહીં ઇકાર ના પ્રતાપે આ ધાતુ આત્મનેપદના પ્રત્યયો લે છે. ककते ઈત્યાદિ. અને–

ઈકાર થી ઉભય (–પદી પ્રત્યયો) થાય છે, અર્થાત્ ઈકાર અનુબંધ–વાળો ધાતુ ઉભયપદી કહેવાય છે. જેમકે–' भजीं (भज्) सेवायाम्' અહીં ઈકાર હોવાથી પરસ્મૈપદી તેમજ આત્મનેપદી (એમ ઉભયપદી) પ્રત્યયો થાય છે. भजति, भजते ઈત્યાદિ. ॥૧॥

(૨)

ઉકાર છે તે, "उदितः स्वरान्नोन्तः" એ સૂત્રથી ઉદિત્ યાને ઉકાર અનુબંધવાળા ધાતુના સ્વરથી પરમાં ન આગમ કરવા માટે છે, અર્થાત્ ઉકાર ઉક્ત સૂત્રથી નકાર આગમ કરે છે. જેમકે–"तकु(तक्) कृच्छ्रजीवने" આ ઉદિત્ હોવાથી ન આગમ થઈ 'तक्–तन्क्–तङ्क्' બને છે અને तङ्कति ઈત્યાદિ રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે.

ઊકાર છે તે, क्त्वा પ્રત્યયની આદિમાં इट् (નો ઇકાર) વિકલ્પે કરે છે. જેમકે–'वञ्चू (वञ्च्) गतौ' આ ધાતુ ઊદિત્ હોવાથી "ऊदितो वा" એ સૂત્રથી इट् વિકલ્પે થાય છે. 'वञ्च्+क्त्वा' અહીં इट् ન કરીએ ત્યારે वक्त्वा એવું રૂપ થાય અને इट् કરીએ ત્યારે (क्त्वा વિકલ્પે कित् થતો હોવાથી) वचित्वा અને वञ्चित्वा એવાં બે રૂપો થાય છે.

ઋકાર થી ङ प्रत्यय (=ङ પરક णि પ્રત્યય) પર છતાં ઋદિત્ (=ऋ અનુબંધવાળા) ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય (સ્વર)નો હ્રસ્વ આદેશ થતો નથી. જેમકે–'ओखृ (ओख्) शोषणात्मर्थयोः' આ ધાતુ ઋદિત્ હોવાથી, मा भवान् ओचिखत् । એ ઠેકાણે ङ् (પરક णि) પર છતાં ઉપાન્ત્યનો હ્રસ્વ થયો નહિ; વળી તેવી જ રીતે 'राखृ' ધાતુના अरराखत् પ્રયોગમાં પણ થયેલ છે.

ૠકાર થી अङ् વિકલ્પે થાય છે, અર્થાત્ દીર્ઘ ૠ અનુબંધવાળા ધાતુઓથી अङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. જેમકે– 'च्युत् (च्युत) आसेचने' આ ધાતુ ૠદિત્ હોવાથી अच्युतत् ને अच्योतीत् એ અદ્યતનીના બન્ને પ્રયોગમાં, પહેલામાં अङ् થયેલ છે અને બીજામાં अङ् થયેલ નથી, તેથી બે રૂપ થયાં છે. ॥૨॥

(૩)

लकार થી अङ् પ્રત્યય આવે છે. જેમકે– 'गम्लृं (गम्) गतौ' એ ધાતુ

લદિત્ હોવાથી "લદિદ્-દ્યુતાદિ૦" એ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય આવી અગમત્ એવું રૂપ થાય છે.

એકાર છે તે, સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિનો નિષેધ કરે છે. જેમકે 'કટે (કટ્) વર્ષાવરણયોઃ' અહીં એદિત્ પણું હોવાથી "વ્યઞ્જનાદેર્લોપાન્ત્યસ્ય" એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત વૃદ્ધિનો "ન-શ્વિ-જાગૃ૦" એ સૂત્રથી નિષેધ થઈ અકટીત્ એવું રૂપ બનેલ છે.

ઐકાર, ક્ત ને ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ પ્રત્યયનો નિષેધ કરે છે. જેમકે-'કટૈ (કટ્) ગતૌ' અહીં ઐદિત્ પણું હોવાથી, "ડીયશ્વૈદિતઃ ક્તયોઃ" એ સૂત્રથી ક્ત-ક્તવતુ ની આદિમાં ઇટ્ નો નિષેધ થવાથી કટ્ટઃ, કટ્ટવાન્ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

ઓકાર જો અનુબંધમાં હોય તો, ક્ત-ક્તવતુ ના તકારનો નકાર થાય છે. જેમકે-'ઓર્વૈ (વૈ) શોષણે' અહીં ઓદિત્ પણું હોવાથી "સૂયત્યાદ્યો૦" એ સૂત્રથી ક્ત-ક્તવતુ ના તકારનો નકાર આદેશ થવાથી વાનઃ, વાનવાન્ પ્રયોગ બનેલ છે. ॥૩॥

(૪)

ઔકાર છે તે ઇટ્ પ્રત્યયને વિકલ્પે કરે છે, અર્થાત્ ઔ અનુબંધ-વાળા ધાતુ વેટ્ કહેવાય છે. જેમકે-' ઔસ્વૃ (સ્વૃ) શબ્દોપતાપયોઃ' અહીં ઔદિત્ પણું હોવાથી "ધૂગૌદિતઃ" એ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇટ્ થઈ સ્વર્ત્તા, સ્વરિતા; સુસ્વૂર્ષતિ, સિસ્વરિષતિ ઈત્યાદિ પ્રયોગો બને છે.

ં બિન્દુરૂપ અનુસ્વાર ધાતુનાં અનિટ્ પણાને જણાવે છે, અર્થાત્ અનુસ્વાર અનુબંધવાળો ધાતુ અનિટ્ મનાય છે, એટલે કે અનુસ્વારેત્ ધાતુથી ઇટ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેમકે-'પાં(પા) પાને' અહીં અનુસ્વાર અનુબંધ (હોવાથી અને તે) ઇત્ હોવાથી, "સ્તાદ્યશિતો૦" એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત ઇટ્ પ્રત્યયનો "એકસ્વરાદનુસ્વારેતઃ" એ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે,

અને તેથી પાતા, પાસ્યતિ ઈત્યાદિ રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે.

ૡકાર અને વિસર્ગ આ બન્ને અનુબંધ થતા નથી. ॥૪॥

(૫)

ककार જો ધાતુમાં હોય તો તે ધાતુ अदादि થાય છે. (=अदादिगण નો ગણાય છે.) એવી રીતે ककार જો પ્રત્યયમાં હોય તો, તે પ્રત્યય પર છતાં ધાતુ ગુણી થતો નથી, યાને તે ધાતુના સ્વરનો ગુણ થતો નથી, જેમકે–'हनंक् (हन्) हिंसागत्योः' આ ધાતુને कित् કરવાથી अदादि પણું આવ્યું અને તેથી "कर्तर्यनदभ्यः शव्" એ સૂત્રમાં अदादिનું વર્જન કરેલ હોવાથી शव् પ્રત્યય થતો નથી, અને તેથી हन्ति ઈત્યાદિ રૂપો સિદ્ધ થાય છે. આ ધાતુસંબદ્ધ ककारનું ફળ બતાવ્યું. હવે પ્રત્યયસંબદ્ધ ककार નું ફળ બતાવીએ છીએ, જેમકે–'भू सत्तायाम्' એ ધાતુથી क्यात् પ્રત્યય લાવ્યા, તે कित् હોવાથી, અને "नामिनो गुणोऽक्ङिति" એ સૂત્રમાં कित् નું વર્જન હોવાથી ગુણ થતો નથી, અને તેથી भूयात् રૂપ તૈયાર થાય છે.

खકાર પૂર્વને मुमागम કરે છે. मुम् એ म् ની પ્રાચીન સંજ્ઞા છે, તેથી मुमागम એટલે म् આગમ સમજવો. સાર એ આવ્યો કે खित् પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વ વર્ણને म् આગમ થાય છે. જેમકે–'मनिंच् (मन्) ज्ञाने' એ ધાતુથી "कर्तुः खश्" એ સૂત્રથી खश् પ્રત્યય થયે છતે, "खित्यनव्ययाः" એ સૂત્રથી म् આગમ થવાથી पटुमात्मानं मन्यते એ અર્થમાં पटुमन्यः એ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

गકાર અનુબંધથી ધાતુ ઉભયપદી કહેવાય છે. જેમકે–श्रिग् (श्रि)-सेवायाम्' અહીં ग् અનુબંધ હોવાથી ફળવાન્ કર્તા અર્થમાં "ईगितः" એ સૂત્રથી આત્મનેપદ અને અન્યત્ર "शेषात् परस्मै" એ સૂત્રથી परस्मैपद થવાથી ઉભયપદ થાય છે. તેથી श्रयते, श्रयति ઈત્યાદિ ઉભયપદી રૂપો

બને છે.

ઘકાર જો અનુબંધ હોય તો च् ને ज् નો અનુક્રમે क् ને ग् આદેશ થાય છે. જેમકે–'डुपचिंष् (पच्) पाके' એ ધાતુથી ભાવમાં घञ् પ્રત્યય (पच्+घञ्) કરવાથી पचनं पाकः શબ્દ બને છે. તેમાં घञ् પ્રત્યય घित् હોવાથી ધાતુના च् નો क् આદેશ થયો છે. તથા 'यजीं (यज्) देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । यजनं (यज्+घञ्) यागः । ઉક્ત બન્ને પ્રયોગોમાં અહીં "क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति" એ સૂત્રથી च् નો क् અને ज् નો ग् થયેલ છે. ॥૫॥

(૬)

ङकાર આત્મનેપદ માટે તેમ જ ગુણનો નિષેધ કરવા માટે છે. યાને ङકાર અનુબંધથી આત્મનેપદી પ્રત્યયો આવે છે અને ગુણનો નિષેધ થાય છે. જેમકે–'गांङ् (गा) गतौ' આ ધાતુ ङित् હોવાથી "इङितः०" એ સૂત્રથી આત્મનેપદ પ્રત્યય થવાથી गाते ઈત્યાદિ રૂપો સિદ્ધ થાય છે. તથા 'द्युति (द्युत्) दीप्तौ' એ ધાતુથી અદ્યતનીમાં (द्युत्+अङ्) ङित् એવો अङ् પ્રત્યય થાય છે, અને "नामिनो गुणोऽङ्किति" એ સૂત્રમાં ङित् વર્જિત હોવાથી ગુણ થતો નથી, અને તેથી अद्युतत् એવું રૂપ બને છે.

ચકાર જો અનુબંધ હોય તો દિવાદિગણ થાય છે, યાને જે ધાતુને च् અનુબંધ હોય તે દિવાદિગણ નો ધાતુ જાણવો. જેમકે– 'कुथच् (कुथ्) पूतिभावे' આ ધાતુમાં च् અનુબંધ હોવાથી દિવાદિ થયો, અને તેથી "दिवादेः०" એ સૂત્રથી श्य પ્રત્યય થઈને कुथ्यति રૂપ બને છે.

ઞકાર વૃદ્ધિ કરે છે અને ઞકાર થી ઉપલક્ષિત ञि જો હોય તો ધાતુથી વર્ત્તમાન અર્થમાં क्त પ્રત્યય થાય છે. જેમકે–'भू सत्तायाम्' अनु+अ+भू+ञिच्=अन्वभावि । આ પ્રયોગમાં "ञ्णिति" એ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થયેલ છે. તથા 'ञिष्विदा (ष्विद्) अव्यक्ते शब्दे' આ ધાતુમાં

ઝકાર થી ઉપલક્ષિત ઝિ હોવાથી "ज्ञानेच्छार्चा०" એ સૂત્રથી વર્ત્તમાન અર્થમાં क्त પ્રત્યય થવાથી (क्विद्यते એ અર્થમાં) क्विण्णः પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

ટકાર અનુબંધ સ્વાદિ પણું જણાવે છે. જેમકે–'षिंग्ट् (सि) अभिषवे' એ ધાતુ ટિત્ હોવાથી સ્વાદિ થયો, અને તેથી "स्वादेः श्नुः" એ સૂત્રથી श्नु પ્રત્યય થઈને सिनुते પ્રયોગ સિદ્ધ થયો. (પ્રસંગોપાત્ત જણાવવું જોઈએ કે–'टः स्वादिष्ठद्युकारकः' એ પાઠ અશુદ્ધ છે. કારણ કે– ઠ અનુબંધ કોઈ પણ ઠેકાણે આવતો નથી, વળી द्युકારક થી द्यु રૂપ કાર્યની પણ કોઈ પણ સ્થળે પ્રાપ્તિ નથી, તેથી 'टः स्वादिरद्युकारकः' એવો પાઠ હોવો જોઈએ અને તે સંગત થતો હોવાથી વ્યાજબી પણ છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે– ટકાર જો એકલો હોય તો સ્વાદિ પણું જણાવે છે, અને ઉકાર સહિત હોય તો અથુ કરે છે.) જેમકે 'टुवपीं (वप्) बीजसन्ताने' એ ધાતુથી "ट्वितोऽथुः" એ સૂત્રથી અથુ થવાથી वपथुः એ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. ॥૬॥

(૭)

ડકાર (ઉકાર થી ઉપલક્ષિત ડકાર=डु) છે તે, त्रिमक् પ્રત્યયને માટે આવે છે. જેમકે–'डुपचींष् (पच्) पाके' અહીં ડિત્ પણું હોવાથી त्रिमक् પ્રત્યય થઈ पाकेन निर्वृत्तम् એ અર્થમાં पक्त्रिमम् પ્રયોગ બને છે.

ણકાર જો અનુબંધમાં હોય તો ધાતુ ચુરાદિ ગણનો ગણાય છે. તેમજ વૃદ્ધિ કરનારો પણ મનાય છે. જેમકે– 'वल्कण् (वल्क्) भाषणे આ ધાતુ णित् (=ण् અનુબંધવાળો) હોવાથી ચુરાદિ થયો અને તેથી "चुरादिभ्योः" એ સૂત્રથી णिच् પ્રત્યય થઈ वल्कयति પ્રયોગ બન્યો. તથા 'दुं (दु) गतौ' એ ધાતુથી પરોક્ષામાં णव् પ્રત્યય લાવીએ ત્યારે તે णित् હોવાથી વૃદ્ધિ થઈને दुदाव પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

તકાર તુદાદિ પણું જણાવે છે, અર્થાત્ ત્ અનુબંધવાળો ધાતુ તુદાદિ ગણનો જાણવો. જેમકે–'क्षिपींत् (क्षिप्) प्रेरणे' એ ધાતુ તિત્ હોવાથી "तुदादेः शः" એ સૂત્રથી શ પ્રત્યય થઈ क्षिपति પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

નકાર છે તે, " इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे" એ સૂત્રમાં વિશેષણ માટે છે, અર્થાત્ તે સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે. જેમકે– खट्टिका, खट्टाका अनिदिति किम् ? दुर्गका ॥७॥

(८)

પકાર અનુબંધથી ધાતુ રુધાદિ ગણાય છે અને તેથી ન આગમ થાય છે. જેમકે– 'रिचृंपी (रिच्) विरेचने' એ ધાતુથી "रुधां स्वरा०" એ સૂત્રથી श्न પ્રત્યય થવાથી रिणक्ति પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. [પરંતુ કારિકામાં 'रुधादौ नागमे पो हि' છે, તેને બદલે 'रुधादौ तागमे पो हि' એવો પાઠ કરવામાં આવે તો વધુ સારું. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે– પકાર છે તે રુધાદિ વિષયક છે, અર્થાત્ ધાતુસંબદ્ધ પકાર ધાતુનું રુધાદિત્વ જણાવે છે અને પ્રત્યયસંબદ્ધ પકાર તાગમ નો પ્રયોજક છે. જેમકે– आदृत्य । આ પ્રયોગમાં आङ् ઉપસર્ગથી પર રહેલા 'दृङ्त् (दृ) आदरे' એ ધાતુથી "दृवृग्स्तुजुषेतिशासः" એ સૂત્રથી क्यप् પ્રત્યય થઈ "ह्रस्वस्य तः पित्कृति" એ સૂત્રથી ત આગમ થયેલો જોવાય છે.

મકાર અનુબંધ છે તે, "दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च" એ સૂત્રમાં વિશેષણ માટે છે, યાને ઉપયોગી છે. જેમકે-दास्या सम्प्रयच्छते कामुकः । આ પ્રયોગમાં सम् ઉપસર્ગથી પર રહેલા 'दाम् दाने' એ મકાર અનુબંધવાળા દા ધાતુથી અધર્મ્ય સંપ્રદાન અર્થમાં વર્તમાન (દાસી એ) નામથી તૃતીયા વિભક્તિ થઈ છે અને તેના સંનિયોગમાં આત્મનેપદ થયેલ જોવામાં આવે છે.

યકાર તનાદિનો સૂચક છે, અર્થાત્ ય અનુબંધવાળા ધાતુઓ તનાદિ

ગણના જાણવા. જેમકે–क्षणूयी (क्षण) हिंसायाम् એ ધાતુથી "कृग्-तनादेरुः" એ સૂત્રથી उ થઈને क्षणोति, क्षणुते વગેરે પ્રયોગ બને છે.

રકાર અનુબંધ પુંવદ્ભાવ રૂપ અર્થનો સૂચક છે. જેમકે–પટુજાતીયા। અહીં पट्वी प्रकारोऽस्याः એ અર્થમાં પટુ શબ્દથી "प्रकारे जातीयर्" એ સૂત્રથી जातीयर् પ્રત્યય થઈ "रिति" એ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયેલ છે. ॥૮॥

(૯)

લકાર સ્ત્રીલિંગ અર્થમાં આવે છે, અર્થાત્ ल અનુબંધથી સ્ત્રીલિંગ થાય છે. જેમકે-જનાનાં સમૂહો જનતા। અહીં तल् પ્રત્યય લ-અનુબંધવાળો હોવાથી સ્ત્રીત્વ થયેલ છે, યાને સ્ત્રીલિંગ પ્રયોગ બન્યો છે.

વકાર અનુબંધ "उत और्विति व्यञ्जनेऽद्वेः" એ સૂત્રમાં વિશેષણ માટે છે, યાને એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે. જેમકે– द्यौति। અહીં द्युक् (द्यु) अभिगमने એ ધાતુના ઉકારનો वित् (વ અનુબંધવાળો) વ્યંજનાદિ એવો तिव् પ્રત્યય પર છતાં औ આદેશ થયેલ છે.

શકાર અનુબંધ ધાતુનું ક્રયાદિ પણું જણાવે છે અને "क्यः शिति" એ સૂત્રમાં વિશેષણ માટે છે યાને ઉપયોગી છે. જેમકે–सिनाति। અહીં 'षिंगृश् (सि) बन्धने' એ ધાતુ शित् (=श् અનુબંધવાળો) હોવાથી, તેમાં ક્રયાદિ પણું આવ્યું અને તેથી "क्र्यादेः" એ સૂત્રથી श्ना પ્રત્યય થવાથી ઉક્ત પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. તથા भूयते એ પ્રયોગમાં "क्यः शिति" એ સૂત્રથી ભાવકર્મ અર્થમાં વિહિત शित् પ્રત્યય પર છતાં क्य પ્રત્યય થયેલો જોવામાં આવે છે.

ષકાર અનુબંધ "षितोऽङ्" એ સૂત્રમાં વિશેષણાર્થ છે, યાને ઉપયોગી છે, જેમકે–'डुपचींष् (पच्) पाके' એ ષ અનુબંધવાળા ધાતુથી पच्यते असौ એ અર્થમાં पचा એ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. ॥૯॥

(૧૦)

सकार अनुबंध पदत्वनो प्रयोजक छे, अर्थात् स अनुबंध परंपराओ पदसंज्ञानुं कारण बने छे. जेमके–भवदीयः । अहीं भवत् शब्दथी "भवतोरिकणीयसौ" ओ सूत्रथी ईयस् प्रत्यय थयेलो छे. ते स अनुबंधवाळो होवाथी "नाम सिदयूव्यञ्जने" ओ सूत्रथी पदसंज्ञा थई अने तेथी "धुटस्तृतीयः" ओ सूत्रथी त् नो द् आदेश थईने भवदीयः प्रयोग बनेल छे.

वळी आ अनुबंधकारिकामां जे जे अक्षरो अनुबंधरूपे कह्या नथी, ते अनुबंधरूप थता नथी- एम समजवुं. अनुबंधो तो आटला ज छे, अर्थात् कारिकामां जे जे ग्रहण करेला छे, तेटला ज अनुबंधो छे. परंतु, अहीं अनुबंधोनु जे जे फळ बताव्युं छे, तेथी बीजा प्रयोजनो (अन्य फळो) पण उपलक्षित थाय छे, अर्थात् दर्शावेल फळ अन्य फळनुं उपलक्षण बने छे. दाखला तरीके–कारिकामां टकार नुं प्रयोजन (=फळ) स्वादि पण्डुं ज कह्युं छे, तो पण 'टुधें (धे) पाने' ओ धातुमां रहेलो (अनुबंधरूप) टकार शुनिन्धयी वगेरे प्रयोगोमां ङी प्रत्ययनो जनक बने छे. ओवी रीते डकार अनुबंधनुं अन्त्य स्वरादिलोप.वगेरे प्रयोजन पण स्वबुद्धिथी विचारवुं.

आ रीते धातुओनो तथा प्रत्ययोनो अनुबंध मारायी कहेवायो, अने तेथी धातु अने प्रत्ययना अनुबंधना फळनुं प्रतिपादन पूर्ण थयुं. ॥१०॥

–: धातुगणज्ञापकानुबन्धश्लोकद्वयम् :–

अदादयः कानुबन्धाश्चानुबन्धा दिवादयः;
स्वादयश्चनुबन्धा–स्तानुबन्धास्तुदादयः ॥१॥
रुधादयः पानुबन्धा यानुबन्धास्तनादयः;
क्र्यादयः शानुबन्धा णानुबन्धाश्चुरादयः ॥२॥

અર્થ :– क् અનુબંધવાળા ધાતુઓ અદાદિ કહેવાય છે. च् અનુ–બંધવાળા દિવાદિ, ट् અનુબંધવાળા સ્વાદિ, त् અનુબંધવાળા તુદાદિ, प् અનુબંધવાળા રુધાદિ, य् અનુબંધવાળા તનાદિ, श् અનુબંધવાળા ક્રયાદિ તથા ण् અનુબંધવાળા ચુરાદિ ગણના ધાતુઓ ગણાય છે.

॥ इति श्रीमत्तपोगणाम्बराम्बरमणि-श्वेताम्बरशिरोमणि-सूरिचक्रचक्रवर्त्ति-सार्वसार्वज्ञ-शासनसार्वभौम-तीर्थरक्षैकदक्ष–क्षमापालावलिपूजितपादपद्म–ब्रह्मसद्म-जगद्गुरु–भट्टारकाचार्य–श्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कार-व्याकरण-वाचस्पति-कविरत्न–शास्त्रविशारदाचार्यश्रीमद्विजयलावण्य-सूरीश–शिष्याणुना मुनिदक्षविजयेन धातुरत्नाकर-निर्मातृ-निजगुरुप्रवरविरचिताऽनुबन्धकारिकावृत्त्यनु-सारेण भाषायामनुवादरूपेण विवेचिताः धातु–प्रत्ययानुबन्धफलप्रतिपादिकाः कारिकाः समाप्ताः ॥

અનુબંધ ફળજ્ઞાપક-કોઠો.

અનુબંધ નામ	અનુબંધનું ફળ	દૃષ્ટાંત
૧ અ	ઉચ્ચારણાર્થ છે.	तक (तक्) हसने ।
૨ આ	क्त અને क्तवतु ની આદિમાં इट् નો નિષેધ કરે છે.	'हुर्छा (हुर्छ्) कौटिल्ये' हूर्णः, हूर्णवान् ।
૩ ઇ	આત્મનેપદ કરે છે.	'ककि (कक्) लौल्ये' ककते इत्यादि ।
૪ ઈ	ઉભયપદ કરે છે.	'भजीं (भज्) सेवायाम्' भजति । भजते इत्यादि ।
૫ ઉ	"उदितः स्वरान्नोऽन्तः એ સૂત્રથી સ્વરથી પરમાં નકાર આગમ કરે છે.	'तकु (तक्) कृच्छ्रजीवने' तनक्=तङ्क्+अ+ति=तङ्कति ।
૬ ઊ	क्त्वा પ્રત્યયની આદિમાં इट् વિકલ્પે કરે છે.	'वञ्चू (वञ्च्) गतौ'– वक्त्वा । वचित्वा, वञ्चित्वा ।
૭ ૠ	ङ् (પરક णि) પર છતાં ઉપાન્ત્ય સ્વરના હ્રસ્વ આદેશનો નિષેધ કરે છે.	'राखृ (राख्) शोषणालम–र्थयोः' अरराखत् ।
૮ ૡ	अङ् વિકલ્પે કરે છે.	'च्युत् (च्युत्) आसेचने' अच्युतत्, अच्योतीत् ।
૯ ऌ	अङ् પ્રત્યય કરે છે.	'गम्लृं (गम्) गतौ'– अगमत् ।
૧૦ એ	सिच् પ્રત્યય પર છતાં वृद्धिનો નિષેધ કરે છે.	'कटे (कट्) वर्षावरणयोः' अकटीत् ।
૧૧ ઐ	क्त ને क्तवतु ની આદિમાં इट् નો નિષેધ કરે છે.	'कटै (कट्) गतौ' कट्टः, कट्टवान् ।
૧૨ ઓ	क्त ને क्तवतु ના તકારનો નકાર આદેશ કરે છે.	'ओवैं (वै) शोषणे' वानः, वानवान् ।

અનુબંધ નામ	અનુબંધનું ફળ	દૃષ્ટાંત
૧૩ औ	इट् વિકલ્પે કરે છે, અર્થાત્ ધાતુને વેટ્ બનાવે છે.	'औस्वृ (स्वृ) शब्दोपतापयोः' स्वर्त्ता, स्वरिता ।
૧૪ –	(અનુસ્વાર) ધાતુને અનિટ્ તરીકે ઓળખાવે છે.	'पां (पा) पाने' पाता । पास्यति ।
૧૫ क्	क् જો ધાતુમાં હોય તો તે ધાતુ અદાદિ (ગણનો) ગણાય છે, અને પ્રત્યયમાં હોય તો, તે પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના સ્વરનો ગુણ થતો નથી.	'हनंक् (हन्) हिंसागत्योः' हन्ति । 'भू सत्तायाम्'–भूयात् ।
૧૬ ख्	પૂર્વને मुम् (=म्) આગમ કરે છે.	'मनिंच् (मन्) ज्ञाने' पटुंमन्यः ।
૧૭ ग्	ધાતુને ઉભયપદી બનાવે છે.	श्रिग् (श्रि) सेवायाम्' श्रयते । श्रयति ।
૧૮ घ्	च् ને ज् નો અનુક્રમે क् ને ग् આદેશ કરે છે.	'डुपचिंष् (पच्) पाके' पाकः । 'यजीं (यज्) 'देवपूजासंगतिकरणदानेषु'–यागः ।
૧૯ ङ्	ધાતુને આત્મનેપદી બનાવે છે, અને ગુણનો નિષેધ કરે છે.	'गांङ् (गा) गतौ' गाते । 'द्युति (द्युत्) दीप्तौ' अद्युतत्
૨૦ च्	દિવાદિ ગણનો ધાતુ જણાવે છે,	'कुथच् (कुथ्) पूतिभावे' कुथ्यति ।
૨૧ ञ्	વૃદ્ધિ કરે છે, અને ञ् ઉપલક્ષિત ञि જો હોય તો ધાતુથી વર્ત્તમાન અર્થમાં क्त प्रत्यय કરે છે.	'भू सत्तायाम्'–अन्वभावि · 'ञिक्ष्विदा (क्ष्विद्) अव्यक्ते शब्दे' क्ष्विद्यते इति क्ष्विण्णः
૨૨ ट्	ધાતુને સ્વાદિ ગણનો જણાવે છે અને ઉકાર સહિત ट् (टु) હોય તો अथु ને કરે છે, તથા સ્ત્રીલિંગમાં ङी કરે છે.	'षिंट् (सि) अभिषवे'–सिनुते । 'टुवपीं (वप्) बीजसन्ताने'–वपथुः । 'टुधें (धे) पाने'–शुनिन्धयी ।

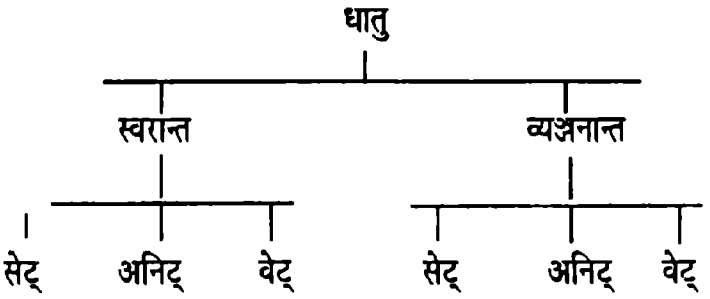
અનુબંધ નામ	અનુબંધનું ફળ	દૃષ્ટાંત
૨૩ ઙ્	ઉકારથી ઉપલક્ષિત ડકાર=ડુ છે તે ત્રિમક્ પ્રત્યય કરે છે. તથા એકલો ઙ્ અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ કરે છે.	'डुपचींष् (पच्) पाके'– पाकेन निर्वृत्तम्=पक्त्रिमम् । मुनौ ।
૨૪ ण्	चुरादि ગણના ધાતુને જણાવે છે, અને વૃદ્ધિને કરે છે.	'वल्कण् (वल्क्) भाषणे'– वल्कयति । 'दुं (दु)गतौ' दुदाव ।
૨૫ त्	तुदादि ગણના ધાતુને જણાવે છે.	क्षिपीत् (क्षिप्) प्रेरणे' क्षिपति ।
૨૬ न्	"इञापुंसोऽनित्क्याप्परे" એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે.	खट्टिका, खट्टाका । अनिदिति किम् ? दुर्गका ।
૨૭ प्	रुधादि ગણના ધાતુને બતાવે છે, અને न् આગમ કરે છે. વળી પ્રત્યયનો અનુબંધી જો प् હોય તો त् આગમ પણ કરે છે.	'रिचृंपी (रिच्) विरेचने'– रिणक्ति । 'दृङ्त् (दृ) आदरे' आदृत्य ।
૨૮ म्	"दामः सम्प्रदाने०" એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે.	दास्या सम्प्रयच्छते कामुकः ।
૨૯ य्	तनादि ગણના ધાતુને જણાવે છે.	'क्षणूयी (क्षण्) हिंसायाम्' क्षणोति, क्षणुते इत्यादि ।
૩૦ द्	पुंवद्भाव અર્થનો સૂચક છે.	पट्वी प्रकारोऽस्याः=पटु-जातीया ।
૩૧ ल्	स्त्रीलिंग અર્થમાં આવે છે.	जनानां समूहः=जनता ।
૩૨ व्	"उत और्विति व्यञ्जनेऽद्वेः" એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે.	'घुंक् (घु) अभिगमने' द्यौति
૩૩ श्	क्र्यादि ગણીય ધાતુનો સૂચક છે. અને "क्ष्यः शिति" એ સૂત્રમાં ઉપયોગી છે.	सिनाति । 'भू सत्तायाम्' 'षिंगूश् (सि) बन्धने'– भूयते ।
૩૪ ष्	"षितोऽङ्" એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે.	'डुपचींष् (पच्) पाके'– पच्यते असौ=पचा ।
૩૫ स्	પદત્વનો પ્રયોજક છે, અર્થાત્ પદસંજ્ઞા કરવામાં નિમિત્તભૂત છે.	भवतोऽयम्=भवदीयः ॥

॥ ॐ अर्हम् नमः ॥

॥ अथ परिशिष्टं द्वितीयम् ॥

सविवेचनाः सेट्-अनिट्कारिकाः ॥

ધાતુઓના મુખ્ય બે વિભાગ છે. સ્વરાંત ને વ્યંજનાન્ત. તે બન્નેના સેટ્ અનિટ્ ને વેટ્ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. જેમકે–

સેટ્=ઇટ્ સહિત અર્થાત્ નિત્ય ઇટ્ પ્રત્યય લેનાર ધાતુ.
અનિટ્=ઇટ્ રહિત અર્થાત્ ઇટ્ પ્રત્યય નહીં લેનાર ધાતુ.
વેટ્=વિકલ્પે ઇટ્ લેનાર ધાતુ.

सेट् अनिट् ने वेट् धातुनी ओળખાણ.

ધાતુપાઠમાં જે ધાતુને માથે બિંદુ રૂપ અનુસ્વાર (અનુબંધ) હોય તે ધાતુ અનિટ્ જાણવો. ધાતુપાઠમાં જે ધાતુને માથે औ અનુબંધ લાગેલો હોય તે ધાતુ વેટ્ જાણવો અને જે ધાતુને અનુસ્વાર કે औ પૈકી એકેય અનુબંધ ન હોય તે ધાતુ સેટ્ સમજવો.

આ રીતે અનુબંધ ઉપરથી જ ધાતુ સેટ્ છે ? અનિટ્ છે ? કે વેટ્ છે ? તે સ્પષ્ટ સમજાય તેવું જ છે, છતાં પણ લેખક કે મુદ્રક આદિના

દોષને લઈને ધાતુપાઠમાં અનુસ્વાર કે ઔકારની ગરબડ થઈ ગઈ હોય તેવા સ્થળમાં નીચેના સૂત્રોનું અનુસ્મરણ જ શરણભૂત છે. જેમકે–

સેટ્ ધાતુને ઓળખાવનાર સૂત્ર–

"स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट्"

[૪.૪.૩૨] આ સૂત્ર ધાતુને સેટ્ તરીકે ઓળખાવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે–ધાતુથી પરમાં રહેલા (शित्; त्र ને ઉણાદિ વર્જિત) સકારાદિ ને તકારાદિ પ્રત્યયોની આદિમાં ઇટ્ થાય છે. સાર એ આવ્યો કે-જે ધાતુઓથી પરમાં વિધાન કરાતા સકારાદિ ને તકારાદિ પ્રત્યયો, પોતાની આદિમાં ઇટ્ પ્રત્યય લેતા હોય, તે ધાતુઓ સેટ્ કહેવાય છે, એટલે કે–"ઇટ્ પ્રત્યય લેનાર ધાતુ સેટ્ કહેવાય છે."

શંકા– પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ થાય છે માટે પ્રત્યયને સેટ્ કહી શકાય, પરંતુ ધાતુને સેટ્ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન- અહીં ઉપચારથી ધાતુને સેટ્ કહેવામાં આવે છે, અને તે વ્યાજબી છે, કારણ કે ધાતુથી પરમાં વિધાન કરાતા પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ થાય છે, માટે ધાતુને સેટ્ કહી શકાય. અનિટ્ ધાતુને ઓળખાવનાર સૂત્ર–

"एकस्वरादनुस्वारेतः" [૪.૪.૫૬] આ સૂત્ર ધાતુને અનિટ્ તરીકે ઓળખાવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે– એક સ્વરવાળા અને અનુસ્વારેત્ (=અનુસ્વાર અનુબંધવાળા) ધાતુથી પરમાં વિધાન કરાયેલા शित् ભિન્ન સકારાદિ ને તકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ થતો નથી. એટલે કે–એક સ્વરવાળો તેમ જ અનુસ્વાર અનુબંધવાળો ધાતુ અનિટ્ મનાય છે અથવા ઇટ્ પ્રત્યયને નહીં લેનાર ધાતુ અનિટ્ કહેવાય છે.

વેટ્ ધાતુને ઓળખાવનાર સૂત્ર–

"धूगौदितः [૪.૪.૩૮] આ સૂત્ર ધાતુને વેટ્ તરીકે ઓળખાવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે–ધૂગ્ ધાતુ અને औदित् (યાને औ અનુબંધવાળા) ધાતુથી પરમાં રહેલા (शित् ભિન્ન) સકારાદિ ને તકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ વિકલ્પે થાય છે. એટલે

કે– વિકલ્પે ઇટ્ લેનાર ઘૂ અને ઔદિત્ ધાતુઓ વેટ્ કહેવાય છે.

સાર એ આવ્યો કે– ધાતુથી પરમાં રહેલા જે સકારાદિ કે તકારાદિ પ્રત્યયો પોતાની આદિમાં નિત્ય ઇટ્ લેતા હોય તે સેટ્, ન લેતા હોય તે અનિટ્ અને વિકલ્પે લેતા હોય તે વેટ્ ધાતુઓ કહેવાય છે.

ધાતુના મુખ્ય બે ભાગ છે. સ્વરાંત ને વ્યંજનાંત. તેમાં 'સૂચિ-કટાહ' ન્યાયે, અલ્પ હોવાને કારણે શરૂઆતમાં સ્વરાંત ધાતુઓના સેટ્ત્વાઽનિટ્ત્વનું વિવેચન કર્યા પછી વ્યંજનાન્ત ધાતુઓના સેટ્–અનિટ્-પણાનું વિવેચન કરે છે. તેમાં પણ ગ્રંથલાઘવની દૃષ્ટિએ સ્વરાંત વિભાગમાં સેટ્ ધાતુઓને બતાવી, બાકીનાને અનિટ્ તરીકે ઓળખાવે છે; અને વ્યંજનાન્ત વિભાગમાં અનિટ્ ધાતુઓ બતાવીને બાકીનાને સેટ્ તરીકે દર્શાવે છે– (કુલ સાત કારિકાઓ છે, તે પૈકી શરૂઆતની દોઢ કારિકામાં સ્વરાન્ત વિભાગ છે અને આગળની કારિકાઓમાં વ્યંજનાન્ત વિભાગ છે, માટે દોઢ કારિકા અલગ પાડી વિવેચન કરેલ છે.)

श्वि-श्रि-डी-शी-यु-रु-क्षु-क्ष्णु,–णु-स्नुभ्यश्च वृगो वृङः ।
ऊदृदन्त-युजादिभ्यः, स्वरान्ता धातवः परे ॥१॥
पाठ एकस्वराः स्युर्येऽनुस्वारेत इमे स्मृताः ।

વિવેચન–ધાતુપાઠ (ની ઉપદેશ અવસ્થા)માં જે એક સ્વરવાળા હોય અને અનુસ્વારેત્ (=અનુસ્વાર અનુબંધવાળા) હોય તે અનિટ્ ધાતુઓ જાણવા. આ અનિટ્ ધાતુનું લક્ષણ સ્વરાંત કે વ્યંજનાંત બન્નેને માટે સરખું છે. આ પ્રથમ કારિકામાં બતાવેલા તમામ સ્વરાન્ત ધાતુઓ સેટ્ છે, તેથી કરીને તે સિવાયના એક સ્વરવાળા અનુસ્વારેત્ સ્વરાંત જે જે ધાતુઓ હોય તે તમામ અનિટ્ જાણવા.

એ રીતે નીચે (આગળની કારિકામાં) બતાવેલા એક સ્વરવાળા અનુસ્વારેત્ એવા વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ અનિટ્ જાણવા, અને તે સિવાયના

વ્યંજનાંત ધાતુઓ સેટ્ જાણવા. આ બન્ને પ્રકારના પણ ધાતુઓ, કે જે ઔદિત્ (=ઔ અનુબંધવાળા) ન હોય તે લેવા, કારણ કે—ઔદિત્ ધાતુઓને અનુબંધફળ પ્રતિપાદક પ્રકરણમાં વેટ્ કહેલા છે.

પ્રથમ કારિકામાં છેલ્લો શબ્દ પરે છે, તેનો અર્થ બીજા અથવા અન્ય થાય છે. કોનાથી અન્ય ? તેના જવાબમાં 'ષ્વિ-શ્રિ-ડી-શી-યુ-રુ-ક્ષુ-ક્ષ્ણુ-ણુ-સ્નુભ્યઃ, વૃગઃ, વૃડઃ, ઊદૃદન્ત-યુજાદિભ્યઃ' એટલા વિભાગ છે અર્થાત્ આટલા ધાતુથી અન્ય-આનો વિસ્તૃત અર્થ નીચે મુજબ છે—

[સ્વરાંત સેટ્ ધાતુઓ]

ષ્વિ=૯૯૭ ટ્વોષ્વિ (ષ્વિ) ગતિ-વૃદ્ધ્યોઃ । આ ધાતુ વૃદ્ધ્યર્થક હોવાથી માંગલિક છે, માટે સૌથી પહેલો લીધો છે.

શ્રિ=૮૮૩ શ્રિગ્ (શ્રિ) સેવાયામ્ ।

ડી=૫૮૮ ડીઙ્ (ડી) વિહાયસાં ગતૌ । ૧૨૪૯ ડીઙ્ચ્ (ડી) ગતૌ ।

શી=૧૧૦૫ શીઙ્ક્ (શી) સ્વપ્ને ।

યુ=૧૦૮૦ યુક્ (યુ) મિશ્રણે । અહીં યુ એ સામાન્ય નિર્દેશ છે, તો પણ રુ ને ક્ષુ ના સહચારથી 'યુક્ મિશ્રણે' એ ધાતુ જ લેવો, પણ ૧૫૧૩ યુંગૃશ્ (યુ) બન્ધને એ ધાતુ ન લેવો. વળી ૧૮૦૪ યુણિ (યુ) જુગુપ્સાયામ્– આ ધાતુ તો ચુરાદિ ગણનો હોવાથી અનેકસ્વરત્વને લઈને સ્વતઃ સેટ્ છે જ.

રુ=૧૦૮૫ રુક્ (રુ) શબ્દે । અહીં રુ એ સામાન્ય નિર્દેશ હોવાથી બધી જાતના રુ ધાતુનું ગ્રહણ થવું જોઈએ તો પણ ક્ષુ વગેરે ધાતુના સાહચર્યથી 'રુક્ શબ્દે' એ ધાતુ જ લેવો, પરંતુ '૫૯૯ રુંઢ્ (રુ) રેષણે ચ' એ ધાતુ ન લેવો.

ક્ષુ=૧૦૮૪ ટુક્ષુક્ (ક્ષુ) શબ્દે ૧૦૮૨ ક્ષ્ણુક્ (ક્ષ્ણુ) તેજને । ણુ=૧૦૮૧ ણુક્ (ણુ) સ્તુતૌ । સ્નુ=૧૦૮૩ સ્નુક્ (સ્નુ) પ્રસ્રવને । વૃગો=૧૨૯૪ વૃગ્ટ્ (વૃ) વરણે ।

૧૯૪૭ વૃગૃણ્ (વૃ) આવરણે આ ધાતુનો યુજાદિ પાઠમાં જ સમાવેશ

કરેલો છે.
વૃङः=૧૫૬૭ વૃङ્શ્ (વૃ) સમ્ભક્તૌ ।
ઊદૃદન્ત=ભૂ વગેરે તમામ દીર્ઘ ઊકારાન્ત ધાતુઓ તથા નૃ વગેરે તમામ દીર્ઘ ઋકારાન્ત ધાતુઓ.
* યુજાદિ=યુજાદિ ગણમાં કહેલા (સ્વરાંત-૬) ધાતુઓ; જેવા કે-
૧૯૪૩ લીણ્ (લી) દ્રવીકરણે ।
૧૯૪૪ મીણ્ (મી) મતૌ । ૧૯૪૫ પ્રીગ્ણ્ (પ્રી) તર્પણે । ૧૯૪૬ ધૂગ્ણ્ (ધૂ) કમ્પને (આ ધાતુ ઊકારાન્ત હોવાથી પણ સેટ્ છે) । ૧૯૪૭ વૃગ્ણ્ (વૃ) આવરણે । ૧૯૪૮ જૂણ્ (જૂ) વયોહાનૌ (આ ધાતુ ઋકારાન્ત હોવાથી પણ સેટ્ છે) ।

* યુજાદિ ધાતુઓને ણિ કરીએ ત્યારે અનેકસ્વરપણું હોવાથી સેટ્ પણું છે જ, છતાં ણિ ના અભાવમાં પણ એક સ્વર દશામાં પણ યુજાદિ તમામ ધાતુઓ સેટ્ છે, તે જણાવવા માટે યુજાદિ નું ગ્રહણ કરેલ છે. તેમાં કેટલાક ધાતુઓને યુજાદિ પણું હોવાથી અને કેટલાક ધાતુઓને દીર્ઘ ઊકારાન્ત પણું હોવાથી, એમ બન્ને રીતે સેટ્ પણું છે.

આ ઉપર બતાવેલા તમામ સ્વરાંત ધાતુઓ સેટ્ જાણવા, અને તે સિવાયના એક સ્વરવાળા અને અનુસ્વારાનુબંધવાળા સ્વરાંત સર્વ ધાતુઓ અનિટ્ સમજવા ॥૧॥.

હવે વર્ણક્રમથી નામ લઈને નીચેની સાડી પાંચ કારિકાઓ દ્વારા વ્યંજનાન્ત અનિટ્ ધાતુઓને બતાવે છે.

દ્વિવિધોऽપિ શકિશ્ચૈવં વચિ-વિંચિ-રિચી પચિઃ ॥૨॥
સિઞ્ચતિર્મુચિરતોऽપિ પૃચ્છતિ-ર્ભ્રસ્જિ-મસ્જિ-ભુજયો યુજિ-ર્યંજિઃ ।
ષ્વઞ્જિ-રઞ્જિ-રુજયો ણિજિ-વિજૃ-ષઞ્જિ-ભઞ્જિ-મજયઃ સૃજિ-ત્યજી ॥૩॥
સ્કન્દિ-વિદ્ય-વિદ્લ-વિન્તયો નુદિઃ સ્વિદ્યતિઃ શદિ-સદી મિદિ-છિદી ।
તુદ્યદી પદિ-હૃદી ખિદિ-ક્ષુદી રાધિ-સાધિ-શુધયો યુધિ-વ્યધી ॥૪॥
બન્ધિ-બુધ્ય-રુધયઃ ક્રુધિ-ક્ષુધી સિધ્યતિસ્તદનુ હન્તિ-મન્યતી ।
આપિના તપિ-શપિ-ક્ષિપિ-ચ્છુપો લુમ્પતિઃ સૃપિ-લિપી વપિ-સ્વપીઃ ॥૫॥

यमि-रमि-लभि-यमि-रमि-नमि-गमयः क्रुशि-लिशि-रुशि-रिशि-दिशति दशयः ।
स्पृशि-मृशति-विशति-दृशि-शिष्लृ-शुषय-स्त्विषि-पिषि-विष्लृ-कृषि-तुषि-दुषि-पुषयः ॥६॥
श्लिष्यति-द्विषिरतो घसि-वसती रोहति-लुहि-रिही अनिड्गदितौ ।
देग्धि-दोग्धि-लिहयो मिहि-वहती नह्यतिर्दिहिरिति स्फुटमनिटः ॥७॥

xद्विविधोऽपि शकिः=१२८० शकिंच् (शक्) मर्षणे । १३०० शक्लृंट् (शक्) शक्तौ । અહીં शकि શબ્દથી	शक् ધાતુ જ લેવાનો છે, માટે शक् ધાતુ જ शकिः શબ્દથી કારિકામાં લીધેલ છે.

x शकिः—એ ઈકારાન્ત शकि શબ્દનું પ્રથમાના એકવચનનું રૂપ છે. शक् ધાતુથી इ પ્રત્યય આવીને शकि બનેલ છે. આ इ પ્રત્યય, ધાતુનું તે તે આનુપૂર્વીવિશિષ્ટ જે શબ્દસ્વરૂપ તેને જણાવવા માટે, અથવા તે તે ધાતુનો વાચ્ય જે અર્થ તેને જણાવવા માટે વપરાય છે. આ इ પ્રત્યયની જેમ 'कि અને ञ्नित्व्' આ બે પ્રત્યયો પણ જાણવા. આ ત્રણેય પ્રત્યયોનું વિધાયક સૂત્ર "इ-कि-ञ्नित्व् स्वरूपार्थे [५.३.१३८]" એ છે. પ્રસ્તુતમાં ધાતુના શબ્દસ્વરૂપને જણાવવા માટે इ પ્રત્યય જોડાયેલ છે. આ રીતે આગળ ઉક્ત ત્રણ પૈકી કોઈ પણ પ્રત્યય હોય ત્યાં સ્વયં ઘટના કરી લેવી.

वचिः=१०९६ वचंक् (वच्) भाषणे । ११३५ ब्रूंगृक् (ब्रू) व्यक्तायां वाचिએ ब्रू ધાતુનો જે वच् આદેશ થાય છે, તે જો કે લાક્ષણિક છે, તો પણ અહીં લેવો. આટલા જ કારણસર ब्रू ધાતુને ઊકારાન્ત પણું હોવાથી	સેટ્પણાની પ્રાપ્તિ તો હતી જ, તો પણ ધાતુપાઠમાં અનુસ્વારસહિત નિર્દેશ હોવાથી ब्रू ધાતુનું અનિટ્ પણું પ્રતિપાદન કરેલું છે, માટે वचि થી वच् આદેશવાળા ब्रू ધાતુનું પણ ગ્રહણ થાય છે.

'૧૯૫૪ વચણ્ (વચ્) ભાષણે' આ ધાતુનો યુજાદિમાં પાઠ હોવાથી સેટ્ સમજવો.

વિચિ=૧૪૭૫ વિચૂંપી (વિચ્) પૃથગ્ભાવે।

રિચી=૧૪૭૪ રિચૂંપી (રિચ્) વિરેચને। ૧૯૫૩ રિચણ્ (રિચ્) વિયોજને ચ–આ ધાતુ યુજાદિ–પઠિત હોવાથી સેટ્ છે. ('વિચિ-રિચી' અહીં ઉક્ત બે ધાતુના દ્વન્દ્વસમાસથી દ્વિવચન થયેલ છે.)

પચિઃ=૮૯૨ ડુપચીંષ્ (પચ્) પાકે ॥૨॥

(૩)

સિઞ્ચતિઃ=૧૩૨૧ ષિચીંત્ (સિચ્) ક્ષરણે।(આ ધાતુનું, સ્વરૂપમાં શ્તિવ્ પ્રત્યય થવાથી સિઞ્ચતિ એવું રૂપ બનેલ છે.)

મુચિઃ= ૧૩૨૦ મુચ્લૃંતી (મુચ્) મોક્ષણે। '૧૭૩૧ મુચણ્ (મુચ્) પ્રમોચને ' એ ધાતુ તો ચુરાદિનો હોવાથી અનેકસ્વરવાળો થાય છે, માટે તે સેટ્ મનાય છે.

પૃચ્છતિઃ=૧૩૪૭ પ્રછંત્ (પ્રચ્છ્) જ્ઞીપ્સાયામ્ ।

પ્રસ્જિ=૧૩૧૬ પ્રસ્જીંત્ (પ્રસ્જ્) પાકે।

મસ્જિ=૧૩૫૨ ટુમસ્જોંત્ (મસ્જ્-મજ્જ્) શુદ્ધૌ ।

મુજયઃ=૧૩૫૧ મુજોંત્ (મુજ્) કૌટિલ્યે। ૧૪૮૭ મુજંપ્ (મુજ્) પાલનાભ્યવહારયોઃ । (અહીં પૂર્વના ધાતુઓ સાથે દ્વન્દ્વસમાસ થવાથી બહુવચન આપેલ છે.)

યુજિઃ=૧૨૫૪ યુજિંચ્ (યુજ્) સમાધૌ। ૧૪૬૬ યુજૂંપી (યુજ્) યોગે ।

'૧૯૪૨ યુજણ્ (યુજ્) સમ્પર્ચને' એ ધાતુ યુજાદિ પઠિત હોવાથી સેટ્ છે.

યજિઃ=૯૯૧ યજીં (યજ્) દેવપૂજાસંગતિ-કરણ-દાનેષુ ।

ષ્વઞ્જિ=૧૪૭૧ષ્વઞ્જિંત્ (સ્વઞ્જ્) સઙ્ગે।

રઞ્જિ=૮૯૬ રઞ્જીં (રઞ્જ્) રાગે ।

૧૨૮૨ રઞ્જીંચ્ (રઞ્જ્) રાગે

રુજયઃ=૧૩૫૦ રુજોંત્ (રુજ્) ભઙ્ગે ।

'૧૫૯૨ રુજણ્ (રુજ્) હિંસાયામ્ ।' એ ધાતુ તો ચુરાદિનો હોવાથી અનેકસ્વરવાળો હોઈ સેટ્ છે. (બહુવચન પૂર્વના ધાતુઓ સાથેના સમાસથી થયેલ છે.)

ણિજિ=૧૧૪૧ ણિજૂંકી (નિજ્) શૌચે ચ ।

વિજ્=૧૧૪૨ વિજ્કી (વિજ્) પૃથગ્ભાવે। અહીં કારિકામાં (વિજ્) એવો દીર્ઘ ૠકારાંત પાઠ હોવાથી, આ પૃથગ્ભાવ અર્થવાળાનું ગ્રહણ થાય છે, પરંતુ '૧૪૬૮ ઓવિજૈતિ (વિજ્) મય-ચલનયોઃ' એ ધાતુનું તથા '૧૪૮૯ ઓવિજૈપ્ (વિજ્) મય-ચલનયોઃ' એ ધાતુનું પણ ગ્રહણ થતું નથી. [અહીં કોઈ શંકા કરે કે– અત્યંત નજીક રહેલા 'નિજ્' ધાતુના સાહચર્યથી અભિમત (૧૧૪૨ મા) ધાતુનું ગ્રહણ થઈ જશે, તો ૠ અનુબંધ આપવાની શી જરૂર છે ? અર્થાત્ ૠકાર સહિત વિજ્ એવો નિર્દેશ કરવો વ્યર્થ છે.

ઉક્ત શંકાના સમાધાનમાં જાણવું કે–

'सहचरिताऽसहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्' સહચરિત અને અસહચરિતના પ્રસંગમાં સહચરિતનું (=સહચારિનું) જ ગ્રહણ થાય છે-એ પરિભાષા (=એ ન્યાય) ની અનિત્યતા જણાવવા માટે પ્રસ્તુત ધાતુમાં ૠ અનુબંધ આપેલો છે. ઉક્ત પરિભાષાની અનિત્યતાના ફળરૂપે જ, આ જ પ્રકરણમાં (ચોથી કારિકામાં) 'शद्' ધાતુના સહચરિત અને અસહચરિત એવા બન્ને પ્રકારના 'सद्' ધાતુઓને ગ્રહણ કર્યા છે.]

ષઞ્જિ=૧૭૩ ષઞ્જં (સઞ્જ્) સઙ્ગે ।

મઞ્જિ=૧૪૮૬ મઞ્જોંપ્ (મઞ્જ્) આમર્દને ।

મજયઃ= ૮૯૫ મજીં (મજ્) સેવાયામ્ ।

'૧૭૩૩ મજણ્ (મજ્) વિશ્રાણને' આ ધાતુ ચુરાદિ હોઈ અનેકસ્વરવાળો થવાથી સેટ્ મનાય છે. [બહુવચન સમાસથી થયેલ છે.]

સૃજિ=૧૨૫૫ સૃજિંચ્ (સૃજ્) વિસર્ગે । ૧૩૪૯ સૃજંત્ (સૃજ્) વિસર્ગે ।

ત્યજી=૧૭૨ ત્યજં (ત્યજ્) હાની ।

(અહીં દ્વન્દ્વસમાસપ્રયુક્ત દ્વિવચન છે.) ॥૩॥

(૪)

સ્કન્દિ=૩૧૯ સ્કન્દું (સ્કન્દ્) ગતિશોષણયોઃ ।

વિદ્ય=૧૨૫૮ વિદિંચ્ (વિદ્)

સત્તાયામ્ । અહીં 'श्य' એ ચોથા દિવાદિ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય છે, અને તે સહિત 'विद्य' એવો નિર્દેશ કરેલ છે, તેથી દિવાદિ ગણનો સત્તાર્થક વિદ્ ધાતુ જ લીધો છે.

વિદ્લૃ=૧૩૨૨ વિદ્લંતી (વિદ્)
લાભે । અહીં लृ અનુબંધ સહિત નિર્દેશ હોવાથી लृ અનુબંધવાળો ધાતુ લીધો છે.

વિન્તયઃ=૧૪૯૭ વિદિંપ્ (વિદ્)
વિચારણે । અહીં વિન્તયઃ એ વિન્તિનું બહુવચન છે, અને વિન્તિ એ श्न વિકરણ પ્રત્યયવાળો પાઠ છે, અને श्न એ સાતમા રુધાદિ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય છે. તેથી રુધાદિ ગણીય વિદ્ ધાતુનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. (બહુવચન તો પૂર્વના ધાતુઓની સાથે કરેલા દ્વન્દ્વ-સમાસને અંગે છે, આગળ પણ એમ જ સમજવું.)

ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારના વિદ્ ધાતુનું વિશેષતઃ ગ્રહણ હોવાથી '૧૦૯૯ વિદક્ (વિદ્) જ્ઞાને' એ ધાતુનો અહીં નિષેધ થાય છે. અને '૧૮૦૯ વિદિણ્ (વિદ્) चेतनाख्यान-निवासेषु' એ ધાતુ તો ચુરાદિ ગણનો હોવાથી અનેક સ્વરવાળો હોઈ, તેનું સેટ્ પણું તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. સાર એ આવ્યો કે-પાંચ પ્રકારનો વિદ્ ધાતુ છે, તેમાંથી 'દિવાદિ, તનાદિ ને રુધાદિ' એ ત્રણ ગણના અનિટ્ છે અને અદાદિ તથા ચુરાદિ ગણના સેટ્ છે અર્થાત્ પાંચ પૈકી ત્રણ અનિટ્ ને બે સેટ્ છે.

—ઉક્ત પાંચે પ્રકારના વિદ્ ધાતુના સેટ્ત્વ-અનિટ્ત્વને જણાવનાર શ્લોક-

वेत्तेर्विदितं वित्तेर्विन्नं वित्तं च विद्यतेर्विन्नम् ।
वित्तं धने प्रतीते च विन्दतेर्विन्नमन्यत्र ॥१॥

नुदिः=१३७० णुदंत् (नुद्) प्रेरणे ।
स्विद्यतिः=११७८ ष्विदांच् (स्विद्) गात्रप्रक्षरणे । અહીં श्य વિકરણ સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત દિવાદિનો ધાતુ જ લેવાનો છે, પરંતુ ૯૪૬ ઞિષ્વિદાङ् (स्विद्) मोचने च' એ ધાતુ લેવાનો નથી.
शदि=९६७ शद्लृं (शद्) शातने ।
सदी=९६६ षद्लृं (सद्) विशरणगत्यवसादनेषु ।१३७१ षद्लृंत् (सद्) अवसादने ।
(અહીં द्वन्द्वसमासप्रयुक्त द्विवचन છે. આગળ પણ એમજ સમજવું.)
भिदि= १४७७ भिदृंपी (भिद्) विदारणे ।
छिदी=१४७८ छिदृंपी (छिद्) द्वैधीकरणे ।
तुद्यदी=१३१५ तुदींत् (तुद्) व्यथने ।
१०५९ अदंक् (अद्) भक्षणे ।
આ બે ધાતુઓ લેવા.
बन्धि=१५५२ बन्धंश् (बन्ध्) बन्धने । '१६६३ बन्धण् (बन्ध्) संयमने' એ ધાતુ ચુરાદિ હોવાથી અનેક સ્વરવાળો હોઈ સેટ્ છે.
बुध्य=१२६२ बुधिंच् (बुध्) ज्ञाने । અહીં 'बुध्य' એ श्य વિકરણ સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો. પરંતુ '९१२ बुधृग् (बुध्) बोधने तथा ९६८ बुध (बुध्) अवगमने' એ બે ધાતુ ન લેવા.
पदि=१२५७ पदिंच् (पद्) गतौ । '१९३३ पदणि (पद्) गतौ એ ધાતુ તો ચુરાદિ-ગણનો હોવાથી, અનેકસ્વરવાળો હોઈ સેટ્ છે.
हदी=७२८ हदिं (हद्) पुरीषोत्सर्गे ।
खिदि=१२५९ खिदिंच् (खिद्) दैन्ये । १३२६ खिदंत् (खिद्) परिघाते । १४९६ खिदिंप् (खिद्) दैन्ये ।
क्षुदी=१४७९ क्षुदृंपी (क्षुद्) संपेषे ।
राधि=११५६ राधंच् (राध्) वृद्धौ । १३०४ राधंट् (राध्) संसिद्धौ ।
साधि=१३०५ साधंट् (साध्) संसिद्धौ ।
शुधयः= ११८३ शुधंच् (शुध्) शौचे ।
युधि=१२६० युधिंच् (युध्) सम्प्रहारे ।
व्यधी=११५७ व्यधंच् (व्यध्) ताडने ॥४॥

(૫)

रुधयः=૧૪૭૩ रुधंपी (रुध्) आवरणे। ૧૨૬૧ अनो रुधिंच् (अनु-रुध्) कामे। क्रुधि=૧૧૮૪ क्रुधंच् (क्रुध्) कोपे।

क्षुधी=૧૧૮૨ क्षुधंच् (क्षुध्) बुभुक्षायाम्।

सिध्यतिः= ૧૧૮૫ षिधूंच् (सिध्) संराद्धौ। અહીં 'सिध्यति' એ श्य विकरण सहित निर्देश होवाथी '૩૨૦ षिधू (सिध्) गत्याम्' तथा '૩૨૧ षिधौ (सिध्) शास्त्र-माङ्गल्ययोः' એ બે धातु न लेवा पण ઉક્ત धातु लेवो.

तदनु=त्यार બાद

हन्ति=૧૧૦૦ हनंक् (हन्) हिंसागत्योः।

मन्यती=૧૨૬૩ मनिंच् (मन्) ज्ञाने। અહીં 'मन्यति' એवो श्य विकरण प्रत्यय सहित निर्देश होवाथी ઉક્ત धातु જ लेवो, परंतु ૧૫૦૭ मनूयि (मन्) बोधने' એ धातु न लेवो. तथा '૧૮૧૦ मनिण् (मन्) स्तम्भे' એ धातु तो चुरादिगणनो होई अनेकस्वरवाळो थवाथी सेट् જ छे.

आपिना=૧૩૦૭ आप्लृंट् (आप्) व्याप्तौ। ૧૯૭૩ आप्लृण् (आप्) लम्भने' એ धातुनो युजादि-गणमां પાઠ होवाथी सेट् જ छे. અહીં, ना એ तृतीया विभक्तिनो होवाथी– 'तेनी साथे याने सहित' એवो अर्थ लेवो. એटले के–'आप् सहित बीजा आगळ बतावाता 'पकारान्त धातुओ' એवो अर्थ समजवो.)

तपि=૩૩૩ तपं (तप्) संतापे। ૧૨૬૭ तपिंच् (तप्) ऐश्वर्ये वा। '૧૯૭૧ तपिण् (तप्) दाहे' એ धातु तो युजादि पठित होवाथी सेट् જ छे.

शपि=૯૧૬ शपीं (शप्) आक्रोशे। ૧૨૮૩ शपींच् (शप्) आक्रोशे।

क्षिपि=૧૧૫૮ क्षिपंच् (क्षिप्) प्रेरणे ૧૩૨૭ क्षिपिंत् (क्षिप्) प्रेरणे।

क्षुपः=૧૩૭૫ क्षुंपत् (क्षुप्) स्पर्शे।

लुम्पतिः= ૧૩૨૩ लुप्लृंती (लुप्) छेदने। અહીં लुम्पति એ मागम

सहित निर्देश होवाथी उक्त धातु ज लेवो, पन्न '११९५ लुपच् (लुप्) विमोहने' એ धातु न लेवो.

सृपि=३४१ सृप्लृं (सृप्) गतौ ।
लिपी=१३२४ लिपींत् (लिप्) उपदेहे ।
वपि=९९५ टुवपीं (वप्) बीजसन्ताने ।
स्वपीः=१०८८ ञिष्वपंक् (स्वप्) शये ॥५॥

(६)

यमि=३७८ यमं (यम्) मैथुने ।
रमि=७८५ रमिं (रम्) राभस्ये ।
लमि=७८६ डुलभिंष् (लभ्) प्राप्तौ ।
यमि=३८६ यमूं (यम्) उपरमे ।
रमि=९८९ रमिं (रम्) क्रीडायाम् ।
नमि=३८८ णमं (नम्) प्रह्वत्वे ।
गमयः=३९६ गम्लृं (गम्) गतौ । (गमयः એ गमि नुं બહુવચનનું રૂપ छे.)
क्रुशि=९८६ क्रुशं (क्रुश्) आह्वान – रोदनयोः ।
लिशि=१२७७ लिशिंच् (लिश्) अल्पत्वे ।
१४१७ लिशंत् (लिश्) गतौ ।
रुशि=१४१३ रुशंत् (रुश्) हिंसायाम् ।
रिशि=रिशंत् (रिश्) हिंसायाम् ।
दिशति=१३१८ दिशींत् (दिश्) अतिसर्जने ।
दशयः= ४९६ दंशं (दंश्) दशने । (અહીં दशयः એ दशि नुं બહુવચનનું રૂપ छे.)
स्पृशि=१४१२ स्पृशंत् (स्पृश्) संस्पर्शे ।
मृशति=१४१६ मृशंत् (मृश्) आमर्शने ।
विशति=१४१५ विशंत् (विश्) प्रवेशने ।
दृशि=४९५ दृशूं (दृश्) प्रेक्षणे ।
शिष्लृ=१४९२ शिष्लृंप् (शिष्) विशेषणे । અહીં शिष्लृ એવો लृ સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો, પરંતુ '५०८ शिष (शिष्) हिंसायाम्' એ ધાતુ ન લેવો. વળી ''१९७७ शिषण् (शिष्) असर्वोपयोगे ।' એ ધાતુ તો पुजादि પઠિત હોવાથી सेट् छे જ.
शुषंयः=१२०८ शुषंच् (शुष्) शोषणे । (शुषयः એ शुषि નું બહુવચન छे.)
त्विषि=९३० त्विषीं (त्विष्) दीप्तौ ।
पिषि=१४९३ पिष्लृंप् (पिष्) संचूर्णने ।
विष्लृ=११४३ विष्लृंकी (विष्)

વ્યાપ્તૌ। અહીં ત્ર સહિત ગ્રહણ હોવાથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો, પણ '૫૨૩ વિષૂ (વિષ્) સેચને' તથા '૧૫૬૦ વિષશ્ (વિષ્) વિપ્રયોગે' એ બે ધાતુઓ ન લેવા.

કૃષિ=૫૦૬ કૃષં (કૃષ્) વિલેખને।
૧૩૧૯ કૃષીંત્ (કૃષ્) વિલેખને।
તુષિ=૧૨૯૩ તુષંચ્ (તુષ્) તુષ્ટૌ।
દુષિ=૧૨૦૯ દુષંચ્ (દુષ્) વૈકૃત્યે।
પુષયઃ=૧૧૭૫ પુષંચ્ (પુષ્) પુષ્ટૌ।

દુષ્ ધાતુના સહચારથી (૧૧૭૫ મો) ઉક્ત ધાતુ જ લેવો. પરંતુ '૫૨૬ પુષ (પુષ્) પુષ્ટૌ' તથા '૧૫૬૪ પુષશ્ (પુષ્) પુષ્ટૌ' એ બે ધાતુઓ લેવા નહીં, વળી '૧૭૫૫ પુષણ્ (પુષ્) ધારણે' એ ધાતુ ચુરાદિ હોવાથી અનેકસ્વરવાળો હોઈ સ્વતઃ સેટ્ જ છે. સાર એ આવ્યો કે-ચાર પ્રકારનો પુષ્ ધાતુ છે, તેમાંથી ફક્ત ચુરાદિનો જ અનિટ્ સમજવો. ॥૬॥

(૭)

શ્લિષ્યતિઃ=૧૨૧૦ શ્લિષંચ્ (શ્લિષ્) આલિઙ્ગને અહીં શ્ય વિકરણસહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત દિવાદિ ગણનો જ ધાતુ લેવો, પરંતુ '૫૩૧ શ્લિષૂ (શ્લિષ્) દાહે' એ ધાતુ ન લેવો, અને '૧૭૦૪ શ્લિષણ્ (શ્લિષ્) શ્લેષણે' એ ધાતુ તો ચુરાદિ હોવાથી સ્વતઃ સેટ્ છે જ.

દ્વિષિઃ=૧૧૨૬ દ્વિષીંક્ (દ્વિષ્) અપ્રીતૌ।

[અતઃ= આથી આગળ]

ઘસિ=૫૪૪ ઘસ્લૃં (ઘસ્) અદને।
વસતી=૯૯૯ વસં (વસ્) નિવાસે।

અહીં વસતી એ 'વસતિ' શબ્દનું દ્વિવચન છે, અને તેનો શવ્ વિકરણપ્રત્યય સહિત નિર્દેશ છે. તેથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો. પરંતુ '૧૧૧૭ વસિક્ (વસ્) આચ્છાદને' તથા '૧૨૨૬ વસૂવ્ (વસ્) સ્તમ્ભે' એ બે ધાતુઓ ન લેવા. '૧૭૬૧ વસણ્ (વસ્) સ્નેહ-છેદા-વહરણેષુ। એ ધાતુ તો ચુરાદિ હોવાથી અનેક સ્વરવાળો હોઈ સ્વતઃ સેટ્ છે જ. સાર એ છે, કે– વસ્ ધાતુ ચાર ગણમાં આવે છે, તેમાંથી પહેલાં ગણનો જ અનિટ્ છે અને બીજા

સેટ્ છે, એમ સમજવું.

રોહતિઃ=૯૯૮ રુહં (રુહ) જન્મનિ । અહીં રોહતિ એ શવ્ વિકરણ પ્રત્યય સહિત નિર્દેશ છે, તે શ્લોક રચના પૂરતો જ છે, અન્ય પ્રયોજન નથી.

લુહિ-રિહી અનિડ્ ગદિતૌ-લુહ્ અને રિહ્, આ બે ધાતુઓ અનિટ્ કહ્યા છે. કારિકામાં કહેલા આ બે ધાતુઓ ધાતુપાઠમાં દેખાતા નથી, તેથી એવી સંભાવના કરાય કે-ઉક્ત બન્ને ધાતુઓ કાં તો છાન્દસ્ છે (યાને છન્દપ્રયુક્ત છે), ને કાં તો મતાંતરીય છે.

દેગ્ધિ=૧૧૨૮ દિહીંક્ (દિહ) લેપે ।

દોગ્ધિ=૧૧૨૭ દુહીંક્ (દુહ) ક્ષરણે ।

લિહયઃ= ૧૧૨૯ લિહીંક્ (લિહ) આસ્વાદને ।

(લિહયઃ એ લિહિ નું સમાસપ્રયુક્ત બહુવચન છે.)

મિહિ=૫૫૧ મિહં (મિહ) સેચને ।

વહતી=૯૯૬ વહીં (વહ) પ્રાપણે ।

(અહીં વહતી એ વહતિ નું સમાસકૃત દ્વિવચન છે.)

નહ્યતિઃ=૧૨૮૫ ણહીંચ્ (નહ) બન્ધને ।

દહિઃ=૫૫૨ દહં (દહ) ભસ્મીકરણે ।

'ઇતિ સ્ફુટમનિટઃ= એ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલા વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ સ્પષ્ટ રીતે અનિટ્ છે. આ સિવાયના બાકીના વ્યંજનાંત ધાતુઓ સેટ્ સમજવા. એ રીતે સ્વરાંત તેમજ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓના સેટ્પણાનું તથા અનિટ્પણાનું વિસ્તૃત વિવેચન પૂરું થયું. ॥૭॥

॥ સમાપ્તા અનિટ્કારિકાઃ ॥

॥ इति श्रीमत्तपोगणाम्बराम्बरमणि-श्वेताम्बरशिरोमणि-सूरिचक्रचक्रवर्ति-सार्वसार्वज्ञ-
शासनसार्वभौम-तीर्थरक्षैकदक्ष-क्षमापालावलिपूजितपादपद्म-ब्रह्मसद्म-
जगद्गुरु-भट्टारकाचार्यश्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कार-व्याकरण-
वाचस्पति-कविरत्न-शास्त्रविशारदाचार्यश्रीमद्विजयलावण्य-
सूरीश–शिष्याणुना मुनिदक्षविजयेन धातुरत्नाकर–
निर्मातृ-निजगुरुप्रवरविरचितसेटनिट्कारिकावृत्त्यनु-
सारेण भाषायामनुवादरूपेण विवेचिताः
सेटनिट्कारिकाः समाप्ताः ॥

द्वितीयं परिशिष्टं समाप्तम् ।

॥ ॐ अर्हं नमः ॥

अथ तृतीयं परिशिष्टम्–

तत्र गणान्तर्गणफलनिरूपणम् ॥

બે પરિશિષ્ટો પ્રથમ કહી ગયા અને હવે ધાતુના ગણફળનું તથા તેના પેટા ગણફળનું નિરૂપણ આ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં કહેવાય છે.

ધાતુની વ્યાખ્યા– સાધ્યત્વવિશિષ્ટ ક્રિયાનો વાચક (અર્થાત્ સધાતી યાને પરિપૂર્ણ અવસ્થાને નહીં પામેલી ક્રિયાને કહેનાર) જે શબ્દ તે ધાતુ કહેવાય છે.

'धातुपारायण' આદિ ગ્રંથોમાં ધાતુઓના મુખ્ય નવ વિભાગો પાડ્યા છે. તે એક એક વિભાગ એક એક 'ગણ' કહેવાય છે, તેથી ધાતુ સમૂહને નવ ગણના ધાતુઓ તરીકે ઓળખાવાય છે. તે નવ ગણ ક્રમશઃ નીચે મુજબ છે–

૧ ભ્વાદિગણ	૪ સ્વાદિગણ	૭ તનાદિગણ
૨ અદાદિગણ	૫ તુદાદિગણ	૮ ક્રયાદિગણ
૩ દિવાદિગણ	૬ રુધાદિગણ	૯ ચુરાદિગણ

'માર્ગોપદેશિકા' માં બીજા ગણના બે વિભાગ કરી, બીજો અદાદિગણ અને તેના પેટામાં આવેલા જુહોત્યાદિગણ ને ત્રીજા ગણ તરીકે ગણેલ છે. તેથી 'પાણિનિ' આદિ 'માર્ગોપદેશિકા' કારના મત મુજબ ધાતુસમૂહના નીચે મુજબ ૧૦ ગણ પડે છે. ૧ ભ્વાદિગણ, ૨ અદાદિગણ, ૩ જુહોત્યાદિગણ, ૪ દિવાદિગણ, ૫ સ્વાદિગણ, ૬ તુદાદિગણ, ૭ રુધાદિગણ, ૮ તનાદિગણ, ૯ ક્રયાદિગણ, ૧૦ ચુરાદિગણ ।

અહીં નવ ગણને આશ્રયીને વિચાર કરીએ–

ગણ (તરીકે ધાતુના વિભાગ) પાડવાનું ફળ, જુદી જુદી જાતના વિકરણ પ્રત્યયોથી જણાય છે. જુઓ–

૧ પહેલા ભ્વાદિ ગણનું ફળ 'શવ્'	૬ છઠ્ઠા રુધાદિ ગણનું ફળ 'શ્ન'
૨ બીજા અદાદિ " " 'ૹ'	૭ સાતમા તનાદિ " " 'ઉ'
૩ ત્રીજા દિવાદિ " " 'શ્ય'	૮ આઠમા ક્રયાદિ " " 'શ્ના'
૪ ચોથા સ્વાદિ " " 'શ્નુ'	૯ નવમા ચુરાદિ " " 'ણિચ્'
૫ પાંચમા તુદાદિ " " 'શ'	વિકરણ પ્રત્યય છે.

ઉપર જણાવેલા ગણમાં પણ જે અન્તર્ગણ-પેટાગણો બતાવ્યા છે, તેનું પણ શું ફળ છે ? તેને જણાવનારી કારિકાઓ આ છે.

[वृत्गणफलम्-]

द्युतादेरद्यतन्यां चाऽऽत्मनेपदमिष्यते ।
वृदादिपञ्चकेभ्यो वा, स्य-सनोरात्मनेपदम् ॥१॥
ज्वलादेर्णो विकल्पेन, यजादेः संप्रसारणम् ।
घटादीनां भवेद्ह्रस्वो, णौ परेऽजीघटत् सदा ॥२॥
अद्यतन्यां पुषादित्वादङ् परस्मैपदे भवेत् ।
स्वादित्वाद्य क्तयोस्तस्य, नकारः प्रकटो भवेत् ॥३॥
प्वादीनां गदितो ह्रस्वो, ल्वादेः क्तयोश्च नो भवेत् ।
युजादयो विकल्पेन, ज्ञेयाश्चुरादिके गणे ॥४॥
मुचादेर्नागमः शे च, कुटादित्वात् सिचि परे ।
गुण-वृद्ध्योरभावश्च, कथितो हेमसूरिणा ॥५॥
अदन्तानां गुणो वृद्धिर्यङ् चुरादेश्च नो भवेत् ।
संक्षेपेण फलं चैतदीप्सितं वानरेण हि ॥६॥

[इति वृत्गणफलम्.]

वृत्गणफल=પેટા ગણના ફળને પ્રતિપાદન કરનારી ઉક્ત કારિકાઓનો સવિસ્તર અર્થ–

(૧)

પ્રથમ ભ્વાદિગણના અન્તર્ગણો પાંચ છે. ૧ દ્યુતાદિગણ, ૨ વૃતાદિગણ, ૩ જ્વલાદિગણ, ૪ યજાદિગણ અને ૫ ઘટાદિગણ આ પાંચે ભ્વાદિના પેટા ગણોનાં ફળો ક્રમશઃ નીચે મુજબ છે–

૧. પહેલા દ્યુતાદિગણનું ફળ અદ્યતની વિભક્તિ પર છતાં આત્મનેપદ અને ङ વિકલ્પે થવો તે છે, જેમકે–'द्युति दीप्तौ' अद्युतत्, अद्योतिष्ट ।

૨. બીજો વૃતાદિગણ. આ ગણ દ્યુતાદિનો પણ અન્તર્ગણ છે, તેથી ઉપર જણાવેલ ફળ ઉપરાંત સ્યાદિ અને सन् પ્રત્યયના વિષયમાં વિકલ્પે આત્મનેપદ થાય છે. જેમકે–'वृतूङ् वर्त्तने' अवृतत्, अवर्त्तिष्ट, वर्त्तिष्यते, वर्त्स्यति, अवर्तिष्यत, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति, विवर्तिषते ॥૧॥

(૨)

૩. ત્રીજા જ્વલાદિગણનું ફળ વિકલ્પે 'ण' કરવો તે છે. જેમકે 'ज्वल दीप्तौ' ज्वालः, ज्वलः ।

૪ ચોથા યજાદિગણનું ફળ संप्रसारण-व्वृत् [इ, उ, ऋ] છે. જેમકે– 'यजीं देवपूजादौ' इयाज, ईजे ।

૫. પાંચમા ઘટાદિગણનું ફળ णि પર છતાં ह्रस्व કરવો તે છે. જેમકે–'घटिष् चेष्टायाम्' घटयति, अजीघटत् ॥૨॥

(૩)

બીજા અદાદિગણનો અંતર્ગણ હ્વાદિગણ છે, જે जुहोत्यादि નામથી પણ ઓળખાય છે. તેનું ફળ शित् પ્રત્યય પર છતાં દ્વિર્ભાવ થવો તે છે. જેમકે 'हुंक् दानादनयोः' जुहोति । આ બીના કારિકામાં નથી, છતાં ઉપલક્ષણથી સમજી લેવી.

ત્રીજા દિવાદિગણના અન્તર્ગણ બે છે. તેમાં પહેલો પુષાદિ ને બીજો સ્વાદિ । પુષાદિગણનું ફળ પરસ્મૈપદમાં અદ્યતની પર છતાં 'अङ्' થવો એ

છે. જેમકે– 'पुषंच् पुष्टौ' अपुषत् । ૨ स्वादिगणનું ફળ क्त અને क्तवतु ના त નો न(આદેશ) કરવો એ છે. જેમકે– 'षूङीच् प्राणिप्रसवे' सूनः, सूनवान् ॥૩॥

(૪)

આઠમા क्र्यादिगणના અન્તર્ગણ બે છે. ૧ प्वादि અને ૨ ल्वादि । ૧ प्वादिગણનું ફળ હ્રસ્વ છે. જેમકે–'पूगृश् पवने' पुनाति, पुनीते । ૨ प्वादिનો અન્તર્ગણ ल्वादि છે. તેનું હ્રસ્વ ફળ તો છે જ. तदुपરાંત क्त, क्तवतु અને क्ति ના तનો न (આદેશ) થાય છે. જેમકે 'लूगृश् छेदने' लुनाति लुनीते, लूनः, लूनवान् लूनिः । અહીં क्ति પ્રત્યય કારિકામાં નથી, છતાં ઉપલક્षणથી લેવાનો છે; તથા પૂર્વથી त ની અનુવૃત્તિ લેવા માટે ક્રમથી આવતા तुदादिगणને પછી લીધો છે.

નવમા चुरादिगणના અન્તર્ગણ यजादिगणનું ફળ વિકલ્પે चुरादि પણું, એટલે કે વિકલ્પે 'णिच्' થવો એ છે. જેમકે–'युजण् सम्पर्चने' योजयति, योजति ॥૪॥

(૫)

પાંચમા तुदादिगण ના અન્તર્ગણ બે છે. ૧ मुचादिगण અને ૨ कुटादिगण । मुचादिगण નું ફળ न આગમ છે. જેમકે–'मुच्लृंती मोक्षणे' मुञ्चति, मुञ्चते । ૨ कुटादिगणનું ફળ 'सिच्' પર છતાં गुण અને वृद्धिનો અભાવ છે. જેમકે–'कुटत् कौटिल्ये' अकुटीत्; 'णूत् स्तवने' अनुवीत् ॥૫॥

(૬)

નવમા चुरादिगण માં अदन्त વિભાગ જે જુદો પાડેલ છે, તેનું ફળ गुण, वृद्धि અને यङ् નો અભાવ છે. જેમકે–'सुखण् तत्क्रियायाम्' सुखयति, 'रचण् प्रतियत्ने' रचयति, भृशं पुनः पुनर्वा सुखयतीति वाक्यमेव ॥૬॥

॥ इति वृत्गणफलाख्यं गणान्तर्गणफलनिरूपणं समाप्तम्, तत्समाप्तौ च सम्पादक–पन्यास–श्रीदक्षविजयगणिसंकलितं तृतीयं परिशिष्टं समाप्तम् ॥

चतुर्थे परिशिष्टे

सकर्मकत्वाकर्मकत्वनिरूपणम्–

फल-व्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे, सकर्मक उदाहृतः ॥१॥

અકર્મક ધાતુનું લક્ષણ ત્રણ રીતે કરી શકાય છે.

૧. ફલ અને વ્યાપાર બંને એકમાં રહે ત્યાં ધાતુ અકર્મક હોય છે.

૨. ફળના અધિકરણમાં રહેનાર જે વ્યાપાર, તેનો બોધક જે હોય તે અકર્મક ધાતુ કહેવાય છે.

૩. સમાનાધિકરણ ફળ જેમાં વિશેષણ છે, એવા વ્યાપારનો બોધક જે હોય તે અકર્મક ધાતુ કહેવાય છે.

જેમ–'चैत्रस्तिष्ठति' આનો અર્થ–'गतिनिवृत्त्यनुकूलव्यापारवान् चैत्रः' એવો થાય છે. અહીં ગતિની નિવૃત્તિરૂપ જે ફળ, તથા તેને અનુકૂળ જે વ્યાપાર, તે બંને ચૈત્રમાં રહે છે અને સમાનાધિકરણ પણ છે, માટે સ્થા ધાતુ અકર્મક છે.

સકર્મકધાતુનાં પણ ત્રણ રીતે લક્ષણ થાય છે–

૧. ફળ અને વ્યાપાર જુદા જુદા અધિકરણમાં હોય, ત્યાં ધાતુ સકર્મક હોય છે.

૨. ફળના અધિકરણથી ભિન્નમાં રહેનાર વ્યાપારનો બોધક જે હોય તે સકર્મક ધાતુ કહેવાય છે.

૩. વ્યધિકરણ ફળ જેમાં વિશેષણ છે, એવા વ્યાપારનો બોધક જે હોય તે સકર્મક ધાતુ કહેવાય છે.

જેમ-'देवदत्तस्तण्डुलान् पचति' આનો અર્થ–'तण्डुलनिष्ठ-विक्लित्यनुकूल-

व्यापारवान् देवदत्तः' એવો થાય છે. અહીં વિક્લૃતિ પોચાશરૂપ જે ફળ તે તંદુલમાં છે અને તદનુકૂળ વ્યાપાર દેવદત્તમાં છે, અને વ્યધિકરણ પણ છે. માટે પચ્ ધાતુ સકર્મક છે. ॥૧॥

અર્થાન્તરમાં વર્ત્તમાન ધાતુ અકર્મક હોય તો પણ સકર્મક બની જાય છે. જુઓ- 'जजान मघवा गर्भम्' - ઈન્દ્રે મેઘનો ગર્ભ ઉત્પન્ન કર્યો.

અકર્મક ધાતુઓ પણ કાલ, અધ્વા, ભાવ અને દેશની અપેક્ષાએ વિકલ્પે સકર્મક બની શકે છે. જેમ– 'मासमास्ते, क्रोशो गुडधानाभिर्भूयते, गोदोहं स्वपिति, कुरून् शेते ।'

સકર્મક ધાતુઓ પણ અર્થાન્તરાદિકમાં વર્તતા હોય ત્યારે અકર્મક થાય છે. જુઓ નીચેની કારિકા –

"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥२॥

અર્થ :– (૧) અર્થાન્તરમાં ધાતુ વર્ત્તતો હોય ત્યારે સકર્મક પણ અકર્મક થાય છે. જેમ–'नदी वहति'–નદી વહે છે. અહીં સ્રવણરૂપ (એટલે વહેવારૂપ) અર્થાન્તર છે.

(૨) ધાત્વર્થમાં જ જ્યાં કર્મ આવી જતું હોય ત્યાં પણ સકર્મક ધાતુ અકર્મક થઈ જાય છે. જુઓ–'जीव प्राणधारणे' जीवति, અહીં પ્રાણરૂપ કર્મ ધાત્વર્થમાં આવી જાય છે, માટે અકર્મક છે.

(૩) જ્યાં કર્મની પ્રસિદ્ધિ હોય ત્યાં પણ સકર્મક ધાતુ અકર્મક બની જાય છે. જેમ–'देवो वर्षति'– મેઘ વર્ષે છે. મેઘ પાણીને જ વર્ષાવે છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ હોવાથી, જલરૂપ કર્મ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી 'वृषू सेचने' એ ધાતુ અકર્મક થયો.

(૪) કર્મની વિવક્ષા નહીં રાખવાથી પણ ધાતુ અકર્મક બને છે. જેમકે–नेह पच्यते ॥२॥

॥ सकर्मकत्वाकर्मकत्वनिरूपकं सम्पादक-पन्न्यासश्रीदक्षविजयगणि-
संकलितं चतुर्थं परिशिष्टं समाप्तम् ॥

पञ्चमे परिशिष्टे द्विकर्मकधातुगणनानिरूपणम्-

"नी-ह-वहि-कृषो ण्यन्ता दुहि-ब्रू-पृच्छि-भिक्षि-चि-रुधि-शास्वर्धाः ।
पचि-याचि-दण्डि-कृ-ग्रह-मथि-जिप्रमुखा द्विकर्माणः ॥१॥"

આ કારિકામાં બતાવેલા ધાતુઓ દ્વિકર્મક જાણવા-

દ્વિકર્મક ધાતુ	ઉદાહરણ	અર્થ
૧ 'णींग् प्रापणे'	ग्राममजां नयति ।	બકરીને ગામમાં લઈ જાય છે.
૨ 'हंग् हरणे'	निवासं हरति घासम् ।	ઘાસ ઘર ભેગું કરે છે.
૩ 'वहीं प्रापणे'	ग्रामं भारं वहति ।	બોજો ગામમાં લઈ જાય છે.
૪ 'कृषं विलेखने'	हलं कर्षति महीम् ।	હળથી જમીન ખેડે છે.
૫ ण्यन्त-'घ्रां गन्धोपादाने'	घ्रापयति पुष्पाणि जिनदासम् ।	જિનદાસને ફુલ સુંઘાડે છે.

દુહ, બ્રૂ, પ્રચ્છ, ભિક્ષ, ચિ, રુધ્, રુધ્ અને શાસ્ ધાતુના જેવા અર્થવાળા ધાતુઓ પણ દ્વિકર્મક છે.

૬ 'दुहींक् क्षरणे'	गां दोग्धि पयः ।	ગાયથી દૂધ દોવે છે.
૭ 'ब्रूंगुक् व्यक्तायां वाचि'	भव्यान् धर्मं ब्रूते ।	ભવ્ય જીવોને ધર્મ કહે છે.
૮ 'प्रच्छंत् ज्ञीप्सायाम्'	जनं मार्गं पृच्छति ।	માણસને રસ્તો પૂછે છે.
૯ 'भिक्षी याञ्चायाम्'	भिक्षते गां राजानम् ।	રાજા પાસે ગાય માંગે છે.
૧૦ 'चिंगृट् चयने'	वृक्षं पुष्पाणि अवचिनोति ।	વૃક્ષથી પુષ્પો તોડે છે.
૧૧ 'रुधूंपी आवरणे'	शठं गृहमवरुणद्धि ।	લુચ્ચાને ઘેર રોકે છે.
૧૨ 'शासूक् अनुशिष्टौ'	मनुष्यं धर्मं शास्ति ।	માનવને ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે.
૧૩ 'डुपचींश् पाके'	तण्डुलान् ओदनं पचति ।	તંદુલના-(કાચા ચોખાના)

ભાત બનાવે છે.

૧૪ 'डुयाचृग् याञ्चायाम्' शठं धर्मं याचते । લુચ્ચાને ગળે ધર્મ ઉતારે છે.

૧૫ 'दण्डण् दण्डनिपाते' देवदत्तं शतं दण्डयति । દેવદત્તનો ૧૦૦ (રૂપિયા) દંડ કરે છે.

૧૬ 'डुकृंग् करणे' मृदं घटं करोति । માટીનો ઘડો બનાવે છે.

૧૭ 'ग्रहीश् उपादाने' द्रव्यं धान्यं प्रतिगृह्णाति । પૈસા આપી અનાજ લે છે.

૧૮ 'मन्थश् विलोडने' समुद्रममृतममथ्नात् । સમુદ્રથી અમૃત વલોવ્યું.

૧૯ 'जिं जये'

કારિકામાં પ્રમુખ શબ્દ આપેલ હોવાથી બીજા ધાતુ પણ લેવા. જેમકે–

૨૦ 'मुषश् स्तेये' गोविन्दं शतं मुष्णाति । ગોવિંદના ૧૦૦ રૂા. ચોરે છે.

મતાન્તરીય કારિકાને આશ્રયીને આ વ્યાખ્યા છે. કારણ કે– શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ ભગવાન તો 'दुहि, भिक्षि, रुधि, प्रच्छि, चिगृ, ब्रूगृ, शास्वर्थ, याचि ने जयति आदि, तथा नी, ह, कृष् अने वह् માં બે કર્મ બતાવે છે. અહીં આદિ શબ્દ આપેલ હોવાથી, ઉપરમાં અધિક ધાતુઓ બતાવ્યા તે સમજવા, અથવા મતાંતર જાણવો.

॥ इति सम्पादक–पंन्यासश्रीदक्षविजयगणिसंकलितं द्विकर्मक–धातुगणनानिरूपणरूपं पञ्चमं परिशिष्टं समाप्तम् ॥

षष्ठे परिशिष्टे गौण-मुख्यकर्मनिरूपणम्–

न्यादीनां कर्मणो मुख्यं, प्रत्ययो वक्ति कर्मजः ।
नीयते गौर्द्विजैर्ग्रामं, भारो ग्राममथोह्यते ॥१॥
गौणं कर्म दुहादीनां, प्रत्ययो वक्ति कर्मजः ।
गौः पयो दुह्यतेऽनेन, शिष्योऽर्थं गुरुणोच्यते ॥२॥

કર્મ બે પ્રકારનું છે–મુખ્ય અને ગૌણ, જેને માટે ક્રિયાનો આરંભ

કરાય તે મુખ્ય કહેવાય છે; અને મુખ્ય કર્મની સિદ્ધિ માટે ક્રિયાદ્વારા જે સંબંધ કરાય તે ગૌણ કહેવાય છે.

કર્મણિપ્રયોગમાં આવતો જે પ્રત્યય, તે 'नी, हृ, कृष् અને वह्' ધાતુના મુખ્ય કર્મને કહે છે. તેથી તે ઉક્ત થવાથી પ્રથમામાં આવે છે. જેમકે–'नीयते गौर्ब्राह्मणैर्ग्रामम्'=બ્રાહ્મણોવડે ગાય ગામમાં લઈ જવાય છે 'भारो ग्राममुह्यते'=ભાર ગામમાં લઈ જવાય છે.

કર્મણિ પ્રત્યય दुहि, भिक्षि, रुधि, प्रच्छि, चिगृ, ब्रूगृ અને शास्वर्थ ધાતુના ગૌણ કર્મને કહે છે. જેમકે-'गौः पयो दुह्यतेऽनेन'=આના વડે ગાયથી દુધ દોહવાય છે. शिष्योऽर्थं गुरुणोच्यते'=ગુરુવડે શિષ્યને અર્થ કહેવાય છે.

ગત્યર્થક અને અકર્મક જે णिगन्त ધાતુ, તેના પ્રધાન કર્મમાં કર્મણિ–પ્રત્યય થાય છે. જેમ-'आस्यते मासं चैत्रः' =ચૈત્ર મહિના સુધી બેસાડાય છે.

બોધાર્થક, આહારાર્થક અને શબ્દકર્મક જે णिगन्त ધાતુ, તેના પ્રધાન યા ગૌણકર્મમાં પ્રત્યય થાય છે. જેમ–'बोध्यते शिष्यो धर्मम्, बोध्यते शिष्यं धर्मो वा'=શિષ્યને ધર્મ સમજાવાય છે. 'भोज्यतेऽतिथिमोदनः, भोज्यतेऽतिथिरोदनं वा'= અતિથિને ઓદન ખવરાવાય છે. पाठ्यते शिष्यो ग्रन्थम्, पाठ्यते शिष्यं ग्रन्थो वा' શિષ્યને ગ્રંથ ભણાવાય છે.

॥ इति षष्ठे परिशिष्टे सम्पादक– पन्न्यासश्रीदक्षविजयगणि–संकलितं गौण-मुख्यकर्मनिरूपणं समाप्तम् ॥

सप्तमे परिशिष्टे धातूपसर्गजन्यभेदप्रकाशनिरूपणम्–

बीजकालेषु सम्बद्धा, यथा लाक्षारसादयः ।
वर्णादिपरिणामेन, फलानामुपकुर्वते ॥१॥

बुद्धिस्थादपि सम्बन्धात्, तथा धातूपसर्गयोः ।
अभ्यन्तरीकृतो भेदः, पदकाले प्रकाशते ॥२॥

ધાતુ પ્રથમ ઉપસર્ગની સાથે જોડાય છે, કે સાધનની–કારકબોધક પ્રત્યયની સાથે જોડાય છે ?

વાદી– સાધન ક્રિયાને નિષ્પન્ન કરે છે અને નિષ્પન્ન થએલ ક્રિયાને ધાતુ વિશેષિત કરી શકે છે; માટે પ્રથમ સાધનની સાથે અને પછી ઉપસર્ગની સાથે ધાતુ જોડાય છે.

સિદ્ધાન્તકાર–એ રીતે જો માનીએ તો 'उपास्यते गुरुश्चैत्रेण'= ચૈત્ર વડે ગુરુ સેવાય છે. અહીં 'आसिक् उपवेशने' आस् ધાતુ અકર્મક હોવાથી કર્મમાં પ્રત્યય નહીં આવે, અને પ્રથમ ઉપસર્ગ સાથે સંબંધ કરીએ ત્યારે आस् સકર્મક બની જાય છે, અને પછી કર્મમાં પ્રત્યય આવે છે.

વાદી–સાધનની સાથે સંબંધ ન થાય ત્યાં સુધી ક્રિયા અનિષ્પન્ન છે, અને અનિષ્પન્નને ઉપસર્ગવિશેષિત કઈ રીતે કરી શકે ?

સિદ્ધાન્તકાર–બીજ વાવતી વખતે લાખ વગેરેના રસની ભાવના આપીને વાવ્યાં હોય તો, તે બીજમાંથી તરુવર થયા બાદ, જ્યારે ફળ આવે ત્યારે, તેમાં લાખના જેવા વર્ણાદિ થાય છે, તો અહીં પ્રાથમિક સંબંધનું ફળ કાળાંતરે દેખાય છે; તેમ પ્રથમ ધાતુનો અને ઉપસર્ગનો બુદ્ધિસ્થ સંબંધ કરી ધાત્વર્થની વિશેષતા બુદ્ધિસ્થ કરી લેવી. આ સમયે ધાત્વર્થ નિષ્પન્ન નથી છતાં પણ ઉપસર્ગના પ્રયોગસમયે તે વિશેષતા પ્રકાશિત થાય છે.

॥ इति सप्तमे परिशिष्टे सम्पादक-पन्यासश्रीदक्षविजयगणि–
संकलितं धातूपसर्गजन्यभेदप्रकाशनिरूपणं समाप्तम् ॥

अष्टमे परिशिष्टे सोपदेशनिरूपणम्–

स्वरदन्त्यपरसकारादयः स्मि-स्विदि-स्वदि-स्वञ्जि-स्वपयश्च ।
सोपदेशाः सृपि-सृजि-स्त्या-स्तृ–स्तृ-सृ-सेकवर्जम् ॥१॥

સ્વર અને દન્ત્યવ્યંજન છે પર જેને એવા સકારાદિ ધાતુઓ ષોપદેશ જાણવા. તથા 'ष्मिङ् ईषद्धसने' 'ञिष्विदाङ् मोचने च' 'ष्विदांचृ गात्रप्रक्षरणे' 'ष्वदि आस्वादने' 'ष्वदण् आस्वादने' 'ष्वञ्जित् संगे' 'ञिष्वपंक् शये' આ સાત ધાતુઓ પણ ષોપદેશ છે.

નીચે આપેલા ધાતુઓ ષોપદેશ નથી–

'सृप्लृं गतौ' 'सृजिंच् विसर्गे' 'सृजंत् विसर्गे' 'स्त्यैं संघाते' 'स्तृगृश् आच्छादने' 'स्तृंगृट् आच्छादने' 'सृं गतौ' 'सेकृङ् गतौ'

આ આઠ ધાતુઓ, ષોપદેશનું લક્ષણ ઘટે છે છતાં ષોપદેશ નથી. ધાતુપાઠમાં જેને ष् હોય તે ષોપદેશ કહેવાય છે. જેમ–'ष्ठां (स्था) गतिनिवृत्तौ' । ધાતુપાઠમાં ष् હોય તેનો સૂત્રવિશેષથી स् થાય છે અને આ स् નો મૂર્ધન્ય ष् કરનાર સૂત્ર કહે છે કે–કરાયેલ स् નો ष् થાય છે. અર્થાત્ ષોપદેશના स् નો ष् થાય છે; માટે ષોપદેશની વિચારણા કરી છે.

જો કે ધાતુપાઠથી પણ ષોપદેશ સમજી શકાય છે, પણ એને જાણવાની આ સહેલી કુંચી છે. ષોપદેશનું ફળ 'षहि मर्षणे' असीषहत् । અહીં મૂર્ધન્ય ष् થયો. स्मि વગેરે એક સ્વરવાળા છે, માટે તેના સાહચર્યથી બીજા પણ એક સ્વરવાળા જ લેવા, તેથી દશમા ગણના નીચે જણાવેલા બે સ્વરવાળા અદન્ત (અકારાન્ત) ધાતુ ષોપદેશ કહેવાતા નથી सूत्र, सत्र, संग्राम, साम, समाज, स्थूल, स्तन, स्तेन, स्तोम, વગેરે. सोसूत्र्यते અહીં ष् થયો નથી.

॥ इति अष्टमे परिशिष्टे सम्पादक-पञ्चासश्रीदक्षविजयगणिसंकलितं षोपदेशनिरूपणं समाप्तम् ॥

नवमे परिशिष्टे णोपदेशनिरूपणम्–

"सर्वे च नादयो णोपदेशाः; नृति-नन्दि-नर्दि-नशि-नाटि-नक्कि-नाधृ-नाथृ-नूवर्जम् । જેની આદિમાં નકાર છે એવા ધાતુઓ णोपदेश સમજવા,

તેમાંથી નૃતિ વગેરે નવ ધાતુઓને બાદ કરવા અર્થાત્ આ નવ સિવાય ઉપર જણાવેલ ધાતુ ણોપદેશ છે.

ણોપદેશ એટલે ધાતુપાઠમાં જેની આદિમાં ણકાર છે, ધાતુપાઠમાં ણ્ હોય છતાં તેનો ન્ થઈ જાય છે, અને તે ણોપદેશ કહેવાય છે. આ ણોપદેશ ધાતુના ન્ નો ણ્ થઈ શકે છે. જેમકે–'णख (नख्) गतौ' प्रणखति ।

ણોપદેશ તરીકે વર્જિત નવ ધાતુઓ સાથ નીચે મુજબ છે.–

'नृतैच् नर्तने' 'टुनदु समृद्धौ' 'नर्द शब्दे' 'नशौच् अदर्शने' 'नटण् अवस्यन्दने' 'नक्कण् नाशने' 'नाधृङ् नाधृङ्वत्' 'नाधृङ् उपतापैश्वर्याशीःषु च' 'न् नये' 'नृश् नये' ।

॥ इति नवमे परिशिष्टे पञ्चासश्रीदक्षविजयगणिसंकलितं णोपदेशनिरूपणं समाप्तम् ॥

दशमे परिशिष्टे धात्वर्थविशेषनिरूपणम्–

प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभि,–व्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ।
उप आङिति विंशतिरेष सखे ! उपसर्गगणः कथितः कविभिः ॥१॥

उपसर्गेण धात्वर्थो, बलादन्यत्र नीयते ।
विहाराहारसंहार-प्रहारप्रतीहारवत् ॥२॥

धात्वर्थं बाधते कश्चित्, कश्चित् तमनुवर्त्तते ।
तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ॥३॥

(१)

'प्र, परा, अप्, सम्, अनु, अव, निर्, दुर्, अभि, वि, अधि, सु, उद्, अति, नि, प्रति, परि, अपि, उप, आङ्' આ ૨૦ ઉપસર્ગ કહેવાય છે. ॥૧॥

(२)

આ ઉપસર્ગના સંબંધથી ધાતુ, અનુભવના અનુરોધથી અર્થાન્તરમાં લઈ જવાય છે, અર્થાત્ અર્થાન્તરમાં વર્તે છે. જેમ 'हृञ् हरणे' આ ધાતુનો હરણ કરવું એવો અર્થ હોવા છતાં ઉપસર્ગના સંબંધથી અન્યાન્ય અર્થમાં વર્તે છે. જેમ –વિહાર=ક્રીડા અથવા સારું ગમન, આહાર=ભોજન, સંહાર=નાશ, પ્રહાર=તાડન, પ્રતીહાર-દ્વારપાળનું કામ. ॥૨॥

(૩)

કોઈ ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થનો બાધ કરે છે. જેમકે–'षिधू गत्याम्, प्रतिषेधति, અહીં ગતિ અર્થનો બાધ કરી, નિષેધ અર્થને કહે છે.

કોઈક ઉપસર્ગ ધાતુના મૂળ અર્થને અનુસરે છે, જેમકે– 'इङ्क् अध्ययने' अधीते–અધ્યયન કરે છે. આ ધાતુ અધિની સાથે જ આવે છે, પરંતુ તેનો કાંઈ અર્થ વિશેષ નથી.

કોઈક ઉપસર્ગ ધાતુના મૂળ અર્થને વિશેષિત કરે છે, જેમકે–'डुपचींष् पाके' प्रपचति –સારું પકાવે છે. અહીં પ્ર ઉપસર્ગ પાકની વિશેષતા જણાવે છે.

કોઈ ઉપસર્ગ નકામો પ્રયોગ કરાય (વપરાય) છે. જેમકે–'गम्लृं गतौ' अधिगच्छति –જાય છે, અધિનો કશો અર્થ નથી, તેમ અવશ્ય યોગવાળો પણ નથી. ॥૩॥

॥ इति दशमे परिशिष्टे सम्पादक–पन्यासश्रीदक्षविजयगणि–संकलितं उपसर्गकृतधात्वर्थविशेषनिरूपणं समाप्तम् ॥

एकादशमे परिशिष्टेऽनुस्वारादिनिरूपणम्–

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ धुटि धातुषु ।
सकारजः शकारश्चेषाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥१॥

ધાતુમાં ધુટ્સંજ્ઞક વર્ગનો અક્ષર પર છતાં, જે અનુસ્વાર કે વર્ગનો પાંચમો અક્ષર દેખાતો હોય, તે નકારના સ્થાનમાં થયેલો સમજવો. જેમ

કે – 'दंशं दशने' અહીં અનુસ્વાર નકારના સ્થાનમાં થયેલ છે, તેથી તેને નકાર માનીને લુક્ કરવાથી 'दशति' રૂપ થાય છે.

'तृम्फत् तृप्तौ' અહીં નકારના સ્થાનમાં પંચમાક્ષર મકાર થયેલ છે,તેથી તેને નકાર માનીને લુક્ કરવાથી 'तृफति' રૂપ થાય છે.

ચકાર પર છતાં જે શકાર, તે સકાર ના સ્થાનમાં થયેલ સમજવો. જેમકે–'श्च्युत् क्षरणे' અહીં સકારના સ્થાનમાં શકાર થયેલ છે, તેથી તેને સકાર માનીને "संयोगस्यादौ स्कोर्लुक्" એ સૂત્રથી લુક્ થવાથી 'मघुक्' પ્રયોગ બને છે. આ વાત મતાંતરને ઉદ્દેશીને છે. સ્વમતમાં તો 'स्च्युत्' એવો જ પાઠ છે.

र् અને ष् થી પર રહેલ જે णકાર, તે ન ના સ્થાનમાં થયેલ સમજવો. જેમકે–'ऊर्णुग्क् आच्छादने' ઊર્ણુનાવ, અહીં નકારના સ્થાનમાં णકાર થયો છે. તેથી તેને નકાર સમજીને દ્વિર્ભાવમાં 'न' કરેલ છે, નહિતર 'ऊर्णुणाव' એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થઈ જાત.

વળી, ष्ठां गतिनिवृत्तौ' तस्थौ, અહીં ઠકાર 'थ' ના સ્થાનમાં થયેલ છે. માટે ઉક્ત રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

॥ इति एकादशपरिशिष्टे सम्पादक–पन्यासश्रीदक्षविजयगणि–संकलितमनुस्वारादिनिरूपणं समाप्तम् ॥